

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

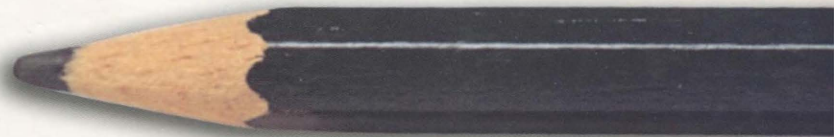
<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Sınıf Tartışmaları!

PRAKSİS

Praksis, sosyal bilimlerde tarihsel materyalist bakış açısını savunmayı ve yaygınlaştırmayı amaçlar. **Praksis**, sosyal bilimlerin her alanından kuramsal makalelere, ampirik araştırmalara, kitap eleştirilerine ve bilimsel etkinlik değerlendirmelerine açıktır. **Praksis**, tarihsel materyalizm içerisindeki belirli bir yaklaşım ya da akımı benimsemez, tarihsel materyalist geleneği bir bütün olarak sahiplenir.

Yayın Kurulu

A.Ekber Doğan, Aylin Topal, Beycan Mura, Burak Sönmezer, Demet Dinler, E. Attila Aytekin, Ebru Deniz Ozan, Ecehan Balta, Emre Arslan, Faruk Ataay, Fuat Özdiñ, Gökhan Atılğan, Gülseren Adaklı, Mustafa Bayram Mısır, Mustafa K. Bayırbağ, Mustafa Şener, Nazım Güveloğlu, Nazır Kapusuz, Özlem Şahin, Sevilay Kaygalak, Sinan Kadir Çelik, Sinan Yıldırım, Sonay Bayramoğlu, Zafer Yılmaz

Danışma Kurulu

Ahmet Haşim Köse, Cem Somel, E. Ahmet Tonak, Erinç Yeldan, Ferdan Ergut, Fuat Ercan, Galip Yalman, H. Tarık Şengül, İrfan Erdoğan, İşaya Üşür, İzzettin Önder, Korkut Boratav, Mehmet Türkay, Mehmet Yetiş, Nail Satlığan, Ömür Sezgin, Pınar Bedirhanoglu, Sibel Özbudun, Sungur Savran, Taner Timur, Tülin Öngen, Yüksel Akkaya; Zülküf Aydın

Sayı Sorumlusu

Mustafa Bayram Mısır

Praksis hakemli bir dergidir.

Sabibi ve Sorumlu Yazışleri Müdürü: Mustafa Bayram Mısır

İdare Yeri: .Mithatpaşa Caddesi No: 31/9 06420

Kızılay-Ankara Tel: (312) 430 35 64

Tasarım: Savaş Çekiç • *Uygulama:* Şendoğan Yazıcı

Baskı: Cantekin Matbaacılık

Yazışma Adresi: PK 583 Yenışehir ANKARA

Web: <http://praksis.fisek.com.tr>

E-posta: praksisdergi@yahoo.com

Abonelik Koşulları

Yurtiçi Abonelik: Yıllık dört sayı için bireysel abonelik bedeli olan 20 milyon TL, kurumsal abonelik bedeli olan 40 milyon TL İş Bankası Meşrutiyet Şubesi 4213 0661989 numaralı hesaba, Ebru Deniz Ozan adına yatırılmalı ve dekont, teslim adresiyle birlikte PK 583 Yenışehir-Ankara adresine postalanmalıdır.

Yurtdışı Abonelik: 50 Euro, 50 Amerikan Dolarıdır.

İçindekiler

9		Marx ve Sınıf Tülin Öngen
29		Sınıf Çözümlemesinin Temel Sorunsalları Metin Özüğurlu
51		Aydınlar ve Sınıflar: Üç Kuramsal Model Mehmet Yetiş
91		Emek Stratejisi Üzerine Düşünceler Leo Panitch
125		Küresel Kapitalizm ve Ulusötesi Kapitalist Hegemonya: Kuramsal Notlar ve Görgül Deliller William I. Robinson
169		Sosyalist Emek Sürecini Nerede Aramalı? Burçak Özoğlu
189		Subotniklerden Stahanovistlere Sovyetler Birliği'nde Emek Süreçleri (Gotha Programı'nın Eleştirisi Versus Anti-Duhring) Yüksel Akkaya
227		Türkiye İşçi Hareketi Üzerine Bazı Gözlemler Mahmut Üstün
255		Özel/Kamusal, Yerel/Evrensel: İkiliği Aşan Bir Feminizme Doğru Gülnur Acar-Savran
		Kongre Değerlendirmesi
307		Altıncı Uluslararası ODTÜ İktisat Kongresi Demet Dinler
		Kitap Tanıtımı
315		Türkiye'de Toplumsal Sınıflar Üzerine Dört Kitap Faruk Ataay

Bu Sayıda

• **Praksis 8.** sayısı ile birlikte iki yılı geride bırakmış oluyor. Sekizinci sayımız, “sınıf tartışmaları”na odaklanarak sosyal bilimlerde aşırı görececi ve öznel görgülcü yaklaşımlarla postmodern olarak adlandırılan “yeni” dönemde gözden düşürülmeye çalışılan sınıf kavramının sosyal bilimler için merkezi önemini vurgulamayı amaçlıyor.

Tarihsel materyalizmin kurucuları, toplumsal ilişkilerin bilgisini oluştururken sınıf kavramını ilk olarak kullanmasalar da onu ilk kez merkezi bir konuma taşımışlardı. Marx ve Engels, *Komünist Manifesto*’da, “şimdiye kadarki bütün toplumların tarihi, sınıf savaşımıları tarihidir” diye yazdılar. Bu tarihin maddeci analizini oluştururken Marx, araştırmasını iktisadi ilişkilere doğru genişletti ve “üretim ilişkileri”, “üretici güçler”, “toplumsal yeniden üretim” gibi kavramlarla ekonomi politiğin dar ufku nu tarihselleştirerek bir üretim tarzı olarak kapitalizmin bütünsel analizini tarihin olanak hanesine yazdı. Marx’ın ekonomi politik araştırmalarının, ekonomik-indirgemeci yaklaşımlarla bitmez tükenmez bir hazine olarak, Marx’ta sınıf kavramının *salt* iktisadi bir ilişki düzeyinde kavramsallaştırıldığı yanılsaması yeniden ve yeniden üretilirken kullanıldığı ise, tarihsel materyalizmin yüz elli yılı geçkin hayatında defalarca kanıtlanan bir gerçek.

Tülin Öngen, “Marx ve Sınıf” yazısında bu yanılsamalara odaklanırken Marx’ta sınıf kavramının nasıl ele alındığını detaylarıyla tartışıyor ve tarihsel materyalizm içindeki *yapısalcı* ve *tarihselci* sınıf yaklaşımlarının birbirlerine üstün oldukları bazı yönleri Marx’ın sınıf kavrayışının temelleri içinde bütünleştirme önerisinde bulunuyor. Öngen’e göre bu önerinin önemi, bilimsel bir pratik olarak Marksizmin sınıf kavramının anlaşılmasında, epistemolojik doğruluk kriterinin insan etkinliği olması yanında Marksizmin aynı zamanda dünyayı değiştirmeye yönelen bir bilim olarak farkının çizilmesinde yatıyor.

Metin Özügürlü, “Sınıf Çözümlemesinin Temel Sorunsalları” yazısında, “dünya görüşüm” olarak nitelendirdiği tarihsel mad-

deci konumdan sınıf analizinin yöntemsel sorun alanını yapı-özne gerilimi içinde tanımlıyor ve “*post*” olarak nitelediği kuramsal yaklaşımların “indirgemecilik, belirlemecilik, özcülük” eleştirilerini, tarihsel materyalizmde mevcut yapı-özne geriliminin aşılma olanaklarını da işaret ederek yanıtlıyor. Özüğurlu bu tartışmayı, “bir sınıf çözümlemesinde: Dönemsel kesitlere değil, süreçlere; salt kavramsal soyutlamalara değil, tarihsel soyutlamalara; ayrık bir toplumsal kategoriye değil, ilişkisel bir toplumsal oluşuma bakmak” gerektiğinin altını çizerek yürütüyor.

Yapı ve özne ikiliğini aşacak maddeci bir analiz gerçekten de Marksizmin indirgemeci ve özcü yorumlarının aşılması anlamına geliyor. Tam da bu noktada, toplumsal fikirlerin oluşumunda ve yayılmasında belli bir rol oynayan aydınların sınıflarla ne tür bir ilişki içinde olduğu sorusunu Mehmet Yetiş, “Aydınlar ve Sınıflar: Üç Kuramsal Model” adlı yazısında soruyor. Yetiş yazısında, sosyal sınıflar ve aydınlar arasındaki ilişkiyi açıklamaya yönelik üç kuramsal modele odaklanıyor. Birinci model, Alvin W. Gouldner, George Konrád ve Ivan Szelényi tarafından çeşitli farklılıklarla birlikte savunulan “yeni sınıf” yaklaşımıdır. Bu yaklaşım, aydınları ayrı bir sosyal sınıf biçimi olarak değerlendirir. Yetiş, kültürel sermaye kavramına dayanan “yeni sınıf” yaklaşımının yeni-Weberci paradigma içinde değerlendirilebileceğini ileri sürüyor. İkinci model, Karl Mannheim tarafından temsil edilen “toplumsal olarak bağlantısız entelijensiya” yaklaşımıdır. Bu modelde aydınlar, kendileri ayrı bir sınıf oluşturmamakta ama bilgi üretimi işlevi dolayısıyla toplumdaki iki temel sınıftan da bağımsız nitelik taşımaktadırlar. Yetiş, Mannheim’ın “yüzer gezer aydınlar”ının, aşkın ve “görece sınıfsız” bir epistemolojik özne olarak çelişkili ve hatta antagonistik perspektiflerin sentezini yapma yeteneğine sahip olduklarını açıklarken, bu yaklaşımı üçüncü model karşısında diyalektik olmayan bir açıklama olarak niteliyor. Üçüncü model, yazarın da tarihsel maddeci bir yaklaşımın temeli olabilecek öğeleri içerdiğini savunduğu Gramsci’nin modelidir. Yetiş bu modelin, karmaşık toplumsal ilişkilere diyalektik bir yaklaşım olanağı sağlayacak geleneksel ve organik aydın analizi üzerine temellendiğini gösteriyor.

Bu sayımızda yayınladığımız tek çeviri, Leo Panitch'in. "Emek Stratejisi Üzerine Düşünceler" adını taşıyan yazı, sınıf hareketi ve yeni toplumsal hareketler arasındaki ilişki çerçevesinde yeni bir strateji ihtiyacını tartışıyor. Panitch, yeni toplumsal hareketlerin toplumsal dönüşüm açısından sahip oldukları potansiyelin, ancak sınıf hareketinin bu hareketlerin özgürleştirici temalarını sahneye taşıması ile açığa çıkacağını ileri sürüyor.

William I. Robinson, dergimiz için kaleme aldığı, "Küresel Kapitalizm ve Ulusötesi Kapitalist Hegemonya: Kuramsal Notlar ve Görgül Deliller" başlıklı yazısında, ABD hegemonyasının görünüşteki gerileyişi ve dünya bir dönüm noktasına ya da bir "sistemik kaos"a doğru sürüklenirken bunun yerini hangi yeni hegemonyanın alacağı sorununa odaklanıyor. Yazar, küresel sistemdeki hegemonya sorununun ulus-devlet ve devletler-arası sistemi merkeze alan kuramlara karşıt olarak, küresel kapitalizm kuramının duruş noktasından bu olguyu inceliyor. Bu amaca ulaşmak için 21. yüzyılda küreselleşme sürecini hegemonyaların ve karşı-hegemonyaların inşası ile açıkça ilişkilendiren bir dizi kuramsal önerme ve görgül referans noktası geliştirerek derinleştirmeye çalışıyor.

Dosya kapsamında yayınladığımız Yüksel Akkaya ve Burçak Özoğlu'nun yazıları, sosyalist emek süreci üzerine odaklanıyor. Akkaya, "Subotniklerden Stahanovistlere Sovyetler Birliği'nde Emek Süreçleri (Gotha Programı'nın Eleştirisi Versus Anti-Dühring)" adlı yazısında, Sovyetler Birliği'nde 1930'lu yıllarda açığa çıkan Stahanovist hareket örneği üzerinden ve esas olarak geçiş süreci tartışmaları bağlamında sorunu tartışıyor. Burçak Özoğlu ise "Sosyalist Emek Sürecini Nerede Aramalı" başlığını taşıyan yazısında, sosyalist emek süreci kuramcılarının denetim odaklı yaklaşımlarını eleştiriyor ve İran ile İsrail'deki bazı deneyimlerden yola çıkarak alternatif bir öneri geliştirmeye çalışıyor.

Mahmut Üstün, "Türkiye İşçi Sınıfına Bakarken" adlı yazısında, işçi hareketinin ve sosyalist hareketin gözden kaçırıldığı ya da buna meylettiği bazı sorun alanlarını tarihselleştirerek tespit-

ler halinde sunuyor. Üstün'ün yazısı, ileri sürdüğü tezler bakımından daha kapsamlı tartışma ve çalışmaları kışkırtıcı bir nitelik arz ediyor.

Bu sayımızda dosya dışı yazılarımızdan biri Gülnur Acar-Savran'a ait. "Özel/Kamusal, Yerel/Evrensel: İkilikleri Aşan Bir Feminizme Doğru" başlıklı yazısında Acar-Savran, feminist teori ve siyaset çerçevesinde yapılan bir tartışma için hem güncel politikadan hem de siyaset teorisinden beslenerek bir çerçeve oluşturmaya çalışıyor. Canlı ve yetkin bir tartışmayı izlediğimiz ve izlerken de başlıkta sözü edilen kavramsal ikiliklere ilişkin, feminizmi de aşan bir siyaset kuramı eleştirisiyle karşı karşıya kaldığımız yazı, 'alternatif toplum projelerinin tartışmaya açılması' bakımından önem taşıyor.

Bu sayımızda Kongre Değerlendirmesi başlığı altında, "Altıncı Uluslararası ODTÜ İktisat Kongresi"ni ele alıyoruz. Kongre izlenimlerini Demet Dinler kaleme aldı. Kitap Tanıtımı bandı altında ise Faruk Ataay, "Türkiye'de Toplumsal Sınıflar Üzerine Dört Kitap" başlığı altında dosya konumuzla ilgili olarak Türkiye'de yapılmış olan dört çalışmayı tanıtıyor.

Geçen sayımızda *İmparatorluk Tartışmaları* bandı altında yayınlanması gereken üç yazı, *Kitap Tanıtımı* bandı altında yayınlandı. Bu hatadan ötürü yazarlardan ve okurlarımızdan özür diliyoruz.

Bu sayımızı, ölümü zorunluluk olarak karşısına çıkmadan bize hatırlatarak aramızdan ayrılan, dergimizin emektarlığını da yapmış dostumuz Zafer Ekin Karabay'a adıyoruz. *Praksis* yürüyüşü, solun düşünce dünyasını, düş kazalarına yol açmayacak şekilde kurma mücadelesidir de... Azalmamak için bile bunu başarmak zorundayız.

Marx ve Sınıf

Tülin Öngen

Sınıf konusu, gerek Marksizm içi tartışmaların gerekse Marksizme dönük eleştirilerin odak noktasını oluşturur. Örneğin Marksizmin bilim olmadığı iddiasının en önemli dayanağı, onun sınıf-özne merkezli bir tarih felsefesi üzerinde temellenmesidir. Tarihsel harekette zorunluluk ilkesine yer veren ve bu doğrultuda “tarihi sınıf mücadelelerinin tarihi” olarak kavrayan Marx ve Engels (1991), bu yüzden “özcülük” ve “determinizm” suçlamasına maruz kalmıştır. Benzer biçimde toplum çözümlemelerinde sınıf kategorisine öncelik vermeleri de “indirgemecilik” ile suçlanmalarına neden olmuştur. Buna karşılık kapitalist toplumda son yüzyılda yaşanan radikal dönüşümlerin işçi sınıfını metamorfoza uğrattığını, ideolojiyi ve siyaseti sınıf ilişkilerinden bağımsızlaştırdığını düşünenler (Bell, Aron, Gorz, Giddens başta olmak üzere), daha öteye gidip, Marksizmin, sınıf ve sınıf mücadelesi kavramıyla birlikte çoktan tarihe karıştığını öne sürmüşlerdir.

Marx’ın tarihsel süreçte zorunluluk ilkesine yer veren ve bu zorunluluğu sınıfın ontolojik karakteri ile ilişkilendiren görüşlerine karşı çıkanlar (örneğin Popper), tarihsel hareketin nedensel olmadığı, ayrıca herhangi bir kolektif iradeye de dayanmadığı görüşündedir. Bu bakış açısına göre tarih, sırf olguların, üstelik de rastlantısal olguların bir sonucudur (yani “olumsal” ve “öznesiz” bir süreçtir). Buna karşılık nedenselci tarih yorumundan çok ekonomist yaklaşımına itiraz edenler, Marksizmin sınıf-öznenin hareketi ile maddi dünyanın hareketi arasında ilişki kuran epistemolojik yöntemini eleştirirler. Örneğin Weber, üretimdeki gelişmeler ile tarihsel ilerleme arasında ilişki kuran maddeci tarih yorumunu ekonomik determinist bir anlayış olarak görür. Öteki burjuva düşünürlerden farklı olarak sınıf ve sınıf çatışması olgusu-

nu tamamen önemsiz görmemekle birlikte siyasetin ekonomi- den bağımsız bir alan olduğuna inanan Weber, ekonomik bir olgu olan sınıfsal eylem ile toplumsal hareket arasında herhangi bir tarihsel ilişki kurulamayacağını düşünür. Ekonomik çıkarların insan düşünce ve davranışları üzerinde sanıldığı kadar belirleyici olmadığı yargısını paylaşan yeni-Webeciler de, kolektif eylemi sınıf çatışmasına indirgediği gerekçesiyle Marksist sınıf yaklaşımına karşı çıkarlar.

Marksizme yönelik suçlamaların önemli bir bölümünün bilimsellik kaygısından çok başka saikler içerdiğini düşünmemiz için pek çok neden vardır. Örneğin Marksizmi bir “teori” olmadığı için suçlayanların, onun özellikle sınıf ile tarih (yani proletarya ile devrim) ya da ekonomi ile siyaset (yani sınıf ilişkisi ile toplumsal pratik) arasında kurduğu ilişkiyi hedef aldığı görülür. Oysa Marksizm, zaten onların kastedtiği anlamda bir *sosyal kuram* değildir, tam tersine kuramı (felsefeyi) ortadan kaldırmaya dönük bir devrimci pratiktir. Bu özellikler, gerek Marx’ı başka kuramcılardan gerekse bilimsel sosyalist düşünceyi tüm kendinden önceki ve sonraki “sosyalist” düşüncelerden ayıran en önemli yönlerdir. Marksizmi bilim olmadığı, yani salt bir devrimci kuram ve pratik olduğu için eleştirenler, onu aslında olmayı reddettiği bir şeyden ötürü itham etmektedir. Böyle bir ithamda işçi sınıfının devrimci kapasitesinin inkârı düşüncesi gizlidir. Gerçekten de işçi sınıfından ve onun devrimci rolünden soyutlanmış bir kuramın devrimci olması, buna karşılık devrimci kuramdan yoksun bir işçi sınıfının da devrimci olması mümkün değildir. Bu yüzden kuram ile özneyi birbirinden koparmak, “özneyi tarihten kovmak” suretiyle devrimi imkânsızlaştırmak anlamına gelecektir.

Ayrıca burada Marksizmin reddettiği bir bilgi kuramı, yani özne ile nesne arasında ayırım yapan Marksizm öncesi bir bilgi kuramı kendisine mal edilerek Marksizm olumsuzlanmaya çalışılmaktadır. Örneğin işçi sınıfının öznel koşullarından (sınıf bilincinden yoksun veya uzak olması gibi) işçi sınıfının nesnel olarak var olmadığı sonucu çıkarılmakta, bu sonuçtan da sınıf öznenin soyut bir kurgudan ibaret olduğu hükmüne varılmaktadır. Böyle bir yargının kendisi Marksizmin reddettiği bir akıl yürütme sürecinin (indirgemeci mantık) ürünüdür. Çünkü diyalektik akıl, ne bilinç olgusunu sınıfın nesnel varlığına indirger ne de devrimci pratiği sınıfın kendiliğindenci hareketinden türetir. Marx’a göre “tarih, sınıf mücadelelerinin tarihidir”,

çünkü tarihi yaratan toplumsal varlığın iradesi sınıf mücadeleleri içinde gerçeklik kazanır.

Öte yandan bu tarihsel iradenin kendiliğinden ortaya çıkacağı gibi bir düşünce de savunulmaz. Çünkü bu konuda mutlak bir tarihsel zorunluluktan hiçbir biçimde söz edilmemiştir. Tam tersine tarihi yapan insanın, aynı zamanda tarihsel koşulların belirlenimine tâbi olduğu vurgulanmış ve bu yüzden devrimci kuramın kılavuzluğuna gereksinim duyulmuştur. Burjuvaziyle olan mücadelesinde devrimci kuramdan yoksun bir işçi sınıfının devrimci bir pratik ortaya koymasının mümkün olmayacağını gören Marx, proleteryanın kendini dönüştürmeden maddi dünyayı dönüştüremeyeceğini belirtmiştir. Ona göre devrimci dönüşüm, ancak işçi sınıfı ile Marksist kuramın birbiriyle ilişkiye geçmesiyle oluşacak tarihsel bir bakış açısıyla gerçekleşecektir. Onun izinden giden Marksistlerin hiçbiri de, işçi sınıfının devrimci rolünü, sınıf çıkarlarına veya bu çıkarların yansıması olan bilinç biçimlerine indirgememiştir. Sınıf bilincinin, tekil işçinin toplum içindeki yerine ilişkin düşüncesinden türemediğini, kolektif eylemin sınıf üyelerinin gündelik yaşam pratiklerinden veya bunların ideolojik yansımalarından bağımsız olduğunu gördükleri içindir ki, Marx ve Engels tüm yaşamlarını devrimci bir kuram oluşturmaya vakfetmişlerdir.

Buna karşılık Marksizm içi tartışmalar, Marx'a ve kuramına dönük "özcülük" veya "indirgemecilik" eleştirilerini giderme amacını kısmen içerse de, genellikle daha farklı sorunsallar üzerinde temellenir. Marx'tan sonra ortaya çıkan kuramsal ve politik görüş ayrılıkları daha çok sınıf ile devrimci pratik arasındaki ilişki, yani *praxis sorunu* ile ilgilidir. Bu noktada Marksistlerin üzerinde durdukları konu, kuram ile pratiğin *nasıl ilişkilendirileceği*, altyapının üstyapıya *nasıl yansıdığı*, yapı ile özne/pratik arasında *nasıl bir belirlenim* ilişkisinin bulunduğu ya da ekonomik öznenin ("kendinde sınıf") toplumsal özneye ("kendi için sınıf") *nasıl dönüştüğüdür*. Görüş ayrılıklarının, hem tarih felsefesi hem de toplum ve siyaset çözümlemesi ile ilgili önemli boyutları vardır. Bu bağlamda tarih ile özne arasında kurulan ilişkiye bağlı olarak Marksizm *içinde* iki kuramsal pozisyondan söz edilebilir: İlki, tarihsel süreçte *öznenin etkinliğine* öncelik veren Tarihselci Okul (Lenin, Gramsci, Lukacs, Korsch, Thompson gibi), ikincisi, tarihsel hareketi *yapının/yapıların etkinliğinin* bir yansıması olarak değerlendiren

Yapısalcı Okul'dur (Althusser, Poulantzas, Balibar gibi).

Okullar arasındaki düşünce ayrılığı, özellikle siyasal mücadelenin niteliği, alanı ve kapsamı ile bu mücadelede sınıf öznenin rolü ya da özne ile nesnel koşullar arasındaki ilişkinin dolaşımları gibi doğrudan siyaset pratiği ile ilgili temel meselelerde önem kazanır. Gerçekte her ikisi de "tarih sınıf mücadelelerinin tarihidir" önermesini ilke olarak benimsemekle (yani tarih ile sınıf, sınıf-özne ile devrimci pratik arasında tarihsel bir ilişki varsaymakla) birlikte bu ilişkiyi birbirlerinden farklı tanımlamakta, başka bir deyişle tarih-sınıf-siyasal pratik arasındaki ilişkinin *niteliği* ile *biçimleri* konusunda farklı düşünmektedir. Örneğin tarihselci Marksistlerin sınıf mücadelesiyle ilgili olarak daha voluntarist unsurlar içeren siyaset tarzlarından, buna karşılık yapısalci Marksistlerin özneye ya sınırlı bir özerklik alanı tanıyan ya da hiç tanımayan (özneye ancak belli konjonktürlerde ve belli biçimlerde etkinlik olanağı tanıyan ya da özneyi tamamen yapının etkinliğinin *taşıyıcısı* konumuna indirgeyen) daha determinist ve pasifist yaklaşımlardan yana oldukları görülür.

Öte yandan okulların kendi içinde de tam bir görüş birliğinden söz edilemez. Örneğin tarihselciler arasında öznenin kuruluş/oluşum süreçleri veya biçimleriyle, yapısalcılar arasında da yapı ile pratik arasındaki ilişkinin yönü ve dolaşımlarıyla ilgili konularda önemli görüş ayrılıkları vardır. Gerek okullar arasındaki gerekse okullar içindeki görüş ayrılıklarının temelde sınıf kavramından doğduğu söylenebilir. Maddi dünya ile insanın yaratıcı etkinliği arasındaki ilişkinin ağırlık noktasına veya yapı karşısında iradi müdahaleye tanınan özerklik derecesine göre sınıf tanımları değişmekte, dolayısıyla özne ile eylemi veya insan eylemi ile maddi koşullar arasındaki karşılıklı belirlenim ilişkisi farklı farklı kurgulanmaktadır.

Marksizm içi görüş ayrılıklarının kritik bir değerlendirmesi bu yazının sınırlarını aşmaktadır. Post-Marksistler ise, özellikle Marksizmin sınıf mücadelesi sorunsalına yaklaşımları bakımından tarafımızdan Marksizm dışı sayıldığı için yazıda dikkate alınmamaktadır. Yazı, hem Marksizm içi görüş ayrılıklarının kuramsal temellerinin hem de Marksizmden kopuş noktalarının anlaşılmasına yardımcı olabileceği düşüncesiyle Marx'ın sınıf kuramını ana hatlarıyla ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede esas olarak iki nokta üzerinde durulacaktır. Birincisi, Marx'ın yapıtlarında sınıfın kuramsal statüsü; ikincisi ise, Marx'ın sınıf tanımıdır.

I

Marx, sınıf konusunu bütünlüklü bir model çerçevesinde ele alıp, tartışmadığı gibi sınıf ile devrimci pratik arasındaki ilişkiyi de sistematik bir çözüme kavuşturmamıştır. Ölümünden sonra bulunan birkaç paragraflık elyazmalarından, sınıf sorununu ayrıca irdelemeyi düşündüğü, örneğin *Kapital*'in üçüncü cildinin son bölümünü bu konuya ayırmaya niyetlendiği, ancak bilindiği kadarıyla gerçekleştiremediği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Marx'ın tüm çalışmalarının sınıf sorunu üzerine olduğuna, ayrıca sınıf mücadelesini devrimci pratiğin temeli olarak gördüğüne kuşku yoktur. Gerçekten de *Kapital*'in tamamı başta olmak üzere Marx'ın tüm yapıtlarının anahtar kavramıdır. Bu yüzden sınıf sorununun, Marx'ın kuramında merkezi bir statüye sahip olduğu çekincesiz söylenebilir.

Öte yandan Marx'ın sınıf konusunu metinlerinde birbirinden farklı motiflerle ele aldığı görülür. Bu yüzden sınıf ile tarih arasında kurduğu ilişki kendisinden sonra çeşitli biçimlerde yorumlanmış, örneğin bazı Marksistler (Yapısalcılar), onun yapıya, başka bazıları ise (Tarihselciler), iradeye öncelik verdiğini düşünmüştür. Bu yorumlardan hangisinin Marx'ın pozisyonunu en doğru bir biçimde yansıttığı hala tartışmalı bir konu olmakla birlikte, aktif öznenin iradesi motifinin ("proletaryanın devrimci rolü") onun kuramında önemli bir yer tuttuğu göze çarpar. Ayrıca kolektif iradenin gerçekleşme koşulları hangi parametreler içinde değerlendirilirse değerlendirilsin, Marx'ın kuramının insan (özne) merkezli bir kuram olduğuna kuşku yoktur.

Marx'ın sınıf yaklaşımını anlamak için, öncelikle sınıf kavramını, kuramına hangi koşullarda dahil ettiğine ve olguyu nasıl sorunsallaştırdığına bakmak gerekir. Çünkü Marx'ın sırf metodolojik kaygılardan ötürü sınıfla ilgilendiğini söylemek güçtür. Örneğin toplum çözümlemesinde sınıfı tercih etmesinin tek nedeni, onun öteki değişkenler karşısındaki analitik üstünlüğü değildir, daha çok tarihsel bir formasyonun, ancak özgül sınıf karakteri ile bu karakterin şekillenmesinde etken olan sınıf mücadelesi süreçlerinin çözümlemesiyle anlaşılabileceğini düşünmesidir. Bu nedenle Marx'ın sınıf sorununa yaklaşımının baştan itibaren felsefi olduğu kadar tarihsel, sosyolojik ve politik saikler içerdiği söylenebilir. Nitekim sınıf kavramının Marx'ın zihinsel dünyasına dahil olması ile onun tarih ve toplum felsefesini geliştirmesi arasında yakın bir ilişkinin bu-

lunduğu gözlenir.

Bilindiği gibi Marx'ın ilk çabası yaşadığı çağa egemen olan ve toplumsal varlık olarak insanı veya onun iradesini dışlayan tarih anlayışları ile hesaplaşmak olmuştur. Örneğin 19. Yüzyıla kadar geçerli olan felsefe, tarihi daha çok öznel ve rastlantısal olgulara bağlı olarak kendiliğinden gelişen bir süreç olarak görmekteydi. Buna karşılık Aydınlanma ile gelişen pozitif bilim anlayışı, tarihsel süreçte yasallık düşüncesine önem vererek, yeni bir çığır açmıştı. Ancak özne ile nesne arasında ayrım yapan bilim anlayışlarından ötürü pozitif kuramcılarının önemli bir bölümü, tarihsel ilerlemede öznenin rolünü ihmal eden, tarihi daha çok maddi ve ahlaki nitelikteki güçlerin etkinliğine indirgeyen bir yaklaşım içindeydi.

Benzer sorun, determinist tarih anlayışı ve diyalektik felsefi ile başlangıçta Marx'a esin kaynağı olmuş olan Hegel'in kuramı için de geçerliydi. Hegel, tarihsel ilerlemeyi belli zorunlulukların bileşkesi olarak görmekle birlikte bu süreçte öznenin aktif rolüne sınırlı bir yer tanıyor, ayrıca bilim ve felsefenin tarihsel ilerlemedeki rolünü daha çok ahlaki çerçevede ele alıyordu. Bu konudaki tek istisna, hem pozitivist sosyolojinin kurucusu hem de ütopyik sosyalistlerin önde gelen temsilcilerinden biri olan Saint-Simon'dur. Tarihsel zorunluluktan söz etmekle yetinmeyen, ayrıca tarihsel yasalarla toplumsal sınıflar arasındaki bağa da işaret eden Saint-Simon'un görüşleri, Marx'ın felsefesinin önemli kuramsal kaynaklarından biri olmuştur.

Marx'ın tarih kuramına en önemli katkısı, sınıfları ya da sınıf mücadelesini keşfetmesi değil, sınıfların varlığı ile üretimdeki gelişme arasındaki nedensellik bağına bilimsel bir tanıma kavuşturmasıdır. Nitekim bu katkıyla birlikte tarih ve toplum paradigması kökten değişecek, yepyeni bir tarih ve toplum anlayışı -tarihsel materyalizm ve bilimsel sosyalizm- doğacaktır. Doğadaki ve toplumsal yaşamdaki dönüşümü, (metafizikçi ve idealist tarihçilerin yaptığı gibi) tarih-dışı güçler veya toplum-dışı etmenlerle açıklayan yaklaşımları sığ ve dogmatik bulan Marx, toplumsal olan herşeyin yine toplumsal koşulların ürünü olan insan etkinliğine dayandığını ortaya koyacaktır. Ona göre, insan kültürünün temelinde tümüyle insan emeği yatmakta, dolayısıyla tarih tarafından yaratılan insan, aynı zamanda tarihi de yaratmaktadır. İnsandaki yaratma gücünün sınırsızlığına inanan Marx, ayrıca insan türünün özgürlüğü ile insanın yaratma gücü arasında zorunlu bir ilişki de kuracaktır.

Marx'a göre bu ilişkinin anahtarı "sınıf"tır; çünkü toplumsal varlıkta içkin olan yaratıcı güç, sınıfların devrimci girişkenliğinde somutlaşmaktadır.

Marx'ın ilk dönem yapıtlarında (1976a; 1979a; 1991) sınıfa daha çok insan türünün genel olarak kurtuluşu ve özgürleşmesi bağlamında yaklaştığı görülür. Bu yapıtlardaki ana tema, insanlığın kurtuluşunun felsefeden geçtiğidir; Marx'a göre felsefe, proletaryayı ortadan kaldırmadan kendini gerçekleştiremeyecek, proletarya da felsefeyi gerçekleştirmeden kendini ortadan kaldıramayacaktır. Kapitalist toplumda had safhada dehumanizasyona uğramış olan proletaryanın kurtuluşu, yabancılaşmadan payını alan tüm sınıfların kurtuluşuna bağlı olup, proletarya, bir bütün olarak toplumu özgürleştirmeden kendi kurtuluşunu gerçekleştiremeyecek olan bir sınıftır. Proletaryanın özel mülkiyeti tasfiye ederek tüm sınıf ayrımlarını ortadan kaldırmaya dönük devrimci mücadelesi, insanlığın evrensel kurtuluşunu da gerçekleştirecek olan bir mücadeledir. Çünkü toplumun ortak çıkarları yalnızca proletaryanın sınıfsal çıkarlarıyla örtüşmekte, bu yüzden de proletaryanın talepleri insanlığın ortak ihtiyaçlarını temsil etmektedir.

Öte yandan ilk dönem yapıtlarındaki temalardan yola çıkarak Marx'ın sınıfı salt bir felsefi kategori olarak sorunsallaştırdığı sonucu çıkarılmamalıdır. Çünkü Marx'ın sınıfı felsefi bir kategori olarak yorumlamaya en fazla yaklaştığı düşünülen metinlerinde bile (1997) sınıf, "mesihvari" bir varlık olarak (daha sonra Gorz'un iddia ettiği gibi) değil, tam tersine felsefenin harekete geçirici kıvılcımını beklemekte olan bir toplumsal güç olarak kavranır. Ona göre işçi sınıfının devrimci bir sınıf olmasının nedeni, felsefi değil, tamamen toplumsal ve tarihseldir. Proletarya, "ancak insanın tam olarak yeniden kazanılması ile kazanabilecek" bir sınıf olduğu, yani kapitalist toplumu komünist topluma taşıyacak güçte "özel" bir sınıf (tarihsel bir aktör) olduğu için devrimcidir. Bütünsel bir insan anlayışına sahip olan Marx'ın, insanı yabancılaşmamış durumuna geri dönme, doğayla, başka insanlarla ve toplumla yeniden birleşmeye ihtiyaç duyan bir varlık olarak gördüğü bellidir.

Benzer biçimde Marx'ın sınıfı felsefi bir kategori olarak sorunsallaştırdığına örnek gösterilen "tarih sınıf mücadelelerin tarihidir" sözleri de (bu sözler, işçi hareketlerinin henüz yeni yeni gelişmekte olduğu bir dönemde söylendiğinden, sosyolojik bir gözlemden çok felsefi bir ilkeyi formüle ettiği öne sürül-

mektedir), sınıf ile tarih arasında herhangi bir kozmolojik ilişki varsaymaz. Bu sözler, toplumsal varoluşun ancak kendi tarihselliği içinde kavranabileceği, tarihin insanın emek aracılığıyla kendini gerçekleştirmesinin bir ürünü olduğu düşüncesini dile getirir. Marx, insan türünün tüm baskı biçimlerinden kurtulması ve özgürleşmesi demek olan sosyalizmin, ancak proletaryanın devrimci rolü ile gerçekleşebileceğini düşünür. Ona göre sosyalizm, ideal bir sosyal düzen tasarımı olmaktan çok tamamen felsefi bir zorunluluktur. Bir sınıf mücadelesi sorunu olarak gördüğü sosyalizmin, yalnızca bir politik yaşam biçiminin ötekini yerini almasından ibaret olmadığını, aynı zamanda politikanın ortadan kalkması anlamına geldiğini yazar. Örneğin 1844’de bir Paris yayın organı olan *Vorwärts*’da “politik ruhla sosyal devrim yapılamaz, ancak toplumsal bir ruhla politik devrim gerçekleşir” diye yazar.

Ayrıca Marx’ın felsefeyle ilgili tutumu da göz önüne alındığında, onun sınıfı geleneksel anlamda bir felsefi kategori olarak gördüğünü öne sürmek iyice güçleşir. Çünkü Marx, kendinden önceki ve çağdaşı öteki filozoflardan farklı olarak, felsefeyi, yalnızca dünyayı anlamaya veya anlamlandırmaya yarayan bir düşünsel araç olarak değil, dünyayı değiştirecek olan önemli bir güç olarak görür. Örneğin 11. Tez’de “filozoflar dünyayı yalnızca değişik biçimlerde yorumladılar, sorun onu değiştirmektir” diye yazar. Nitekim sonraki çalışmalarında, zaman zaman felsefi motifler (insan türünün kurtuluşu teması gibi) yer almayı sürdürse dahi, Marx’ın sınıfa yaklaşımının giderek daha sosyolojik bir niteliğe büründüğü gözlenir. Toplumun özgürleşmesi ile proletaryanın özgürleşmesi arasında kurulan ilişkiden hareketle sınıfların nasıl ortadan kalkacağı, sınıf mücadelesinin nasıl gerçekleşeceği veya devrimin nasıl örgütleneceği gibi sorunlar üzerinde durulur (1992b). Özel olarak bilinç sorununun ele alındığı bu yapıtta nasıl olup da yaşam koşullarının ve toplumsal ilişkilerin insanı ürettiği, onların düşünce ve duyguları ile niyetlerini şekillendirdiği tartışılır. Buradaki yaklaşım, Marx’ın ekonomik determinist bir bilinç anlayışına sahip olmadığını, tam tersine bilinci tamamen sosyal bir ürün olarak gördüğünü gösterir.

Marx, ayrıca insan bilinci ile maddi yaşam koşulları arasındaki karşılıklı belirlenim ilişkisinin başka dolayılara gereksinim duyduğundan da söz eder. Örneğin sınıf bilincinin gelişmesi, kapitalizmin tarihsel bilgisine vakıf olmaya bağlıdır; çün-

kü sınıf bilinci denilen olgu, kolektif üreticilerin bilimsel bir biçimde oluşturulmuş iradesinin bir yansımasıdır. Böyle bir yansıma, ancak özne ile nesne arasındaki ayrımın aşılmasıyla, yani maddi dünyayı yaratan insan iradesinin aynı zamanda maddi dünyanın da ürünü olduğunun görülmesiyle (şeyleşmenin aşılması) gerçekleşir. İşte bunu sağlayacak olan, Marksist kuramın kılavuzluğunda sosyal gerçekliğin her düzeyinde yürüyen sınıf mücadeleleridir. Marx için mücadele, birlik ve zıtların birliği olan diyalektiğin özüdür. Örneğin “kendinde sınıf” ile “kendi için sınıf” arasında hem karşıtlık hem de birlik içeren diyalektik bir ilişki mevcuttur. Bundan ötürü her ikisi arasındaki karşıtlık, ancak teori ile pratik ve parti ile sınıf arasındaki ilişkinin kurulmasıyla (birliğin sağlanmasıyla) aşılabılır.

Marx’a göre kuram da, ancak incelediği konu ile arasındaki gerçek ilişkisinin bilincinde olduğu zaman devrimci mücadeleye kılavuzluk edebilir. İşçi sınıfının “kendi için sınıf” haline gelmesi, yalnızca kapitalist toplumun deneyimlerini soğurması ile değil aynı zamanda bu deneyimlere karşı bilinçli mücadelesi ile mümkündür. Çünkü sınıf üyelerinin tek tek neyi nasıl algıladığı ya da hedeflediğinden çok sınıfın tamamının ortak çıkarları ve hedefleri doğrultusunda tarihsel olarak neyi yapması gerektiğini görmesi ve bu doğrultuda harekete geçmesi önemlidir (Marx ve Engels, 1976). Bu bilgiyi proletaryaya taşıyacak olan bilimsel sosyalizm, buna karşılık Marksizmin bilgisini sınıfa taşıyacak olan da partidir. Bu yüzden Marksizmin kendisi de bir mücadele olup, böyle bir mücadele, aynı zamanda işçi sınıfını iktidara taşıyacak devrimci partinin inşası mücadelesini de kapsar.

Marx’ın son dönem yapıtlarında insan türünün kurtuluşu temasının yerini kurtuluşun somut yollarının ne olduğu tartışmasına bıraktığı görülür (1979b; 1990a). Bundan böyle Marx, kapitalizmi tarih sahnesinden silerek insanlığın evrensel kurtuluşunu gerçekleştirecek olan devrimci öznenin üretim süreci içindeki yerini (maddi koşullarını) araştırmaya yönelir (1986; 1990a; 1992a). Ancak bu yönelişe bakarak Marx’ın sınıfa tümüyle “felsefeden” arınmış ampirik bir kategori olarak yaklaşmaya başladığı, dolayısıyla *Kapital*’deki çözümlemelerinin hiçbir “felsefi” veya politik motif içermediği söylenemez. Çünkü kapitalizmin nesnel bir sistem olarak çözümlenmesi, proletaryanın üretim süreci içindeki yerini ve nesnel koşullarını ortaya koymaya, başka bir deyişle kapitalist toplumsal ilişkileri sarma-

layan sır perdesini aralayarak, sınıfsal oluşumun maddi koşullarını belirlemeye dönüktür. Bu yüzden *Kapital*, sosyolojik olduğu kadar “felsefi” ve politik çözümlemeler içeren bir metindir. Kapitalizm koşullarında üretimin herhangi bir bilinçli plandan çok sistemin artık değer üretimine (emekgücünü bir metaya indirgeyen) dönük zorunlu yasaları uyarınca gerçekleştiğini gören Marx, artık değer ile sınıf sorunu arasındaki ilişkiyi göstermeye çalışmaktadır. Artık değerın özü, işçinin kendi ihtiyacı için üretimde bulunmaması, yani ürettiklerine sahip olmaması olduğundan, kapitalist üretimin doğası ile sınıf ilişkilerinin niteliği arasındaki bağın kavranması önemli görülmektedir.

Örneğin Marx’ın işçinin emeği karşılığı aldığı ücretin yarattığı yanılsama -meta fetişizmi- üzerinde ısrarla durması (1986), bu çerçevede değerlendirilmelidir. Çünkü meta fetişizmi çözümlemesi, özneyi nesneden ayıran (doğrudan üreticiyi ürettiği ürüne yabancılaştıran) süreçlerin varlığını, dolayısıyla öznenin özgürleşmesinin önündeki engelleri göstermek içindir. Emeğin ve ürünlerin metalar biçimini alması (değişim değerinin kullanım değerinin yerini alması), emekle ürünlerin metalar arası ilişkiye dönüşmesine neden olduğundan, sermayenin emekle eşitsiz ilişkisini gizlemektedir. Sermaye ile emek arasındaki karşılıklı değişim, yanıltıcı bir biçimde eşdeğerler arasındaki özgür bir değişim (emeğe karşı ücret) görünümü almakta, dolayısıyla toplumsal ilişkilerin mistifikasyonuna yol açmaktadır. Emeğin toplumsal karakterini gizleyen “meta fetişizmi”, insanların, şeylerin dünyasının, yani kendi etkinliğinin yarattığı ama kapitalist ekonomik sistemin işleyişi sonucunda nesnel bağımsız bir güç olarak kendi aleyhine dönen süreçlerin tahakkümü altına girmesinin kaynağıdır. İşçi, bu yüzden kendisinin sermayenin bir parçası durumuna geldiğini, yani sermayenin varlığının özel bir biçiminden başka bir şey olmadığını görememektedir.

Marx, emek ile sermaye arasındaki ilişki kadar iki sınıf arasındaki uzlaşmaz çelişkinin yol açacağı krizleri de ayrıntılı olarak inceler (1990a). Ancak kapitalizmde krizlerin kaçınılmazlığını ortaya koyan bu çözümlemeler, kesin bir çöküş kuramı öngörmez. Çünkü ideolojinin ve bilincin aktif rolünü kabul eden Marx, toplumsal dönüşümü insanlığı pasif bir seyirci durumuna düşüren mekanik bir süreç olarak görmez. Kriz çözümü, toplumsal ilişkileri kuşatan nesnel koşulları, dolayısıyla mücadelenin tarafları olan sınıfları ve onların iradesini

şu ya da bu yönde etkileyen süreçleri ortaya koyması açısından önemlidir.

II

Marx'ın yapıtlarında sınıfların nesnel yerleriyle ilgili ölçütler konusunda oldukça net bilgiler yer almakla birlikte toplumsal özne konumlarıyla ilgili ölçütler konusunda bir belirsizlik söz konusudur. Bu yüzden sınıfsal oluşumun hangi uğrakları içerdiği, bu uğraklar arasında nasıl bir ilişkinin bulunduğu veya bu ilişkinin nasıl kurulacağı, özellikle sınıf mücadelesi stratejileri belirlenirken neyin gözetileceği gibi konular Marksistler arasında uzun uzadıya tartışma konusu olur. Marx'ın, sınıfsal oluşumun ilk uğrağı olarak üretim süreci içindeki nesnel yerleri/rolleri veri aldığı son derece açıktır. Bu yüzden kendisinden sonra işçi sınıfının nesnel tanımına ilişkin olarak Marksistler arasında çok derin görüş ayrılıklarının doğmadığı, hatta zaman zaman kısmi bir uzlaşmanın bile sağlandığı söylenebilir. Örneğin geleneksel ölçütleri (mülksüzlük ve ücretlilik koşulu) ilke olarak reddetmeyen, ancak bunların bugünkü işçi sınıfı açısından kapsayıcı olmadığını düşünen bazı yeni-Marksistler (Poulantzas, Wright, Callinicos ve Carchedi gibi), dinamik bir sınıf tanımına imkan verecek yeni proleterleşme ölçütleri önerirler.

Öte yandan işçi sınıfını tanımlayan öznel koşullar konusunda Marksistler arasında uzlaşmadan çok görüş ayrılığının söz konusu olduğu görülür. Bunda Marx'ın sınıf kuramının bu konuyu belirsiz bırakması kadar kendinden sonra gelişen koşulların yol açtığı sorunların da önemli bir payı vardır. Örneğin kapitalist devletin sınıf hegemonyasına dönük yeni roller ve enstrümanlarla donanıp, toplum üzerinde güçlü bir kurumsal kontrole sahip olması ya da sermayenin ideolojisinin işçi sınıfının bilinci ve toplumsal yönelimleri üzerinde daha belirleyici bir hale gelmesi, ayrıca işçi sınıfının giderek heterojenleşmesi ve konformist bir karaktere bürünmesi gibi etmenler, işçi sınıfının kendinde-edilgen varlıktan etkin varlığa dönüşmesiyle ilgili olarak ciddi kuşkuların doğmasına neden olmuştur. Ancak tüm bu olumsuz koşullara rağmen özne sorunsalının Marksist kuramın sınırları içinde çözümsüz kaldığını söylemek doğru değildir. Çünkü kendisinden sonra kurama bu konuda önemli katkılar yapıldığı gibi (Lenin'in ve Gramsci'nin katkıları başta olmak üzere) Marx'ın yapıtlarındaki izler sürülerek de bazı sonuçlara ulaşmak mümkün gözükmektedir.

Herşeyden önce Marx'ın sınıf nosyonunun ekonomist bir öz taşımadığı noktasından hareket edilebilir. Marx'ın sınıfı, salt bir ekonomik inceleme nesnesinden ibaret görmediği, kapitalizmi bir ekonomik sistem olarak çözümlediği yapıtlarında bile sınıfı, ekonomik olmaktan çok sosyal bir kategori olarak değerlendirdiği çok açıktır. Ayrıca kendisi, işçi sınıfındaki devrimci potansiyelin harekete geçmesi konusunda bazı yapıtlarında daha determinist, bazılarında ise daha iradeci bir yaklaşım sergilese dahi, ekonomik öznenin *zorunlu* olarak tarihsel özneye dönüşeceğini hiç söylememiştir. O halde Marx'ın tarihsel hareket konusunda determinizm ile voluntarizmin diyalektik birliğini esas alan bir tutum içinde bulunduğu söylenebilir. Özellikle son dönem yapıtları, maddi koşullar (yapı) ile öznel koşullar (iradi eylem) arasında uyum kadar karşıtlığı da kabul eden bir yaklaşım içerir. Kendisinin, bu konuda kesin formüller önermemesi, kuramsal bir eksiklikten çok pratikte olasılıkların çeşitliliğini dikkate almasındandır. Gerçekten de yapısal belirlenim ile öznel etkinlik arasındaki gerilim, her tarihsel uğrağın somut koşullarında farklı farklı sonuçlanır.

Marx, sınıfsal oluşumu sosyal bir süreç olarak gördüğü için bu oluşumun nesnel koşullarını araştırmaya özel bir önem vermiştir. Örneğin *Kapital*'de en ileri düzeyde gelişmiş olan İngiliz kapitalizmini ele alıp, kapitalist üretim sisteminde sınıfların hangi maddi temeller üzerinde yükseldiğini araştırır. Kapitalizmin bir sistem olarak (yani üretim tarzı düzeyinde) incelendiği bu yapıtta sınıflar da en genel biçimleriyle ("standart tipler" olarak) tanımlanır. En üst soyutlama düzeyindeki "saf" hâlleriyle ele alınan sınıflar, üretim araçlarıyla kurdukları ilişkiye (sahiplik olgusuna) göre belirlenir, dolayısıyla mülkiyet biçimleri ile buna bağlı gelir kaynakları açısından, o dönemde geçerli üç temel sınıf olan emek, sermaye ve toprak sahipleri olmak üzere, birbirlerinden ayırılır. Marx'ın emek ve sermayeden oluşan iki ana sınıfa dayanan iki kutuplu bir model çerçevesinde sınıflar arasındaki ilişkiyi en basit biçimlerine indirgeyerek ele almasının nedeni, kapitalist sınıf ilişkilerinin özünü (bağımlılık ve karşıtlık) göstermektir.

Marx'ın iki kutuplu-dikotomik sınıf modeli, kapitalizmi tarihsel ve toplumsal bir sistem olarak soyutladığı öteki yapıtlarında da karşımıza çıkar (1991). Gerçekte iki kutuplu model tasarımı, kapitalist ekonomik gelişmenin mantığını, yani kapitalizmin iki ana sınıfın keskin kutuplaşmasına dayandığını gös-

termeye dönüktür. Çünkü ona göre sınıf, herşeyden önce bir karşıtlığın (kutuplaşmanın) ifadesidir. Öyle ki bir sınıftan söz edebilmek için önce onun karşıtı olan bir başka sınıfın varlığını kabul etmek gerekir. Öte yandan kapitalizmi daha alt soyutlama düzeyinde (bir toplumsal formasyon olarak) incelediği yapıtlarında daha karmaşık, çelişik ve çoğulcu bir sınıf yapısını veri aldığı görülür. Örneğin dönemin Fransa'sında iki ana kutup (finans burjuvazisi ile sanayi burjuvazisinden oluşan sermaye ve proletarya) dışında kalan küçük burjuvaziden, toprak sahiplerinden ve özgür çiftçilerden söz eder (1990b). Benzer biçimde Fransa ve Almanya ile ilgili başka çalışmalarında da Marx, burjuvazi yanında toprak lordlarını, çiftçileri ve köylüleri, proletarya yanında da tarım işçilerini, hatta lümpen proletaryayı sayar. Ancak Marx, bu unsurların önemli bir bölümünü "geçiş sınıfları", yani zamanla kutuplarla eklemlenecek olan geçici unsurlar olarak görür. Marx'ın *Artı Değer Teorileri*'ndeki (1998; 1999) orta sınıflara ilişkin çözümlemeleri de, net bir biçimde çoğulcu bir yapı resmeder. Marx, orta sınıfları, küçük üreticilerden, küçük burjuvaziden, pazarlama, satınalma, satış işleri ile uğraşanlardan, araçlardan (toptancılar, dükkan sahipleri, spekülâtörler), sermaye adına kumanda edenler (yöneticiler, denetçiler) ile onların yardımcıları, muhasebeciler, sekreterlerden ve son olarak hukukçulardan, gazetecilerden, ruhban sınıfı ve ordu ile polis gibi devlet görevlilerinden oluşan geniş bir yelpaze içinde değerlendirir.

Marx, türdeş bir işçi sınıfı da öngörmez. Bu bağlamda işçi sınıfının değişik katmanlarını, yani sınıf içi bölünmeleri ve ilişkileri de inceler. Bununla birlikte sınıf içi sektörleri, daha sonra Webercilerin yapacağı gibi, ayrı sınıfsal konumlar olarak değerlendirmez. Marx'a göre sınıfları teknik işbölümü değil, sosyal işbölümü belirler, bu yüzden işçi sınıfının nesnel konumu, ücret ve yaşam düzeylerinden çok yaratılan değerlerin ve zenginliklerin toplum içindeki dağılımına ve bölüşümüne dayanır (1976b). Ona göre teknik işbölümü, üretici güçlerin gelişmesine bağlı olarak üretim sürecinin giderek daha karmaşık ve kolektif bir niteliğe bürünmesinden doğan, dolayısıyla doğrudan üreticiler arasında üretimin gerçekleşmesine dönük bir işbölümüdür (sınıf içi farklılaşma). Bu bağlamda üretken emek (kol etkinliği) ile üretken olmayan emek (kafa etkinliği) arasındaki ayrım, farklı sınıf konumlarına değil, emek etkinliğinin farklı biçimlerine denk düşer. Marx, kapitalizmin gelişmesiyle

birlikte işçi sınıfının üretken emekten üretken olmayan emeğe doğru genişleyeceğini, dolayısıyla işçi sınıfının giderek daha büyük bir bölümünün üretken olmayan emek biçimlerinde çalışmaya başlayacağını belirtir (1986).

Marx'ın sınıfsal oluşumla ilgili nesnel ölçütü, üretim süreci içindeki rol/yer olup, sınıflar üretim süreci içinde gördükleri rollere göre birbirinden ayrılır. Bu bağlamda işçi sınıfı, "kolektif işçi" kategorisi temelinde tanımlanır. Hukuki mülkiyet ilişkilerinden türeyen sahiplik türünden çok, üretim araçlarının fiili sahipliğini daha belirleyici gören Marx, bu yüzden işçi sınıfını belli bir iş öbeğiyle (imalatta çalışan üretken emek ile) sınırlamaz; tam tersine üretken olmayan emek türlerini de (beyaz yakalıların önemli bir bölümü) işçi sınıfının bir parçası olarak değerlendirir. Ayrıca "global işçi" kavramına da yer veren Marx, *Kapital*'in "Üretim Sürecinin Dolaylı Sonuçları" başlığını taşıyan bölümünde, zamanla gelişecek olan teknolojik emek biçimlerinin (üretken olmayan emek türleri) işçi sınıfının kapsamı içinde yer alacağına işaret eder. Kolektif işçi ile eşanlamlı olarak kullanılan global işçi teriminin, özellikle teknolojik gelişmelerin emek süreci üzerindeki etkilerine bağlı olarak günümüzde önemleri giderek artan teknokrat, bilimci, araştırmacı, profesyonel mühendis gibi emek türlerini nitelediği bellidir.

Kuramda açıkça tanımlanan nesnel ölçütler, kuşkusuz işçi sınıfının yalnızca üretim süreci içindeki konumunu ("kendinde sınıf" uğrağını) belirlemede işlevseldir. Çünkü üretim süreci içindeki nesnel yerler/roller, sınıfların üretim araçlarıyla kurdukları ilişkiden doğar ve bu ilişkinin yalnızca maddi temelini (gerekli koşulları) gösterir, buna karşılık toplumsal formasyon içindeki yerler/roller ("kendi için sınıf" uğrağı) konusunda (yeterli koşullar hakkında) tam bir fikir vermez. Marx'ın sınıfsal oluşumun tamamlanması ve öznel koşulların neler olduğu konusundaki görüşlerini anlamak için yapıtlarından yararlanırken zaman zaman da yazdıklarının ötesine geçip bazı çikarsamalarda bulunmak gerekebilir.

Birincisi, Marx'ın nesnel koşulları (üretim süreci içindeki yeri), sınıfsal oluşumunun *gerekli* bir uğrağı olarak gördüğü, buna karşılık *yeterli* saymadığı söylenebilir. Nitekim "kendinde sınıf" ile "kendi için sınıf" arasında ayrımı yapması buna işarettir. Öte yandan bunun, kategorik olmaktan çok aynı olgunun (kategorinin) farklı yüzlerini/uğraklarını nitelemeye dönük bir ayrım olduğu kabul edilmelidir. Çünkü Marx'ın eko-

nomik bir kategori olarak işçi sınıfı ile toplumsal bir kategori olarak işçi sınıfı arasında dikotomik veya ardışık bir ilişki yerine karşıtlık kadar birlik de içeren, tarihsel olduğu kadar konjektürel bir nitelik de taşıyan bir ilişki varsaydığı görülür. Marx'ın yapıtlarında bu yargıyı destekleyecek bazı ifadelere rastlamak mümkündür. Örneğin sınıf olgusunu toplumsal formasyon düzeyinde ele aldığı bir çalışmasında (Marx, 1990b) sınıfsal oluşumla (altyapı-üstyapı ilişkisi) ilgili olarak bir yandan ekonomik mücadeleye giren güçler ile politik mücadeleye giren güçler arasındaki ilişkinin denkliliğinden söz ederken, öte yandan politik güçlerin ve politik çatışma alanının zorunlu olarak ekonomik bir temele sahip olmayabileceğini belirtir.

İkincisi, Marx'ın sınıfların toplumsal güçler olarak işgörmesini, yani “kendinde sınıf”ın “kendi için sınıf” haline gelmesini, ekonominin “kendiliğindenci” işleyişinin sonucu (doğrusal bir süreç) olarak görmediği söylenebilir. Bunun yerine Marx'ın, sınıfı, ekonomi ile siyaset arasındaki ayrımın uğrak noktası, sınıf mücadelesini de bu uğrağın aşılması olarak gördüğünü söylemek daha doğru olur. Onun, tüm toplumsal yapıyı belirleyen temel alan olarak ekonomiyi göstermesi (özellikle *Önsöz* ve *Alman İdeolojisi*'nde tasarladığı modellerde), üstyapıyı altyapının bir gölge-fenomeni olarak görmesinden değil, sınıf ilişkilerinin üretim ilişkileri tarafından belirlendiğini düşünmesindendir. Ona göre insanlar, doğdukları andan itibaren kendi isteklerinden ve iradelerinden bağımsız olarak, hatta bazen kendi iradelerine rağmen zorunlu olarak belirlenmiş ilişkiler (üretim ilişkileri) içine girerler. Üretim ilişkilerinin toplamı, toplumun ekonomik yapısını (altyapı) oluşturur, buna karşılık toplumun üstyapısını oluşturan yasal-politik yapı ile buna denk düşen sosyal bilinç biçimleri verili bir ekonomik yapı üzerinde yükselir. Çünkü herhangi bir toplumda belli bir dönemde geçerli olan egemenlik ve bağımlılık ilişkilerinin büründüğü politik biçimler ile ideolojik yönelimler, üretim ilişkilerinden bağımsız gerçekleşmez.

Öte yandan Marx, bu tür bir genel model çerçevesinde bile ekonomik düzey ile siyasal düzey arasında göreceli bir özerkliğin varlığını ihmal etmez. Örneğin kapitalist üretim tarzı ile önceki üretim tarzlarını karşılaştırdığı metinlerde (1979a; 1986; 1990a; 1992a) kapitalizmde ekonomik ve politik düzeyler arasında öncekilerde olduğu gibi bir “karşılıklık” ilişkisinin bulunmadığından söz eder. Kuşkusuz bu yapıtlardaki yaklaşımı, hem Engels'in tarihsel materyalizm yorumundan hem

de kendisinin erken dönem yapıtlarındakinden daha farklıdır. Çünkü Engels, tarihsel gelişmeyi son kertede ekonomik belirlenim açısından, yani toplumun altyapısının önlenemez işleyişi ve yaratıcı insan öznenin ortadan kalkışı çerçevesinde değerlendirir (1995). Bununla birlikte, bundan Engels'in mekanik bir tarih anlayışına sahip olduğu sonucu çıkmaz. Engels, üstyapının bazı unsurlarının (siyaset, hukuk, felsefe ve din gibi) sınıf mücadelesi biçimlerini belirlemek suretiyle altyapı üzerinde etkili olabileceğini reddetmez (1976c). Marx da, başlangıçta (1979a), toplumsal değişim konusunda ekonomik güçlere öncelik veren bir tutum içindedir. Ancak daha sonra üstyapının rolüne, yani fikirlerin (örneğin Protestanlığın sermayenin doğuşundaki etkisi) ve iradenin toplumsal değişimin yönü üzerinde oynadığı aktif role değinir (Marx, 1986). Buna dayanarak Marx'ın, ekonomi ile siyaseti birbirine dışsal süreçler olarak değil, aralarındaki karşılıklı ilişki bağlamında ele aldığı söylenebilir. Örneğin siyasal alanı toplumsal yapı içinde özel/ayrı bir alan olarak görmediği, benzer biçimde siyaseti de belli bazı özgül pratiklerle sınırlamadığı anlaşılr. Ona göre siyasal alan, toplumsal formasyonun yeniden üretimine dönük tüm kurum, kural ve etkinlikleri kapsayan bir alandır; buna karşılık toplumsal yapının çeşitli düzeylerinde (ekonomik, ideolojik, kültürel vb.) yürüyen pratiklerin tümü de siyasal mücadelenin birer parçası niteliğindedir.

Marx'ın sınıfsal oluşumu proleterleşme olgusu bağlamında değerlendirmesi, özellikle işgücünün ve toplumun proleterleşmesi yanında politik proleterleşme olgusu üzerinde önemli durması, onun "kendinde" sınıfın "kendi için" sınıfa dönüşmesini doğrusal ve deterministik bir süreç olarak değil, tam tersine karmaşık, çelişkili ve güçlüklerle dolu bir süreç olarak gördüğünün bir başka göstergesidir. İşçi sınıfının kendini dönüştürmesinin kolay gerçekleşmeyeceğini, devrimci mücadelenin zorlu bir iş olduğunu gören Marx, gerek iş sürecinde gerekse toplumsal yaşamda sınıf çelişkisinin farkına varılmasını güçleştiren etmenleri ayrıntılı olarak inceler. Marx'a göre, kapitalizmde bilinçli denetimi devre dışı bırakarak, etkili insan müdahalesini sınırlayan çok sayıda engel mevcuttur (1976a; 1986; 1990a; 1991). Bunların başında işçi sınıfının toplumsal bir güç olarak işgörmesini engelleyen sınıf içi bölünme ve çelişkiler gelir. Örneğin "emek aristokrasisi" olarak adlandırılabilir olan işçi sınıfı içinde ayrıcalıklı konumlarda çalışanlar ve yaşa, cinsiyete,

coğrafi faktörlere göre sınıf içinde oluşan bölünmeler ile bundan türeyen çelişkiler, sınıf bilincini, sınıfsal bütünleşmeyi, dayanışmayı ve siyasal mücadeleyi olumsuz yönde etkiler.

İkinci engel, serbest çalışanlar ve küçük ölçekli kapitalistleri içine alan mülk sahibi “orta sınıf” dilimleri ile genişleyen mülksüz orta sınıfların, kapitalist rekabetin etkisi altında sınıf atlama, mesleki rekabet veya kariyerist saikler doğrultusunda sınıfsal çıkarlardan uzaklaşması, burjuvazinin egemenlik anlayışı ve siyasal ideolojisiyle bütünleşmesidir. Özellikle mülksüz kitlelerin kapitalist sınıfla uzlaşma olasılığı her zaman konusudur. Üçüncü engel, burjuva ideolojisinin birleştirici rolüyle ilgilidir. Egemen sınıf, yalnızca maddi üretim araçlarını değil, aynı zamanda zihinsel üretim araçlarını da elinde bulundurmakta, dolayısıyla emekçilerin zihinleri, bilinç biçimleri ve ideolojik ya da kültürel değerleri üzerinde güçlü bir sosyal kontrol kurmaktadır. Dördüncü engel ise, meta fetişizminin yabancılaştırıcı etkisidir. Bu olgu, çalışanları kapitalist pazarla bütünleştiren, onları üretici kimliklerinden uzaklaştırıp, “tüketici kimliği” sahiplenmeye, dolayısıyla sermaye egemenliğine karşı savaşımdan uzaklaşmaya iter.

Buraya kadar yapılan değerlendirmeler, Marx’ın sınıf kavrayışının amprisist veya ekonomist olmadığını göstermeye dönüktür. Marx’ın sınıf mücadelelerinden ve devrimden söz ettiği tüm metinlerinde doğrudan veya dolaylı olarak göndermede bulunduğu toplumsal güç (proletarya), atomize birimlerden oluşan, niceliksel bir karakter taşıyan, rastgele hareket eden yığınsal bir küme değildir. Örneğin Fransız köylüleri ile ilgili değerlendirmeleri, küçük toprak köylülerinin, aralarında yalnızca yerel bir bağ bulunduğu ya da ortak bazı çıkarlar söz konusu olduğu için bir sınıf sayılamayacakları, bir politik örgütlenme ortaya çıkarmadıkça da sınıfsal bir güç oluşturamayacakları yolundadır. Benzer biçimde işçi sınıfının niceliksel gücünün onların bir sınıf sayılmasına yetmeyeceğinden, örgütlenme ile birleşmediği ve bilgiyle yönlendirilmediği sürece de niceliksel bir yığın olmaktan öteye gitmeyeceklerinden söz edilir. Bu değerlendirmeler, işçi sınıfının, ancak sınıfsal eylem adına örgütlendiği zaman bir sınıf oluşturmuş sayılacağına işaret ettiği için önemlidir.

Marx’ın sınıf nosyonu ile ilgili bir başka önemli saptama, onun bilinçli ve akılcı eylem ile politik örgütlenme gibi koşulları içeren sınıf kapasitesini, sınıfsal oluşumunun temel bileşenlerinden biri olarak gördüğüdür. Marx, ekonomik mücade-

leyi hiçbir biçimde küçümsememekle birlikte sınıf mücadelesi- ni yalnızca ekonomik düzeyle sınırlamaz. Örneğin “işçi sınıfı- nın siyasal hareketinin son hedefi politik gücün elde edilmesi- dir” diye açıkça yazar (1976d). Ayrıca doğrudan sınıflara atıf- ta bulunmasa bile, devrimden söz ettiği tüm metinlerde müca- delenin tarafları olarak yalnızca nesnel çıkarların güdülediği yı- ğınları değil, ideolojik ve politik donanıma sahip örgütlü top- lumsal güçleri görür. Marx’a göre, insanlar, yalıtılmış bireyler olarak değil, toplumsal grup ve sınıfların üyeleri olarak hareket ettikleri takdirde kendilerini dönüştürebilecek, kendilerini dö- nüştürdükçe de dışsal dünyayı dönüştürüp, toplumsal dünya- nın aktif üreticileri haline gelebilecektir (1992b).

Marx, sınıfsal oluşum sürecinde ideoloji unsuruna da özel bir yer verir. Bununla birlikte ideolojinin tanımı konusunda çok net bir görüş ortaya koymaz. Örneğin bazı yapıtlarında (1979a; 1992b) ekonomik temel ile ideolojik üyapı arasında bir nedensellik ilişkisi varsayar, dolayısıyla ideolojiyi olumsuzlayan bir tutum takınır. Buna göre düşünceler ve tutumlar, sınıfsal çı- karların (maddi yapının) bir yansıması olup, işçi sınıfı bilinci gerçekliği olduğu gibi (kendi sınıf çıkarları doğrultusunda) de- ğil, ancak tersine çevrilmiş haliyle kavrayabilir (“yanlış bilinç”). Bu yaklaşımın, işçi sınıfının bağımsız bir ideoloji geliştirme ola- sılığına, dolayısıyla ideolojik mücadelenin toplumsal dönüşüm- deki aktif rolüne fazla fırsat tanımadığı düşünülebilir. Buna karşılık Marx’da başka ideoloji tanımlarına da rastlanır. Örne- ğin ideolojiyi bir gölge-fenomen olarak görmediğini, ekonomik yapı karşısında belli bir özerkliğe sahip bulunduğunu kabul et- tiğini gösteren sözleri vardır (1990b). İdeoloji konusundaki dü- şüncelerine bakarak bazı yazarlar Marx’da gizli bir ideoloji kav- ramının bulunduğunu öne sürerler (Thompson ve Balibar). Başka bazıları da “yanlış bilinç” kavramı ile ideolojinin özdeş- leştirilmesinden Marx’ın sorumlu tutulamayacağını düşünürler (Callinicos). Aslında Marx’ın ideoloji konusundaki görüşlerinin çelişik olduğunu veya kendisinde farklı ideoloji tanımlarının bulunduğunu söylemek yerine onun ideolojik oluşum süreçle- rinin çelişik ve karmaşık doğasına dikkat çekmek amacıyla fark- lı yönlerinden söz ettiğini düşünmek daha doğrudur.

Benzer biçimde Marx’ın siyasetten söz ettiği tüm metinle- rinde işçi sınıfının devrimci rolü ile politik mücadele arasında- ki ilişki üzerinde durması da, sınıf mücadelesi süreçlerinde ide- olojik ve politik pratiklerin önemini ya da bunların sınırları

olabileceğini kabul ettiğini gösterir. Marx, sınıfların etkin toplumsal güçler olarak işgörmesinde siyasal mücadelenin özel bir yeri olduğu görüşündedir. Ona göre tarihin sürekliliği ile devrimci özne arasındaki köprüyü kuracak olan tek şey politik sınıf mücadeleleridir. Sınıf mücadelesi deneyimi, işçilerin bilincinde varolan çelişkileri keskinleştirdiği (emekle sermaye arasındaki karşıtlığın bilincine ve kendi etkin güçlerinin farkına varmalarını kolaylaştırdığı) ve işçi sınıfının ufkunu düzenin değişmesi gerektiği inancı doğrultusunda genişlettiği için işçi sınıfını “kendinde” bilinç uğrağından “kendi için” bilinç uğrağına taşıyacak önemli bir süreçtir. Politik sınıf mücadelesi deneyimleri, devrimci dönüşümün araçlarını otomatik olarak sağlamasa bile var olan bilinç ve tutum tutarsızlıklarına dikkati çekmesi, onları açığa çıkarması açısından önemli bir iş görür. Bununla birlikte Marx’ın, kesin olarak deneyimi politik etkiye sahip güç ilkelerine dönüştürdüğü söylenemez. Çünkü deneyim tek başına belirleyici değildir; örneğin işçilerin mücadele deneyimlerini varolan inançlarının ışığında farklı farklı yorumlamaları mümkün olduğu gibi mücadele içinde çelişkilerin keskinleşmesi de her zaman devrimci bilinçle sonuçlanmayabilir.

Sonuç olarak Marx’ın tarihe yön verecek kapasiteye sahip bir aktör olarak gördüğü proletarya, kendi nesnelliğinin bilincinde olan ve bu nesnelliği aşacak iradeyi taşıyan bir sınıftır. Örneğin işçi sınıfı, sırf kapitalist üretim biçimi içinde sömürülen sınıf olduğu için değil, genellikle ve süreklilikle gereksinimleri karşılanmayıp, sermayeyle sistematik bir mücadeleye maruz kaldığı, dolayısıyla hedeflerinin peşine düşüp, kapitalizmin iktisadi aygıtını durdurma -ve bazı sınırlar içinde yeniden yönlendirme- gücüne sahip bir sınıf olduğu için kapitalist toplumdaki diğer bütün toplumsal ve siyasi güçlerden farklı olarak sosyalizmin vazgeçilmez etmenliğiyle vasıflandırılmıştır (Marx, 1991). Marx için proletarya, insanların tek tek yaşadığı çelişkiyi aşacak ortak aklın temsilcisi olabilecek bir sınıf olduğu, başka bir deyişle tekil insanların çıkarları ile onların türsel varlığının ortak çıkarları arasında yüzyıllardır süren çelişkiyi bir devrimle ortadan kaldıracak olan “kolektif Prometheus”un ta kendisi olduğu için devrimci bir sınıftır. Bu yüzdendir ki daha önceki hiçbir toplumsal devrimde görülmediği ölçüde ortak insan aklının ve bilinçli tasarımın ürünü olan sosyalist devrim, insanlığın kendi tarihini kendisinin yapma serüveninde yepyeni bir deneyimdir.■

Kaynakça

- Engels, F. (1995) *Anti-Duhring*, çev. K. Somer, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1999) *Artı Değer Teorileri*, cilt 2, çev. Y. Fincancı, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1998) *Artı Değer Teorileri*, cilt 1, çev. Y. Fincancı, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1997) *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, çev. K. Somer, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1992a) *Kapital*, cilt: 2, çev. A. Bilgi, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1992b) *Alman İdeolojisi [Feuerbach]*, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1990a) *Kapital*, cilt: 3, çev. A. Bilgi, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1990b) *Louis Bonaparte'nin 18 Brumaire'i*, çev. Sevim Belli, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1986) *Kapital*, cilt: 1, çev. A. Bilgi, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1979a) *Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı*, çev. Sevim Belli, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1979b) "Gotha Programının Eleştirisi", *Marx-Engels: Seçme Yapıtlar*, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1976a) "1844 Elyazmaları", *Ekonomi Politik ve Felsefe*, çev. Kenan Somer, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1976b) "Ücretli Emek ve Sermaye", *Marks-Engels: Seçme Yapıtlar*, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1976c) "Bloch'a Mektup", *Marks-Engels: Seçme Yapıtlar*, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1976d) "Bolte'ye Mektup 23 Kasım 1871", *Marks-Engels: Seçme Yapıtlar*, Ankara: Sol.
- Marx, K. ve Engels F. (1991) *Komunist Manifesto*, çev. M. Erdost, Ankara: Sol.
- Marx, K. ve Engels F. (1976) *Kutsal Aile*, çev. K. Somer, Sol Yayınları.

Sınıf Çözümlemesinin Temel Sorunsalları¹

Metin Özuğurlu

1 1980'lerin sonlarına doğru, sosyoloji lisans eğitimini takiben sınıf teması etrafında çalışmaya başladığımda, sosyal sınıf kavramının çağdaş sosyal düşünce içindeki analitik değeri kaybolmaya başlamıştı. Ne talih! Doğrusu zor gündüdi². Postmodern eleştiri, her yerde, 'evrensel' liberal özneyi arıyor, bulduğunda, onu özcü kimlik biçimini ifade eden söylemsel bir kategori olarak teşhir ediyor ve boynuna da otoriter ya da totaliter projelerin sorumlusu yaftasını asıyordu. Bu işlemin Postmodern literatürdeki adı "özcü kimliğin destabilizasyonuydu". Klasik sosyolojinin temel kavramı olan toplumsal sınıflar özcü kimlik biçimlerinin billurlaşmış ifadeleri olarak görülüyor, başta onun en güçlü kanadını oluşturan Marksist sınıf kuramı olmak üzere, sınıf literatürünün üzeri toptan çiziliyordu³. İlgî, genelden özele, bütünden tekile, tarihsel genellikten konjonktüre, belirlenimden kazyeye⁴, belirlilikten göreliliğe, tutarlılıktan eklektizme, ilişkiselden farka, sınıf ve statüden kimliklere, olgulardan metinlere kayıyordu. Artık her sınıf analizi denemesi, özcülük, belirlemecilik ve indirgemecilik şeklindeki üç büyük günahın ezici tehdidi altındaydı, neredeyse sosyoloji yapmak bile olanaksızlaşmış, Alain Touraine'nin sözleriyle, "sosyoloji disiplini, diğer söylemleri yorumlayan bir söylemden" ibaret görülür olmuştü (aktaran Burawoy, 1991).

Bu satırların yazıldığı günlerde ise havanın dönmeye başladığı görülüyor⁵. İşçi sınıfı sosyal teorideki yerini yeniden alıyor; ama, asla eski biçimiyle değil. *Post*-⁶ kuramlarla girişilen hesaplaşma kaçınılmaz olarak eleştirel sınıf kuramlarında

¹ Bu çalışma, A.Ü. SBF'de Nisan 2002'de tamamladığım doktora tezinden bir bölümün gözden geçirilmiş versiyonudur. Tez için bkz. (Özuğurlu, 2002).

² O günlerde, maruz kalınan entelektüel terör ortamı karşısında Marksistlerin nasıl bir ruh haline itildiklerine Michael Burawoy'un 1987'de kaleme aldığı *The Politics of Production* adlı esere yazdığı şu ironi kokan sözler örnek gösterilebilir: "*Bu kitap, modası geçmiş bir yerde konumlanan modası geçmiş bir sınıfa aittir; yer, üretim noktası, sınıf, sanayi proletaryasıdır.*" Kariyerinin en parlak çalışmalarından biri olarak görülen bu kitapla Burawoy, bugün sadece emek süreci tartışmaları açısından değil sosyoloji, antropoloji ve etnografya disiplinlerinin bütünü açısından kendisine önemli bir yer edinmiş gözük-mektedir.

³ Althusser'gî Marksizm'i İngiltere'ye taşıyan isimlerden biri olarak bilinen Barry Hindness 1987'de yazdığı *Politics and Class Analysis* başlıklı kitapta, ideoloji ve siyaset düzeylerinin kendi bağımsız varoluş koşul-

larına sahip olduklarını; ideoloji ve siyaset ile sınıflar arasında herhangi bir ilişki aranmanın ise kaçınılmaz olarak indirgemecilikle sonuçlanacağını savunarak, siyasetin göreceli özerkliği kavramlaştırmasını da yeterli bulmadığını ilan etmiş ve 250 sayfalık kitabıyla sadece Marksizm’le kurduğu bağı kopartmakla kalmamış, binlerce ciltlik sınıf literatürünü bir kenara fırlatmayı önerebilmiştir: “*Ekonomik özne kategorileri olarak sınıflar, kendilerini doğrudan göstermezler. Devlet aygıtlarıyla, partilerle, sendikalarla, işveren örgütleriyle, gösterilerle, isyanlarla temas edebiliriz ama sınıflarla asla ... Toplumsal güçleri üretim ilişkileri içinde belirli pozisyonlara sahip olanlarla niçin bir tutarız? Siyasi partiler, işçi sendikaları, gazeteler gibi şeyleri niçin belirli sınıfların ve onlara ait ilişkilerin temsilcileri gibi ele alı- rız?*” (Hindness, 1987: 17). Bu ve benzeri reddiyelerin yanıtı, “sınıf bir kategori değil, tarihsel bir süreçtir” diyen Marksist emek tarihçilerinin çalışmalarında fazlasıyla mevcuttu; yeniden keşfedilmeleri uzun sürmedi.

41 ‘Kazai’ kavramını dilimizde yaygın olarak ‘olumsal’ terimiyle ifade edilen “*contingent*”ın karşılığı olarak kullandım. Kavramın sosyal teori ve sosyal felsefe ilişkisi bağlamında ele alındığı bir çalışma için bkz. (Çelebi, 2001).

51 Teorik pratikteki eleştirel bakışın yeniden canlanması, kuşku yok ki, küresel nizamla karşı 1990’ların ortaların-

da dönüşümler gerçekleştirdi. Bu dönüşüme açıklık getirmek bakımından, *post-* yaklaşımların eleştirileri ile yeniden güncellenen temel önemdeki sorun alanlarına değinmek gerekecektir.

Sınıf Tartışmalarının Sorun Alanları

Bu çalışmanın kuramsal ilgisi çerçevesinde, birbiriyle ilişkili şu dört sorun alanından söz edilebilir: (1) İlki, üretim ilişkileri içindeki yer alışı ile toplumsal-siyasal düzlemdeki tutum alışı arasındaki ya da Korkut Boratav’ın (1991: 11) terimleriyle, sınıfların *nesnel* varlığı ile sınıfların *rolleri* arasındaki ilişki sorudur⁷. Sınıf kuramına yöneltilen *ekonomik belirlemecilik* eleştirisinin güncelleştirdiği temel önemdeki bu problem, aslında, sosyal düşünce tarihinin yapı-özne ikiliği şeklindeki kalıcılığı geriliminin sınıf kuramlarına taşınmış biçiminden başka bir şey değildir ve kayda değer önemdeki sentez⁸ girişimlerine karşın, bu ikiliği aşmanın kolay olduğunu söylemek zordur⁹. (2) İkinci sorun alanı, sınıfsal olan ve olmayan ya da doğrudan doğruya emek-sermaye çelişkisinden kaynaklanmayan toplumsal çelişkilerle sınıf çelişkisi arasındaki ilişkilerin nasıl ele alınacağıyla ilgilidir. Bu sorun alanı, sınıf çözümlemesine yöneltilen *sınıf indirgemeciliği* eleştirisi ile güncellenmiştir. (3) Üçüncü sorun alanı, sınıflar mücadelesi ile toplumsal değişim arasındaki ilişkiye dairdir ve odağında da işçi sınıfı hareketinin dönüştürücü kapasitesini sorgulayan *özcülük* eleştirisi yer almaktadır. (4) Son nokta, işçi sınıfı içi farklılıkların nasıl ele alınacağına ilişkindir. Bu konu, işgücü piyasalarında, üretimin teknolojik tabanında ve örgütlenmesinde yaşanan radikal değişikliklerle yeniden güncellenen işçi sınıfının kapsamı tartışmalarıyla bağlantılıdır.

Burada sözü edilen sorun alanları *post-* kuramlardan gelen eleştirilerle sadece güncellenmiştir; varlıklarını *post-* kuramlara ve onların eleştirilerine borçlu değildir; esasında yeni-Marksist ve yeni-Webergil bakış açılarıyla oluşan son elli yıllık Batılı sınıf literatürü de, büyük ölçüde, bu sorunsallar etrafında şekillenmiştir. Bugün de, sınıf çözümlemesi yapmak iddiasındaki her girişim, belirlemecilik, indirgemecilik ve özcülük eleştirilerinin kışkırttığı bu sorunsallar karşısında kendi pozisyonunu açık seçik belirtmek durumundadır. Ancak, araştırmacı, önünde iki farklı yol olduğunu görmelidir. Sınıf literatürünün gele-

neksel ve çağdaş külliyatı ile eleştirel diyalogu sürdürmek bir yol ise, diğeri, bu külliyattan radikal bir kopuşu ifade eden *post-* kuramların yoludur.

Post- kuramların sınıf literatürüne katkısı, ileride değinileceği gibi, sorunu öncelikle ontolojik düzeyde tanımlamış olmalarıyla bağlantılıdır (McCarney, 1991). Ortaya koydukları görüşlerin, geleneksel sınıf literatüründen radikal bir kopuşu ifade ediyor olmaları da, kanımca, epistemolojik düzeye ait soruları ontolojik düzeyde ele alıyor olmaları ile ilgilidir. Eğer geleneksel sınıf literatürü, “işçi sınıfı neden devrime değil de reformlara yöneldi?” şeklindeki bir arka plan sorusuna yaslanıyor idiyse, *post-* yaklaşımlarda bu soru “devrimci bir özne olarak işçi sınıfı nedir?” şeklini almıştır. Soru, ilk biçimiyle, tarihsel ve toplumsal düzeyde yürütülecek bir tartışmanın konusu iken, ikinci biçiminde varlığa ilişkin ontolojik düzeydeki bir tartışmanın konusu olmuştur.

Sınıf literatürünün sorun alanlarını tarihsel ve kuramsal bağlamlarından kopartarak, öncelikle ontolojik düzeyde tanımlamak yönündeki girişim, kuramsal meşruiyetini bir ön kabule dayandırmıştır: Buna göre, sınıf literatürü ve literatür içinde belirleyici bir yere sahip olan Marksizm, işçi sınıfını, dönüştürücü gücü verili olan (nesnel çıkara sahip olan) aşkın ve sabit bir özne olarak tanımlamaktadır. Bu yaklaşıma göre, bütün bir sınıf literatürü, bu sabit öznenin (işçi sınıfının doğru tiplemesinin) aranması çabasının ürünüdür. Oysa, “doğru işçi sınıfını aramanın kendisi yanlış bir sorudur” (Laclau ve Mouffe, 1985).

Ontolojik düzeydeki bu pozisyon alıştan sonra, sınıf literatürünün sorun alanlarını çözmek *post-* yaklaşımlar için zor olmamıştır. *Post-* yaklaşımların konuya ilişkin temel saptamaları şöyle özetlenebilir: Bunlara göre, anlam, politik özne ya da kolektif eylem, yapısal pozisyonlara bakılarak anlaşılamaz; zira, politik özne, söylemsel eklemlenişlerin bir sonucu olarak oluşur; söylemsel pratikler ise toplumsal kuruluşun indirgenemez düzeylerini (iktisadi, siyasi, ideolojik) içerir; dolayısıyla, sınıfların nesnel varlığı ile rolleri arasında ilişki aramak belirlemeci bir hatadır. İkinci olarak, sınıf konumunun eklemlenme açısından ‘sınıfsal olmayan’ konumlara göre herhangi bir öncelliği olamaz; ırk, cinsiyet, milliyet gibi kategoriler, sınıf konumuyla aynı ya da ondan daha fazla öneme sahip olabilirler; dolayısıyla

dan itibaren belirgin hale gelen eleştirel sosyal pratiklerin varlığı ile yakından ilgilidir. Şu günlerde, içinde yaşadığımız dünyanın post-modernistlerin eleştiri oklarını yönelttikleri modernizmden ziyade postmodernist tahayyüle daha yakın olduğu; dolayısıyla, postmodernistlerin liberal bireyin destabilizasyonundan söz ettikleri her yerde, kriz içindeki bu kategoriyi aslında stabilize ettikleri daha geniş çevrelerce kabul görmeye başlamıştır.

61 Bu çalışma boyunca *post-* ibaresini, post-modern, post-yapısalcı vb. terimlerle anılan çağdaş düşünce akımlarını bir arada nitelemek amacıyla kullandım. Kuşkusuz bütün *post-* akımları bir kefeye koymak haksızlık olacaktır. Ancak, post-akımların kendi aralarındaki farklılıkların, sosyal sınıf teması söz konusu olduğunda en alt düzeye indiği de bilinmektedir.

71 Bu çetin sorunsal E.O. Wright’ın terminolojisinde de, “yapısal sınıf haritası” ve “konjonktürel sınıf haritası” şeklinde adlandırılmıştır.

81 Felsefi düzeyde Bhaskar’ın (1989) *Reclaiming Reality* kitabı ile toplum kuramı düzeyinde Giddens’in (1984) *structuration* kavramlaştırması, günümüzdeki en etkili sentez girişimleri olarak görülebilir. Giddens, *structure* (yapı) ile *action* (eylem) arasında birinin diğerini ikincilleştirdiği yaklaşımlara alternatif olarak bu kavramı geliştirmiştir.

91 Sosyolojik düşünce ta-

rihini yapı ve eylem ikiliği ekseninde irdeleyen bir çalışma için bkz. (Swingewood, 2000).

- 10| Zira, "devrimci özne olarak proletarya" istikrarsızlaştırılırken (*destabilization*), "farka" ve "çoğul kimliklere" yapılan vurguların, global işgücünün bölmelere ayrılmış çoğul (heterojen) kesitleri (seksiyonları) ile tam bir uyum içinde olduğu ve global kapitalist düzenin çeşitli ihtiyaçlarına denk düştüğü görülecektir. Sonuçta, modernist özneyi istikrarsızlaştırma adına yapılan girişimler, krizdeki liberal bireyi stabilize etmekle sonuçlanabilecektir. Buyöndeki bir değerlendirme için bkz. (Katz, 1997).

- 11| Bu dizeler Pir Sultan Abdal'ın bir türküsüne aittir. Kitanın tamamı şöyledir; "Pir Sultan Abdal'ım tuttum bu yolu/insanı kamilin olurum kulu/ ister yağmur yağsın isterse dolu/nidem ben ummana daldıktan sonra".

- 12| Sınıf çalışmalarını kuşatan sorun alanlarının eni konu tartışılması, takdir edilir ki, sınıf kuramları üzerine yapılacak ayrı bir çalışmanın konusu olabilirdi; burada sadece sorun alanları karşısındaki pozisyonumu ortaya koymakla yetineceğim.

- 13| Tarihsel maddeci gelenek içinde bu vurgu yeni değildir; 1960'larda Fransız yapısalcı Marksistleri ile Marksist İngiliz tarihçileri, birbirleriyle rekabet halinde, aynı vurguyu yapmışlardır. İki için bkz. (Poulantzas, 1978), ikincisi için bkz. (Thompson, 1986).

- 14| "Mücadelede sınıf"

la, toplumsal ilişkilerin gerek açıklanmasında ve gerekse dönüştürülmesinde sınıf konumlarına öncelik vermek indirgemeci ve özcü bir hatadır. Sınıf da diğerleri gibi bir kimlik konumudur. Birleşik bir sınıf hareketi yaratmak çabası, işçi sınıfı içi farklılıkları ortadan kaldırmayı hedeflediği, dolayısıyla, "farkı" bir tehdit olarak gördüğü için antidemokratiktir; bu otoriter politik eğilimin, herhangi bir özgürlük potansiyeli taşıması olası değildir.

Görüldüğü gibi, *post-* yaklaşımların yolu tutularak sınıf çalışması (ya da sosyolojik herhangi bir çalışma) yapıldığında, araştırmacı bütün dikkatini o üç büyük günahthan (belirlemecilik, indirgemecilik, özcülük) kaçınmaya hasretmek durumundadır. Ne var ki, yağmurdan kaçarken doluya tutulmak da mümkündür; belirlemecilikten kaçarken mutlak kazailiğe, indirgemecilikten kaçarken mutlak rölativizme, özcülüğten kaçarken de bilinemezciliğe düşülebilir. Üstelik, günümüzde kapitalizm eğer Antonio Negri ve Michael Hardt'ın iddia ettiği gibi *post-modern* bir evrede ise; yani, merkezsizlik, farklılık ve mutlak rölativizm (görelilik), sermayenin egemenlik stratejileri durumuna gelmiş ise, bu durumda, sığınılan yerde araştırmacıyı dolu sağanağı bekliyor demektir¹⁰. Benim hangi yolu tuttuğuma gelince.. Ben, Boratav'ın (1991: 9) "toplumsal sınıf çözümlemelerinde izlenen en elverişli yaklaşım" olarak söz ettiği *tarihsel maddeci*lik yaklaşımı içinde kalarak, sınıf literatürü ile eleştirel bir diyalog yürütmeye çalışacağım. Bu çabanın yağmur ve dolu metaforlarındaki anlamı şu dizedeki gibidir; "ister yağmur yağsın isterse dolu/ nidem ben ummana daldıktan sonra"¹¹...

Bu bölümde, öncelikle *tarihsel maddeci* yaklaşımın toplumsal sınıf çözümlemesi açısından temel önemdeki unsurlarını çalışmamın kavramsal çerçevesi dahilinde ortaya koymaya çalışacağım. Böylece, sınıf literatürünün dört başlık altında özetlenen sorun alanları karşısında, bu çalışmanın pozisyonuna da açıklık kazandırılmış olacak¹².

Tarihsel Maddeci Sınıf

Çözümlemesinin Genel Çerçevesi

Tarihsel maddeci sınıf kuramında analitik öncelik, *toplumsal sınıfta* değil, *sınıflar mücadelesindedir*¹³. Bu önceliğin, sınıf çözümlemesi açısından iki kritik sonucu vardır: İlk olarak, toplumsal sınıflar, tek tek ele alınıp incelenemezler; artığa el koy-

manın belirli biçim ve mekanizmaları çerçevesinde girdikleri karşılıklı ilişkiler içinde (sömürü ilişkisi) kavranabilirler. Bir başka ifade ile, sınıf çözümlemesi, ayrık ve durağan değil, ilişkili ve etkileşimli bir alanı konu almaktadır. İkinci olarak, toplumsal sınıflar, oluşturulmuş kategoriler değildir, tarihsel oluşumlardır ve belirli bir kesit içerisinde değil, ancak belirli bir süreç içerisinde kavranabilirler. Sınıflar mücadelesinin önceliği çerçevesinde, sınıflar mücadelesi kavramı, sadece karşıt sınıflar arasındaki bir mücadeleyi değil, her bir sınıfın kendi hakkında yürüttüğü mücadeleyi de içerir. Eğer “kendinde-sınıf”, “kendi-için-sınıf” metaforlarına atıf yapılacaksa, burada asıl olan “mücadelede-sınıf”tır¹⁴.

Kapitalizm genelleşmiş meta üretim tarzı olarak ücretli emek ve sermaye ilişkisi temelinde yapılır. Bir başka ifadeyle, toplumsallaşmış üretim ile artığa el koymanın özel biçimi arasındaki çelişki, kapitalizme yapı¹⁵ hüviyeti kazandıran temel bir çelişkidir. Bu saptamayı Giddens’in (1999: 262) çelişki tanımına uygun olarak ifade etmek gerekirse, ücretli emek-sermaye ilişkisi, kapitalist “toplum dizgelerinin yapısal kuruluşundaki ana ‘fay hattıdır’”. Tarihsel maddeci sınıf çözümlemesi açısından bu saptama, aynı zamanda, sosyal düşünce tarihinin yapı-özne ikiliğine dayalı kalıcılaştırmış gerilimiyle temas noktasını ifade eder. Sınıf literatürünün temel sorun alanları da bu temas noktasında yeniden güncelleşir: Eğer toplumsal yapı düzleminde de bir sınıf çözümlemesi yapılmak durumundaysa, yapısal düzeyle konjonktürel düzey arasında ekonomik belirlemeci olmayan bir ilişki nasıl kurulacaktır? Eğer sınıf çelişkisi, kapitalist toplumu kuran “ana fay hattı” ise, sınıfsal olmayan çelişkiler etrafında oluşan toplumsal eylem ve ilişkiler, sınıf indirgemeci olmayan bir tarzda nasıl ele alınabileceklerdir? Kaldı ki, bunlar tarihsel maddeci bakış açısı için salt teorik sorunlar da değildir, Ellen Meiksins Wood’un (1981) vurguladığı gibi, sosyalist pratiklerin önünde, modern işçi sınıfı hareketlerini de biçimlendirmiş olan en önemli engellerin başında, sınıfların nesnel varlıkları ile onların siyasal arenaya eklemlenmesi arasındaki uyumsuzluk sorunu gelmiştir.

Ben, burada Przeworski’nin¹⁶ iyice dramatikleştirerek “Marksizm’in en zayıf noktasını, aşıl topuğunu oluşturur” dediği sorunu çözmeye iddiası taşıyacak değilim. Çalışmamın oldu-

terimini *class-in-struggle*’in karşılığı olarak kullandım. Populanzas kaynaklı bu kavram, sınıf tartışmalarında gölgede kalmış kritik önemdeki çalışmasıyla Adam Przeworski (1977) tarafından geliştirilmiştir. Krittiktir, zira, Przeworski’nin çalışması, Marksist emek tarihçileri ile Marksist Fransız yapısalcı görüşlerin, kanımca, erken bir sentezi niteliğindedir. Bu gölgede kalmış çalışmaya Türkçe’de benim rastlayabildiğim tek referansı Tülin Öngen yapmıştır (1994: 226).

15 Yapı kavramını, belirli bir ihtiyaç payı koyarak yapısalcı Marksist geleceğe benzer şekilde, tarihin farklı evrelerinde -ama asla tarihin dışında değil- aynı şekilde ve değişmeden var olan soyutlamalar anlamında kullanıyorum. İhtiyat payına gelince... Yapısalcı gelenekle malul olan kuramsalcı sapmaya düşmemek için, bu soyutlamayı (kapitalist üretim tarzı) salt kuramsal bir inşa faaliyetinin; dolayısıyla da varlıkla yokluk arasındaki sınırın bir ifadesi olarak değil, tarihsel bir sürecin ürünü olarak görmek gerektiğini savunuyorum. Böylece, nesnellik, öznelere arasındaki etkileşimlerin bir alanına dönüşürken, bir toplumsal yapı olarak kapitalizm de tarihselleşiyor. Öte yandan, sosyal düşünce tarihine ilişkin olan yapı-özne ikiliğini aşmak gibi iddiaya sahip olmadığımı belirtmeliyim; ben bu ikiliğin kuramsal operasyonlarla aşılabileceğini de düşünüyorum. Bu noktada, ikiliği aşmak gibi bir gayrete

girmektense, ikiliğin taşıdığı gerilimi sosyal analizlere yansıtabil-mek, bana daha anlamlı geliyor.

16| Przeworski'den aktaran Sitton, (1996: 86).

17| Post-Marksist yaklaşımı böyle özetlemeye koyulan Sparks (1996) anlatımını şöyle sürdürür: "Laclau, Althusser'in ideoloji kuramını ciddi ölçüde revize etmiş, çoğulculuğu ve tarihi olan bir ideoloji anlayışını geliştirmiştir. Böylece soyut ve evrensel bir ideoloji kavrayışından ziyade farklı ideolojilerin somut biçimleri ve içerikleriyle ilgilenmek daha önemli hale gelmiştir. İkinci olarak sosyal yapı ve ideoloji arasında belirleyicilik ilişkisi aramayı, 'en son tahlilde' gibi operasyonlaştırılması olanaksız formlere bırakmak yerine bu bağı kopartarak, gereksiz kılmıştır. Ideoloji ve toplumsal özne arasındaki belirleyicilik ilişkisinde ideolojinin etkinliğini ön plana almıştır. Dördüncü olarak sınıfı, analiz çerçevesinin dışına atmıştır. Böylece 'yeni toplumsal aktörlerin' çalışması önündeki engelleri temizlemiştir! Ya da daha in-saflı bir ifadeyle, sınıf, toplumsal cinsiyet ve ırk gibi 'kutsal üçlünün' her bir unsuruna eşit bir ağırlık verilmesinin önünü açmıştır." Bu değerlendirme için bkz. (Colin, 1996).

18| Metodolojik bir sapma olarak belirlemecilik şöyle tanımlanabilir: "A B'yi belirler" önermesi, B'nin ne olacağının ya da ne yapacağının A'da önceden yerili olduğu; dolayısıyla A'nın da belirli bir sonucu öngören dışsal bir neden olarak

ğu kadar kendi sınırlarımın da farkındayım. Burada, sadece, belirlemecilik, indirgemecilik ve özcülük karşıtı *post-* yaklaşımlarla sınır çizgilerinin bu sorunsallar çerçevesinde netleştirilmesine çaba göstereceğim. Zira, yapı-özne geriliminin "aşıl topuğunda" yol açtığı sancıdan kurtulmak maksadıyla, hem yapısal sınıf nosyonu toplumsal çözümlemelerin dışına çıkartılmış, hem de sınıfların toplumsal formasyonlardaki varlığı bir kimlik konumundan ibaret görülmüştür. Böylece, sınıf, toplumsal cinsiyet ve ırk kavramlarıyla birlikte, "kutsal üçlünün" (*holy trinity*) eşit ağırlığa sahip bir unsur olarak takdim edilmiştir.

Kimlik çalışmalarının, sosyal oluşumun anlamını ilişkiden ziyade farkta aradıkları bilinmektedir. Bu temel üzerinde, sınıf bir kimlik olarak adlandırıldığında, sınıfsal sömürü toplumsal bir ilişkiden bir yaşam tarzı seçimine, kişisel bir eğilime indirgenmekte, sonuçta, toplum, kimlik temsillerinin toplamından ibaret görülebilmektedir. Öte yandan, yapısal sınıf çözümlemesinin, bir yanıyla da, kavramsal bir soyutlama olduğu doğrudur. Ancak, buradan yola çıkıp, "sosyal sınıf zaten iktisadi bir soyutlamadır, somut toplumsal gerçeklikte mevcut değildir; 'burjuvazi' ve 'proletarya' kuramsal soyutlamalardır; toplumsal yapı düzeyinde tanımlanırlar ve toplumsal formasyon analizinde kullanılırlar; ancak hakiki hayat içinde bunların yaşayan temsilcilerine rastlanmaz. Toplumsal formasyon içinde belirleyici olan halk ve iktidar bloğu arasındaki çelişkidir; proletarya ve burjuvazi arasındaki çelişki değildir" demek¹⁷, toplumsal sınıf kavramını, toplumsal yapı ve ilişkilerin analizinde devre dışı bırakmak demektir. Özetle, belirlemecilik ve indirgemecilik karşıtlığı ile konuya yaklaşanlar açısından, analitik değerini kaybeden sınıf nosyonu, ancak bir kimlik konumu olarak toplumsal çalışmalara konu olabilmektedir. Belirlemecilik ve indirgemecilik bir "günah" –metodolojik bir sapma olabilir¹⁸; ancak, bu günahların iki ya da daha çok 'şey' arasında bir *ilişki* ararken işlendiği unutulmamalıdır. Dikkatleri ilişkiden farka kaydırmak; bu suretle, bütün kimliklerin "farklılıkların eklemelenmesinin" bir ürünü olduğunu –*radikal ilişkisellik ilkesi*-, farklılıkların eklemelenmesiyle oluşan ilişkisellik alanının ise sonsuz boyutlara sahip bulunduğunu –*toplumsalın açıklığı (non-closure) ilkesi*- söylemekle¹⁹, belki bu günahlardan sakınmak olasıdır. Ama ne pahasına? Sınıfla birlikte, çeliş-

kili ilişkiselliği (ezme-ezilme, sömürme-sömürülme ilişkileri) ile hiyerarşik bir bütünsellik arz eden toplum anlayışından vazgeçmek pahasına. Oysa, sınıf yapıları ve toplumsal bütünlük nosyonları, bir disiplin olarak ortaya çıktığı andan itibaren sosyolojinin temel analiz birimleri olmuşlardır. *Post-* kavramsal çerçevenin, sosyolojiden ziyade, temsil sorunsalı ekseninde siyaset ve medya-kültür-edebiyat çalışmalarında daha rahat uygulanıyor olmaları da, kanımca, bu noktayla ilişkilidir²⁰. Sınıf nosyonunun sosyal çözümlemeye yeniden dahil edilmesi, sınıf konumunu bir kimlik konumu olarak görmemeyi ya da daha kapsayıcı bir ifade ile, sınıf konumunu kimlik konumundan ibaret görmemeyi gerektirir. Buraya kadar sürdürdüğüm tartışmada, henüz yapısal sınıf çözümlemesinin genel çerçevesi hakkında hiçbir şey söylemediğim farkındayım. Taşların temizlenmesi için iki küçük hatırlatmaya daha ihtiyaç var.

Tarihsel maddeci yaklaşımı yapı-özne ikiliği ekseninde irderlerken, biri ontolojik düzeye (felsefi düzeye), diğeri epistemolojik düzeye (bilim felsefesi) ait iki temel önermesini, basitçe, vurgulamakta yarar var. İlki, zihnin dışında nesnel bir gerçekliğin varlığına dair maddeci felsefi önermedir – aksi, idealizm olurdu-. İkincisi, gerçekliğin bilgisinin olguda, ya da, görüngüde içkin olmayıp –aksi, ampirizm olurdu-, ancak teorik bir uğraşla edinebileceğine dair realist epistemolojik önermedir²¹. Şimdiden “Eleştirel Realizm Okulunun” kurucusu olarak anılan çağdaş İngiliz felsefeci Roy Bhaskar (1989), Batı felsefesinin, epistemik bir yanılgıyla malul olduğunu söyler; buna göre, ontolojik düzey epistemolojik düzeye indirgenmekte, varlık hakkındaki her tahlil girişimine, varlık hakkındaki bilginin ne olduğu sorusuyla başlanmaktadır²². *Post-* kuramların aynı felsefi yanılgıyı devam ettirdikleri anlaşılmaktadır; öncelikle, sınıfların nesnel varlıkları, nesnel varlıklara dair bilgilere indirgenmekte; bu bilgilerin olgular dünyasındaki karşılıkları aranmakta ve sonuçta, sınıfların nesnel varlıklarına olgular dünyasında rastlanmadığı(!) ilan edilmektedir.

Temel niteliğindeki bu hatırlatmayla birlikte yapı kavramı yeniden formüle edilecek olursa, şunlar söylenebilir: Yapı, kavramsal bir soyutlama değildir –aksi, kuramsalcı metodolojik hata olurdu-; yapı, nesnel bir gerçekliktir. Nesnel bir gerçeklik olarak yapının bilgisi, görüngüye içkin ya da örtük de-

sunulduğu bir önerme ise o zaman belirlemecilik (determinizm) bir metodolojik hata olacaktır; aynı şekilde, B'nin varlığı A'nın basit bir tezahüründen ibaret görülüyor ise o zaman, indirgemeci bir hatadan söz edilebilecektir. Görüldüğü gibi, söz konusu “günah” diyalektik tarihsel maddeci yaklaşımın belirleme ilişkisinden ziyade, felsefede idealist mirası, sosyolojide ise işlevselci neden-sonuç ilişkisini daha çok andırmaktadır.

19 Burada atfedilen yaklaşıma sahip olup, Post Marksist kuramın üretim alanına uygulanması niteliğindeki öncü bir çalışma için bkz. (Daly 1991: 79-102).

20 Bu noktada, Alain Touraine'nin, sosyoloji disiplini, diğer söylemleri yorumlayan bir söylemden ibaret görülür olmuştur, şeklindeki tespitini bir kez daha hatırlamakta yarar olabilir.

21 Bu satırları yazarken oldukça zorlandım; çünkü, bunlar tarihsel maddeci yaklaşımın ABC'si düzeyindeki en temel önermeleri. Beri yandan, zaman öyle bir zaman ki, dilin zorlanmasıyla oluşan karmaşık literatür yığını karşısında, çoğu durumda, giriş düzeyindeki kimi hatırlatmalar yapmak elzem oluyor.

22 Bu saptama için bkz. (Ehrbar, 1998)

- 23| Bu alıntı "Materyalist Tarih Anlayışının Özü" ara başlığının altında yer almaktadır. Eserin Türkçe çevirisi, Fransızcadan Sevim Belli tarafından yapılmıştır. Türkçesi için bkz. (Marx ve Engels, 1992: 41).
- 24| Türkçe çevirisinde *specifity* terimi "özgünleştirme" şeklinde, dolayısıyla sözü edilen ilke, *tarihsel özgünleştirme* ilkesi şeklinde kullanılmıştır. Bkz. (Korsch, 2000).

ğildir –aksi, ampirisist hata olurdu-; yapının bilgisi ancak kavramsal olarak deşifre edilebilir... Yapı nosyonuna ilavelerde bulunarak taşları temizlemeyi sürdürüldüm. Yapının nesnelliği, insan zihninin bir ürünü olmadığını ima eder; ama onun insana dışsal olduğunu ima etmez –aksi, kaderci kendiliğindencilik olurdu-. Aynı şekilde, yapının (nesnel gerçekliğin) bilgisinin ancak teorik soyutlama yoluyla elde edilebileceğini söylemek, bu bilginin insana/eyleyene dışsal olduğu anlamına gelmez –aksi ikameci iradecilik olurdu-. Raymond Williams'ın (1982) da belirttiği gibi, yapı, insanın gerçek toplumsal varoluşundan, gerçek üretim ilişkilerinden ve gerçek üretim tarzlarından başka bir şey değildir. Zira, üretimin ve toplumsal ilişkilerin çelişkili bir varlığa sahip oldukları şeklindeki görüş, Marx'ın en temel önermesidir. Çelişkili bir ilişkisellik söz konusu edildiğinde, yapının durağan bir kavramsal soyutlamadan ibaret görülmesi olanaksızdır. İyi bilindiği gibi, Marx'ın felsefesi, insanı özneleştiren Alman idealizminden olduğu kadar, onu nesneleştiren Alman materyalizminden (Feurbach) de ayrılır. Ontolojik ve epistemolojik düzeyler arasındaki analitik ayrımı belirttikten sonra, artık, son derece genel terimlerle sürdürdüğüm bu tartışmadaki son noktaya geçebilirim. Bu da, tarihsel maddeci yaklaşımın ayırt edici özelliği olan tarihsellik vurgusudur. Bu vurguya göre, toplumsal yapılar, toplumsal ilişkiler ve kültür, belirli tarihsel koşullar altında ortaya çıkar. Maddi ve toplumsal üretimle toplumsal formasyonun geri kalan düzeyleri arasındaki ilişki, ancak belirli tarihsel koşullar içinde kurulabilir; bu anlamda söz konusu ilişki tarihsel olarak belirli bir ilişkidir.

Demek ki, söz konusu olan şudur: Belirli bir tarza göre üretici faaliyetinde bulunan belirli bireyler, belirli toplumsal ve siyasal ilişkilere, belirli yollarla girerler. Sadece gerçek verilerle yetinen ampirik gözlemler, toplumsal ve siyasal yapının üretimle olan bağlantılarını, herhangi bir kurgu ya da aldatmacaya sapsadan, farklı aşamalarıyla gözler önüne sermelidir.²³

*Alman İdeolojisi'*nden yapılan bu kısa alıntıda yer alan *belirli* sıfatı, çözümlemenin tarihsel boyutuna işaret eder. Buna, Karl Korsch'un²⁴ terimleriyle 'tarihsel özgüllük ilkesi' demek mümkündür. Tarihsel materyalizmin öncülü insandır; "ama, herhangi bir düşlemsel yalıtılmışlık, (toplum dışılık, *y.n.*) ve değişmezlik (tarih dışılık, *y.n.*) içindeki değil, belirli koşullar altındaki gerçek, ampirik olarak gözlemlenebilir gelişme süre-

ci içindeki insandır(..) karşılıklı ilişkilerin koşullandırdığı gerçek, faal insandır” (Marx, 1992: 42-43).

Görüldüğü gibi, tarihsel maddeci görüşte, tarihsellik varlığın ontolojisine aittir; bir başka ifade ile, tarihsellik varlığın etkinliği ile (ki bu bize konjonktürü, kazailiği gösterir) sınırlı olmayıp varoluşunu tarif eden bir ilkedir. Dolayısıyla, ne aktörün zihinsel tasarımının ürünü ne de ona dışsal bir nesnel gerçeklik olarak toplumsal yapıdan söz ederken, aslında, *tarihsel olarak belirli bir toplumsal yapıdan* söz ediliyor olacaktır. Bu nokta önemlidir; zira tarihsel maddeci yaklaşıma yöneltilen özcülük eleştirisi, bu noktayla; yani yapıya tarihin bulaştığı noktayla ilişkilidir. Özcülük eleştirisinin kurgusu kısaca şöyledir: Yapı, belirlemecilik günahının kaynağıdır; buna, Hegelci zaman düşüncesinin bir ifadesi olarak tarihsellik atfedildiğinde, tarih, kendine yeterli teolojik bir özün tarihine indirgenmiş olmaktadır. Bu da özcülüğün en kestirme tarifidir. *Post-* akımlar, özcülükten kaçınmak adına, -bir kez daha epistemik hata yaparak- tarihsel koşulları, bağlantıları, sınırlılıkları, olasılıkları yok saymış ve sadece konjonktürden, kazailikten (olumsallıktan) söz eder olmuştur²⁵. Aslında bir ironi de söz konusudur; her şeyi ve herkesi kazailiğe davet eden *post-* entelektüeller açısından postmodernite tarihsel bir moment değil de, adeta kaçışın imkansız olduğu bir konum, insanın varoluş konumu şeklinde görülmektedir²⁶. Üç günahtan kaçınırken varılan yer, farkın, göreliliğin ve kazailiğin mutlaklaştırılması olmuştur.

Buraya kadar, yapı-özne ikiliğini ele alıştı, ontolojik ve epistemolojik düzey ayrımlarının ve tarihsellik ilkesinin önemi- ne değinilerek *post-* yaklaşımlarla ayırım noktaları belirginleştirildi; artık tarihsel maddeci sınıf yaklaşımının en genel çerçevesi ortaya konabilir. Bu konuyu, tarihsel maddeci yaklaşımın üç temel ilkesinin -tarihsellik, nesnellik ve belirlemecilik ilkelерinin- sınıf çözümlemesi açısından ne anlama geldiği sorusu ile sınırlandırarak tartışmaya çalışacağım.

Buraya kadar söylenenleri toparlayacak olursak, tarihsellik, ne teorinin karşısında boyun eğen, ne konjonktüre indirgenen bir tarihsellik anlayışını; nesnellik, ne eyleyene dışsal bir nesnel yapı, ne de yapısal belirlenimden bağımsız bir eyleyen anlayışını ve belirlemecilik, ne sonucu kendi içinde taşımak üzere belirlenene dışsallaştırılan, ne de en son tahlile ertelenen bir belirlemecilik anlayışını ifade eder. Yadsıdığı anlamlarıyla tarihsel maddeci belirlemecilik yaklaşımını bu şekilde özetledikten

²⁵ Bu noktada, özcülük karşıtlığı adına kazailiği kalıcılaştıran eğilimlerin ciddi metodolojik sonuçlarından da söz edilebilir. Kanımca bu eğilim, sosyal çalışmaların en verimli alanı olan kıyaslamalı sosyal çözümleme yöntemine sekte vurmaktadır. Eş zamanlı ya da ardışık zamanlı kıyaslamalı çalışmalar, ortak eğilimleri ve farklılıkları birbirinin içinde arayan bir bakış açısının ürünü olmuşlardır. Oysa, kıyaslamaya konu edilen araştırma unsurlarının her birine konjonktürelilik ya da kazailik atfeden bir yaklaşım, aslında her birinin bir 'farkı' temsil ettiğini ileri sürdüğü kendine özgü "şeyleri" aynı sepete koymuş olacaktır. Bu elmalarla armutların aynı sepete konması da değildir; sepette mevsimine göre -ama artık sera var-elma, armut, kayısı, kereviz vs. yer alıyor olacaktır.

²⁶ Bu tespitin yanı sıra *post-* yaklaşımların tarih anlayışlarının daha kapsamlı bir eleştirisi için bkz. (Wood, 1997).

27|E.P. Thompson'a ait olan 'sınıfsal güzergâhlar' terimini "*classways*"in dilimizdeki karşılığı olarak kullandım.

28|Marksist emek tarihçileri, yapısal işlevselci yaklaşımla tartışmaları içinde bu basit gerçeği döne döne vurgulama gereği duymuşlardır. Bu vurgunun en net ifadesi için bkz. (Thompson, 1995).

29|Oysa Marx, *Kapital*'deki temel amacının toplumsal hareketin doğa yasasını ortaya koymak olduğunu söylemiştir. Ancak Marx'ın buradaki yasa terimini, Newton'gil kar-tezyen düşüncenin pozitivist yasası olarak kullanmadığı rahatlıkla söylenebilir. Aksi takdirde, Ricardo'yu öz-gün bir burjuva kavramı olan toprak rantını "tüm zamanların ve ülkelerin toprak mülkiyetine uyguladığı için" eleştirmez, "Burjuva üretim koşullarını öncesiz ve sonsuz koşullar olarak göstermek, tüm iktisatçıların yanılışıdır" demezdi. Bu hatırlatmalar ve tarihsellik ilkesinin ayrıntılı savunusu için bkz. (Korsch, 2000).

30|Althusser, *Reading Capital*'de, sadece tarih içindeki farklı zamanlarda odaklaşan ve zamansal farklılıklara değinmekle yetinen yaklaşımları, kaba ampirisizmden ödünç almış Hegelci zaman düşüncesi diyerek mahkum eder. Ancak Althusser, bilindiği gibi, burada durmaz; *Kapital*'den önceki (genç) Marx'la birlikte, Lukacs, Gramsci, Luxemburg gibi Marksist kuramcıları Hegelci (historisist ve hümanist)

sonra, tarihsellik, nesnellik ve belirlemecilik ilkelerinin sınıf çözümlemesi içindeki yerlerine özlü bir biçimde değinilebilir. Sınıf çözümlemesi derken, aslında, toplumsal gelişmeleri somut tarihsel aktörler arasındaki mücadelelerle ilişkilendiren bir analiz biçimi, kastedilmektedir. Dolayısıyla, tarihsel maddeci görüşün sözü edilen ilkeleri, sınıf çözümlemesinin de ilkeleridir. Üstelik, analitik olarak ayrı ayrı ele alınacak olsalar da bu ilkelerin her biri diğerlerini içinde barındıran, dolayısıyla da bir bütünlük arz eden ilkelerdir.

SINIF ÇÖZÜMLEMESİNDE TARİHSELLİK BOYUTU

Tarihsellik nosyonu, basitçe, sınıf teriminin şu iki boyutunu vurgular: İlk olarak, sınıf salt kavramsal bir soyutlama olmayıp tarihsel bir oluşumdur. Gerçekten de sınıf teriminin insanların bilişsel sistemlerinde yer etmesi 19. yüzyılda sanai kapitalizmle birlikte başlamıştır. Sınıf terimi sosyal süreçlerin gözlemlerinden zaman içinde türetilmiştir. Sınıfa dair bilgilerimizin varlığı, istikrarlı bir biçimde sınıfsal güzergâhlar²⁷ içinde davranan insanların varlığıyla ilişkilidir²⁸. Sınıfsal güzergâhlar içinde davranan insanlar benzer koşullarda düzenli tepkiler ortaya koymuşlar, bu tepkiler içerisinde kurumsal (sınıf örgütleri) ve kültürel (sınıf kültürü) formlar geliştirmişlerdir. Sınıf terimi, öte yandan, kavramsal bir soyutlamadır da; bu noktada tarihsellik ilkesi, sınıfsal yapı, süreç ve aktörleri belirli bir zaman ve mekana somut olarak yerleştirilmiş unsurlar olarak ele almak gerektiğini ima eder. Bir başka ifade ile, sınıf kuramı, toplumsal hareketlerin doğa yasası gibi görülemez²⁹; eğer illa da yasa terimi kullanılacaksa, sınıf kuramına, 'doğa' değil, bir eğilim yasası şeklinde bakılabilir. Burada, eğilim yasası ile tarihsel zamana, kopuk kopuk zamanların tarihi olarak değil, bir süreç olarak bakan ve zamansal farklılıklara değinmekle yetinmeyip³⁰, bu farklılıkların bütünsel yapısını kavramsal olarak ortaya koyan bir çözümleme biçimi kastedilmektedir.

Burada vurgulanan iki boyutun, sınıf araştırmalarında benimsenecek stratejilere ilişkin önemli metodolojik sonuçları vardır: İlk olarak, sınıf araştırması kendisini, sınıfların açık-seçik görünür olduğu anlar (grev, büyük çaplı direniş vb. gibi 'sıcak' anlar) ya da kurumsallıklarla (sendika, toplu sözleşme vb.) sınırlamamalı, formalist ve kurumsalcı eğilimlerle arasına mesafe koymalıdır. Bu çalışmada da oldukça yararlandığım Marksist

kültür ve emek tarihçilerinin (E. Hobsbawm, E.P. Thompson, C. Hill, R. Williams, R. Hilton vb.) bu konuda geliştirdikleri yaklaşımlar ve ortaya koydukları ürünler, formalist sınırlılıkları aşmak noktasında son derece elverişli bir kuramsal zemin sunmaktadır³¹. Sınıf araştırmasını, sınıf hareketlerinin ‘sıcak anları’ arasında uzanan ‘rutin’ dönemleri, sınıf ilişkilerinin daha az çatışmalı ve ‘sessiz direniş’ biçimlerini, enformel örgütlenme kalıplarını vb. kavramaya dönük bir stratejisi ile sürdürmek gerekmektedir. Tam da bu noktada, tarihsellik ilkesi, benimsenecek stratejinin formalizmin diğer ucuna, ‘yerelci’ ve ‘ayrıkçı’ bir kanala akmasına da set çekecektir. Sosyal antropolojinin kültürel göreliliği mutlaklaştıran eğilimleri içinde, son yıllarda, çok sayıda, ‘siyah işçiler’, ‘kadın ve siyah işçiler’, ‘yoksullar’, ‘alt-sınıflar’ gibi, sınıf içi farklılıkları sınıf bağlamından kopartarak ele alan çalışmalar ortaya konmaktadır. Gerçi bu ‘yerelci’ eğilim esas olarak uluslararası literatürde belirgindir; yerelci eğilimi bir sapma olarak niteleyebilecek sayıda çalışma ülkemizde ne yazık ki yoktur³². Araştırma stratejisine ilişkin son metodolojik nokta ise, sınıf kuramının biçimine ilişkindir: Araştırmanın kuramsal dayanakları, son derece ayrıntılı ve detaylandırılmış bir biçimden ziyade, kelimenin gerçek anlamıyla kavramsal bir çatı biçiminde formüle edilmelidir. Aksi takdirde, kuram adına elimizde, somut süreci çözümlemede operasyonelleştiremeyen ayrıntılı –ve muhtemelen rafine, iç tutarlılığı yüksek ve bütünlüğü olan– soyutlamalar olacaktır. Bu durumda, kurama ya Webergil ‘ideal-tip’ muamelesi yapılacak, ya yapısalcı-işlevselci yaklaşımda olduğu gibi somutun rengi soyut kalıplar içinde kaybolacak, ya da günümüzde yaygın olarak yapıldığı gibi, “Büyük Anlatıların” (*Meta Narrative*) dışında kalmak adına kuram-karşıtı bir güzergâh benimsenebilecektir.

Sınıf Çözümlemesinde Nesnellik Boyutu

Nesnellik ilkesine gelince; bu ilkeyi de şimdilik, sınıf teriminin şu iki boyutuyla sınırlandırarak ele alabiliriz. Öncelikle, insanlar kendi iradeleri dışında belirli maddi üretim koşulları içinde yer alırlar. Bunun, “nesnel sınıf konumları” terimiyle ifade edildiği bilinmektedir. Kapitalizm söz konusu olduğunda, nesnel sınıf konumlarını yapılandıran temel çelişki, toplumsallaşmış üretim ile artığa el koymanın özel niteliği arasındaki çelişkidir; buna kısaca ücretli emek ve sermaye çelişkisi

ilan ederek, bu eğilimleri Marksist kuramdan temizlemeye koyulur. Marksist tarihsel zaman kavramını, Hegelci gelenekten ayıran, Marksizm’in toplumsal bütünlük anlayışdır, diyen Althusser, toplumsal bütünlüğün birliğinin yapısal olduğu tespitini yaparak bir başka uca, yapıyı (ya da kuramı) tarihle karşı karşıya koyan kuramsalci metodolojik uca savrulur. Özetle, Althusserci eleştiri, hedef tahtasına, Marksizm içindeki ekonomist ve teolojik (özcü) eğilimleri yatırmış, ne var ki, geliştirdiği görüşler, bu kez tersinden insan öznesini toplumsal yapının edilgen bir taşıyıcısı (*trager*) konumuna indirgemekle sonuçlanmıştı.

³¹ Gerek Hobsbawm ve gerekse E.P. Thompson, emek tarihi çalışmalarında formalist eğilimler başta olmak üzere çeşitli anlayışlarla hesaplaştıklarını açık olarak belirtmişlerdir. Hobsbawm (1984), bu yaklaşımları, (a) işçi sınıfını belirli bir parti ya da ideolojiyle tanımlayanlar, (b) işçi tarihini işçi hareketinin tarihiyle sınırlayanlar ve (c) yerelci (*patriotic*) yaklaşımlarla işçi tarihini toplumsal-tarihsel bağlamlarından soyutlayarak “demiryolları tarihi”, “caz tarihi” vb. yazarlar, şeklinde sınıflandırmıştır. E.P. Thompson (1986) İngiliz tarihçiliğinde hesaplaştığı üç eğilimi şöyle sıralamıştır: (a) İşçileri yardıma muhtaç zavalılar olarak gösteren Fabianci eğilim, (b) istatistik serilerinin verileri olarak işçileri ele alan ampirisist iktisat tarihçiliği eğilimi ve (c)

"çıkamaz sokakları ve kaybedilmiş davaları" dışarıda bırakıp, sadece kazananlara yer veren retrospektif tarihçilik eğilimi.

32| Ne yazık ki, dedim; zira, Yıldırım Koç'un dikkat çektiği gibi, Türkiye'de sınıf literatürü Batı literatürünün neredeyse ters simetrisi gibidir. Batıda çok sayıda yerel, tekil çalışma üzerinde yükselen az sayıda kuramsal çalışma piramidi varken, bizde yok denecek kadar az sayıda yerel çalışma üzerinde (?) yükselen, çok sayıda kuramsal çalışma mevcuttur.

33| Fark edileceği gibi benim burada mesafe koymaya çalıştığım yaklaşım, Marksist sınıf literatürünün temel taşlarından biri olan Poulantzas'ın geliştirdiği sınıf kuramıdır. Althussergil yaklaşımın üç temel postülasını, - "ekonominin en son tahlilde belirleyiciliği", 'ideolojik ve politik düzeylerin göreceli özerkliği' ve 'üstbelirleme'- alarak, ekonomist ve iradeci sâpmalara karşı analitik önceliği sınıflar mücadelesine veren Poulantzas, son derece gelişkin bir sınıf-siyaset kuramı ortaya koymuştur; gelişkin olduğu kadar da (belki de gelişkin olduğu için) kırılğan bir sınıf kuramı. Şöyle ki; Poulantzas (1975) sınıfı iki farklı düzlemde tanımlamıştır. İlki, "toplumsal yapı", ikincisi "toplumsal oluşum" düzeyidir. İlki, kuramsal bir soyutlamadır; burada kapitalist üretim tarzı tanımlanır ve bu bize nesnel ve saf sınıf konumlarını (*class place*) verir. Bu düzeydeki analitik kavramlar, sı-

demek de mümkündür. Nesnel sınıf konumları, çıkar çatışması ve uzlaşmaz karşıtlıklar içerdikleri için sınıf mücadelesinin de koşullarını oluşturur. Sınıf oluşumu ve sınıf bilincinin keşfedilmesi bu mücadelenin sonucunda gerçekleşir; bu mücadele içinde insanlar kendi konumlarının deneyimini edinir ve bu deneyimleri miras aldıkları kültürel kodlarla ifade ederler. "Sömürünün sınıf güzergahları içinde deneyimlendiğinden söz etmek, sömürünün koşullarının ve üretim ilişkilerinin nesnel olarak deneyimlenebilir olduklarını söylemek demektir" (Wood, 1996: 80). Bunun anlamı ise açıktır; nesnel belirlenimler, kendilerini edilgen bir şekilde dayatan varlıklar olarak değil, aktif ve bilinçli *tarihsel* varlıklar olarak görülürler³³. Burada toplumsal yapıların nesnelliği, özneler arası bir nesnelliktir. Nesnellik ilkesinin ikinci boyutu sınıfsal aktörlere ilişkindir; bu ilke bize, nesnel konumların deneyimini sınıfsal güzergahlarla edinen aktörlerin, kendi beklentilerinin dışında sonuçlara yol açan etkinliklerde bulunacağını hatırlatır³⁴. Nesnelliğin özneler arası karakteri, burada eylemin ya da öznenin nesnelliği ile tamamlanır. Bu bakış açısı, 'nesnel' ve 'öznel' ikiliğini bir birinden ayrı, birbirleriyle ancak dışsâl ve mekanik bir biçimde ilişkiye giren şeyler olarak ele almayı reddeder. Bir sosyal analizde, eyleyenler ve maddi güçler birlikte nesnel süreçler olarak ele alınmalıdır. Aksi takdirde, Poulantzas varı bir "Saf yapısal sınıf kavramlaştırması, bize sınıfların kendi mantığını (nesnel koşulları) sosyal süreçler üzerine nasıl empoze ettikleri hakkında herhangi bir şey söylemez; zira, sınıf burada basitçe bir tanımdan ibarettir" (Wood, 1996: 82).

Bu bakış açısının sınıf araştırmalarında izlenecek stratejilere yönelik önemli bir sonucu vardır. Şöyle ki; sınıf araştırmasında analitik öncelik sınıf konumlarına değil sınıf oluşumlarına verilmelidir. Böylece, üst soyutlama düzeyinde sınıflara değil sınıflar mücadelesine verilen analitik öncelik, daha düşük bir soyutlama düzeyinde, sınıf konumlarının değil, sınıf oluşumlarının analitik önceliği biçimini alacaktır.

Nesnellik ilkesinin sınıf araştırmalarındaki metodolojik sonuçları, bununla -sınıf oluşumunun önceliği ile- sınırlı değildir. Bilinç, ideoloji, kültür gibi çetrefil kavramlar ve bu kavramların nesnel sınıf konumlarıyla ilişkilendirilmesi gibi zahmetli uğraşlar bu noktada gündeme gelirler. Öznenin kendi eylemine atfettiği anlama saplanıp kalan metodolojik bireycilikten olduğu kadar, anlamı yapının bir türevinden ibaret gö-

ren yapısalcı-işlevselci yaklaşımdan da uzakta ve asla metinler arasında “yapı-sökümü” ile vaktini geçirmeyen bir metodolojik çerçeve nasıl geliştirilebilir? Bu çetin soruyu tatminkar biçimde yanıtlamam beklenmesin; burada ancak kendi tutumuma bir açıklık getirmeye gayret göstereceğim. Öncelikle, yaygın olarak benimsendiği gibi, maddi yaşam koşulları ile, bu koşulların öznel anlamlandırılması arasında genellikle bir uyumsuzluk söz konusudur. Uyumsuzluk iki yönlüdür; zira, burada, hem yaşam pratiğini anlamlandırabilen, hem de eylemiyle, attettiği anlamın ötesinde (nesnel) sonuçlar yaratabilen bir özne kavrayışı vardır. Sözü edilen, sömürü ilişkileri temelinde yapılan kapitalizm olunca, bu uyumsuzluk, Marx’ın *meta fetişizmi*³⁵ kavramlaştırmasında açıkça ortaya koyduğu gibi, özel bir anlam kazanır.

Canlı pratikle onun zihni temsili arasındaki uyumsuzluk sorunu, doğrudan doğruya kapitalist üretimin yapısına ilişkin bir çelişkiyle ilişkilidir. Marx bu çelişkiyi, üretimin toplumsal niteliği ile, gerçekleşmesinin bireysel yapısı arasında tanımlamıştır. Toplumsal üretimi bireysel gerçekleşmeyle tamamlayan mekanizma, piyasa koşullarındaki meta değişim ilişkisidir. Kapitalizmi ayırt edici kılan yapısal özelliklerinden biri artığa ekonomik mekanizmalarla el konuluyor olmasıdır; bir başka ifade ile, artığa “üretimin gizli mabedinde” el konur ve sömürü ancak piyasada meta değişimi aracılığıyla gerçekleşir. Bu yüzden, “Değer, kişiler arasında bir ilişkidir” diyen Galiani’ye Marx “şeyler arasında bir ilişki gibi ifade edilen, aslında kişiler arasında bir ilişkidir.” şeklinde bir eklemede bulunması gerektiğini söyler³⁶. Özetle metalar, üzerilerinde ne olduklarını anlatan bir hafta ile dolaşmazlar³⁷.

Metaların üzerinde *gördüğümüz* marka ve fiyat etiketlerinin gizlediği *gerçek*, insan emeğinin toplumsal niteliğidir. Ancak bu ifadeyi, “marka ve fiyat etiketi *öznel*, emeğin kolektif niteliği *nesnel*” şeklinde okumamak gerekir. Zira bu ifade, varlıkların ontolojisi ile değil epistemolojisi ile ilgilidir. Piyasa, birilerinin kafasında kurduğu bir fantezi değildir; sahiden mevcuttur. Piyasa bir araçtır; bu aracılık ilişkisi içinde bir tür ilişki (toplumsal), bir başka tür ilişki (bireysel) olarak belirir. İlişkinin her iki biçimi de gerçekte mevcuttur. Öte yandan piyasa, üretim ve değişimi birlikte içeren iktisadi sistemi sadece değişim olarak yeniden-sunar. Bundan dolayı, Hall’a atıfla (1977), piyasanın aynı anda şu işlevleri gördüğü söylenebilir: Piyasa,

nıflar, fraksiyonlar ve tabakalar gibi toplumsal işbölümünün kavramlarıdır. Tarihsel olarak belirlenmiş bir somutluk olarak, toplumsal oluşum düzeyinde ise tek bir üretim tarzından değil, üretim tarzlarının eklemlenmesinden söz edilir. Sınıfların konum alışı (class position) bu düzeyde ortaya çıkar. Buradaki analitik kavramlar, iktidar bloğu, toplumsal güçler, kitleler gibi politik stratejilerle ilişkili kavramlardır. Soyut toplumsal yapı, kendini ancak somut toplumsal oluşum düzleminde gerçekleştirir ve yeniden üretir. Yapıdan oluşuma mekanik bir aktarılış söz konusu değildir. Tam da bu yüzden, hiçbir sınıf üretim tarzı soyutlamasındaki saf varlıklarıyla toplumsal oluşum düzleminde yer almaz. Ekonomistlerin hatası, üretim ilişkileri düzeyinde tanımlanan sınıfı, diğer düzeylere (ideolojik ve politik düzeyler) tahvil etmesiyle ilgiliyken, iradeci hata, bir soyutlama olan nesnel sınıf konumlarını, sınıfların somut konum alışlarına indirger. Poulantzas’ın geliştirdiği kuram sofistike olduğu ölçüde kırılıgandır da. Post- kuramcılar, yapı ile oluşum arasındaki bağı (ki o bağ kuramsaldı) inceldiği yerden koparmışlardır. Ben ise “üretim tarzı bir sosyal olgudur” diyen E.M. Wood’un (1996: 25) vurgusunu paylaşıyorum.

³⁴Bu noktayı, Giddens (1984) *yapılaşma* kuramında “yapının ikiliği/dualizmi” kavramlaştırması içinde “eylemin niyet edilmeyen sonuçları” terimi ile analitik bir

çerçeveye kavuştur-
muştur.

35|Marx şunları söyler:

"Demek ki, metain gi-
zemli bir şey olmasının
basit nedeni, onun
içinde insan emeğinin
toplumsal niteliği, insa-
na, bu emeğin ürününe
nesnel bir nitelik dam-
galanmış olarak görün-
mesine dayanmakta-
dır; üreticilerin kendi
toplam emek ürünleri
ile ilişkileri, onlarla
kendi aralarında bir iliş-
ki olarak değil de,
emek ürünleri arasında
kurulan toplumsal bir
ilişki olarak görünme-
sindedir. Emeğin ürün-
lerinin, metalar haline,
niteliklerinin duyularla
hem kavranabilir hem
de kavranamaz toplum-
sal şeyler haline gel-
melerinin nedeni bu-
dur. ... Emek ürünleri-
ne, meta olarak üretil-
dikleri anda yapışve-
ren ve bu nedenle me-
ta üretiminden ayrılma-
sı olanaksız olan şeye,
ben, Fetişizm diyor-
um." (1986: 86).

36|Bkz. (Marx, 1986:
28'inci dip not).

37|Bu sözün *Kapital 1*.
Ciltteki orijinali şöyle-
dir: "...değer, göğsün-
de ne olduğunu anla-
tan bir hafta ile ortalık-
ta dolaşmaz."

38|Poulantzas, *Political
Power & Social Clas-
ses* adlı eserinde,
Hall'ın piyasaya attığı
işlevleri ideolojinin
kapitalizm koşulların-
daki işlevleri şeklinde
ele almıştır. Buna gö-
re, ideoloji ilk olarak
gizleyici etkiye sahip-
tir. Sistemin çelişkili
yapısını gizler. İkinci
olarak, parçalayıcı bir
etkiye sahiptir. İşçi sı-
nının kolektif çıkarı
farklı emekçi tabakala-
rı arasındaki kısmi çı-
karlar biçiminde parça-
lanır. Üçüncü olarak,

(a) bir ilişkiyi karşıtına dönüştürür (*camera obscura*); (b) üre-
tim ve değişim ilişkilerinin bir parçasını, bu ilişkilerin bütünü
olarak sunar (*meta fetişizmi*) ve (c) kapitalist toplumun gerçek
temellerini gözle görünür olmaktan çıkarır (*gizleme etkisi*)³⁸.
Hall'a göre, bu üç işlev kapitalizm koşullarında piyasayı hem
gerçek hem de ideolojik kılmaktadır; fantezi olması anlamında
değil, Marx'ın sözünü ettiği 'gerçek ilişki düzeyleri' arasındaki
ilişkileri yapısal bir kırılmaya uğratması anlamında piyasa ide-
olojiktir. Bu noktada, yeniden nesnellik ilkesinin kısıktığı so-
ruya, 'nesnel sınıf konumları' ile 'toplumsal aktör' olarak sınıf
pozisyonları (konum alışları da diyebiliriz) arasındaki ilişkiye
dönebiliriz.

Demek ki, insanlar üretken faaliyetleri içinde, hem sömürü
ilişkilerinin, hem de metaların sihirli değişimi ile sömürünün
gizlendiği koşulların (piyasanın) deneyimini edinirler. Kapita-
list emek sömürüsü, üretim noktasında da üryan değildir.
"Emeğin yabancılaşması" tezini Fordist-Taylorist üretim siste-
mine uygulayan Braverman'ın (1974) ortaya attığı "çalışmanın
değersizleşmesi ve emeğin vasıfsızlaşması" görüşlerinde, üre-
tim sürecinin bütünlüklü bilgisinden kopartılarak makinenin
parçası haline getirilen sanayi işçileri tasvir edilir. O halde, Bu-
rawoy'un³⁹ (1987) kuramsal bir paradoks olarak formüle ettiği
gibi, önümüzde duran soru şudur: Değersizleşen, vasıfsızlaşan,
atomize ve izole konuma itilen işçiler, nasıl olup da toplumsal
bir güç⁴⁰ oluşturmurlar? Bu paradoksa yanıt kabilinden tarihsel
maddeci yaklaşım içinde yaygın olarak "kendinde sınıf / kendi
için sınıf", "ekonomik (yanlış) bilinç / siyasi (devrimci) bilinç"
kavram çiftlerinin kullanıldığı bilinmektedir. Ben Poulantzas
gibi bu kavram çiftlerini "Hegelci ontolojik kalıtsal şemanın
Marksizme ithali" şeklinde nitelendirip, kavram torbasından
tümüyle atılmasını savunmasam da, çok gevşek bir biçimde be-
timleyici terimler olarak ancak kullanılabileceğini ama analitik
bir değer atfedilemeyeceğini düşünmekteyim⁴¹.

Her şeyden önce, bu kavram çiftlerinde, ilk terimler (ken-
dinde sınıf, ekonomik bilinç vb.) nesnellik, ikincileri (kendi
için sınıf, siyasi bilinç) öznelilik alanı olarak ele alınır ve genel-
likle şöyle bir kurgu yapılır: Nesnel sınıf konumu içindeki işçi-
ler (kendinde sınıf), öznel (politik, ideolojik) müdahaleler yo-
luyla kolektif bir aktör olarak tarih sahnesinde yerlerini alırlar,
"kendisi için sınıf" olurlar. Bu yaklaşım her şeyden önce fazla-
sıyla şematiktir ve birbiriyle bağlantılı iki ön kabule yaslanır:

Nesnel sınıf konumlarının sınıflar mücadelesine, sınıflar mücadelesinin bilgisinin ise işçi sınıfına dışsal olduğunun kabulü... Sonuç, sınıfların “konumları” ile “pozisyon alışlarının” birbiriyle ancak dışsal ve mekanik bir biçimde ilişkilendirilebileceğidir⁴². Görüldüğü gibi, bu ele alışıta, maddi yaşam koşulları ile bu koşulların anlamlandırılması arasındaki uyumsuzluk sorununa, her iki düzey arasındaki bir kopukluk ya da bilinç düzeyinin iki halinden (ekonomik ya da siyasi bilinç) biri tarafından kapatılacak olan bir boşluk sorunu olarak bakılmaktadır. Böyle bakılınca da, başta sınıflar mücadelesi kavramı olmak üzere, tarihsellik ilkesi, sınıfın bir süreç ve bir ilişki olduğu kavrayışı vb. bu boşluğun dipsiz derinliklerine düşmekte ve kaybolmaktadır. Artık hangi zaman ve mekanda olursa olsun, ücret talebiyle mücadele eden işçiler görüldüğünde, hemen ‘ekonomik bilinç’ etiketi kolayca yapııştırılabilen, sosyal olguların tasnif edilmesindeki kolaycılık, olguların derinlikli analizinin önüne geçebilmektedir. Oysa sınıflar mücadelesinin öncelikli olması, sınıfın tek sömürü biçimi olması, sosyal çatışmaların biricik kaynağı olması vb. nedenlerden değildir; bunun nedeni, sınıfın bize doğrudan doğruya kendi maddi varoluş koşulunu da oluşturan üretimin toplumsal örgütlenmesini veriyor olmasındandır. Öte yandan, emek süreci literatürü, üretim noktasının, işçi sınıfına karşı yaman bir mücadelenin; işyeri organizasyonundaki detayların, zil saatinin, zamanın, saniyeler ve dakikaların mücadelesinin verildiği bir alan olduğunu göstermektedir. O halde, şematikliğe düşmeden maddi yaşam koşulları ile bunun anlamlandırılması arasındaki uyumsuzluk sorununu nasıl kavramsallaştırabiliriz? Bu noktada, Marksist emek tarihçilerinin geliştirdiği “deneyim” kavramını elverişli ve kullanılabilir buluyorum. İki anlamda; hem titiz kullanıldığı takdirde kuramı zaafa uğratmayacağını düşünüyorum⁴³, hem de kuramla tarihsel ya da ampirik sınıf araştırmaları arasındaki bağı güçlü ve zengin bir içerikte kurabileceğini düşünüyorum. Şöyle ki:

E.P. Thompson ilk baskısı 1963 yılında yapılan *The Making of the English Working Class* adlı eserinin önsözünde “sınıf, kendi tarihini yaşayanlarca tanımlanır ve sınıfın biricik tanımı da budur” demişti. Bu tanımı fazlasıyla tarihsici ve ampirisist bulan Marksist eleştiriler karşısında, “Class Struggle Without Class” başlıklı bir makaleyi on beş yıl sonra kaleme aldı⁴⁴. Burada, sınıfın analitik kullanımında kuramsal ilgiyi sınıftan ziyade sınıflar mücadelesine kaydırmak gerektiği görüşünü tek-

hayal edilmiş bütünlükler inşa etmek gibi bir etkiye sahiptir. Yani ideoloji, gizler, parçalar ve yeniden bütüleştirir...

39| Söz konusu kuramsal paradoksun Bura-woy'in *The Politics of Production* adlı eserindeki en temel sorunsal olduğunu belirtmekle yetineyim.

40| Tarihsel maddeci yaklaşımı benimseyenler için üstelik bu toplumsal güç, kapitalist toplumsal ilişkileri dönüştürücü bir güçtür de.

41| “Kendinde sınıf / kendi için sınıf” kavram çiftinin, içerdiği anlamın da ötesinde hemen her kuramsal pozisyonu tasnif etmek üzere kullanıldığı bir çalışma için bkz. (Öngen, 1994).

42| Bilindiği gibi bu nokta Marksist gelenek içinde derin ayrılıkların ve bölünmelerin başlangıç noktasını oluşturmuştur. Bu formülü kabul edenler “ikamecilik ve iradecilikle”, bu formülü reddedenler ise “işçilik ve kendiliğindencilikle” damgalanmışlardır.

43| “Deneyim” kavramına ihtirasla sarılmadığımı da belirtmeliyim. Deneyim kavramı, kendinde açıklığa ve anlaşılabilirliğe haiz bir kavram olmadığı gibi, deneyimi, dahil olunan toplumsal pratiğin edilgen bir biçimde kaydedilmesinden ibaret gören deneyci yaklaşımlara savrulmak da pek mümkün.

44| Bu çalışmada atıf yapılan ve tam adı “18th Century English Society: Class Struggle Without Class?” olan çalışmaya orijinalinden ulaşamadım. Orijinali *Social History* dergisi-

nin 1978 tarihli 3/2 sayısında yer alıyor. Buradaki atıflar, sözü geçen makaleye genişçe yer veren *Class* adlı derlemeden yapıldı. Bkz. (Joyce, 1995).

45| E.P. Thompson, nesnel belirlenimlerin titiz değerlendirilmesine örnek olarak, "Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Tartışmalarının" iyi bilinen ismi, Robert Brenner'ı referans gösterir.

46| Fransız sosyologu Bourdieu'nun temel aldığı sorun da yapı-özne ikiliğinden başka bir şey değildir. Gerçekte, Batı Sosyolojisinin krizinden söz edildiği 1970'li yıllarda, bu krizin odağında yer alan yapı-özne ikiliği üzerine realist epistemoloji savunurlarından önemli katkılar ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında yer alan Bourdieu, geliştirdiği görüşleriyle etkisini günümüzde güçlü bir şekilde sürdürmektedir.

47| Sosyal tarih yaklaşımının yapısalcılar karşısında uğradıkları yenilginin öyküsü, sadece İngiliz Marksist tarihçilerinin Fransız yapısalcı Marksistlerle girdikleri tartışmalarla sınırlı değildir. Öykünün belki de en dramatik yanı, E.P. Thompson, R. Williams ve Hoggart tarafından 1956 yılında Birmingham Üniversitesi çatısı altında kurulan Çağdaş Kültür Çalışmaları Merkezi'nin yapısalcı yaklaşımca içeriden fethedilmesidir. Merkezin o yıllardaki genç asistanı Stuart Hall'ın başrolü oynadığı bu teorik serüveni Colin Sparks'a (1996: 71-101) dayanarak şöyle özetleyebiliriz: Çağdaş Kültür Çalışmaları Mer-

rarlayan E.P. Thompson (1995: 136) şunları söylüyordu:

Zira sınıflar ayrıksı entiteler olarak varolup, düşman sınıflar bulmak amacıyla etraflarına bakınıp sonra da mücadeleye tutuşmazlar. Tersine, insanlar kendilerini belirlenmiş güzergâhlar içinde yapılanmış bir toplumda bulurlar; sömürüyü deneyimlerler; kendilerini uzlaşmaz çelişki noktalarında tanımlarlar ve bu meseleler etrafında mücadeleye tutuşurlar; kendilerini işte bu mücadele içinde bir sınıf olarak fark ederler; sınıf bilinci, bu fark edişin bilgisine sahip olmaları demektir. Sınıf ve sınıf bilinci her zaman gerçek tarihsel sürecin sonunda yer alır, başında değil."

"Sınıf tarihsel bir kategoridir" diyen E.P. Thompson, tarihçilerin bunu iki anlamda kullandıklarına dikkat çeker: İlk kullanımında sınıfın gerçek, ampirik bir tarihsel içeriği vardır. İkinci kullanımında sınıf, yorumsamacı ya da analitik bir anlama sahiptir. E.P. Thompson, analitik modellerin sınıfın nesnel belirleyenlerini değil de, doğrudan doğruya sınıfın kendi tanımını vermesine yeltenmelerini eleştirir. Zira bu durumda ortaya statik bir sınıf nosyonu çıkmaktadır. E.P. Thompson, kendisinin bağımsız nesnel belirlenimleri bir kenara bırakarak sınıf oluşumunu bir kültürel oluşum süreci şeklinde takdim etmediğini, nesnel belirlenimlerin son derece titiz bir değerlendirmeyi gerektirdiğini belirtir⁴⁵. Özetle, sınıf, erkek ve kadınların sosyal ilişkiler bütünü içinde kültürel mirasları ve beklentileriyle edindikleri belirleyici koşulların deneyimidir; bu deneyim kültürel güzergâhlar içinde ifade edilir. "Sonuç olarak 'doğru' sınıf oluşumunu bize sunan bir modelden söz edilemez. Tarihte, biri diğerine göre en 'doğru' olan bir sınıf oluşumu yoktur." (Thompson, 1995: 137).

Post- yaklaşımlara olduğu kadar Amerika'da etkili olan "Analitik Marksizm Okuluna" karşı da E.P. Thompson'ın çağdaş savunusunu geliştiren Wood'un (1996) "deneyim" kavramına yönelik değerlendirmesi şöyle özetlenebilir: Üretim ilişkileri ile sınıf oluşumu arasındaki ilişki deneyim ile kurulur. Üretim ilişkilerinin canlı deneyimi aracılığıyla toplumsal bilinç belirlenir ve işçiler bir sınıf olarak davranma eğilimi gösterirler. Deneyim kavramı, sosyal varoluş ile sosyal bilinç arasındaki bağı kopartan bir işlev üstlenmez; tersine, Thompson deneyim kavramını, sosyal varlık ile bilinç arasındaki bir ara terim olarak kullanır. Deneyim sosyal varoluşun bilinci belirlemesine aracılık eder. Burada, aracı deneyim kavramı, belirlemenin deneyimidir; bu yanı sıra da sosyal varoluş ile örtüşmektedir. Bu yüzden, E.P. Thompson, sınıfı bir 'bağlantı terimi' (*junction*

term) olarak; yapı ile sürecin, sosyal varlık ile sosyal bilincin köşebendinde yer alan bir bağlantı terimi olarak tanımlamıştır.

“Aracı deneyim” kavramı aynı zamanda sınıf analizinin teoride değil tarihsel süreç içerisinde, somut analizlerle yapılabileceğine de işaret etmektedir. Wood’un yorumladığı biçimiyle, “aracı deneyim” kavramlaştırması, bir yanıyla Bourdieu’nun⁴⁶ geliştirdiği *habitus* kavramını kısmen andırmaktadır. Bourdieu, geliştirdiği eylem kuramında yapı ve özne arasına üçüncü bir düzey daha yerleştirmiştir: Bu diyalektik düzey, içinde sınıfların yaşadığı nesnel maddi koşulları içselleştiren eğilimlerin (*disposition*) bir kümesi olarak tanımlanmıştır. Bourdieu’ye göre, ne *habitus* adını verdiği bu eğilim kümesi, ne de sosyal yapı, insan eylemini kabaca belirlemezler, zira insan pratiği *habitus* ile belirli koşullar arasındaki etkileşimden doğarlar.

Yapı ve süreç arasındaki bağlantıyı kurmak üzere “deneyim” kavramına müracaat etmek, disipliner anlamda sosyal tarih literatürüne meyledişin bir ifadesi olarak görülebilir. Zaten, benim meylim de bu yöndedir. Bilindiği gibi, sosyoloji disiplini üzerindeki ölü toprağını silkip atan inisiyatifler, kayda değer oranda tarihsel sosyoloji yaklaşımından gelmektedir. Tarihsel sosyoloji, üstelik, işçilerin sosyal teoriye geri dönüşüne de aracılık etmektedir. Maddeci sosyal tarih anlayışı, yapısalcılıkla giştiği mücadeleyi 1960’lar ve 1970’ler boyunca yenik kapatmıştı⁴⁷; E.M. Wood’un (1996) belirttiği gibi Batılı entelektüeller içinde 1970’lerin ‘en hızlı’ yapısalcıları 1980’lerin *post-Marksistleri* oldular. Bakalım, sosyal tarih yaklaşımı bu kez *post-* yaklaşımların karşısında rövansı alabilecek mi?

Nesnellik ilkesi çerçevesinde yürüttüğüm bu tartışmada, nesnelliğin öznel arası karakteri ile öznelliğin nesnel sonuçlar doğurabileceğini vurguladım ve bu yaklaşımı yapı ve süreç arasındaki bağlantıya uygularken deneyim kavramına müracaat edebileceğini savundum. Bu savununun geri planında, sınıfların oluşturulmuş kategoriler olmayıp, tarihsel bir süreç oldukları anlayışı yer aldı. Özne ve yapının birlikte kavranması gerektiği, maddi yaşamın nesnel ve kültürel veçhelerinin bir arada değerlendirilmesi gerektiği vurgulandı⁴⁸. “Deneyim” terimi, sosyal varoluşun bilinci belirlemesine aracılık etmesi ile analize dahil edildi. Aracı deneyim kavramının, belirlemenin deneyimi olduğu belirtildi. Şimdi artık, üç büyük günahın en büyüğüne, belirleme (determinizm) ilkesine geçebiliriz.

kezinde, 1960’ların sonlarına gelindiğinde, ‘deneyim’ terimini temel alan kültürelci kültür yaklaşımından, temelinde ‘ideoloji’ kavramının yer aldığı ‘yapısalcı’ kültür anlayışına doğru bir kayış gözlenir. Böylece Merkez açısından anahtar konumda bulunan *özne*, *eylem* ve *deneyim* kavramları kültür çalışmalarındaki analitik önemini kaybetmiştir. Bunlar, Marx’ın 1845’le birlikte kaldırıp attığı Hegel’i bir sapma olarak görülür olmuş, 1970’lerin başında Birmingham’daki Merkez artık Althusser’gil ortodoksine egemen olduğu bir merkez haline gelmiştir. Böylece, maddi koşulların belirleyiciliği altında farklı pratiklerin karşılıklı ilişkilerinden oluşan bütünsel toplum anlayışı terk edilerek, yerini ekonominin en son tahlilde belirleyici olduğu, görece özerk farklı düzeylerin oluşturduğu bir bütünsellik anlayışı almıştır. İşçi sınıfı kültürü üzerinde yapılan çalışmalar ise yerini, hızla özne kurucu işleviyle ideoloji kavramına ve bu kavramlaştırmanın belirlediği ‘alt-kültür’ çalışmalarına bırakmıştır. Böylece semiotikten beslenen ve medya çalışmaları söz konusu olduğunda söylem çözümlemelerine başvuran bir eğilim Merkez’de güç kazanmaya başlamıştır. Özne kuran işleviyle açıklayıcı bir değişkene dönüşmüş olan ideoloji kavramı ile toplumsal ilişkiler arasındaki bağın nasıl kurulacağı çözülmüş değildir. Zira ideoloji, bireylerin bir dil sistemi içine girmesiyle (özneleşmesiyle) yeniden üretilen ‘bi-

linçsiz' bir işleyişe sahiptir. Konuşabilmek için önceden kurulmuş dil alanına girmek zorunlu olduğuna ve dil sistemi olmayan bir toplum da düşünülemeyeceğine göre, Althusser'in şemasında ideoloji, kendi bütünlüğü olan tarihsiz bir düzey olarak belirmektedir. Bu kısıtları aşmanın yollarından biri, Lacan'gil psikanalize yöneliş olmuştur. Hall, bu noktada Althusser'gil ideoloji kuramının kısıtlarını Gramsci'ye müracaat ederek (hegemonya kuramı) aşmaya meyletmış ve bu kurucu/çözücü (*encoding/decoding*) medya kuramını bu yöneliş içinde geliştirmiştir. Sınıf yapılarından bağımsız ideolojik unsurlar ve bunların söylemsel eklemelenmesiyle kurulan özneler şeklindeki bir kuramsal çerçevede, artık ortaya çıkan özne hiçbir koşulda toplumsal sınıf olmayacaktır. Bu kısa öykü bile, herhalde, E.P. Thompson'un neden ömrünün son yıllarında kendini sadece nükleer karşıtı harekette verdiğini, açıklar. Bu öyküye bir de, *New Left* dergisinin serüveni eklenirse?

48| Bu yaklaşımın araştırma düzeneği açısından ima ettiklerine gelince; her şeyden önce, sınıf araştırmasının veri temeli niceliksel tekniklerin yanı sıra niteliksel tekniklerin de kullanılması gerektirecektir. Doküman taraması tekniği kapsamında, resmi matbuatla (yasa metinleri, işyeri yönetmelikleri, toplu sözleşme metinleri, sendika tüzüğü vb.) birlikte, yazılı-sözlü edebiyat ürünleri ve enformel

Sınıf Çözümlemesinde Belirlemeciliğin Yeri

“*Kilisede değilsen, günahattan sakınmana gerek yok!*”. İngiliz emek ve kültür tarihçisi Raymond Williams (1982: 20) “belirlemecilik” ilkesini savunurken kendisine yöneltilebilecek “sol-Hegelci” vb. eleştirilere karşı bu yanıtı vermişti. Bu yanıtın verdiği ruhani huzurla belirlemecilik ilkesinin tarihsel maddeci savunusuna başlayabilirim. Bu savunu, sürekli ertelenen ve sonu bir türlü gelmeyen “en son tahlilde belirler” nosyonuna yaslanmayacağı gibi, işlevselci⁴⁹ bir neden-sonuç ilişkisi de olmayacaktır. Ben, Raymond Williams'ın geliştirdiği çerçevenin, bu savunu için tutarlı bir temel sunduğunu düşünüyorum.

Williams, bu konudaki sistemli görüşlerini 1976 tarihli *Keywords* adlı eserinde ortaya koymuştur. Burada belirleme ilişkisini, *toplumsal pratikten kaynaklanan ve insan eylemi üzerinde sınır koyup, basınç uygulayan bir etki ilişkisi* şeklinde tanımlamıştır. Buna, Giddens'dan bir ilave de yapılabilir. Giddens, sınır koyup basınç uygulamanın yanı sıra, olanak ya da fırsat sunma şeklindeki bir etkiden de söz edilebileceğini belirtir. Bu çerçevede, belirleyici faktör, *olacak olanı olduran* bir faktör olarak görülemez. Aksi görüşler, bu kez bizi, tarihsel maddeci yaklaşımın iyi bilinen bir başka metaforuna, altyapı-üstü yapı kavram çiftine götürecektir. Bilindiği gibi, felsefi kaynağı itibarıyla belirlemecilik nosyonu idealist felsefeye aittir. Williams'a göre Marx sonrası Marksizm içinde geliştirildiği biçimiyle alt yapı-üst yapı formülü bu idealist kökene yaklaşan bir içeriğe sahiptir. Marx sonrasında üst yapı terimi kültürel ve ideolojik unsurları içine alan bütünlüklü bir yapı olarak ele alınmış ve alt yapının doğrudan yansıması şeklinde kavramsallaştırılmıştır. İdealist mirasa yaklaşan bu yorumu içinde, belirleme ilişkisi, dışsal bir neden olarak; belirli bir sonucu öngören dışsal bir neden olarak kavramsallaştırılmıştır. Alt yapı nosyonuna gelince; altyapı nesnel olanı statik bir yoldan ifade eden bütünlüklü bir yapı olarak ya da bir durum, bir hal olarak kavramsallaştırılmıştır. Oysa içerdikleri ile altyapıyı bir süreç olarak ele almak gerekir. Williams'ın katkısından ilerlersek, insanların maddi varoluş koşullarının ya da daha dar anlamda, iktisadi koşullarının, insan eylemini belirlediğini; ancak belirleme ilişkisinin eylemi belirli bir sonucunu sabitlemediğini; olası sonuçların sınırlarını belirleyip bunlar üzerinde basınç uyguladığını söyleyebiliriz. Williams'ın durduğu bu noktadan

ileri giderek, insan eyleminin de maddi koşulların yeniden üretimi (idamesi) ve dönüşümü üzerinde etkide bulunduğunu vurgulayabiliriz⁵⁰. Belirlemecilik ilkesi böyle kavrandığında, belirlemeciliğin kaçınılmaz olarak özcülükle sonuçlanacağı şeklindeki savlar da temelsizleşecektir. Diyalektik belirleme ilkesi özcülüğün karşıtıdır. Tarihsel gelişmeyi bir özün kendisini gerçekleştirme tarihi olarak ele almak, ya da tarihi, kendine yeterli teolojik bir özün tarihine indirgemek demek, gerek sosyal olguların var oluşları gerekse aralarındaki ilişkiler, o özün gerçekleşmesindeki gerekliliklerle açıklamayı gerektirir. Bu açıklama tarzı, mekanik determinizme ya da işlevselcilığe yakın düşer, tarihsel maddeci belirleme görüşüne değil. Tarihin özcü kavranışıyla, sosyal olguların tarihsel ilişkiselliğini deşifre etmek iddiasındaki diyalektik belirlemecilik, birbirini iten eğilimlerdir⁵¹.

Belirleme ilkesini daha da somutlaştırmak amacıyla, Hall'un yaptığı gibi, soruyu tersten sorup, "iktisadi düzey neyi belirlemez?" demek, daha anlamlı görülebilir. Hall'a (1996: 42) göre, iktisat şu iki şeyi sağlamaz; (a) belirli bir zaman diliminde belirli bir sınıfın düşüncesinin içeriğini sağlayamaz, (b) sınıfların kullandığı düşünceleri bütün zamanlar için sabitleyemez ve garantileyemez. Ekonominin ideolojiler üzerindeki belirleyiciliği, ideolojilerin hareket ettikleri alanın sınırlarının tanımlanması ve düşüncenin hammaddesinin oluşturulması anlamındaki bir belirleyiciliktir. Ekonomi, ideoloji alanı üzerinde kapanış finali türünden bir etkide bulunmaz; daha keskin bir ifadeyle, bir sonuç garantisi sağlamaz. Belirleme ilişkisi, asla belirli mutlak sonuçları öngören bir ilişki olarak değil, sınırların konulması, parametrelerin çizilmesi, hareket alanının tanımlanması olarak ele alınmalıdır; bu yaklaşım içinde Marksizm, "sonuç garantisi olmayan bir Marksizm" halini alır. Hall'a göre, Marksizmin bilimselliği de ancak bu yöndeki bir kavrayışla mümkündür. Bilimsel Marksizm, "garantisiz Marksizm" dir.

"Garantisiz Marksizmin" kurucusuna ait aşağıdaki üç alıntı, bu bölümde geliştirilen görüşlerin, en özlü ifadeleri olarak görülebilir:

Bir zenci, bir zencidir. Ancak belirli koşullar altında köle durumu-na gelir. Bir pamuk eğirme makinesi, pamuk eğirme makinesidir. Ancak belirli koşullara altında *sermaye* durumuna gelir ... Sermaye bir şey olmayıp, şeyle aracılığı ile kişiler arasında kurulan toplumsal bir ilişki (dir). (Marx, 1997: 730,73 nolu dipnot)

(anı, not defteri, şiir vb.) malzemeler vb. gibi unsurlara da bakılmalıdır.

49) Tarihsel materyalizmi, üretici güçlerin gelişmesi tarihi olarak yeniden yorumlayan G.A. Cohen, geçerli bir açıklama biçimi olarak işlevselciliğin Marksist teoride var olduğunu savunmuştur. Bu savunu için bkz. (Cohen, 1978). Tıpkı Cohen'in yaptığı gibi, Marksizmin işlevselci yorumlarında, ekonomi açıklayan ya da temel, siyaset ve ideoloji ise açıklanan ya da görülgüye dönüşmekte, böylece işlevselcilik doğrudan doğruya ekonomizm sorununa bağlanmaktadır. Bilindiği gibi ekonomizm, iktisadi gelişmeyi iş araçlarındaki teknik değişikliklere, siyaset ve ideolojilerdeki her dalgalanmayı da yapının birebir ifadelerine indirger. Bu durumda, belirlemecilik ilişkisi, ekonomik süreçlerin, sosyal eylemi belirlemesi şeklini alır; burada ekonomik süreçler, tıpkı bir doğa yasası gibi, toplumsal yapı ve kişilerden bağımsız bir varlığa ve işleyişe sahiptir.

50) Fark edildiği gibi, yapı ve süreç arasındaki ilişkinin nasıl kurulacağı sorunu, nasıl bir toplum anlayışına sahip olunacağı ile yakından ilgilidir. Topluma, bir bütünlük atfedilebilir mi? Post- yaklaşımlardan farklı olarak bir toplumsal bütünlükten söz edilecekse, bu temel bir çelişkinin oluşturduğu bir bütünlük müdür? Bu bütünlüğü, toplumsal pratikler arası farklılıklar yoluyla kurulan bir bütünlük şeklinde mi (Althusser), benzeştirilen top-

lumsal pratikler aracılığıyla kurulan bir bütünlük şeklinde mi (Williams), yoksa döngüsel bir bütünlük şeklinde mi (Hall) kavramak gerekecek? Bunlar çetin sorular. Ben yine o ifadeye sığınacağım: Bu soruların ayrıntılı tartışması buradaki kuramsal çerçevenin ötesine uzanmaktadır; ben sadece, belirleme ilişkisinin kuramsal imalarına dikkat çekmeye çalıştım.

51| Marksist belirleme ilkesinin benzer bir yorumu için bkz. (Robles, 1994: 16).

İnsanlar kendi tarihlerini kendileri yaparlar, ama kendi keyiflerine göre, kendi seçtikleri koşullar içinde yapmazlar, doğrudan veri olan ve geçmişten kalan koşullar içinde yaparlar.” (Marx ve Engels, 1990).

Şimdiye kadarki bütün toplumların tarihi, sınıf mücadeleleri tarihidir (Marx ve Engels, 1976).

İşçi sınıfını konu alan her çözümleme girişimi, nesne-özne ilişkisinin sosyal düşünce içindeki temel gerilimlerini de devralmış demektir. Üstelik, işçi sınıfı toplumsal yapının kurucu çelişkisinden türeyen temel bir sınıf olduğu için, söz konusu gerilim burada en üst seviyesinde olacaktır. Dolayısıyla, işçi sınıfı üzerine çalışan bir araştırmacı belli bir çözümleme tarzı önerdiğinde, önerdiği şey, kendisi ifade etmemiş bile olsa bir “dünya görüşü” olacaktır. Belli bir sosyal fenomeni çalışan bir araştırmacı, büyük ya da küçük boy sosyal kuramlara seçici yaklaşabilir; birinin zayıf yanını bir başkasının güçlü yanıyla, kuşkusuz, kapatmaya çalışabilir. Ancak, bir sınıf çalışması söz konusu olduğunda, seçicilik zorlaşacaktır; yaygın olarak yapıldığı gibi, farklı sınıf kuramlarına ait kavramlar belli bir çerçevede bir araya getirilip birbirine eklenilebilir; ancak, sınıf kavramlarına içkin olan “dünya görüşleri” birbirine eklenmeyeceği için, dünya görüşlerinden biri oluşturulan “senteze” kaçınılmaz olarak damgasını vuracaktır. Sınıf çalışmasının bu özelliği, örneğin, etnik yapı, milliyet, toplumsal cinsiyet, intihar vb. temalar üzerine yapılacak çalışmalar için aynı derecede geçerli olmayabilir. Dolayısıyla, yapı-özne geriliminin sınıf çalışmasında eriştiği düzey gereği, konumla doğrudan ya da dolaylı ilgisi olan çeşitli sınıf kuramlarını anmadan önce, kendi pozisyonumu kuşatan “dünya görüşünden” (tarihsel maddeci) söz ettim ve ardından o dünya görüşünün temel unsurlarının sosyal sınıf çalışması açısından ne anlama geldikleri üzerinde durdum. Bunu yaparken; yani belli bir sınıf çalışmasına içkin olan belli bir dünya görüşünü irdelerken, yine yapı-özne gerilimine odaklandım. Bir sınıf çözümlemesinde; dönemsel kesitlere değil, süreçlere; salt kavramsal soyutlamalara değil, tarihsel soyutlamalara; ayrık bir toplumsal kategoriye değil, ilişkisel bir toplumsal oluşuma bakmak gerektiğinin altını çizdim.■

Kaynakça

- Althusser, L. ve E. Balibar (1977) *Reading Capital*, Londra: New Left Books.
- Bhaskar, R. (1989) *Reclaiming Reality*, Londra: Verso.
- Boratav, K. (1991) *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, İstanbul: Gerçek.
- Bourdieu, Pierre (1990) *Logic of Practice*, Londra: Polity.
- Braverman, Harry (1974) *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*, New York: Monthly Review Press.
- Burawoy, M. (1991). *Ethnography Unbound*, Berkley: University of California.
- _____. (1987) *The Politics of Production: Factory Regimes Under Capitalism and Socialism*, Londra: Verso.
- Çelebi, A. (2001) "Risk ve Olumsuzluk: Sosyal Teori-Sosyal Felsefe İlişisini Anlamaya Yönelik İki Anahtar Kavram", *A.Ü. SBF Dergisi*, 56/1:23-52.
- Daly, G. (1991) "The Discursive Construction of Economic Space: Logic of Organisations and Disorganisations", *Economy and Society*, 20 (1) Şubat, 79-102.
- Cohen, G.A. (1978) *Karl Marx Theory of History: A Defence*, Princeton.
- Ehrbar, H. G. (1998) "Marxism and Critical Realism", <http://www.econ.utah.edu/ehrbarmarx-re.pdf>, indirim tarihi: 19 Aralık 2001
- Giddens, A. (1999), *İleri Toplamların Sınıf Yapısı*, (Çev. Ömer Baldık), İstanbul: Birey.
- _____. (1984) *The Constitution of Society: Outline of The Theory of Structuration*, Berkeley: University of California.
- Hall, S. (1996) "The problem of ideology: Marxism without guarantees", *Critical Dialogues in Cultural Studies* içinde (der: Morley, David ve K. Chen), Londra: Routledge. (25-46).
- _____. (1981) "Cultural Studies: Two Paradigms", *Culture, Ideology and Social Process* içinde (Der: T. Bennett et al.), Londra: Batsford
- _____. (1977) "Culture, the Media and the 'Ideological Effect'", (Der: J. Curran ve M. Qurewitch), *Mass Communication and Society*, London: Open University. (315-348)
- Hindess, S. (1987) *Politics and Class Analysis*, London: Blackwell.
- Hobsbawn, E.J. (1984) *Workers: Worlds of Labor*, New York: Pantheon.
- Joyce, P. (1995) *Class*, (edition), Oxford: Oxford University
- Katz, A. (1997) "Postmodern Cultural Studies: A Critique", *Cultural Logic: An Electronic Journal of Marxist Theory & Practice*, 1(1), Fall.
- Korsch, Karl (2000) *Karl Marx: Marksist Kuram ve Sınıf Hareketi*, (Çev. M. Okyavuz), Ankara: Doruk
- Laclau, E. ve C. Mouffe (1992) *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*, (Çev. A. Kardam) İstanbul: Birikim
- Larrain, J. (1996) "Stuart Hall and the Marxist Conception of Ideology", *Critical Dialogues in Cultural Studies* içinde (der: Morley, David ve K. Chen), London: Routledge. (47-70).
- Marx, Karl. ve F. Engels (1992), *Alman İdeolojisi*, (Çev. Sevim Belli), Ankara: Sol.
- _____. (1976) *Komünist Parti Manifestosu* (Marx-Engels, Seçme Yapıtlar içinde), Cilt: I, (s.118-168), Birinci Baskı, Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (1997) *Kapital*, (Çev. Alaattin Bilgi), Cilt.1, Ankara: Sol, Beşinci baskı.
- _____. (1990) *Louis Bonaparte'in 18 Brumaire'i*, (Çev: Sevim Belli), Ankara: Sol.
- McCamey, J (1991) "The True Realm of Freedom: Marxist Philosophy After Communism", *New Left Review*, Eylül-Ekim No.189.
- Öngen, Tülin (1994) *Prometheus'un Sönmeyen Ateşi: Günümüzde İşçi Sınıfı*, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Özügürlü, M. (2002) *İşçi Sınıfının Oluşumu Üzerine Bir Çözümleme Çerçevesi: Anadolu'da Bir 'Küresel Fabrikanın' Doğuşu (Denizli Örneği)*, (Yayımlanmamış doktora tezi), A.Ü. S.B.E., Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilimdalı, (s. 349).
- Poulantzas, N (1992) *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar*, İstanbul, Belge.
- _____. (1978) *Class in Contemporary Capitalism*, Londra: Verso
- Przeworski, A. (1977) "Proletariat into a Class: The Process of Class Formation from Karl Kautsky's The Class Struggle to Recent Controversies", *Politics and Society*, 7(4), 343-401.
- Robles, A. J. (1994) *French Theories of Regulation and Conceptions of the International Division of Labour*, New York: St. Martin's.

- Sitton, F. J. (1996) *Recent Marxian Theory: Class Formation and Social Conflict in Contemporary Capitalism*, New York: State University of New York.
- Sparks, C. (1996) "Stuart Hall, Cultural Studies and Marxism", Morley, D. ve K. Chen (der), *Critical Dialogues in Cultural Studies* içinde, Londra: Routledge.(71-101).
- Swingewood, A. (2000) *A Short History of Sociological Thought*, St. Martin's.
- Thompson, E.P. (1995) "18th Century English Society: Class Struggle Without Class?", Joyce P. (der), *Class*, Oxford: Oxford University, 133-142.
- _____ (1991) *Costoms in Common*, London: The Merlin Press.
- _____ (1986) *Making of the English Working Class*, (15th edition), London: Penguin.
- Williams, Raymond. (1993) *Culture and Society*, Londra: The Hogarth.
- _____ (1989) *Resources of Hope*, Londra: Verso.
- _____ (1989) *İkibin'e Doğru*, (Çeviren: Esen Tarım), İstanbul: Ayrıntı.
- _____ (1982) *Problems in Materialism and Culture*, Londra: Verso.
- _____ (1976) *Keywords*, Londra: Fontana.
- Wood E.M. (1997) "What is the 'Postmodern' Agenda?", *In Defense of History: Marxism and the Postmodern Agenda*, Der. Wood, E. M. & J. B. Foster, New York: Monthly Review.
- _____ (1996) *Democracy Against Capitalism*, Cambridge University.

Aydınlar ve Sınıflar: Üç Kuramsal Model

Mehmet Yetiş

Aydının toplumsal ilişkiler bütünlüğündeki bireysel ya da sınıfsal konumu ve işlevine ilişkin operasyonel tanımlama girişimlerinde tikelci ve evrenselci eğilimler belirlenleştirilebilir.^(*) Birinci eğilim, aydını kendine özgü nitelikleriyle (muhalafet, farklılık, politika dışındalık, özgünlük, tarz, vb.) kısmî bir varoluş biçimi sergileyen değişik bir “özel figür” olarak betimlemeye yönelmektedir. Tikelci yaklaşımın özellikle dikkat çeken yöntemsel başlangıç öncülü, genellikle, kendini normatif önermelerle gösterir; aydın özne, başvuru çerçevesini sağlayan ideolojik modelin gereklerine uygun bir biçimde, belirli bir *ethos*’u yansıtmak üzere çoğu zaman çelişik ve değer yüklü tasarımlara göre betimlenir. Aydın, birinci eğilim söz konusu olduğunda, herhangi bir kolektif-hiyerarşik toplumsal örgütlenme formunun (örneğin, sınıfsal oluşumlar) sınırlandırıcı kalıplarına sığamayacak ölçüde bireysel nitelikteki söylemini maddi ya da zihinsel muhatapları karşısında oluşturma yeteneğini içselleştirebilmiş özel bir tip olarak tanımlanır. Aynı eğilim, aydının özgüllüğü olarak sunduğu tikel varoluş biçimini kamusal sorumlulukla olduğu kadar, kolektif kaygıları zamansal ve uzamsal bakımdan tümüyle kendi etkinlik alanından uzaklaştıran soyut bir marjinalizmle de ilişkilendirebilir. Aydın, bir yanda siyasal-toplumsal yaşamdaki olumsuzluklara karşı yürütülmesi gerektiği düşünülen savaşımın çoğunlukla yalnız bir öznesi iken, öbür yanda ise kendini nesnel gerçekliğin ötesinde ya da üstünde imgelemesini sağlayan metafizik bir aşkınlığın temsilcisidir.

*| Metni büyük bir titizlikle okuyarak, son derece yararlı önerilerde bulunan Tijen Demir’e teşekkür ederim.

11 Aydınlarla ilgili değişik yöntembilimsel kalkış noktalarına sahip olan normatif ve analitik düzeydeki yaklaşımlar, kuşkusuz, ancak soyutlama işlemiyle ayrıştırılabilir. Analitik yaklaşımın normatif değerlendirmelere kaynaklık edemeyeceği ya da, tersine, normatif değerlendirmenin analitik yaklaşımı geçersiz kılacağı söylenemez.

Goldfarb'ın bir değerlendirmesini burada sunulan açıklamaya uyarlarsak, "Bohemya" tikel aşkınlığını yaşayan aydının doğal mekânı olmaya adaydır (1998: 21).

Evrenselci tasarımın aydını ise, bireysel varoluşundan ziyade kolektif öznelerle (örneğin, sınıflar) ilişkileri bağlamında ve toplumsal yapılanma içerisinde yerine getirdiği siyasal, kültürel ve ideolojik işlevlere göre biçimlenen bir "kamusal figür" dür. Burada, kuşkusuz tekil aydının kimliğini ve onu benzerlerinden ayırt eden özgül niteliklerini yok saymak söz konusu değildir. Bu eğilimin özsel görünümlerinden birini, aydının toplumsal konumunu karmaşık yapısal ilişkiler örüntüsüyle kurduğu bağlantılara yapılacak göndermelerle sorunsallaştırma çabası oluşturur. Normatif kaygılardan bütünüyle arındırılmış olduğu ileri sürülemeyecek olan bu yaklaşımın bilimsel-analitik versiyonları olduğu gibi, aydını toplumsal-siyasal yapının basit araçları durumuna getiren araçsal ya da irrasyonalist versiyonları da vardır.¹ Siyasal ideolojiler alanından örnek vermek gerekirse, faşizm, aydını –kendi özgül varoluş biçiminin değişik görünümlerinden kopartarak– verili siyasal tasarımın farklı bileşenlerini kitlelere aktaran bir propaganda aracına indirger. Karşıt ideolojik uçtan verilebilecek örnekler ise, öznesiz bir tarihsel süreç içerisinde, iradi ve öznel niteliklerinden soyutladığı aydını yapısal ilişkilerin "taşıyıcısı" olarak sunan yapısal eğilimler arasında bulunabilir.

Geleneksel aydın çözümlemelerindeki normatif ve/ya da analitik transandantalizmi aşmanın bir yolu, sınıf sorunsalını merkezi bir konuma yerleştirmektir. Böyle bir bakış açısının egemen olduğu bir çözümlemede, tikelci yaklaşımlarda uygulananın tersine, tekil aydınlar ve aydın kategorileri, içinde yer aldıkları toplumsal formasyon bağlamında ve sınıf oluşumlarıyla birlikte incelenir. Burada hemen vurgulanmalıdır ki, entelektüel etkinliği sınıf kategorisiyle açıklama girişimleri, kuramsal alanda, çelişkili ve değişik yönlerde ilerleyen modeller çerçevesinde ortaya çıkmaktadır. Bu yazıda, söz konusu girişimler arasında karakteristik çözümleme modellerini temsil etmeleri nedeniyle diğerlerinden kolaylıkla ayırt edilebildiğini ve tikelci yaklaşımlar karşısında evrenselci perspektifin belirleyici yönlerini açığa çıkarmakta işlevsel olduğunu düşündüğüm üç kuramsal yaklaşımı ele alacağım. Birinci yaklaşım, toplumsal yapı bütünlüğündeki konumları dolayısıyla aydınların ayrı bir sınıf oluşturduklarını ileri sürmektedir. Bu yaklaşımın kuram-

sal alandaki temsilcileri arasında, aşağıda görüşleri üzerinde durulacak olan Alvin W. Gouldner, George Konrád ve Ivan Szelényi sayılabilir. İkinci yaklaşım, aydınların sınıflar karşısındaki konumunu saptamaya yöneldiğinde, “görece sınıfsızlık” terimiyle karakterize edilebilecek olan bir çözümleme tarzına dayanır. Karl Mannheim’ın “toplumsal olarak bağlantısız entelijensiya” kavramı etrafında geliştirdiği kuramsal model ikinci yaklaşımın tipik bir örneği olarak ele alınacaktır. Bu yazıda incelenecek olan sonuncu yaklaşım ise, aydınlar ile sınıflar arasındaki “organik” ilişkileri, geleneksel aydın tasarımlarından köktenci bir biçimde uzaklaşarak, daha geniş ve diyalektik bir bağlama yerleştiren Antonio Gramsci’nin kuramsal modelinde açığa çıkmaktadır.

1. Sınıf Olarak Aydınlar:

Gouldner, Konrád ve Szelényi

Aydınları, Mannheim ve Gramsci’nin temsil ettiği kuramsal modellerde öngörülenin tam tersine, ayrı bir toplumsal sınıf olarak betimleyen “yeni sınıf” yaklaşımı içerisinde iki ayrı eğilimi ayırtmak olanaklıdır. Bu eğilimlerden birincisi, aydınların değişen toplumsal konumunu, entelektüel ürünlere yönelik işlemleri giderek daha fazla içermeye başlayan piyasanın gelişmesine ve laikleşme akımının güç kazanmasına bağlayarak açıklayan Alvin W. Gouldner’ın modelinde bulunabilir. George Konrád ve Ivan Szelényi’nin çözümlemesinde ortaya çıkan ikinci eğilim ise, özellikle eski sosyalist ülkelerdeki siyasal-toplumsal egemenlik ilişkilerini incelemeyi amaçlamaktadır.

Gouldner’ın modelindeki hâkim yönelim, eleştirel söyleme dayalı bir kültürel biçimlenmenin, yeni entelijensiyanın ayırt edici özelliği ve özgül tutunum ilkesi olarak betimlenmesidir. Kendi nitelemesiyle “eleştirel söylem kültürü”, bir bakıma Gouldner’ın siyasal-ideolojik bakış açısını da oluşturmak üzere, normatif alandaki öznel tercihleri yansıtan bir kavram statüsündedir. Burada iki noktaya işaret edilmelidir: Birinci olarak, Gouldner, bu kavrama özel bir anlam yükleyerek, insani etkinlikler sırasında ortaya atılan savların geçerliliğinin, aşkın öznelerle gönderme yapılarak değil, doğrudan ussal bir tartışma süreci içerisinde sınanması gerektiğini vurgular. Aşkın öznelere ayrıcalıklı bir konum kazandıracak türden yorumların, böyle bir bakış açısına dayanan “eleştirel söylem kültürü”nün etkisini azaltacağını düşünür. Burada önemli olan, Gouldner’ın as-

- 2| Gouldner, bu iki kategorinin hiçbir biçimde aynı olmadığı düşüncesini genel yaklaşımının kurucu bileşenlerinden biri durumuna getirir (1979: 1).
- 3| Gouldner sermayeyi, ekonomik üretimdeki katkısı dolayısıyla sahibinin gelir elde etme savında bulunmasını meşru bir biçimde sağlayan, böylelikle ona gelir getiren ve metaların üretiminde kullanılan herhangi bir nesne olarak tanımlar (1979: 21). Burada dikkat çeken özellik, gelir kistasının kültürel-düşünsel yeteneklere de uygulanmasıdır.

ında rölativist bir *ethos*'u ya da ahlaklılığı da dışavuran bir etik-politik tavırdan yana ağırlık koymasındır. Başka bir deyişle, “eleştirel söylem kültürü” son kertede siyasal bir tutumun etik bağlamını oluşturur. İkinci olarak, yeni sınıfın “eleştirel söylem kültürü”, Gouldner’ın sol Hegelci terminolojisi içerisinde idealist bir diyalektiğe göre biçim kazanır: Ortaya çıkan tez, kendi karşıtıyla birlikte varolur ve antitezle kurduğu çelişkili ilişki hiçbir biçimde diyalektik bir sona erişmez; çelişki, sürekliliğini yeniden üretir.

Dolayısıyla, yeni sınıfın kültürel tarzı, kendi ahlaki konumlanışını tıpkı dinlerde görülen ezeli ve ebedi değerlerin öne çıktığı bir ideolojik-etik transandantalizm yerine, ahlaki formların göreliliği ilkesine göre biçimlenen laik bir değer kavram-sallaştırmasına dayandırır. Gouldner, entelijensiyanın eğitim süreçlerinin zaman içerisinde kilise örgütlenmesinin dışında gerçekleşmesini de sağlayan laikleşme eğiliminin önemini ısrarla vurgular (1979: 1). Laikleşmenin önemi, kilise denetimindeki geleneksel otorite odaklarının biçimlendirdiği bakış açılarının etkisizleşmesini sağlamasında yatmaktadır. Toplumsal gerçekliğin yorumlanması alanındaki dönüşümlerin kökeninde bulunan laiklik öğeleri, bir başka açıdan bakıldığında “eleştirel söylem kültürü”nün üzerinde geliştiği tarihsel-toplumsal zemini oluşturmuştur. Gouldner’ın bu saptaması, Mannheim’in aynı konudaki yaklaşımıyla koşutluk içerisinde.

Gouldner’ın yeni sınıfı, Gramsci’nin aşağıda incelenecek olan bir kavramına başvurmak gerekirse, aslında “geleneksel aydınlar” başlığı altında toplanabilecek olan ve kendilerini zihinsel etkinlikle (ya da düşünce üretiminin, kendi içinde ayrı bir amaç olarak benimsendiği bir etkinlik biçimiyle) tanımlayan “hümanist aydınlar” ile üretim sürecinin değişik aşamalarında rol oynayan “teknik entelijensiya”dan oluşur.² Gouldner, kendi yaklaşımını, bilginin toplumsal yapıları biçimlendirmede önemli bir işlevi olduğu öncülüne dayanması bakımından “sol” ve yeni Hegelci bir düşünsel arkaplana yerleştirir. Bu yoruma göre, bilginin taşıyıcılığını üstlenmesi “yeni sınıf”ın elinde özel bir gücün birikmesini sağlar ve kendi çıkarlarını gerçekleştirmeye çalışan bu sınıf elitist bir toplumsal konuma ulaşarak varlık koşullarının denetimini elde etmeye yönelik bir eylemliliğin içine girer. Teknik ve hümanist aydın kesimleri arasında içsel çelişkiler bulunmasına karşın, bu sınıf “kültürel sermaye” (ya da “insani sermaye”)³ ile ilişkisi nedeniyle gide-

rek etkinliğini artırarak, güç ve bağımsızlık kazanmaktadır. Entelektüel emeğin piyasa koşullarındaki yerine bağlı olarak gelişen çıkar birlikteliği, bilimsel alanlardaki teknik jargon çeşitliliği ve ussal-eleştirel söylem bu iki kesimin ayrı bir sınıf durumuna gelmesinin koşullarıdır (Gouldner, 1979: 7-8).

Açıktır görülebileceği üzere, bu yaklaşım yeni sınıfın ontolojisini “kültürel sermaye” ile anlamlandırdığı için, sınıfsal oluşumları üretim araçları üzerindeki mülkiyete göre açıklayan kuramsal modellerden ayrılır. Sınıf olgusunu tanımlamakta başvuru ölçütlerin bu biçimde farklılaşması sonucunda, üretim araçları üzerindeki mülkiyet ölçütü dikkate alındığında ayrı bir sınıf ya da sınıf fraksiyonu olarak nitelendirilemeyecek olan aydınlar kategorisi, Gouldner’ın modelinde yeni ve evrensel bir sınıf olarak oluşturulur. Bu modelde dikkat çekici yönlerden biri de, kullanılan kavramlarda bir ayrıştırma işlemi gerçekleştirilerek, yukarıda değinilen iki ayrı “elit” kategorisinin önerilmesidir. Bunlardan entelektüel etkinliği asıl olarak teknik süreçlerle sınırlı olan “entelijensiya”, ortaya çıkan yeni üretim araçlarını ve yönetsel mekanizmaları denetleyebildiği için önemli bir toplumsal güç haline gelir. Gouldner, bu tezini kanıtlamak amacıyla, az gelişmiş ülkelerde ordunun kimi zaman devrimci bir rol üstlendiğini ve “askeri entelijensiya”nın yeni sınıfın “öncü” gücü olarak ortaya çıktığını ileri sürer (1979: 48-49).

Gouldner’ın ayrı bir sınıf olarak kurguladığı “kültürel burjuvazi”, çelişkili bir evrensel sınıf olarak, toplumsal yapılanmanın içerdiği diğer sınıflarla gerilimli (hattâ, uzlaşmaz) bir karşıtlık içinde bulunur. Bu sınıfla eski burjuvazi arasındaki başlıca ayrışma noktasını, her sınıfın kendini oluştururken biçimlendirdiği çelişik ideolojik değerler bütünlüğündeki farklı eğilimlerin varlığı ortaya çıkarır. Bu yaklaşımda, eski burjuvazinin *ethos*’u temelde para-sermayenin birikimiyle ilişkilendirilirken, yeni “kültürel burjuvazi”nin norm ve değerler alanını, maddi çıkarların yanı sıra, asıl olarak teknolojik ve entelektüel ilerlemeye dayalı üstünlük biçimleri (profesyonellik ideolojisi vb.) oluşturur. Uzmanlık gerektiren özgül kültür alanlarındaki denetim yeteneği, (para ve mülk sahibi) eski burjuvaziye karşı ahlaki üstünlük iddiasında bulunan yeni sınıfın profesyonellekle ilişkili özgül ideolojisinin meşrulaştırıcı çekirdeği olarak işlev görür.

Böylece, Gouldner’ın aydınlardan ve teknik entelijensiya-

4| Bu sınıfın eşitlik karşıtlığı konusunda bkz. (Gouldner, 1979: 20).

dan oluşan yeni sınıfı, geleneksel burjuvaziye iktidar konumundan uzaklaştırarak, kendini yeni egemen sınıf olarak oluşturma yöntemlerini araştırmaya yönelir. Bu sınıfın işçi sınıfı karşısındaki politikaları da aynı konumdan türetililebilir: Kendini “evrensel sınıf” olarak sunduğu ölçüde hegemonik bir üstünlüğü kazanacak olan bu sınıf, bağımlı sınıflar açısından başka bir elitizmin temsilcisi olarak ortaya çıkar. Yeni “bilgi sınıfı”, ücret sisteminin ortadan kaldırılmasında herhangi bir çıkarı olmadığı ve asıl olarak toplumsal artık-üründen aldığı payın artırılmasını amaçladığı için bağımlı sınıflarla da çelişkili bir ilişki içerisindedir. Bu sınıf geleneksel burjuvaziye egemenlik konumundan uzaklaştırmak amacıyla işçi sınıfıyla ittifak içine girse bile, kültürel sermaye üzerindeki denetiminin sağladığı gelirler ve siyasal güç dolayısıyla, eşitlikçi bir ideolojiyi içselleştiremez.⁴ Bu durumda, Gouldner’ın “kültürel burjuvazi”yi tanımlamak amacıyla kullandığı “devrimcilik” nitemi, bağımlı sınıfların siyasal-toplumsal eşitlik istemlerini gerçekleştirecek bir programatik zemine dayandırılmadığı için, tartışmalı hale gelir. Bağımlı sınıflar, öbür geleneksel elitist kuramsal modellerde olduğu gibi, aydınların kendi politikaları doğrultusunda harekete geçireceği araçsal bir kitle olarak kurgulanır.

Gouldner’ın yaklaşımı, sınıfsal oluşumların varoluş alanlarının belirlenmesi işleminde, üretim araçları üzerindeki mülkiyetten ziyade gelir bölüşümünü öne çıkardığı için yeni-Weberci bir sınıf sorunsalı içerisinde kalır. Sınıfın tanımlanmasında belirleyici bir ölçüt olarak kullanılan gelir kategorisi, aydınların oluşturduğu yeni sınıfın, neden kapitalist toplum koşullarını gerek ekonomik, gerek politik düzeylerde devrimci bir dönüşümden geçirmeye yönelik bir ilgi geliştireceğini açıklamakta yetersiz kalır. Kendi evrensel egemenliğini amaçlayan bu sınıfın, rekabetçi piyasa ilişkilerinin gerektirdiği uzmanlaşmaya dayalı profesyonelleşmeyi varlık tarzı durumuna getirmesi, kapitalizme karşı köktenci bir muhalefet başlatmasının önünde yapısal bir engel oluşturur (Disco, 1987: 54).

Ayrıca, Gouldner’ın yaklaşımı kültürel sermayenin ekonomik egemenlik ya da siyasal iktidar uğraklarına hangi dolaylımlarla aktarıldığını açıklamaktan uzaktır. Eski hâkim sınıf olarak klasik burjuvazinin egemenliğini ortadan kaldırmak üzere, yeni iktidar biçimlerini doğuran ve yeniden üreten kurumsal bağlam da çözümlenmiş değildir (Eyerma vd., 1987: 10-11). Aslında, aydınları tarihsel bir özne konumuna yükselten “yeni

sınıf” kuramları, sonuçta, ayrı toplumsal-ekonomik oluşumlar için benzer bir sonuca ulaşmaktadır: Kapitalist toplumda sınıf savaşımının özneleri burjuvazi ile işçi sınıfı değil, Gouldner’ın çözümlemesinin ima ettiği gibi, burjuvazi ile yeni sınıftır. Sosyalist toplumda ise, siyasal sistemin üzerinde yükseldiği egemenlik tarzı, Konrád ve Szelényi’nin eski sosyalist ülkelerle ilgili yaklaşımlarından çıkarsanabileceği üzere, işçi sınıfının değil, aydınlardan oluşan yeni sınıfın diktatörlüğüdür.⁵ Öte yandan, yeni sınıfın “gelir” ölçütüne göre tanımlanması, entelijensiyanın, eski egemenlik ilişkilerinin ortadan kaldırılması doğrultusunda ideolojik ve politik olarak hangi süreçlerden geçerek biçimlendiğini açıklamakta yetersiz kalır. Disco’nun (1987: 54) haklı olarak işaret ettiği gibi, yeni sınıfı bir tür kültürel burjuvazi olarak betimleme girişimiyle bu sınıfı söylemsel bir topluluk olarak kuran Hegelci romantik eğilimi eklemek oldukça sorunludur. Etik-entelektüel bir direniş hareketini ortaya çıkaracak olan bir muhalefet biçimlenmesini, uzmanlık bilgisinin piyasa koşullarındaki stratejik denetimini ve özçıkarcın savunusunu öngören “reel” bir sınıfsal varoluş tarzıyla birleştirmek kuramsal açıdan olanaklı görünmemektedir.

Eski sosyalist ülkelerdeki muhalefet hareketlerinin çözümlemesiyle ilgili tartışmalarda aydınlara siyasal-toplumsal konularına yönelik değerlendirmeler çelişkili ve karşıt kuramsal sonuçlara yol açmıştır. Konrád ve Szelényi’nin aydınlara konusundaki çözümlemelerinin kuramsal bağlamı, sosyalist toplumları benzer siyasal tercihlerden hareket ederek ele alan başka yaklaşımlarda görülenlerden farklılaşır. Bu toplumların siyasal yapılarındaki egemenlik ilişkilerini irdelemek amacıyla geliştirilen kimi açıklama modellerinde, yönetici partinin iktidar konumundan hareketle oluşturulan “siyasal sermaye” (*political capital*) kavramı önemli bir yer bulmuştur. Kavramın yöneldiği amaç, sosyalist ülkelerdeki –bu bakış açısındaki adlandırmayla– yeni “bürokratik elit”in egemenlik formlarını yeniden üretmesini sağlayan toplumsal katmanlaşma dinamiklerini açıklamaktır.⁶ Kavramın belirgin özelliği, toplumsal katmanlaşmayı, siyasal egemenlik ya da iktidar ilişkilerinin bir türevi olarak ve –aşağıda ele alınacağı üzere– indirgemeci bir tarzda açıklamaya yönelik bir çözümleme girişiminde işlevselleştirilmesidir.

Konrád ve Szelényi’nin yaklaşımları ise, yaygın bir ilginin odağında yer alan bu geleneksel açıklama modelini, özellikle kültürel süreçlerdeki üstünlük biçimlerine yaptıkları vurgula-

⁵ Bu görüşün kökenleri, Mikhail Bakunin ve Jan Wacław Machajski’nin Marksist politikaya yönelik eleştirilerinde bulunabilir.

⁶ Bu yaklaşımın tipik örnekleri için bkz. (Djilas, 1983).

mayla daha “kapsamlı” bir çözümlemeye doğru ilerletmeyi hedefler. Bu bağlamda, yeni bir perspektife olanak tanımak üzere geliştirilen “kültürel sermaye” kavramı, doğrudan siyasal iktidara göndermede bulunmaksızın, ekonomideki merkezi planlama uygulamasının belirlediği koşullar altında bilginin bir toplumsal katmanlaşma etkeni olduğuna işaret eder: İktidarın kaynağında bilgi vardır. Burada kısaca değinilen bu iki yaklaşım arasındaki ayrımların kuramsal sonucu, ampirik düzeydeki katmanlaşma (ya da sınıflaşma) süreçlerinin farklı yorumlanmasıdır. Toplumsal farklılaşma, totalitarizm yazınıyla ilişkili birinci yaklaşımda, asıl olarak siyasal seçkinlerle nüfusun geri kalanı arasındadır. Bu sav, kanımca, nesnel gerçekliğin içerdiği karmaşık ilişkiler bütünlüğünü kavramaktan uzak, son derece basit ve şematik bir bakış açısını yansıtır. “Kültürel sermaye” kavramına dayanan ikinci yaklaşım ise, tam da bu makalenin inceleme nesnesini oluşturan aydınlar başlığında, birinci modelin basit kurgusuna yaptığı bir eklemeye kendini ayırıştırır. Birinci yaklaşım, eski sosyalist ülkelerin siyasal rejimlerine ilişkin eleştirel (ya da antikomünist) nitelikli siyasal paradigması bağlamında, entelijensiyayı genellikle merkezi iktidarın egemenliğini sorgulayan bir muhalefet unsuru olarak sunarken, ikinci yaklaşımda entelijensiyanın rolü tamamen farklı değerlendirilir. İkinci açıklama modelinde, kültürel sermaye sahipleri (eğitimli seçkin kesimler) ile siyasal sermaye sahipleri (yönetici partinin üst katmanları) arasındaki çelişmeler sonucunda, bu iki sermaye türü yeni bir aşamada siyasal teknokrasiyi meydana getirmek üzere eklenir ya da kaynaşır (Andreas, 2002: 466-67, 508). Bu durumda, birinci açıklama modelinden farklı olarak, bu yaklaşım sosyalist ülkelerin toplumsal yapılarındaki belirleyici çelişkinin, siyasal ve entelektüel seçkinlerin oluşturduğu yeni teknokratik sınıf ile çalışan kesimler arasında ortaya çıktığını ileri sürer.

İkinci yaklaşımda öngörülen seçkinler-arası çatışma kavramı, görünüşte birinci yaklaşımdakine kıyasla daha ayrıntılandırılmış bir çözümleme sunuyor olsa da, son kertede aynı usyürütmeyi dışavurmaktadır. Kendi terimleriyle formüle edildiğinde, entelijensiyanın “siyasal elit” karşısındaki muhalefet durumu, aslında “elit-içi” çatışma dinamiklerinin ürününden başka bir şey değildir ve dikotomik karşıtlık “yönetici seçkinler” ile emekçi sınıflar (ya da halkın geri kalanı) arasındadır. Dolayısıyla, ulaştıkları kuramsal sonuç bakımından, bu iki yak-

laşım karşıt ideolojik-politik kutuplarda konumlandırılmaz. İkinci yaklaşımın “siyasal elit” karşısında egemenlik savaşımı yürüten aydınlarla ilgili betimlemesi, birinci yaklaşımdaki elit-halk dikotomisini bütünüyle ortadan kaldırmaz.

Konrád ve Szelényi'nin kuramsal modeli doğrudan epistemoloji alanıyla ilgili sorunlar üzerinden oluşturulmamakla birlikte, bilgi türleri arasındaki ayrımlar, aydınların toplumsal egemenliklerinin kaynakları tartışılırken belirleyici önemdeki bir inceleme konusu olarak ele alınır. Bilgi türlerinden hangisinin, sahibini kullanım değerleri yaratmak amacıyla rutinleşmiş zihinsel ya da fiziksel emek harcama zorunluluğundan kurtardığı, bir bakıma yazarların başlangıç sorusudur (1979: 29). Yanıt, entelektüel bilgidir; ancak, aydınları niteleyen bilgi türünü saptarken başvurulması gereken ölçüt, doğrudan bilginin niceliği ya da karmaşıklığı değildir. Örneğin, tarımsal ya da sınai bir etkinlik alanında karmaşık bir teknik bilgi birikimi zorunludur; ne var ki, burada kullanılan bilgi türü bu alanda çalışanların aydın olarak nitelenmesini gerektirmez. Buna karşılık, karmaşık bilgiye görece daha az ihtiyaç duyulan alanlarda etkinlik gösteren kişiler bile pekâlâ aydın kategorisi içerisinde sayılabilir. Bu durumda, aydınları daha karmaşık ve gelişkin öbür bilgi biçimlerini kullanan toplumsal öznelere ayırt eden temel nitelik, doğrudan bilginin ötsel doğasında aranmalıdır.⁷ Yazarlara göre, aydınları niteleyen entelektüel bilgi hiçbir biçimde daha karmaşık ya da üst düzeydeki bilgi olmak zorunda değildir. Entelektüel bilginin ayırıcı özelliği, bütün bir toplumsal yapılanma içerisinde, kültürel değerler sisteminin kurucu bileşeni olmasıdır. Başka bir deyişle, toplumsal kabul gören ve kendi yandaşlarının davranış biçimlerinin yönlendirilmesi ve düzenlenmesinde etkili olan değerlerle bağlantısı bu bilgi türüne ayrıcalıklı bir konum kazandırır.

Konrád ve Szelényi, entelektüel bilgiye ilişkin çözümlemelerinde birbiriyle ilişkili üç dikotomik kavram setine başvururlar: bağlam-aşırı ve bağlam-özümlü bilgi, düzenleyici ve yönlendirici bilgi, genel ve tekelci bilgi. Bağlam-aşırı bilgi, birçok başka bağlama uygulanabilecek olan bilgi biçimlerine işaret ederken, bağlam-özümlü bilgi yalnızca ait olduğu bağlamda geçerlidir. Düzenleyici bilgi, daha çok amacın elde edilmesine yönelik uygun koşulların geliştirilmesiyle ilgili bilgi biçimlerini; yönlendirici bilgi ise, hedeflenebilecek amaçlar arasında seçim yapılabilmesini sağlayan bilgi biçimlerini anlatır. Öte

71 Bu görüşün, her ne kadar diğer siyasal-ideolojik çıkarsamalarla herhangi bir ortaklığı bulunmasa da, Gramsci'nin aşağıda değinilecek olan kuramsal yaklaşımıyla kısmi benzerliğine dikkat edilebilir.

- 8| Bu konuda ayrıca bkz. (Disco, 1987: 53).
- 9| Bourdieu'nün yaklaşımına göre, gerek bireyler gerek örgütsel aktörler, toplumsal ağlar biçiminde oluşan "kültürel alanlar"ın bağlantı ögesi olarak işlev gördüğü belirli kurumsal yapılanmalar içerisinde topluluk ilişkileri geliştirirler. Bu ilişkiler örüntüsünün öngördüğü hiyerarşik toplumsal konumlar aktörlerin ekonomik, toplumsal ve kültürel sermaye karşısında sergiledikleri ayrışma dinamiklerine göre biçimlenir. Bilişsel özelliklerin de aynı süreçlerden etkilenmesine bağlı olarak, benzer ağ ilişkilerinde bulunan aydınlar bakış açıları, düşünceler, beğeni ve değerler bakımından ortak özellikleri paylaşırlar (Bourdieu, 1994a).

yandan, tekkelci bilgi belirli toplumsal aktörlerin kullanımıyla sınırlı bilgi biçimlerini; genel bilgi ise, başka grupların ulaşabileceği görece daha yaygın bilgi biçimlerini ifade eder. Bu ikili kavramların değerler alanının belirleyiciliğinden bağımsız olmadığı vurgulanmalıdır.

Konrád ve Szelényi'nin yaklaşımlarında, düzenleyici ya da teknik bilgi ve "teleolojik" ya da yönlendirici bilgi biçimleri, meşrulaştırılmış artı-değer üretimine dayalı sistemlerde göreceli olarak ağırlık kazanır. Belirli bir toplumsal yapılanmadaki meşruluk tarzını sağlayan üstünlük biçimleri, entelektüel bilginin ayrıcalıklı konumuna katkıda bulunur. Buna göre, feodalite koşullarında meşruluk örüntüsünün dinsel ideolojiye göre belirlenmesi sonucunda, aydınların ödüllendirilmesi büyük ölçüde dinsel bilgi dolayımıyla gerçekleşmekteydi. Piyasa ilişkilerinin hâkim olduğu kapitalist toplumda, aydınların ayrıcalıklı bir konumda bulunmalarını teknik bilgi sağlar. Öte yandan, yazarlara göre, entelijensiyanın bir sınıf olarak ortaya çıkmaya başladığı sosyalist sistemlerde ise, toplumsal artık üzerindeki denetim bağlam-aşırı bilginin sağladığı olanaklara bağlı olarak, teknik ve teleolojik bilgi arasındaki ayrım giderek belirsizleşir. Böylece, entelijensiyanın toplumsal konumunun değişik tarihsel aşamalarda geçirdiği dönüşüm, aynı zamanda, zümreden katmana, katmandan sınıfa doğru bir ilerlemeyi temsil eder. Bu toplumsal kategoriler (zümre, katman ve sınıf) geleneksel yeniden bölüşüm (Batı feodalizmi), piyasa kapitalizmi ve ussal yeniden bölüşüm koşullarına karşılık gelir (Konrád ve Szelényi, 1979: 64).

Değişik bir uslamlamaya dayandırılmakla birlikte, Konrád ve Szelényi'nin yaklaşımlarında da, Gouldner'ın kullandığı ve yeni sınıf yapılanmasının özsel kaynağını nitelemek amacıyla oluşturulan "kültürel sermaye" kavramının önemli bir rol oynadığı saptanabilir.⁸ Aydınları siyasal-toplumsal yapılanma ya da dönüşüm süreçlerinin etkin özneleri olarak tanımlayan bu yaklaşımda, sermaye kavramının (tıpkı Gouldner'ın çözümlemesinde olduğu gibi) kültürel alanı da içerecek ölçüde genişletilmesi karakteristiktir. Pierre Bourdieu'nün sınıf ilişkilerinin kültürel yeniden üretimini çözümlemek amacıyla işlevselleştirdiği "kültürel sermaye" kavramıyla bu yaklaşımlar arasında soykütüksel bir bağlantı saptanabilir. Bourdieu, sermaye türleri (kendi sınıflandırmasında ortaya çıktığı üzere, ekonomik, kültürel ve toplumsal sermaye) arasında yaptığı ayrımı ilgili olarak bir kavramsallaştırma girişiminde bulunur.⁹ Bu makale-

nin konusu açısından öne çıkan kültürel sermaye kavramı, Bourdieu'nün yaklaşımında, belirli kültürel niteliklerin ve bilginin mülkiyeti ile yakından ilişkilidir ve üç ayrı sermaye biçimi arasındaki ilişkiler değişik toplumsal ortamlara göre farklı görünümde ortaya çıkabilir. Gerek bireylerin, gerek sınıfların toplumsal konumlarını ayırt ederken, bunların sahip oldukları sermayenin hacmi ve bileşimi dikkate alınmalıdır. Bourdieu, ayrıca sermaye türleri arasındaki dönüşümlere işaret ederek, belirli koşullar altında bir sermaye türünün başka türlere aktarılmasında değişik birikim mekanizmalarının devreye sokulabileceğini düşünür. Buna göre, örneğin, eğitim alanındaki yatırımlar ya da siyasal iktidar alanındaki etkileme yeteneği bireysel zenginliğin artmasını sağlayabilir (Bourdieu ve Passeron, 1990; Bourdieu, 1994a).

Konrád ve Szelényi'nin yaklaşımlarının temelinde de, aslında Bourdieu'nünkine benzer bir usamlama bulunmaktadır. Burada, siyasal iktidar ilişkilerindeki birikim süreçlerinin toplumsal alana uzanımı, hiç değilse eski sosyalist ülkeler açısından, kültürel sermayenin karmaşık toplumsal ilişkiler bütünlüğündeki epifenomenal bir yansıması olarak anlaşılır. Başka bir deyişle, "kültürel sermaye" üzerindeki mülkiyet,¹⁰ aydınların, nesnel özçıkırı diğer toplumsal kategorilerden ayrılmış bir bağımsız sınıf halinde ortaya çıkmasının nedeni olarak sunulur (ayrıca bkz. Fridjónstdóttir, 1987: 111). Konrád ve Szelényi'nin amaçları, asıl olarak, Doğu Avrupa'daki sosyalist sistemin içerdiği egemenlik ilişkilerini çözümlemek ve bu ülkelerin yönetim mekanizmalarında aydınların hâkim sınıf olarak ortaya çıktıkları savını açıklamaktır. Bu yazarlar, Doğu ve Batı toplumlarını üretim süreçlerindeki farklılaşma açısından, karşılaştırmalı bir perspektifle ve tarihsel olarak incelemektedirler. Rekabetçi "serbest piyasa" kapitalizmini bir karşılaştırma modeli olarak kullanan yazarlara göre, aydınlar gerek tekелci devlet kapitalizminde, gerek sosyalist sistemde önceki tarihsel dönemlere kıyasla benzersiz bir toplumsal konuma yerleşmişlerdir. Aydınların ayrı bir sınıf oluşturmadığı ve her sınıfın ayrı bir aydınlar grubunun olduğu rekabetçi kapitalizmden farklı olarak, yazarların "ussal yeniden bölüşümcü" olarak tanımladıkları ekonomik yapı nedeniyle, Doğu Avrupa'daki sosyalist rejimlerde, aydınlar bürokratik bir yönetici sınıf oluşturmak üzere dönüşüm geçirmişlerdir (Konrád ve Szelényi, 1979: 9-10).

Bu noktadan bakıldığında, "teleolojik" nitelikli bir çıkar

10| "Kültürel sermaye" (eğitim, bilgi, beceri, kültürel donanım vb. niteliklerin toplamı), "sembolik sermaye" (yani, onur ya da prestij) ve "sembolik egemenlik" kavramları arasındaki bağıntılar için ayrıca bkz. (Bourdieu, 1994b).

birlikteliği, Doğu Avrupa toplumlarında entelijensiyanın, devlet iktidarındaki ayrıcalıklı konumunu kullanarak, diğer sınıflar karşısında üstünlük elde etmeye yönelmesini sağlamaktadır. Konrád ve Szelényi'nin "kapitalist serbest piyasa toplumları"na ilişkin çözümlemesi, emek-sermaye çelişkisine işaret eder ve ikili sınıf yapısının belirlediği koşullar altında aydınların entelektüel ürün ya da emeklerini satmak zorunda olduklarını vurgular. Entelektüel ücretli emeğin kendi başına ayrı bir sınıfsal kategorinin nesnel dayanağı olarak sunulmaması koşuluyla, bu çözümlemede karşı çıkılacak bir yön yoktur; tartışma yaratacak olan değerlendirme, aydınların çelişkili toplumsal konumlarıyla ilgili savlarda kendini gösterir. Yazarlara göre, entelijensiya, piyasa koşullarına sunulan entelektüel emek gücünün metalaşması nedeniyle işçi sınıfına yaklaşmakla birlikte, uzmanlaşmış bilgiye dayalı emek gücünün özel niteliği gereği işçi sınıfının dışına düşmektedir. Her ne kadar kapitalist anlamda sermaye sahibi olmasalar da, entelijensiya üyeleri üretim aracı olarak uzmanlık becerilerini kullanırlar; bu nedenle de, bir bakıma sermaye sahibi olarak nitelendirilmelidirler. Öte yandan, emek piyasasında diğer işçiler gibi emek güçlerini satmak durumunda kalsalar bile, gelir ve yaşam tarzı bakımından burjuvaziye yakın bir konumda bulunurlar (Konrád ve Szelényi, 1979: 67-68).

Dikkatli okurun açıkça saptayabileceği gibi, gerek Gouldner'ın, gerek Konrád ve Szelényi'nin yaklaşımlarında, aydınların sınıfsal konumlarıyla ilgili olarak önerilen çözümleme tarzı yeni-Weberci bir sorunsalı yansıtır. Üretim araçları üzerindeki mülkiyet biçimi yerine, gelir ve toplumsal statü göstergelerini temel alan bir perspektif, bu yazarların kuramsal modellerinde olduğu gibi, sınıf çözümlemesini üretim sürecine değil tüketim süreçlerine dayandırmak zorundadır. Aydınların sınıfsal konumunu belirleyen ölçütler arasında entelektüel becerinin ortaya çıkardığı (sonradan, "kültürel sermaye" kavramıyla daha da ayrıntılandırılacak olan) özel bir sermaye biçiminin sayılması, kanımca, entelektüel emek gücü nedeniyle aydınların işçi sınıfıyla ilişkilendirilmesinin kuramsal-mantıksal zemininin çelişkili bir görünüme bürünmesine yol açar.

II. Karl Mannheim ve Görece Sınıfsız Aydınlar

Aydınların sınıflarla ilişkisini, doğrudan belirli bir toplumsal kategorinin düşünsel alandaki yansıma biçimleriyle açıkla-

ma ya da aydınları ayrı bir sınıf olarak tanımlama yoluna sapsaksızın ele alan çözümlerler arasında Karl Mannheim'ın "toplumsal olarak bağlantısız entelijensiya" (*freischwebende Intelligenz*) kavramıyla ilgili yaklaşımı öne çıkar. Buradaki entelijensiya terimi, her toplumda bulunan ve "özel görevi, o toplum için dünyayı yorumlamak olan toplumsal grupları" (1940: 9) nitelemek amacıyla kullanılır. Mannheim'ın çözümlemesi, statik ve modern toplumlar olarak adlandırdığı iki ayrı toplum biçimindeki yapısal farklılıklara dayanır. Ona göre, toplumun statikliğine bağlı olarak aydın katmanı, âdetâ, sınırları önceden belirlenmiş bir kast halinde ortaya çıkar ve bu katmanın statüsü açık bir biçimde tanımlanır. Statik toplum biçiminin aydın katmanını oluşturan kategoriler arasında ortaçağ ruhban kesimi, Brahmanlar, hattâ sihirbazlar yer alır. Bu kesimlerin her biri, içinde etkinlik gösterdikleri toplumun dünya görüşünü oluşturmaya katkıda bulundukları ölçüde entelijensiya bağlamında değerlendirilir. Aydınlar katmanı, bütün kesimler üzerinde koşullandırıcı etkisi olan dünya görüşünün biçimlendirilmesi sürecini neredeyse tekeli bir mantıkla denetler. Mannheim'a göre, böyle bir konum aydınlara, başka toplumsal katmanların dünya görüşleri arasında ortaya çıkabilecek farklılıkları uzaklaştırma ya da yeniden yapılandırma olanağını sağlamaktaydı. Statik toplumdan radikal bir biçimde uzaklaşan modern toplum ise, ortaçağda ruhban kesiminin elinde bulunan dünyayı yorumlama tekelinin büyük ölçüde ortadan kalkmasına tanık olmuştur. Burada önemli olan nokta, geçmişte kapalı bir kast oluşturan aydınlar topluluğunun da değişim sürecinden etkilenerek, "özgür entelijensiya" doğrultusunda evrim geçirmesidir. Mannheim, bu bağlamda, kilisenin entelektüel alan üzerindeki örgütsel denetiminin dağılmaya uğramasına koşut olarak; epistemolojik, psikolojik ve sosyolojik açılardan tümüyle yeni düşünce biçimlerinin ortaya çıktığına işaret eder (1940: 9-11).

Mannheim, "toplumsal olarak bağlantısız entelijensiya" kavramını kuramsal söylemine aldığı "Muhafazakâr Düşünce" (1969: 74-164) ve "Kuşaklar Sorunu" (1972: 276-322) başlıklı çalışmalarında, Alman aydınlarının, özellikle on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda toplumsal bakımdan "orta" katmanlar içinde yer alan ve siyasal-kültürel düzlemde ileri bir aşamaya ulaşmadığı için istikrarlı bir tutum geliştiremeyen bölümünü "yüzer gezer" olarak niteler.¹¹ Bu aydınların siyasal-kültürel istikrarsızlıklarının göstergesi, ortak bir amaçtan yoksun

- 11|| Bu makalelerde, aydınların toplumsal ilişkiler bütünlüğündeki işlevleriyle ilgili olarak siyaset yönelimli bir vurgulamanın öne çıktığı görülür.
- 12| Fransız ve Alman deneyimleriyle ilgili olarak, Gramsci'nin yaptığı çözümlemenin ana hatları için bkz. (Yetiş, 2002: 229-32).

olmaları nedeniyle siyasal süreçler karşısında sergiledikleri yansızlık ya da ilgisizlik eğilimidir. Mannheim'a göre, siyasal ilgisizlik toplumsal kesimlere yönelik daha yakın ilişki biçimlerinin ortaya çıkmasını engeller (1969: 121). Başlıca işlevlerinden biri, ideologlar olarak katkı sundukları siyasal oluşumları entelektüel düzlemde meşrulaştırmak olsa da; yüzer gezer aydınların özel bir bağlanmışlık durumu (*Gebundenheit*) geliştirdikleri de söylenemez (1969: 127-28). ayrıca bkz. (Loader, 1985: 85-86).

Mannheim, aydınların (kıtı Avrupa'sındaki toplumsal formasyonların özgüllüklerine göre) sınıflarla ilişkilerinde farklı tutumlar sergilediklerini düşünür. Aydınlanma geleneğini yaşamakta olan Fransız toplumunda, entelijensiya toplumsal ilişkiler açısından burjuvaziyle sıkı ilişkiler geliştirmiş ve rasyonalist felsefenin dayanaklarını yükselmekte olan burjuvazide bulmuştu. Buna karşılık, Almanya'da aydınların toplumsal kesimlerde aradıkları felsefi dayanakların benzer bir biçimde geliştiği ileri sürülemez. Bu durumun nedeni açıktır: Alman burjuvazisi, Fransız burjuvazisinden farklı olarak, siyasal-toplumsal alanda benzer bir destek oluşturmakta başarısız kalmıştı.¹² Aydınlanma geleneğinin felsefi eğilimleri, bu nedenle, Almanya'da güçlü bir karşılık yaratamadığı gibi, taşıyıcısı olan aydın gruplarının ekonomik gereksinmelerinin karşılanmasına yönelik herhangi bir ciddi olanağı da sınıfsal ilişkiler alanından türetememişti. Alman entelijensiyasının içinde bulunduğu koşullar, bu kesimi, yine Fransız deneyiminden farklı olarak, aristrokrasinin entelektüel alandaki sözcülüğünü üstlenmeye yöneltmiştir. Dolayısıyla, Almanya'da, geleneksel grupların politikalarına eklemlenen aydınlar, toplumsal-siyasal yapılanma karşısında özerk bir kategori olarak ortaya çıkamamışlardı (Mannheim: 1969: 125-26; Loader, 1985: 86).

Mannheim'ın, Alfred Weber'den ödünç alarak kullandığı "toplumsal olarak bağlantısız entelijensiya" kavramı, aydınları "görece sınıfsız" bir katman olarak betimler. Mannheim, aydınların konumunu salt ekonomik-toplumsal sınıflarla ilişkilendirerek incelemeye çalışan toplumbilimsel bir yaklaşımı, olgusal gerçekliğin yeterli açıklamasını sağlayamayacağı gerekçeyle reddeder. Bu bakış açısı, aydınları "ayrı bir sınıf" ya da "sınıf eklentisi" olarak gören eğilimlerden tamamen ayrılır. Yine de, Mannheim, aydınlar topluluğunu tek bir sınıf halinde kategorileştirmeyi engelleyen yüksek ayrılmışlık derecesine yönelik vurgulamasını, değişik aydın gruplarını sosyolojik olarak

birleştiren içsel bir niteliğin olmadığı sonucunu çıkarmaya kadar götürmez. Mannheim, sınıf sosyolojisine dayanan yaklaşımın, inceleme alanının belirli yönleriyle ilgili olarak kendi içinde aydınlatıcı kimi açılımlar sağlayabileceğini kabul etmekle birlikte, konunun bütününe kuşatabilecek genellikteki bir açıklama tarzını ortaya çıkaramayacağını ileri sürer. Sınıfsal köken konusunda, kendi dönemindeki aydınların önemli bir bölümünün, kira ve faiz gelirleriyle geçinen rantiyer sınıftan geldiğine işaret eder; ancak, aydınların ekonomik yapılanma içerisinde yer alan toplumsal kategorilerle dolaysızca ilişkilendirilemeyeceğini de vurgular (1940: 138). Mannheim'ın, sınıf çözümlemesini öne çıkarması nedeniyle yöntembilimsel bakımdan yanlış bir konumda bulunduğunu düşündüğü kuramsal akım, asıl olarak, Marksizmdir. Dolayısıyla, aydınlar konusundaki çözümlemesini sınıfsal parametreler üzerinden gerçekleştirilmesi bağlamında Marksizmin yerine getirdiği işlev, Mannheim açısından, kendi kuramsal modelini oluştururken yararlandığı bir karşıt referans çerçevesi sağlamaktır.

Mannheim, sınıf belirlenimli yaklaşımlar (örneğin, Gouldner, Konrád ve Széleányi'ninki gibi "yeni sınıf" kuramları) karşısında kendi kuramsal modelinin dayandığı bir öncülü geliştirmek üzere, aydınların sergilediği heterojenliği onların neden ayrı bir sınıf olarak tasnif edilemeyeceğinin bir gerekçesi olarak sunar.¹³ Buna göre, entelijensiyanın tarihsel belirlenimi konusunda türdeşliğin öne çıktığı açıklama biçimlerinin yanlış sonuçlara yol açması kaçınılmaz olmaktadır; başka bir deyişle, türdeş olmayan entelijensiya türdeş bir biçimde belirlenemez. Burada, karmaşık bir toplumsal kategori olarak betimlenen aydınlar katmanının kendi içindeki tutunumunun nasıl sağlandığına ilişkin sorunun yanıtlanması gerekmektedir. Mannheim'ın yanıtı, açıktır: Servet, toplumsal statü, doğum, meslek vb. başlıklardaki eşitsizliklerin yol açabileceği bölünme eğilimlerini etkisizleştirerek, aydınlar arasındaki birliği olanaklı duruma getiren etken, eğitimidir (1940: 138). Ancak, sosyolojik anlamdaki bu birliğin siyasal kerteğe yansımaları konusunda Mannheim oldukça kuşkucudur. Ona göre, ortak bilinç ve eylem eksikliği, bir yandan aydınların ayrı bir sınıf oluşturmalarını, öbür yandan da siyasal alanda kendi çıkarlarını temsil yeteneğine sahip bir parti olarak ortaya çıkmalarını engellemektedir (1962: 104).

Mannheim, yine de, aydınlar katmanının kapsamlı bir biçimde anlaşılması bakımından yetersiz olduğunu düşündüğü

¹³ Aydınlarla ilgili "yeni sınıf" kuramlarına yönelik eleştirilerde, bu savdan sıklıkla yararlanır.

14| Mannheim'ın ideoloji ve ütopya kavramları arasında yaptığı ayrımın gerekçelerinden birini, ideolojinin, çıkarların savunulması ile ilgili gizleyici pratikleri içerdiği yolundaki savı oluşturur. Bu konuda ayrıca bkz. (Hamilton, 1997: 210).

sınıf çözümlemesinin (belirli bir çekinceyle de olsa) dikkate alınması gerektiğini kabul eder; ancak, entelijensiyanın sınıflararası konumunu, bir “orta sınıf” saptaması için –haklı olarak– yeterli bulmaz. Gerçekten de, soruna sınıf çıkarları açısından yaklaşılması durumunda, aydınların çıkar farklılıklarından etkilendikleri ve değişik sınıfların çıkarları arasındaki ilişkilerde farklı entelektüel konumlanmaların ortaya çıktığı belirtilmelidir (ayrıca bkz. Larrain, 1979: 116). Başka bir deyişle, içinde bulunduğu toplumsal uzamın çatışmakta olan sınıflardan uzakta yer almasına karşın, entelijensiya –Mannheim’a göre–, bütünüyle sınıfsal ilişkiler örüntüsünden dışlanmış olarak değerlendirilemez.

Aydınlarla ilgili sınıf çözümlemesine yönelik eleştirilerin temelinde, çıkar kavramı konusundaki yaklaşım tarzı farklılıklarının bulunması doğaldır. Nitekim, Mannheim da, toplumsal gerçeklik ile entelektüel oluşumlar arasındaki bağıntıyı salt ekonomik çıkar kavramı üzerinden kurduğunu düşündüğü Marksizmin “doğalcı” (ya da mekanik indirgemeci) yorumunda görülen sınıf yaklaşımını eleştirir. Belirli entelektüel tutumların toplumsal grupların çıkarlarının savunulması ya da gizlenmesi amacıyla ortaya çıktığını bütünüyle yadsımamakla birlikte,¹⁴ toplumsal gruplarla entelektüel konumlanışları arasındaki tek olanaklı ilişki biçiminin çıkar kategorisiyle açıklanması gerektiğini ileri sürer. Düşüncelerin toplumsal belirlenimi sorusunda açıklama yöntemi olarak çıkar kavramına tek “varoluş ilişkisi” imişçesine yaklaşılması durumunda, toplumbilimsel çözümlemenin, üstyapının sadece çıkarları gizlemeye yönelik bölümleriyle sınırlandırılacağını; toplumsal gerçekliğe bağlı olduğu gerekçesiyle, üstyapının tamamının açıklanmaya çalışılması durumunda ise, “çıkara” kavramının özgüllüğünü yitirerek belirsizleşeceğini ve işlevsel olmaktan çıkacağını düşünür. Bu “ikilem”den kurtulmanın yolunu, çıkarlara dayalı güdülenmeyi entelektüel oluşumların biricik toplumsal koşullandırma biçimi olarak ele almanın neden olduğu tek yanlılıktan uzaklaşmakta görür. Kuşkusuz, kimi düşünsel yönelimlerle maddi çıkarlar arasında daha doğrudan bir koşullandırma ilişkisi bulunmaktadır; ancak, entelektüel konumlanışların belirli biçimler altında gelişmesini etkileyen başka toplumsal olgular da rol oynamaktadır (Mannheim, 1972: 183).

Mannheim, böylece “ekonomik çıkar” kavramı yerine daha belirsiz “bağlanma” (*Engagiertsein*, angajman) kavramını, toplumsal grupların oluşumunu ve düşünce tarzlarıyla kurdukları

ilişkiyi açıklamak üzere ortaya atar. Burada dikkat çeken temel nokta, toplumsal grupların varoluşsal niteliklerini tanımlamak amacıyla entelektüel tutumla ilgili bir kavrama başvurulmasıdır. Grupların varlığını entelektüel alanın bir yönüyle, yani grupların belirli dünya görüşlerine bağlılıklarıyla açıklama girişimi nesnel bir çözümlemeden uzaklaşılması tehlikesini gündeme getirir. Mannheim, bununla birlikte, öznel etkene dayalı bir açıklama ya da tanımlamanın, bütünüyle idealist bir zemine kaymayacağını; zira dünya görüşlerinin, maddi varlıklarından bağımsız bir biçimde varolamayacağını ileri sürer. Böylece, toplumsal grupların, maddi alanla ilişkili olarak değil de, öznel-düşünsel bir kategoriyle tanımlanmasının kuramsal açıdan sorunlu olduğunu reddeder. Ekonomik çıkar kavramı belirli düşünsel biçimler, sanatsal ürünler ya da zihniyet tarzlarıyla ancak dolaylı bir ilişki içerisinde anlamlandırılabilirse de, entelektüel oluşumlar toplumsal-tarihsel bir bağlamda varlık kazanırlar; dolayısıyla, maddi alanda karşılıkları bulunur. Mannheim, bu nedenle, toplumsal öznelerin çıkarlarıyla daha dolaylı bir biçimde ilişkilendirilebilen düşünce tarzlarını açıklamak için “bağlanma” kavramının uygun olacağını düşünür (1972: 183).

Mannheim’ın üzerinde durduğu temel sorun, toplumsal-ekonomik nitelikli maddi gerçeklik ile düşünce tarzları, entelektüel oluşum ve süreçler arasındaki bağıntının dolaylı karakterinin açığa çıkarılmasıdır. Bu konudaki yaklaşımı toplumsal grup, ekonomik sistem ve entelektüel biçimler olarak sıralanabilecek olan üç temel bileşene dayalı kuramsal bir modeli esas alır. Toplumsal bir grup, kendi varlığını geliştirmesiyle birlikte, ekonomik sistemle doğrudan ilişki içine girer; ne var ki, ekonomik sistemle bir karşılıklılık formu oluşturan entelektüel biçimler karşısında ancak “dolaylı bağlanma” ilişkisi sergiler. Ekonomik sistem verili bir entelektüel ortam içinde geliştiğinden, ekonomi alanında ortaya çıkmaya başlayan bir oluşum, kendisiyle uyum içindeki entelektüel biçimlere doğru eğilim gösterir. Böylece, toplumsal grup ekonomik sisteme karşılık gelen entelektüel, sanatsal, felsefi vb. zihinsel oluşumlar karşısında bir bağlanma ilişkisi geliştirir. Mannheim, bu ilişki tarzının genel olarak düşüncelerin toplumsal belirlenimi sorunsalının “en kapsamlı” kategorisi olduğunu ileri sürer (1972: 184).

Bu noktada, Mannheim, entelektüel biçimlerin maddi gerçeklikle ilişkisini açıklamaya yönelik en kapsamlı çözümlemelerden birini sunan Marksizmi ele alma gereksinmesini duyar.

Entelektüel konumlanışların ve düşünce tarzlarının toplumsal gerçeklikle bağıntısı konusunda, Marksizmin “vülger” yorumlarında görülen sınıf indirgemeci yaklaşımı eleştirir ve bu bağıntının toplumsal sınıfların ekonomik ve siyasal çıkarları bağlamında mutlak bir biçimde doğrudanlaştırılmasını hatalı bulur. Entelektüel alanda ortaya çıkan her oluşumun doğrudan belirli bir sınıfla bağının kurulabileceğini öngören yaklaşım tarzını kaba bularak reddeder. Mannheim’ın önerisi, toplumsal konumlanmaların temelinde bulunan “düşünce tarzları” ile toplumsal grupların “entelektüel motivasyonları” arasındaki bağıntının açıklığa kavuşturulmasıdır (1972: 184). Aslında, bu sorun karşısında Marx ve Engels’in yaklaşımlarının, “vülger” yorumlarda görülmeyen ve nüanslara yönelik kapsamlı incelemeleri gerektiren karmaşık bir sorunsala dayandığı belirtilmelidir. Bilindiği gibi, bu sorunsal, düşüncelerin oluşum koşullarını maddi gerçeklik içinde arayarak, maddi yaşamın içerdiği çelişkiler alanını, bilincin açıklanmasını sağlayacak bir hareket noktası olarak değerlendirir (Larrain, 1983: 21).

Mannheim, modernitenin gelişmesine koşut olarak, önceki kültür biçimlerinin tersine, entelektüel etkinliğin artık kapalı bir sınıfsal oluşum tarafından yürütülmediği ve toplumsal yapının geniş kesimlerine ulaştığı görüşündedir. Buna göre, sınıf bağlantılı düşünce biçimlerinin de etkisizleşmesine yol açan süreç, asıl olarak, burjuvazinin üstünlük kurmasıyla birlikte niteliksel dönüşümleri ortaya çıkarmış ve entelektüel-kültürel alan belirli bir sınıfın denetiminden uzaklaşmaya başlamıştır (1940: 139). Mannheim, aydınların toplumsal-siyasal varoluş biçimlerini belirleyen entelektüel uzamın sınırlarının devlet ve piyasa arasındaki ilişkilere göre açığa çıktığını düşünür. Batı toplumlarındaki aydınlar, tarihsel süreç içerisinde âdeta bağımlı bir özel kategori olarak ya kilisenin ya da devletin talep ettiği hizmetleri yerine getirmişlerdi. Kapitalizmin gelişmesi sonucunda, aydınların sundukları hizmetlere piyasa koşullarının daha fazla olanak tanınmasıyla birlikte, entelijensiyanın genel özgürleşimi doğrultusunda önemli bir tarihsel aşamaya ulaşılmıştı. Mannheim, bu aşamanın tipik bir görünümünü, aydınların diğer bazı toplumsal kesimler gibi kendilerine ilişkin bir bilinç geliştirmelerinde bulur. Entelektüel özbilincinin gelişimi, piyasa ilişkilerinin, gerek kısmî gerek bütünsel bir biçimde, toplumsal alandaki öznelere kimliği konusunda gerçeğe yakın bir algılama tarzını kolaylaştırmasıyla doğrudan ilişkiliydi. Mannhe-

im, feodalitenin koşullandırdığı geleneksel bakış açısının (özellikle kilisenin denetimindeki dinsel dünya görüşünün) giderek arkaplanda kalmasını kapitalist piyasa ilişkilerinin yaygınlık kazanmasına bağlama eğilimindedir. Piyasanın maddi ilişkiler alanındaki zorlayıcı etkisi, nesnel duruma uygun yorumlama tarzlarının, genellikle ideolojik biçimlere bürünen dünya görüşleri karşısında üstün bir konum elde etmesini mümkün kılmaktaydı. Kuşkusuz, aydınların özbilincinin gelişiminde sadece bu etken önemli bir rol oynamamıştır; ayrıca, aydınların özgül bir toplumsal katman olarak ortaya çıkmaları bakımından, eğitim olanaklarındaki artış da ciddi katkı sağlamıştır. Mannheim'a göre, modern eğitimin ilerlemesi aydınların kendilerini kolektif bir özne olarak oluşturmalarında muazzam etkileri olan tarihsel bir faktördür (ayrıca bkz. Eyerman, 1994: 89).

Mannheim, modern toplumsal koşullara uygun işbölümü süreçleri bağlamında, uzlaşmaz karşıtlıklar üreten bir sınıfsal çıkar farklılaşması sisteminin entelektüel işlevler üzerindeki engellerini aşmayı amaçlayan bir kültürel yeniden yapılanma tasarımına sahiptir. Kapitalist toplumun karşıt sınıflarının (burjuvazi ve proletarya), çıkar kavramı tarafından belirlenen epistemolojik bakış açılarının yol açtığı entelektüel sınırlılıklar, bu tasarıma duyulan gereksinimin gerekçesi olarak sunulur. Bilimsel-teknolojik alanlardaki ilerleme süreci, kendi içinde çelişkili konumlar bulunmasına karşın, aydınlar katmanının, doğrudan çıkar belirlenimli sınıfsal öznelere düşünsel kapasitelerinin ötesine geçmesini sağlayacak bir zihinsel gelişim potansiyeli sergilemesinin nesnel zemini. Mannheim'ın entelijensiyasının özerklik doğrultusundaki gelişimi de aynı nesnel koşullardan etkilenir: Toplumsal kökenler bakımından kozmopolit bir görünüme ve sınıflar arasındaki geçiş ilişkileri bakımından da dikkat çekici bir hareketlilik yeteneğine sahip olması nedeniyle, entelijensiya "görece sınıfsız" bir katmandır. Bu özelliği, entelijensiyayı toplumsal yapıdaki sabit konumlara bağlı kalmaktan ve başka süreçler tarafından belirlenmiş rollerle uygun bir biçimde davranmaktan kurtarır.

Mannheim, modernitenin gelişimine koşut olarak ortaya çıkan yeni koşullar altında, entelektüel etkinliğin toplumsal yapıdaki somut görünümünde çok önemli dönüşümler gerçekleştiğini düşünür. Modern dönemin en çarpıcı özelliklerinden biri, geçmiş tarihsel dönemlerdeki kültürel oluşumlarda hiç görülmedik ölçüde, entelektüel etkinliğin, ayrıcalıklı bir top-

lumsal kategorinin (örneğin, ruhban kesimi) son derece sınırlı bir biçimde tanımlanmış varoluş alanının ötesine geçmiş olmasıdır. Modernite, öbür toplumsal sınıflar karşısında “büyük ölçüde bağlantısız” bir konumda bulunma olanağını kazanan ve kökenleri toplumsal yapının içerdği geniş alanlara giderek daha fazla uzanan yeni bir toplumsal katmanın, entelektüel işlevler zemininde ortaya çıkmasını sağlamıştır. Mannheim, entelektüel etkinliklerin ve dolayısıyla entelijensiyanın toplumsal konumundaki dönüşümü, zihinsel yapılarda da değişiklik yaratacak ölçüde geniş kapsamlı olduğunu düşündüğü bir değişim süreci bağlamında anlamlandırır. Modern aklın (ya da bakış açısının) karakteristik özelliği, ruhban kesiminin teolojik koşullandırmalarından kurtularak, kendini sürekli yenilemesini ve kapalı bir sisteme dönüşmemesini sağlayan dinamik bir gelişim çizgisi izlemesidir (Mannheim, 1940: 139; ayrıca bkz. Boggs, 1993: 92). Modern zihniyet biçimlerinin ortaya çıkış koşullarını hazırlayan laikleşme sürecine ilişkin bu vurgu, gerek Gouldner’ın gerek Gramsci’nin kuramsal modelleri açısından da kabul edilebilir bir nitelik sergiler.

Mannheim, sınıflar arasındaki ilişkilerin çatışmacı görünümlere büründüğü bir tarihsel dönemde yazmasına karşın, gelecekteki siyasal kararların alınmasında görece yansız ve nesnel bilginin önemli bir rol oynayacağına inanmaktaydı. Dolayısıyla, bilginin kendisi, yalnızca gerçekliğin doğru bir çözümlemesine ulaşılmasında değil, aynı zamanda siyasal süreçlerin nesnel bir tarzda biçimlendirilmesinde de işlevsel olacaktı. Son derece önemli bulduğu bu özel rol bağlamında, görece yansız bilginin taşıyıcısı olarak gördüğü entelijensiyayı ayrıcalıklı bir özne haline getirmesi, Mannheim’ın normatif değerlendirmelerinin hangi doğrultuda ilerleyeceğini açık olarak gösterir. Mannheim’ın normatif tasarımı, bir yanda aydını, siyasal karar alma süreçlerinde kullanılacak yansız ya da nesnel bilgiyi yönetim katmanlarına sunma göreviyle yükümlü bir uzman olarak betimler ve Weberci bir sorunsal içerisinde kalır. Öbür yanda, aydını, toplumsal gerçekliğin bütün görünümelerini açığa çıkarmak amacıyla; sıradan uzmanın, karmaşık bileşenlerini bir araya getirme görevini kesinlikle yerine getiremeyeceği bir dünya görüşünün oluşturulması sürecinde benzersiz bir rol üstlenecek ayrı bir tarihsel özne olarak inşa eder ve o zaman da Weberci sorunsaldan uzaklaşır. Mannheim’ın, bu ikinci yaklaşım tarzı nedeniyle, bir bakıma Lukács’ın (1971) *Tarih ve Sınıf Bilinci*’nde

işçi sınıfının ontolojik kapasitesiyle ilgili olumlayıcı değerlendirmelerini âdeta entelijensiyaya uyarladığı düşünülebilir.¹⁵

Mannheim'ın aydınlar konusundaki özel vurgusunun kuramsal kökenleri araştırıldığında, bilgi sosyolojisinin karakteristik tartışma başlıkları arasında yer alan sentez sorununun kritik bir uğrakta konumlandırıldığı sonucuna ulaşılabilir. Mannheim, bu makalenin doğrudan inceleme kapsamında bulunmayan genel bilgi sosyolojisi bağlamında, gerçekliğin bilgisinin ilişkisel, görelî ve kısmî olduğu görüşünü geliştirir. Buna göre, değişik bakış açılarının sergilediği yorum farklılaşmalarında açığa çıkan, bilginin kısmiliğine yönelik vurgulamalar, gerçekliğin bütünsel bilgisine ulaşmanın kuramsal olasılık içerisinde olduğu savını geçersizleştirmez. Başka bir deyişle, verimli bir konjonktürdeki bilginin değişik özneler tarafından ancak kısmî bir biçimde oluşturulması, Mannheim'ın bakış açısından, totalitenin kapsamlı bilgisinin bütünüyle olanaksız olduğu anlamına gelmez; bilginin kısmiliğiyle ilgili saptama, totalitenin bilgisini inşa etmek bakımından bir zorunluluktur aslında. Buradaki tartışmada önemli olan nokta, bütünsel bilgiye ulaşmakta belirli bir öznenin ayrıcalıklı konumda olup olmadığı sorununun çözüme kavuşturulmasıdır. Mannheim, her ne kadar, totalitenin bilgisinin oluşturulması sürecinde herhangi bir “ilahi” özneye transandantalist bir statü kazandırılmasına karşı çıksa da, aşağıda üzerinde duracağım üzere, aslında entelijensiyaya öbür olası rakipleri karşısında normatif açıdan oldukça olumlu bir bakış açısıyla yaklaşır. Bu model çerçevesinde, bütünsel bilgi aşkın bir öznenin içsel yeteneklerine dayanarak elde ettiği ezeli ve ebedi bir gerçeklik bilgisi halinde varlık kazanmaz. Totaliteye ilişkin bilgi, çelişkili perspektiflerin kaçınılmaz olarak içerdiği sınırlılık durumunun aşılmasını ve kısmî bilgi birikiminin bir araya getirilmesini gerektirir. Dolayısıyla, totalite, bilginin dinamik bir biçimde genişleme eğilimi sergilediği koşullar altında, kronolojik açıdan sonal bilgi aşamasına ulaşıldığını ima etmez; tam tersine, bakış açılarındaki görelî genişlemenin kanıtını sunar (Mannheim, 1940: 94-95).

Mannheim'ın benimsediği sentezci bilgi kuramı, dünya görüşleri arasındaki farklılıkların kutuplaşma biçiminde ortaya çıkmadığı varsayımına dayanır. Entelektüel tutumlar, varoluşsal belirlenme süreçlerine bağlı olarak, ayrı toplumsal kategorilerin taleplerini yansıtıyorsa, düşünsel konumlanmaları aynı zamanda siyasal yapıya göre tanımlamak da olanaklıdır. Mann-

¹⁵ Lukács'a göre, tarihsel totalite içerisindeki özel konumundan dolayı, sınıfsal bir özne olarak proletarya, diğer öznelere kıyasla, nesnel gerçekliğin bilgisine ulaşmakta epistemolojik bakımdan daha ayrıcalıklıydı (1971: 10-24).

16| Mannheim, aydınların sentez sürecindeki katkıları bağlamında, teleolojik ve tinsel alanlardaki yaklaşımını eleştirmekle birlikte, Hegel'i örnek bir sentezci olarak sunar (1940: 136; 1972: 222).

heim, gerçekliğin bilgisini elde etme sürecinde somut oluşumlar yerine spekülâtif soyutlamalara ağırlık verilmesini hatalı bulur (1972: 212). Gerçekliğin somut görünümelerini veri alan bir kuramsal çözümleme modeli, başlangıç noktası olarak, düşünsel eğilimlerle siyasal konumlar arasındaki bağlantıların güçlü bir açıklayıcılık çerçevesine yerleştirilebileceğini öngörür. Bu bağlamda, Mannheim, toplumsal öznelerin varoluş biçimlerinde açığa çıkan düşünsel-kültürel ayrılıklarla ilgili olarak, hangi entelektüel konumlanmaların diğerleri karşısında üstünlük kuracağını belirleyecek olan etkeni rekabet olgusunda bulur. Rekabetçi bir entelektüel ayrışma süreci, son kertede dünya görüşlerinin evrenselliği sorunuyla ilişkilendirilmelidir: Siyasal egemenlik alanında kendi etkinliğini başarıyla kurabilen toplumsal özne, bağlantılı olduğu dünya görüşünün evrenselliğini de oluşturmuş olacaktır. Bu durumda, Mannheim'ın yaklaşımı, iktidarını ilan eden resmi bakış açısının, muhalefet unsurlarını etkisizleştirmeye yöneleceğini varsayar (1972: 198). Öte yandan, rekabet sürecinin gerekleri doğrultusunda, dünyaya uyum gösterme pratiğini başarıya ulaştırmak isteği, karşıt siyasal-kültürel akımlar arasındaki düşünsel alışverişleri kolaylaştırmaktadır. Bu son önermenin kuramsal sonucu, rekabetin, yalnızca entelektüel konumların kutuplaşmasına yol açmadığına, aynı zamanda bunların sentezini de olanaklı kıldığına işaret eder. Mannheim, modern koşullar altında sentez olanağına açık beş temel dünya görüşü olduğunu düşünür: bürokratik muhafazakârlık, muhafazakâr tarihselcilik, burjuva liberal entelektüalizm, sosyalist-komünist yaklaşımlar ve faşizm (1972: 220-22; 1940: 104-30; ayrıca bkz. Longhurst, 1989: 55-59).

Mannheim, bir bakıma Weberci ideal tipler halinde oluşturulan bu dünya görüşlerinin sentezini yapacak toplumsal özneyi aydınlarda bulur.¹⁶ "Toplumsal olarak bağlantısız aydınlar" kategorisinin sentez işleviyle donatılmasının kökeninde, aydınlara yönelik özel bir değerlendirme yatmaktadır. Mannheim'ın bakış açısından, aydınları diğer toplumsal kesimlerden ayıran temel bazı nitelikler, sentez işlevinin yerine getirilmesini sağlayacak zihinsel-kültürel yapılanmanın kurucu bileşenlerini oluşturur. Buna göre, diğer toplumsal kategorilere kıyasla aydınlar, düşünce tarzları karşısında daha bağımsız bir konumda yer alırlar ve özellikle toplumsal sınıfların dünya görüşlerine sorgulamaksızın bağlanmamaları belirgin özellikleridir. Bundan dolayı, değişik bakış açılarının belirli bir sentezde bir araya ge-

tırılması sürecinin etkin öznelere olarak ortaya çıkabilmektedirler. Mannheim, toplumsal sınıfların böyle bir sentez işlevini yerine getirme yetenekleri konusunda son derece kuşkucu bir tutum sergiler ve sınıf bakış açısının zorunlu olarak kısmî bir nitelik taşıyacağını düşünerek, sınıfların sentez işlevini üstlenemeyeceklerini ileri sürer. Değişik düşünce akımları arasındaki karşılıklı nüfuz ve sentez olanağını, “görece bağlantısız bir orta katman” olarak aydınlar sağlamaktadır. Mannheim’a göre, diğer sınıf ve katmanlarla ilişkisi dışlayıcılık biçimine dönüşmeyen bu katman, toplumsal yapılanmanın içerdği değişik bakış açılarını yansıtan birçok ayrı kategoriden kişilerin kendisine katılımına olanak tanır. Aslında, sentezi gerçekçi bir olanak haline getiren koşullar bu katmanın katılıma açık yapısında bulunur (1940: 143-44). Başka bir deyişle, entelijensiyanın yüzer gezer ve varoluşsal bakımdan bağlantısız konumu, sentez yeteneğinin yapısal nedeni olarak anlaşılmalıdır (ayrıca bkz. Larrain, 1979: 115-16; Loader, 1985: 112-21).

Aydınları siyasal süreçlerde de etkili olacak sentez işleviyle donatması, Mannheim’ın Weberci sorunsaldan uzaklaşmaya başladığı bir noktadır. Mannheim’a göre, tekil aydınlarda sıklıkla ortaya çıkan, ancak entelijensiyanın tamamına yansıtılması gereken, görünüşteki inanç (*Gesinnung*) eksikliği, gerçekte, düşünsel alandaki inançlılığı yalnızca aydınların sergilediğini kanıtlamaktadır (1940: 141-42). Bu durumda, önemli bir sorun kendini gösterir: Entelijensiya bir yanda kendini bağlantısız ya da yüzer gezer bir kategori olarak oluştururken, öbür yanda siyasal bakımdan bir inançlılık durumunu nasıl geliştirebilecektir? Açıktır ki, bütün düşünce akımlarının toplumsal belirlenimini vurgulayan bir kuramsal yaklaşım, entelijensiyanın varoluşsal aşkınlığını açıklamakta zorlanacaktır. Bir dünya görüşünün toplumsal konumlarla ilişkisinin görece olarak betimlenmesi, söz konusu dünya görüşünün oluşumuna katkıda bulunan öznelere (aydınlara) bağlantısızlığı düşüncesiyle çelişki içindedir (Larrain, 1979: 116; Loader, 1985: 119).

Yine de, Mannheim yalnızca olanaklı değil aynı zamanda gerekli olduğunu düşündüğü sentez konusunda ihtiyatlı bir yaklaşım sergilemekten kaçınmaz. Maddi varoluş koşullarının kaçınılmaz kıldığı kısıtlamalara göndermede bulunarak, tarihselciliğin katkı sağlayacağı sentezin, hiçbir biçimde mutlak olmayan bir olanak olarak, “görece” bir görünüme sahip olduğunu ileri sürer. Mannheim’a göre, sentez olanağındaki varoluş-

sal sınırlılık iki türdür: Birinci sınırlılık, sentezi gerçekleştirecek olan düşünce tarzının, ancak ortaya çıktığı dönemin bilgisi içinde görünürlük kazanmış olan eğilim ve yaşam öğelerini, yine mevcut düşünme yöntemlerinin, bakış açılarının ve kavram setinin olanaklarıyla dikkate almak zorunda kalmasıyla ilişkilidir. Sentezin göreliliğine yol açan ikinci sınırlılık, bütün eğilimlere gerekli özenin gösterilmesini öngören olumlu bir öznel yaklaşım söz konusu olsa bile, sentezin gerçekleştirileceği konumun tarihsel olarak belirlenmiş olmasından kaynaklanır. Sentezin nihai göreliliğini, belirli bir uğrakta ulaşılan sentezin kendisinin de tarihsel olarak aşılabacak olması belirler (Mannheim, 1982: 180; 1972: 225). Öte yandan, Mannheim'ın, aydınları entelektüel-siyasal alanda sentez "potansiyeline" sahip bir kategori olarak betimlediğine dikkat edilmelidir. Burada önemli olan nokta, potansiyelin nesnellik düzeyindeki reel bir nitelik olarak anlaşılması gerektiğidir. Gerçeklikte aydınların hangi işlevleri yerine getirdiği sorusu ile potansiyel bakımdan hangi yeteneklere sahip olduğu sorusu aynı değildir: Aydınların potansiyel olarak sentez yeteneğine sahip olmaları, onların gerçeklikte de aynı sentez işlevini başarıyla yerine getirdikleri ya da mutlaka getirecekleri anlamında yorumlanamaz (Longhurst, 1989: 81).

Mannheim'ın aydınları sentez yeteneğiyle donatmasının –bütün toplumsal yapıdaki üstünlük ilişkileriyle bağlantılı olarak– yol açtığı ideolojik-politik sonuçlara burada işaret edilmektedir. Aydınların ayrıcalıklı özne statüsüne yerleştirilmesi, aydınlarla kitleler arasındaki ilişkilere yönelik elitist bakış açısının yansıma biçimlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Mannheim'ın bilgi sosyolojisinin elitist bir nitelik kazanmasının arkaplanını, 20. yüzyıla girildiğinde açıkça ortaya çıkan siyasal bunalım koşulları bağlamında, siyasal yelpazenin karşıt akımları arasındaki uzlaşımın sağlanması sorunuyla ilgili normatif tercihleri oluşturur. Mannheim, siyasal aktörleri sürekli çatışmaya sevk eden karşıtlıkların ortadan kaldırılmasında, "toplumsal olarak bağlantısız" Avrupa entelijensiyasının "dinamik bir dolayım" işlevini yerine getirebileceğini düşünmekteydi. Oldukça "iyimser" olan bu bakış açısı, yeni bir hegemonik paradigmanın oluşturulması projesini, büyük ölçüde, bilgi sosyolojisinin gelişimine bağlıyordu. Mannheim, siyaset biliminin de önemli bir konum kazanacağı bu süreçte Avrupa entelektüel elitinin etkin bir rol üstlenmesi gerektiğini ileri sürüyordu (Hamilton, 1997: 204).

Mannheim, bu noktada, toplumsal yapılanmanın ideolojik ve ütopyik görünümüleri üzerinde etkili olan elit kategorilerine işaret eder: toplumsal ve entelektüel elitler.¹⁷ Geleneksel toplum biçimlerinin çözülmesiyle birlikte, entelektüel elit, daha önceki tarihsel dönemlerde taşıdığı, toplumsal elite ilişkili temsilcilik niteliğini koruyarak, ideolojik-kültürel alanlarda kendi özerkliğini geliştirme olanağını kazanmıştır. Bu özerk kategori, toplumsal kesimlerin nesnel çıkarlarını temsil etme zorunluluğundan artık kurtulduğu için, toplumsal gerçekliğin ortaya çıkardığı, görüş açılarındaki kaçınılmaz tikelliğin sınırlandırıcı etkilerinden uzakta konumlanmaktadır. Entelektüel elit, yukarıda belirtildiği gibi, değişik toplumsal katmanların dünya görüşlerinin daha üst düzeydeki sentezini gerçekleştirebileceği bir aşamaya ulaşmıştır (ayrıca bkz. Hamilton, 1997: 215). Bu değerlendirmeler, Mannheim'ın bilgi sosyolojisinin, hem normatif hem de analitik açılardan, elitlerin denetim yeteneğine olağanüstü bir olanak tanıdığını göstermektedir. Gerçekten de, bilginin üretim ve yaygınlık kazanması sürecinde "elitlerin" belirleyici olduğu varsayımının kuramsal-siyasal sonucu, bağımlı toplumsal kategorilerin, düşünsel-kültürel oluşumların yeniden biçimlendirilmesine yönelik toplumsal projeleri başlatmak yeteneğinden yoksun olarak betimlenmeleridir.

Burada, Mannheim'ın entelijensiyasının yekpare bir blok olmadığına işaret edilmelidir. Zira, Mannheim, bir yandan "entelektüel elit"i'n yönlendirme gücünü vurgularken, öbür yandan aydın kategorileri arasındaki eşitsiz gelişim dinamiklerine de kendi çözümlemesinde yer verir. Bu bağlamda, görece bağlantısız aydınlarla ilgili önemli bir tartışma başlığını, Max Weber'in ayrıntılı olarak ele aldığı bürokratikleşme süreçlerinin ortaya çıkardığı yeni koşullar oluşturur. Mannheim, kültürel-bilimsel alanlardaki artan bürokratikleşme eğiliminin, görece özgür entelijensiyanın yeniden üretim koşullarında değişiklikler yarattığını ileri sürer: Geniş aydın toplulukları, daha önceden işçi sınıfının yaşadığı tarihsel deneyime koşut bir biçimde, entelektüel üretim araçlarının mülkiyetinden giderek uzaklaşarak –deyim yerindeyse– *sui generis* bir proleterleşme sürecine girmişlerdir. Tekil aydınların genel toplumsal bütünlük karşısındaki bağımsızlık iddialarıyla ilgili olarak, entelektüel alandaki yoğun uzmanlaşma eğiliminin yol açtığı sonuç, yaygın kabul gören düşünce tarzlarını yadsıyarak muhalif konumları benimseme yöneliminin ikincilleştirilmesi olmuştur. Bakış

¹⁷ Mannheim, bir yerde elitleri şöyle sınıflandırır: siyasal, örgütleyici, entelektüel, sanatsal, ahlaki ve dinsel elitler (1948: 82-83).

açısındaki daralmaya eşlik eden “proleterleşme” süreci, Adorno’nun da işaret ettiği gibi, Mannheim’ın yaklaşımında yer bulan dikkat çekici bir çözümleme alanıdır. Adorno, aydınların proleterleşmesi konusundaki değerlendirmeyi; piyasa, formel eğitim kıstasları bakımından ileri düzeyde olan kültürlü bir kategoriye daha fazla içine çektiği ve aydınlar geçmişte olduğundan farklı olarak kendilerine uygun işleri artık kolaylıkla bulamadıkları için, doğru bir gözlem olarak saptar. Mannheim, aydınların piyasadaki konumlanışlarına, aynı zamanda, “kültürel ürünlerin toplumsal değeri”ndeki azalmanın eşlik etmesini sosyolojik bir yasa olarak niteler; bu durumun nedeni, söz konusu değer, üreticilerin toplumsal konumlarına göre belirlenmesidir. Gerçekten de, değersizleşme sürecinin aydınların devşirilmesi bakımından da ciddi sonuçları olmuştur: Entelijensiyanın yeniden üretimine katkıda bulunacak insan kaynakları, giderek daha fazla alt toplumsal kesimlere dayanır duruma gelmiştir. Adorno, bu yaklaşımı, “proleter” kavramının formelleştirilmesine dayandırılması ve bilinç ögesine belirleyici bir nitelik kazandırılması nedeniyle eleştirir: Burjuvazi, bilinç düzleminde kendi koşullarına uygun olmayanları proletarya içinde konumlandırmaktadır (1990: 40-41). Mannheim’a göre, uzmanlaşma ve bürokratik ussallaşma süreçleri, gerek özel gerek kamusal sektörlerde, entelektüel-bilimsel üretimin kurumsal bağlamının daha geniş bir ölçekte yeniden yapılandırılmasına yol açmıştır. Bilimsel araştırma etkinliği, önemli ölçüde büyük kuruluşların bürokratik denetim mekanizması içine alınmış; böylece, entelektüel “emekçi”nin bağımlılığındaki artışla birlikte, aydınların özerkliğine uygun istihdam biçimlerine olanak tanıyan mesleklerin sayısı giderek azalmıştır (1962: 168).

Mannheim, her ne kadar aydın kategorileri arasındaki proleterleşme eğilimine işaret etse de, entelijensiyanın proletarya ya kıyasla kendine özgü bir bilinç geliştiremeyişi önemli bulur. Nitekim, “görelî olarak bağlantısız entelijensiya” kavramındaki “görelî” terimi de, aydınların başka sınıflardan (örneğin, işçi sınıfı) farklı olarak, kendilerini ilgilendiren sorunlarda birleşik bir tutum geliştirememelerine işaret etmektedir (1962: 106). Mannheim, bu konuyla ilgili olarak, ortaçağ sonrasında önceki iktidar ilişkilerinin sona ermesiyle birlikte, aydınların eski yönetici sınıf karşısında bağımsızlıklarını kazanmaya başladıklarını, bağımlı sınıflarla ise ittifak kuramadıklarını, “görelî” teriminin bu olguyu nitelemek amacıyla kullanıldığını belirtir.

Mannheim'a göre, aydınların –aristokrasinin etki alanından çıkmaya başlayarak– görece bağlantısız bir konuma ulaşmalarının toplumsal mekân alanındaki göstergelerinden biri, özerk ve özgür entelektüel kimliklerin kamusal alana taşınmasına olanak tanıyan salonlar ve kafeler olmuştur. Salonlar, değişik toplumsal kökenlerden bireylerin entelektüel alandaki tanınmalarının gerçekleştiği bir sınama yeri olarak işlev görmektedir. Kafeler ise, müdavimleri bakımından toplumsal köken çeşitliliğine daha fazla açık yerler olmaları nedeniyle, demokratik kamuoyunun oluşmasında özellikle önemli bir rolü üstlenmişlerdir. Aristokrasinin egemen olduğu toplum modelinde olağan görülen bireysel ayrıcalıklar giderek önemsizleşmiş ve bu mekânlar için geçerli olan üyelik ölçütleri entelektüel konumlanmalara göre belirlenir olmuştur. Aydınları bir araya getiren öge, kişiler arasındaki geleneksel topluma özgü birincil ilişkiler değil, dünya görüşü etrafında oluşan birlikteliklerin gerekli kıldığı tutunum biçimleridir (Mannheim, 1962: 138-39; Zeitlin, 1968: 308).

Aslında, Mannheim'ın işaret ettiği görece bağlantısızlık durumu, modernitenin gelişimine koşut olarak, entelijensiyanın belirli kesimlerinin değişik bağımlılık odaklarından uzaklaşabilmek için elde ettikleri tarihsel olanağı anlatmaktadır. Ne var ki, Mannheim "görece bağlantısızlık" kavramında örtük olarak içerilen bir diğer sınırlılığa da göndermede bulunur: Aydınlar –sınıflar, siyasal partiler, kurumlar vb.– değişik odaklardan bağımsızlıklarını, geçmişe kıyasla geliştirmekle birlikte, mutlak olarak ilan edebilecek bir konuma da ulaşamamışlardır. Belirli siyasal görüşleri savunmaları, aydınların siyasal partilerle bağımlılık ilişkisi geliştirmelerini zorunlu kılmaz. Mannheim'a göre, bu durum hiçbir biçimde mutlak bağımsızlık anlamında yorumlanmamalıdır (1962: 157). Entelijensiyanın kimi kesimlerinin sahip olduğu görece bağlantısızlık, aydınların dünya görüşlerinin daha kuşatıcı olması doğrultusunda olumlu bir işlev görebileceği gibi; gerçek yaşamdan uzaklık nedeniyle, düşüncelerin pratikte sınanmamasına yol açarak olumsuz bir işlev de görebilir. Gerçeklikten uzaklaşma, Mannheim'ın da benimsediği ileri sürülebilecek olan pragmatik bir değerlendirme sürecine göre ele alındığında, düşüncenin eylemle ilişkisinin kopartılmasıyla sonuçlanacak; böylece, dünya görüşünün somut etkinlik biçiminde pratik bir görünüm kazanması engellenecektir (ayrıca bkz. Zeitlin, 1968: 308-09).

18| Gramsci'nin aydınlar konusundaki yaklaşımını başka bir çalışmada, daha ayrıntılı olarak inceledim (bkz. Yetiş, 2002).

19| Mannheim'ın aydınları birleştiren niteliğin eğitim olduğu yolundaki görüşü, tam da burada, anımsanmalıdır.

III. Gramsci: Organik ve Geleneksel Aydınlar

Mannheim ile Gramsci'nin aydınlarla ilgili yaklaşımları arasındaki farklılığın kökeninde değişik pratik sorunlara yönelik olarak verdikleri yanıtlar bulunur: Tartışma konusu, birincisinde, toplum ve doğaya ilişkin “nesnel” bilginin taşıyıcılarını tanımlamayı öngören bir “bilgi sosyolojisi” düzleminde ele alınırken; ikincisinde, işçi sınıfının hegemonik bir aşamaya ulaşmasını sağlayacak olan strateji bağlamında formüle edilir (Fridjónstdóttir, 1987: 115). Gramsci'nin aydın kavramı, tıpkı Mannheim'ın modelindeki gibi, siyasal-toplumsal süreçlere ilişkin daha genel bir soyutlama düzeyinde formüle edilen kuramsal çözümleme girişiminin önemli bir bileşeni olarak ele alınmalıdır.¹⁸ Yöntembilimsel bakımdan, aydınlarla ilgili çözümleme ekonomi-politika, yapı-üstü yapı, ideoloji-politika vb. ilişkileri açıklığa kavuşturmak üzere işlevsel bir değer kazanır.

Toplumsal bütünlüğün karmaşık yapısını kuramsal alanda yeniden kurmayı amaçlayan modelin geniş kapsamı, aydın kavramında önemli bir değişikliğe yol açar. Gramsci'nin kuramsal çözümlemesinin başlangıç öncülleri, aydınları salt ideoloji, felsefe ve kültür alanlarındaki varoluş biçimleriyle tanımlayan geleneksel yaklaşımların dayandığı imgesel tasarımdan köktenci bir biçimde farklılaşır. Geleneksel tasarımın üstyapısal kerte-deki etkinlik alanlarında konumlandığı klasik aydın imgesini filozof, yazar, gazeteci ya da sanatçı oluşturur. Bu imgenin yaygınlık kazanmış birçok versiyonunda, aydınlar –ortak nitelikleri olan eğitimleri nedeniyle, özel bir kategori içinde yer aldıkları ileri sürülerek– sınıf ilişkilerinin dışına (ya da üstüne) yerleştirilir.¹⁹ Aydınlarla ilgili sınıfsızlık savı, siyasal iktidar alanındaki yönetici kadrolarını aydınların oluşturduğu varsayılan devletin niteliğiyle ilgili yanılsamaların da kaynağında bulunur. Sınıflar karşısında özerk ya da bağımsız aydın imgesinin siyasal iktidar ilişkilerindeki uzantısı, sınıfsal-olmayan ve mutlak devlet tasarımıdır (Gramsci, 1971: 117).

Gramsci, kapitalist ilişkilerin derinleşmesinin yarattığı önemli değişiklikler arasında aydınların toplumsal konumlarındaki dönüşümü sayar. Buna göre, emperyalist aşamayla birlikte kapitalizmin genel kriz dinamikleri devlet müdahalesini olağanüstü boyutlara ulaştırdığı ölçüde, aydınların mutlak özerklik savları da tartışmalı bir görünüm kazanmıştır. Üretim alanındaki yapısal değişikliklere bağlı olarak, önceki tarihsel

dönemlere kıyasla daha gelişkin biçimlerin ortaya çıkmasını zorunlu kılan işbölümü süreçleri, bilimsel-kültürel uzmanlık birikiminin taşıyıcısı olan aydın kategorilerinin çoğalmasıyla sonuçlanmıştır (1971: 117; ayrıca bkz. Vacca, 1982: 39). Bu dönüşüm, aydınların toplumsal yapılanmadaki işlevlerini olduğu kadar, entelektüel kimliğin bileşenlerini de sorgulamayı gerektirir. Gramsci, bu bağlamda, geleneksel yaklaşımlardaki aydın imgesinin zihinsel etkinliğin sınırlı görünümüleriyle oluşturulmasını eleştirir.

Gramsci'nin yaklaşımındaki temel yenilik, daha başlangıçta, aydınların tanımlanmasıyla ilgili klasik soruna yönelik olarak ortaya attığı öneriyle kendini gösterir. Aydın kimliğini niteleyen tanımlama ölçütlerinin saptanmasında zihinsel etkinliğin özgül görünümüleri mi, yoksa aydınların toplumsal yapıda yerine getirdikleri işlevler mi dikkate alınacaktır? Gramsci, bu soruyu yanıtlarken, tanımlama ölçütlerinin, aydınların genel toplumsal ilişkiler bütünlüğünde yerine getirdikleri işlevlerde değil de, zihinsel etkinliğin içsel niteliklerinde aranmasının –yöntemsel açıdan– yaygın bir hataya yol açtığını ifade eder (1971: 8). Başka bir deyişle, belirli bir toplumsal işlev ya da kategorinin entelektüel niteliyle ilişkilendirilmesindeki ayrıcı tanımlama ögesini, kimi etkinliklerin diğerlerinden daha fazla zihinsel emeğe dayanması belirlemez. Geleneksel aydın tasarımı, entelektüel konumları insani etkinliğin daha fazla bilişsel ya da zihinsel emek gerektiren biçimleriyle sınırlar ve zihinsel etkinlik biçimini kassal ya da sinirsel emek biçimleri karşısında üstün bir statüye yerleştirir. Gramsci'nin yaklaşımı ise, böyle bir normatif değerlendirme tarzından uzaklaşmak üzere, kişilerin ya da grupların toplumsal alandaki göreceli işlevlerine öncelik verilmesine dayanır.

Gramsci, en sıradan ve mekanik insani etkinliklerde bile belirli düzeyde yaratıcı-zihinsel bir emek bulunduğu için “bütün insanların entelektüel olduğunu” ve zihinsel emek her etkinlik biçiminin ayrılmaz bir ögesi olduğu ölçüde “entelektüel-olmayan” kategorisinden söz edilemeyeceğini ileri sürer; zira “*homo faber, homo sapiens*’ten ayıramaz” (1971: 9). Nitekim, kendi mesleki çalışmalarının dışında belirli bir zihinsel etkinlikte bulunan, yeni dünya görüşlerinin oluşması ve gelişmesine katkı sağlayan herkes aydın kategorisi içerisinde değerlendirilebilir. Bununla birlikte, Gramsci, bütün insanların toplumsal yapılanmada aydınların işlevlerini yerine getirmediikle-

20| Althusser, Gramsci'nin, aydın tanımını olağanüstü genişlettiğine ve aydınların kendileri hakkındaki öznel değerlendirmeleri yerine, toplumsal alanda üstlendikleri örgütlenme ve önderlik işlevlerini dikkate aldığına işaret ederken bütünüyle haklıdır (1996: 105).

rini de vurgular. Dolayısıyla, aydınlarla yönelik kuramsal çözümlerde hareket edilmesi gereken nokta zihinsel-bilişsel etkinliğin kendisi değil, aydınların yapısal ve üstyapısal kerteedeki işlevleri olmalıdır. Böylece, aydınlarla ilgili tartışma salt bir tanım sorunu olmaktan çıkar ve daha genel bağlamda üretim tarzının yeniden üretimi, hegemonik üstünlük biçimlerinin kuruluşu, sınıflarla aydınların ilişkileri vb. başlıkları içeren kapsamlı bir kuramsal sorun durumuna gelir.

Gramsci'nin kayda değer bir biçimde genişlettiği aydın kavramı, yapıdan üstyapıya kadar uzanan; üretim, kültür, siyasal yönetim vb. alanlarında "örgütsel bir işlevi" yerine getiren bütün bir toplumsal katmanı anlatır (1971: 97).²⁰ Dolayısıyla, entelektüel etkinliğin toplumsal uzamdaki karşılığı, geleneksel aydın tasarımıyla öngördüğünden farklı olarak, yalnızca ideolojik-kültürel-düşünsel süreçler değildir. Ayrıca, yapısal düzeyde ekonomik üretim süreci ile üstyapısal düzeyde devlet alanı da aydın etkinliğinin olağan biçimlerine sahne olur.

Bu durumda, aydınların sınıfsal oluşumlar karşısındaki konumlarının belirlenmesiyle ilgili tartışma başlığı önem kazanır. Gramsci, kendi sorunsalını açıklayacak temel bir soruyu şöyle formüle eder: "Aydınlar özerk ve bağımsız bir toplumsal grup mudur, yoksa her toplumsal grubun kendine özgü uzmanlaşmış aydınlar kategorisi mi vardır?" (1971: 3). Bu sorunun yanıtı, Gramsci'nin aydınlarla ilgili kuramsal modelinin ayırt edici yönlerinden birini oluşturur. Aydınlar, üretim sürecindeki konumları dolayısıyla diğer sınıf ya da sınıf kesimlerinden farklılaşarak ortaya çıkan ayrı bir toplumsal sınıf ya da grup değildir; buna karşılık, temel sınıflar (kapitalist toplumda, burjuvazi ve işçi sınıfı) organik olarak kendi aydın kategorilerini yaratırlar. Bu değerlendirme, Gramsci'nin kuramsal modelinin, gerek Mannheim'ın "toplumsal olarak bağlantısız, yüzer gezer entelijensiya", gerek Gouldner, Szelényi ve Konrád'ın "sınıf olarak aydınlar" yaklaşımlarından ne denli ayrı konumlandığının önemli bir göstergesidir. Gramsci, aydınları sivil toplum ve devlet alanlarının her ikisinde de etkinlik gösteren ve egemen sınıfın toplumsal hegemonya ile siyasal yönetim işlevlerini yerine getiren üstyapı görevlileri (1971: 12) olarak nitelerken önemli bir kuramsal kopuş gerçekleştirir.

Gramsci'nin sınıf sorunsalı içerisinde geliştirdiği aydın kavramı, organik ve geleneksel aydın kategorileri arasında yaptığı ayrıma dayanır. Organik aydın kavramı, egemen üretim tarzı-

nın gelişim sürecinde; sınıfların, ekonomik ilişkiler alanındaki konumlarının gerektirdiği işlevleri yerine getirmek üzere, kendileriyle birlikte ortaya çıkardıkları aydın kategorilerini niteler. Bu aydınların başlıca işlevi, aynı tarihsel ve yapısal ilişkiler içerisinde organik olarak bağlı bulundukları toplumsal sınıfın ideolojik açıdan türdeşliğini sağlamak ve ekonomik, toplumsal ve siyasal alanlarda sınıf bilincinin gelişimine katkıda bulunmaktır (1971: 6). Sınıfın kendi işlevine dair bir bilinç kazanması, aslında “kendinde sınıf” uğrağından “kendisi için sınıf” uğrağına geçişin kritik bir evresidir. Başka bir deyişle, sınıfın ekonomik-korporatif bilinç biçimlerinden hegemonik-politik bir aşamaya doğru gerçekleştireceği *kathartik* dönüşüm sürecinde aydınların oynadığı rol muazzam önemdedir. Aydınlar, ideolojik kerteedeki hegemonya savaşımının değişik örgütsel biçimlerini oluşturmak amacıyla, toplumsal yapının birçok alanında üstünlüğün kazanılmasını sağlayacak bir etkinlik düzeyi sergiledikleri oranda, temsilciliğini yaptıkları sınıfın egemenlik ilişkilerinin yeniden üretimine katkıda bulunurlar. Dolayısıyla, entelektüel işlevin, salt kültürel-ideolojik nitelikteki bir varoluş tarzının ötesine geçerek, toplumsal ilişkiler bütünlüğünün tamamını kuşatmaya yönelik bir evrenselliği söz konusudur.

Aydınlar, bir yandan bağlı bulundukları sınıfın kendi içindeki ideolojik-politik tutunumunu oluşturmakta, öbür yandan başka sınıflar karşısında sınıfsal egemenlik ilişkilerinin yeniden üretimini kolaylaştıracak koşulları hazırlamakta rol oynarlar. Sınıfların nesnel çıkarlarının ideolojik kerteedeki savunusu, aydınların taşıyıcılık işlevini yerine getirdikleri kültürel-etik değerlerin yaygınlaşmasına bağlıdır. Gramsci’nin yaklaşımındaki çarpıcı özellik, etik-politik alanın özerkliği ya da bağımsızlığı düşüncesinin yadsınmasıdır: Aydın kategorileri, toplumsal yapılanmadaki ideolojik işlevleri dolayısıyla yaratıcı politik etkinlikler gerçekleştiren, sınıfsal oluşumlarla ilişkili kesimlerden oluşur. Egemen sınıfsal oluşumun siyasal-entelektüel ve ideolojik-kültürel meşruluğu, başta devlet aygıtı, eğitim kuruluşları, siyasal partiler vb. olmak üzere bir dizi toplumsal kurumla ilgili olarak, aydınların etkin konumda bulunduğu tutunumlu bir örgütlenme sürecinin başarıya ulaşmasına bağlıdır. Gramsci, bu bağlamda, Gaetano Mosca’nın “siyasal sınıf”, Vilfredo Pareto’nun ise “elit” kavramlarının, egemen sınıfın üstyapısal düzeydeki siyasal-ideolojik gereksinmelerine uygun işlevleri yerine getiren aydın kategorilerini dışavurduğunu belirtir (1971: 6).

Gramsci, aydınların üretim sürecindeki konumlarının (dolayısıyla, sınıflarla ilişkilerinin) dolayımı niteliğini vurgulayarak (1971: 12), mekanist-indirgemeci ve ideolojist-kültürelci yaklaşımları benimsemediğini gösterir. Aydınlarla sınıflar arasındaki ilişkileri yapısal ya da ekonomik oluşumların doğrudan yansıması biçiminde sunmak, mekanist-indirgemeci yaklaşımların niteleyici özelliğidir. İdeolojist-kültürelci yaklaşımda ise, aydınların yapısal düzeydeki bağıntıları yadsınır ve varoluşsal mekânları, üstyapılar bütünlüğünün değişik alanlarıyla sınırlanır. Başka bir deyişle, ekonomist sorunsalın belirlediği birinci yaklaşımda herhangi bir kuramsal karşılığı bulunmayan entelektüel özerklik düşüncesi, ikinci yaklaşımda bağımsızlık aşamasına ulaşacak biçimde mutlaklaştırılır. Gramsci, aynı yöntembilimsel yanılmanın ürünü olan bu iki yaklaşımdan farklı olarak, aydınlarla sınıflar arasındaki ilişkileri, diyalektik bir bakış açısının belirlediği bütünselci bir teorik sorunsal bağlamına yerleştirir.

Bu noktada, Gramsci'nin çözümlemesinin yöntembilimsel bakımdan belirgin özelliği, indirgemeci yaklaşımın değişik görünümlerinden herhangi birine doğru yönelmeksizin, diyalektik bir dolayımı vurgulamaya çalışmasıdır. Aydınların üretim süreci (dolayısıyla, toplumsal sınıflar) ile ilişkisi, "temel toplumsal gruplar için olduğu denli dolaysız değildir; ama aydınların kesinlikle 'görevlileri' oldukları üstyapılar bütünlüğü tarafından ve tüm toplumsal doku tarafından değişik derecelerde 'dolayımlanır'" (1971: 12). Dolayım olgusuna yönelik kuramsal duyarlılığın net bir biçimde ortaya çıktığı bu saptama, ekonomist ya da ideolojist indirgemecilikten yöntemsel bakımdan kurtulma olanağına işaret etmesi nedeniyle son derece önemlidir. Gramsci'nin değerlendirmesinin, aydınların sınıflar karşısındaki konumlarını olduğu kadar işlevlerini de açığa çıkardığı kolaylıkla saptanabilir: Aydınlar, yapısal ve üstyapısal düzeylerde ideolojik, politik, toplumsal vb. alanlarla ilgili olarak temsil işlevini yerine getirdikleri sınıfların "görevlileri"dir. Aydınların sınıfsal işlevleri, Gramsci'nin sivil toplum ve politik toplum (ya da devlet) biçiminde ikiye ayrılabilceğini ileri sürdüğü üstyapısal düzeyde, "örgütleyicilik ve bağlantı kuruculuk" olarak özetlenir (1971: 12). *Hapishane Defterleri*'nin üzerinde en fazla yorum yapılan değerlendirmelerinden birine göre, sivil toplum egemen sınıfın hegemonya etkinliğinin; politik toplum ise, dolaysız egemenlik (ya da tahakküm) süreçlerinin asıl olarak ortaya çıktığı toplumsal alanlardır. Gramsci'nin aydınlarla ilgili

son derece çarpıcı (ve geleneksel aydın tasarımlarından yeniden uzaklaştığını görebileceğimiz) bir başka saptaması, bu iki alanla ilgili olarak, genel sorunsal içerisindeki yerini alır: Aydınlar, ege- men sınıfın üstünlük konumunun yeniden üretimi amacıyla, si- vil toplum ve politik toplum düzeylerinde, birincisiyle ilgili ola- rak “toplumsal hegemonya”, ikincisiyle ilgili olarak da “siyasal yönetim” işlevlerini yerine getiren “üstyapı görevlileri”dir (1971: 12). Kuşkusuz, buradaki aydınlar hâkim sınıfın siyasal egemenliğine ve toplumsal-ideolojik hegemonyasına karşı, alter- natif bir tarihsel blokun oluşumu doğrultusunda etkinlik göste- rerek, bağımlı sınıfların karşıt-hegemonya süreçlerindeki temsil- cilliğini üstlenen aydın kategorilerinden farklıdır.

Öte yandan, Gramsci’nin işaret ettiği işlevleri ve organik bağlantıları, aydınların; ilişkili oldukları sınıflar ya da sınıf fraksiyonlarının, herhangi bir inisiyatif yeteneğinden yoksun epifenomenleri olduğu anlamında yorumlanamaz. Bu bakı- m- dan, aydınların üretim süreci ve sınıflar karşısındaki organik nitelikleri (*organicità*), entelektüel katmanların her kategori ve konumu için tekbiçimlilik sergilemez. Belirli bir entelektüel hi- yerarşi içerisinde, aydınların yerine getirdikleri işlevlerin ve tem- mel sınıflarla kurdukları bağlantının organiklik kapasitesi, ya- pısal düzeyden üstyapısal düzeyin farklı alanlarına kadar uza- nan genel bir derecelenme düzeneğine göre ölçülebilir (1971: 12). Aydınların “üretim dünyası” ve sınıflar karşısında sergile- dikleri değişik derecelerdeki özerklik durumu, onların top- lumsal sınıflar skalasında yeni bir sınıf olarak konumlandırıl- mayışının bir başka görünümüdür. Gramsci, entelektüel konu- mun sınıfsal kimliğine ilişkin çözümlemelerde sıklıkla karşıla- şılan “küçük burjuvazi” yaklaşımını benimsemez. Üretim süre- cindeki konum ve üretim araçlarının mülkiyeti ölçütlerine gö- re ayrı bir sınıfsal oluşum olarak, küçük burjuvazinin “üretim dünyası” ile ilişkisi –aydınlarla kıyaslanamayacak ölçüde– doğ- rudan bir nitelik taşır çünkü.²¹

Gramsci’nin temel sınıfların kendileriyle birlikte oluşturduk- ları aydın kategorilerini tanımlamak amacıyla “organik” kavra- mına başvurmasının, birbiriyle ilişkili iki nedeni olduğuna işaret edilmelidir. Birincisi, gelişim süreçleri bakımından organik ay- dınların, temsilciliğini yaptıkları sınıfla aynı tarihsel dönemde ve sınıfın nesnel gereksinmelerine karşılık oluşturmak üzere ortaya çıkmalarıdır. Kronolojik ögenin biçimlendirdiği bu nedene eşlik eden ikincisi ise, toplumsal ilişkiler alanında sürdürdükleri işlev-

21| Gramsci'nin küçük burjuvazi konusundaki değerlendirmesi için, ayrıca bkz. (Sassoon, 1987: 137).

leri çerçevesinde, aydınların, aynı gelişim sürecini paylaştıkları sınıfın ekonomik, toplumsal ve siyasal alanlardaki varoluşsal bilincinin oluşumunda ve sınıfın kendi varlığına ilişkin bir türdeşlik (tekbicimlilik değil ama) ya da tutunum biçimi geliştirmesinde oynadığı kritik roldür (Sassoon, 1987: 138).

Gramsci'nin aydınlarla sınıflar arasındaki ilişkileri araştırmaya yönelik kuramsal modelinin, kanımca, görece olarak en karmaşık yönü geleneksel aydınlarla ilgili kısmında ortaya çıkar. Yüzeysel bir bakış açısı, organik aydınlar kategorisini –soyut bir kuramsal düzlemde ve tek başına alındığında– bütün toplumsal formasyonlarda tekbicimli olarak varlık kazanan genel bir sınıflandırma aracına kolaylıkla indirgeyebilir. Böyle bir değerlendirmenin dayandığı yöntemsel ölçüt, aydınların gelişim süreçlerini bütün ülkelerde aynı düzgisel rotaya bağlamayı öngören bir perspektifin ürünüdür. Gerçekte ise, aydınların oluşumu ne soyut bir gelişim çizgisinin kısmi ve konjonktürel kopuşları içeren erekselci sürekliliğine, ne de somut toplumsal formasyonun özgül tarihselliğinin dışında gerçekleşen aşkın bir sürecin zorunluluklarına göre belirlenir. Toplumsal sınıflar, organik aydınların gelişim sürecinde karşılıklı ilişki içerisine girecekleri, tarihsel bir kesintisizlik iddiasını kendi varlık biçimleri için ileri süren eski aydın kategorilerini karşılığında bulurlar. Kronolojik bakımdan bir önceki dönemin entelektüel-kültürel yapılanmasının uzantısı olan ve yeni tarihsel blokun organik aydınlarının etkinlik alanlarına âdeta tarihsel bir miras olarak aktarılan bu aydın toplulukları, saf bir soyutlama işleminin geçerli olmayacağının da kanıtıdır.

Gramsci, yeni sınıfın ve organik aydınlarının karşılığında buldukları, eski tarihsel blokun nesnel gereksinmelerine göre biçimlenmiş olan ve “siyasal ve toplumsal biçimlerdeki en karmaşık ve köktenci değişikliklerin bile kesintiye uğratamadığı bir tarihsel sürekliliği temsil ediyor gibi görünen” (1971: 6-7) aydın topluluklarını nitelemek amacıyla “geleneksel aydın” kavramına başvurur. Gramsci'nin kuramsal modelinde organik aydınların dikotomik karşıtını oluşturan geleneksel aydınlar, iki ayrı alt-kategori halinde incelenebilir. Bunlardan birincisi, eski toplumsal-ekonomik yapılanmanın (ya da yapısal-üst-yapısal etkinlikler toplamının koşullandığı tarihsel blokun) yeni döneme bıraktığı “kalıntı” aydın kategorilerinden oluşur. Bu aydınlar, yeni tarihsel blokun egemen sınıfıyla birlikte ortaya çıkan organik aydınlarla karşılaştırıldığında, yukarıda değ-

nildiği gibi, siyasal-toplumsal ilişkileri bakımından eski tarihsel dönemin uzantıları olarak değerlendirilebilir. Kökenlerinin geçmişte bulunması, entelijensiyanın tarihsel sürekliliğine ilişkin geleneksel yaklaşımı yeniden üretir; ayrıca, aydınların sınıflar-üstü ve evrensel bir konumda bulundukları konusunda yanılsamaya yol açar. Aslında, bu durum, feodalitenin yerini kapitalizme bırakmasıyla birlikte, toprak aristokrasisinin kimi öğelerinin görelî üstünlüklerini korumasında açığa çıkan, eski üretim tarzının kısmî görünümünün belirli bir biçimde yeni üretim tarzıyla eklemlenmesi sorunsalının bir yönü olarak da yorumlanabilir. Feodalitenin üretim tarzı düzeyindeki ayrırcı özellikleri artık egemen değil, bağımlı bir nitelik sergiler; dolayısıyla, geçmişin organik aydınları kapitalist ilişkilerin egemenlik kazanmasına bağlı olarak geleneksel aydın kategorisi içerisinde yerlerini alırlar. Yeni sınıfın, bu aydınları kendi aydın kategorileri arasına katması durumunda, yerine getirdikleri işlevler organik aydınlarınkı ile koşutluk gösterir.

Gramsci'nin bu kategori için verdiği açıklayıcı örnek, feodalitenin egemen sınıfı olan aristokrasinin ideolojik-kültürel alandaki gereksinmelerine karşılık gelen din adamları kesimidir. Fransa'nın siyasal-toplumsal gelişimini çözümlerken ele aldığı aristokrasi-kilise ilişkisi konusundaki yaklaşımı, Gramsci'nin indirgemeci sorunsal karşısında sergilediği kuramsal titizliğin bir başka göstergesi olarak değerlendirilebilir. Burada, Gramsci, kilisenin 1789 Devrimi öncesindeki işlevinin toprak aristokrasisinin organik aydın gereksinmesini karşılamak olduğunu ileri sürer. Kilise örgütlenmesi içindeki konumları dolayısıyla, dinsel entelijensiya yalnızca teolojik dünya görüşünün evrensel (dolayısıyla, ulus-aşırı) temsilini gerçekleştirmekle kalmıyor, aynı zamanda ülke sınırları içerisinde üstyapısal oluşumların (ahlak, din, ideoloji, eğitim vb.) gelişim dinamikleri üzerindeki tekelsel denetimi de elinde bulunduruyordu. Ne var ki, Fransız toplumsal formasyonunun özgüllükleri bağlamında, feodal toprak mülkiyeti rejiminde kilisenin sahip olduğu muazzam gücün de katkısıyla kazanılan siyasal-toplumsal ayrıcalıklar, dinsel entelijensiyanın, toprak aristokrasisinin sıradan temsilcisi (ya da hizmetkârı) durumuna düşmemesini sağlıyordu (1971: 7).

Geleneksel aydınların ikinci alt-kategorisi, ideolojik-kültürel açıdan kendilerini sınıfsal oluşumların dışında ya da üstünde sunarak, geleneksel tasarımın aydın imgesinin yaygınlık kazanmasına katkıda bulunan bağımsız (ya da bağlantısız) aydın-

lardan oluşur. Gramsci, bu türden aydınların, kendileriyle ilgili olarak geliştirdikleri bir “*esprit de corps*” aracılığıyla; toplumsal yapıdaki uzmanlık işlevlerinin ayrıcalıklı bir nitelik kazandırdığı konumlarına dayanarak, egemen sınıftan bağımsızlık ya da özerklik iddiasında bulunabildiklerine işaret eder (1971: 7). Kuşkusuz, aydınlarla sınıflar arasındaki ilişkiler doğrudan mekanist-indirgemeci bir tarzın koşullandırması altında biçimlenseydi, özerklik ya da bağımsızlık savı idealist-spekülatif bir tasarımın ötesine geçemezdi. Oysa, aydınların sınıflar karşısındaki ilişkilerinde açığa çıkan diyalektik, geleneksel aydınların kendileriyle ilgili olarak yaptıkları bu değerlendirmenin ideolojik ve politik süreçler bakımından ne denli önemli sonuçlar doğurabileceğine dikkat edilmesini gerektirir. Nitekim, Gramsci, felsefe alanından bir örnek vererek, bütün bir idealist felsefe geleneğinin; aydınların, toplumsal yapıdaki konumlarını açıklamak üzere ileri sürdükleri bağımsızlık savının bir türevi olarak yorumlanabileceğini ileri sürer.

Sonuç

Gouldner, Konrád ve Szelényi’nin temsil ettikleri kuramsal modelin öngördüğü “yeni sınıf” yaklaşımlarının, tıpkı Gramsci’nin çözümlemesindeki gibi bir genişletilmiş aydın kavramına dayandığı düşünülebilir. Ancak, tanıma ilişkin genişletme işlemi, Gramsci’nin çözümlemesinin ayırıcı yönlerinden birini oluşturan kavramsal genişletmeyle bir ve aynı değildir. Gerçekten de, Gramsci’nin başvurduğu genişletme doğrudan entelektüel etkinliğin içsel doğasıyla ilgili tartışma bağlamında yer alır ve hiçbir biçimde, aydınların diğer sınıflar karşısında ayrı bir sınıf oluşturduğu önermesini destekleyecek türden bir kategorik belirsizliğe yol açmaz. Aslında, gerek Gouldner’ın, gerek Konrád ve Szelényi’nin başvurdukları sınıf kavramı Marksist kuramın öngördüğü türden bir çözümlemenin dışında yer almaktadır. Kuşkusuz, Konrád ve Szelényi’nin sorunsalı, devlet iktidarının, entelijensiyanın ayrı çıkarlara sahip bir sınıf olarak ortaya çıkmasındaki özgül işlevine yaptığı vurgu dolayısıyla Gouldner’ın yaklaşımından ayrılır. Burada, konumuz açısından dikkat çekici nokta, bu üç yazarın toplumsal değişim sürecinde tarihsel özne kimliğini işçi sınıfından alarak aydınlara vermeleridir (bkz. Fridjónsdóttir, 1987: 112).

Öte yandan, Gramsci’nin kuramsal modelinin, diğer iki model karşısındaki önemli bir farklılığını ortaya çıkarmak üze-

re, üretim süreci ile aydınlar arasındaki dolayımı vurgulayan yöntemsel yaklaşım tarzı, toplumsal yapı konusundaki bütünselci bir perspektifin sağlayacağı olanaklar üzerinden oluşturulmaktadır. Dolayımı öne çıkaran bu modelin dikkat çekici yönü, toplumsal ilişkiler bütünlüğünün ikincilleştirilmesi durumunda, entelektüel oluşumların yalnızca tikel görünümleriyle sınırlı açıklama girişimlerinin yetersiz kalacağına dair bir kuramsal olasılığa işaret etmesidir. Aydınlar, sınıflar ve bunlar arasındaki ilişkiler, “totalite” kavramının biçimlendirdiği bir bakış açısıyla uygunluk içerisinde, toplumsal yapının genel dinamikleri tarafından koşullandırılır. Totalite kavramına ilişkin bu yorumlama tarzı olmasaydı, sanırım, Gramsci’nin aydınlarla ilgili çözümlemesini daha genel bir kuramsal soyutlama düzeyinde konumlandırması mümkün olmazdı. Mannheim’ın benzer bir düşünsel kaygıyla oluşturmaya çalıştığı araştırma modeli ise, toplumsal ilişkiler alanını kuşatacak bir totalite nosyonunu içermekle birlikte, diyalektik ve dolayımın kavramlarına kuramsal bir açıklayıcılık özelliği kazandıramamaktadır.

Mannheimci bilgi sosyolojisindeki biçimiyle, tarihselci bir bağlamda yorumlanan totalite kavramı, aynı zamanda “dinamik bir doğru anlayışı”na ulaşmak üzere, nesnel gerçekliğin bilgisinin, herbiri toplumsal olarak belirlenen değişik perspektiflerin sağladığı katkılarla yeniden oluşturulabileceğini öngörür. Her perspektifin kaçınılmaz biçimde kısmî olduğu bir bilgi sürecini betimleyen bu yaklaşım, tarihsel totalitenin, içerdiği herhangi bir bakış açısı tarafından bütüncül olarak kavranamayacağını ileri sürer. Mannheim’ın “görece sınıfsız” entelijensiyası, bilginin toplumsal ve tarihsel olarak belirlendiği koşullar altında, çelişkili (kimi zaman, antagonistik) perspektiflerin sentezini yapma yeteneğine sahip, âdeta ultra-epistemolojik bir öznedir. Kapitalizmin gelişmesine bağlı olarak sınıflar arasındaki ilişkilerin gerek yapısal, gerek üstyapısal kertelerde olağanüstü bir dolayım örüntüsüne göre biçimlenmekte olmasına karşın, toplumsal bağlılığı olmayan entelijensiyaya tanınan *deus ex machina* rolü, diyalektik olmayan bir yaklaşımın ürünü olabilir ancak. Aydınların sınıflar karşısındaki konum ve ilişkilerini olağanüstü derecede karmaşıktırarak, bu tartışmayı, örneğin yalnızca ekonomik-korporatif verilerin değerlendirmeye alındığı dar kapsamlı bir sınıf sosyolojisiyle sonuçlandırmayı olanaksızlaştıran ve üstyapısal düzeydeki başka birçok alanı da içerecek ölçüde geniş bir bağlama yerleştiren, yapısal

ve üstyapısal düzeylerdeki diyalektik ilişkiler bütünlüğüdür. Gramsci'nin aydınlar konusundaki kuramsal modelinin, buradaki tartışmanın önemli başlıklarını, nihai sonuçlarına ulaştırmak bakımından bütünüyle tükettiği kuşkusuz iddia edilemez. *DeFTERler*'deki çözümleme, salt bu karmaşık yapıya yukarıdaki önerme çerçevesinde işaret etmekle kalsaydı bile, aydınlar ve sınıflar arasındaki ilişkilere dair önemli bir kuramsal katkı sağlamış olurdu.■

Kaynakça

- Adamson, Walter L. (1983) *Hegemony and Revolution: A Study of Antonio Gramsci's Political and Cultural Theory*, Berkeley: University of California Press.
- Adorno, Theodor W. (1990) *Prisms*, çev. Samuel and Sherry Weber, Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Althusser, Louis (1996) *For Marx*, çev. Ben Brewster, Londra ve New York: Verso.
- Andreas, Joel (2002) "Battling over Political and Cultural Power During the Chinese Cultural Revolution," *Theory and Society*, 31 (4), August, 463-519.
- Bellamy, Richard (1997) "The Intellectual as Social Critic: Antonio Gramsci and Michael Walzer," ed. Jeremy Jennings ve Anthony Kemp-Welch, *Intellectuals in Politics: From the Dreyfus Affair to Salman Rushdie*, Londra ve New York: Routledge, 25-44.
- Bellamy, Richard and Darrow Schecter (1993) *Gramsci and the Italian State*, Manchester ve New York: Manchester University Press.
- Boggs, Carl (1979-1980) "Marxism and the Role of Intellectuals," *New Political Science*, (2/3), Fall-Winter, 7-23.
- Boggs, Carl (1984) *The Two Revolutions: Gramsci and the Dilemmas of Western Marxism*, Boston, MA: South End Press.
- Boggs, Carl (1993) *Intellectuals and the Crisis of Modernity*, New York: State University of New York Press.
- Bourdieu, Pierre ve Jean-Claude Passeron (1990) *Reproduction in Education, Society and Culture*, çev. Richard Nice, Londra: Sage Publications.
- Bourdieu, Pierre (1994a) *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*, çev. Richard Nice, Londra: Routledge.
- Bourdieu, Pierre (1994b) *Language and Symbolic Power*, çev. Gino Raymond ve Matthew Adamson, Cambridge: Polity Press.
- Buci-Glucksmann, Christine (1980) *Gramsci and the State*, çev. David Fernbach, Londra: Lawrence and Wishart.
- Camoy, Martin (2001) "Gramsci ve Devlet," çev. Mehmet Yetiş, *Praksis*, (3), Yaz, 252-77.
- Disco, Cornelis (1987) "Intellectuals in Advanced Capitalism: Capital, Closure, and the New-Class Thesis," ed. Ron Eyerman, L. G. Svensson ve Thomas Söderqvist, *Intellectuals, Universities, and the State in Western Modern Societies*, Berkeley, Los Angeles ve Londra: University of California Press, 110-26.
- Djilas, Milovan (1983) *The New Class: An Analysis of the Communist System*, San Diego: Harcourt Brace Jovanovich.
- Eyerman, Ron, Lennart G. Svensson ve Thomas Söderqvist (ed.) (1987) *Intellectuals, Universities, and the State in Western Modern Societies*, Berkeley, Los Angeles ve Londra: University of California Press.
- Eyerman, Ron (1994) *Between Culture and Politics: Intellectuals in Modern Society*, Cambridge: Polity Press.
- Femia, Joseph V. (1987) *Gramsci's Political Thought: Hegemony, Consciousness, and the Revolutionary Process*, Oxford: Clarendon.
- Fridjónsdóttir, Katrín (1987) "The Modern Intellectual: In Power or Disarmed?"

- Reflections on the Sociology of Intellectuals and Intellectual Work," ed. Ron Eyerman, L. G. Svensson ve Thomas Söderqvist, *Intellectuals, Universities, and the State in Western Modern Societies*, Berkeley, Los Angeles ve Londra: University of California Press, 110-26.
- Goldfarb, Jeffrey C. (1998) *Civility and Subversion: The Intellectual in Democratic Society*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Gouldner, Alvin W. (1979) *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, Londra: Macmillan.
- Gramsci, Antonio (1971) *Selections from Prison Notebooks*, ed. ve çev. Quintin Hoare ve Geoffrey Nowell Smith, Londra: Lawrence and Wishart.
- Gramsci, Antonio (1978) *Selections from Political Writings (1920-1926)*, ed. ve çev. Quintin Hoare, Londra: Lawrence and Wishart.
- Gramsci, Antonio (1994) *Letters from Prison*, vol. 1, ed. Frank Rosengarten, çev. Raymond Rosenthal, New York: Columbia University Press.
- Gramsci, Antonio (1995) *Further Selections from the Prison Notebooks*, ed. ve çev. Derek Boothman, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Hamilton, Peter (1997) "Karl Mannheim and the Production of a 'Relationist' Sociology of Knowledge," ed. Raymond Boudin, Mohamed Cherkaoui ve Jeffrey Alexander, *The Classical Tradition in Sociology*, vol. III: "The European Tradition," Londra: Sage Publications, 203-16.
- Karabel, Jerome (1976) "Revolutionary Contradictions: Antonio Gramsci and the Problem of Intellectuals," *Politics and Society*, 6 (2), 123-72.
- Konrád, George ve Ivan Szelényi (1979) *The Intellectuals on the Road to Class Power*, çev. Andrew Arato ve Richard E. Allen, Brighton: Harvester Press.
- Larrain, Jorge (1979) *The Concept of Ideology*, Londra: Hutchinson.
- Larrain, Jorge (1983) *Marxism and Ideology*, Londra: Macmillan.
- Loader, Colin (1985) *The Intellectual Development of Karl Mannheim: Culture, Politics, and Planning*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Longhurst, Brian (1989) *Karl Mannheim and the Contemporary Sociology of Knowledge*, Londra: Macmillan Press.
- Lukács, Georg (1971) *History and Class Consciousness*, çev. Rodney Livingstone, Londra: Merlin Press.
- Mannheim, Karl (1940) *Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge*, çev. L. Wirth ve E. Shils, Londra: Kegan Paul.
- Mannheim, Karl (1948) *Man and Society in an Age of Reconstruction*, çev. E. Shils, Londra: Routledge & Kegan Paul.
- Mannheim, Karl (1962) *Essays on the Sociology of Culture*, Londra: Routledge & Kegan Paul.
- Mannheim, Karl (1969) *Essays on Sociology and Social Psychology*, Londra: Routledge & Kegan Paul.
- Mannheim, Karl (1972) *Essays on the Sociology of Knowledge*, Londra: Routledge & Kegan Paul.
- Mannheim, Karl (1982) *Structures of Thinking*, Londra: Routledge & Kegan Paul.
- Martin, Bill ve Ivan Szelényi (1987) "Beyond Cultural Capital: Toward a Theory of Symbolic Domination," ed. Ron Eyerman, L. G. Svensson ve Thomas Söderqvist, *Intellectuals, Universities, and the State in Western Modern Societies*, Berkeley, Los Angeles ve Londra: University of California Press, 16-49.
- Martin, James (1998) *Gramsci's Political Analysis: A Critical Introduction*, Londra: Macmillan Press.
- Portelli, Hugues (1982) *Gramsci ve Tarihsel Blok*, çev. Kenan Somer, Ankara: Savaş Yayınları.
- Ransome, Paul (1992) *Antonio Gramsci: A New Introduction*, Londra: Harvester Wheatsheaf.
- Remmling, Gunter W. (1975) *The Sociology of Karl Mannheim*, Londra: Routledge & Kegan Paul.
- Salamini, Leonardo (1976) "Towards a Sociology of Intellectuals: A Structural

- Analysis of Gramsci's Marxist Theory," *Sociological Analysis and Theory*, 6 (1), 1-35.
- Salinari, Carlo ve Mario Spinella (ed.) (1972) *II Pensiero di Gramsci*, Roma: Editori Riuniti.
- Sassoon, Anne Showstack (1987) *Gramsci's Politics*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Szelényi, Ivan ve Bill Martin (1991) "The Three Waves of New Class Theories and a Postscript," ed. Charles C. Lemert, *Intellectuals and Politics*, Newbury Park, Londra ve Yeni Delhi: Sage Publications, 19-30.
- Vacca, Giuseppe (1982) "Intellectuals and the Marxist Theory of the State," ed. Anne Showstack Sassoon, *Approaches to Gramsci*, Londra: Writers and Readers, 37-69.
- Wright, Erik Olin (1979) "Intellectuals and the Class Structure of Capitalist Society," ed. Pat Walker, *Between Labor and Capital*, Boston: South End Press, 191-211.
- Yetiş, Mehmet (2002) "Gramsci ve Aydınlar," *Mülkiye*, 26 (236), Eylül-Ekim, 217-45.
- Zeitlin, Irving M. (1968) *Ideology and the Development of Sociological Theory*, New Jersey: Prentice-Hall.

Emek Stratejisi Üzerine Düşünceler¹

Leo Panitch

Çeviren: Ceren Kalfa

Günümüzde emek stratejisinden söz edebilmek için önce bir takım haklı sebepler ortaya koymak gerekir. “Sınıf analizi” yirmi yıldan bu yana, artık, entelektüeller arasında rağbet görmüyor. “Sınıf siyaseti” ise, giderek politik söylemin ve seçim propagandalarının eksenini dışına çıkarılıyor. Ve şu cümle bize artık her fırsatta hatırlatılıyor: “Sınıf her şey demek değildir.”

Ancak sınıf hiçbir şey de değildir. Sınıf kavramının entelektüel ve siyasi arenalarda marjinalleştirilmesinin yarattığı sorunlar, günümüzün küreselleşme (Amerikan emperyalizminin, finansal pazarların gücünün, kapitalist toplumsal ilişkilerin genişlemesinin, sömürünün yaygınlaşmasının ve toplumsal eşitsizliğin derinleşmesinin toplu adı) koşullarında daha da ciddi boyutlara ulaşmaktadır. “Klasik proleterleşme”ye çok benzeyen süreçler, bugün sözde gelişmekte olan ülkelerin pek çoğunda yoğun bir şekilde yaşanmaktadır. Gelişmiş kapitalist dünyada ise, geleneksel endüstriyel emek gücünün sayısındaki azalma, özellikle hizmet sektöründe, bir çok profesyonel mesleğin proleterleşmesi olgusuna eşlik etmektedir. Rastlantısal, süreksiz ve geçici istihdam şekilleri giderek yayılmaktadır. Tüm bu gelişmeler, gerçekte ancak sınıf analizi yöntemi ile kavranabilecek süreçlerdir; eğer bu başarılabılırsa, sınıf siyasetinin eski formlarının sınırlılığını aşmaya yönelecek yeni emek stratejileri geliştirmek üzere bir zemin oluşturulabilir.

“Sivil toplum” söylemi, soldaki sınıf kavramını yerinden etmek için güçlü bir girişimde bulunmuştur. Bu söylemle, eski sınıf siyasetinden daha çoğulcu ve kapsayıcı bir yaklaşım

¹ Yazının alındığı kaynak: Panitch, Leo (2000), “Reflections on Strategy for Labour”, *Socialist Register 2001 (Working Classes, Global Realities)*, Ed. Leo Panitch & Colin Leys, London: Merlin Press, 2000: 367-392.

- 21 "Cemiyetler demokrasi" literatürü içinde bir grup, sendika ve yerel topluluk kavramlarını evlendirmeye çalışmaktadır. Bunu yaparken de genellikle, "üçüncü sektör" devlete bağlamaktadırlar. Bkz. (Zuege, 2000: 102-105).
- 31 İngilizce'de kullanılan "non-governmental organization" (NGO) terimi, Türkçe'de aslında "devlet dışı örgütler" terimine karşılık gelmektedir. Ancak çeviride, yaygın olarak kullanılması nedeniyle "sivil toplum örgütleri" (STÖ) terimi tercih edilmiştir. (ç.n.)

ortaya konmak istenmiştir. Bu yaklaşım sivil toplumun gücünü siyasetal özgürlük ve ilerici değişimin kaynağı olarak görmektedir. Ancak bu söylemin kapsayıcılık iddiası ironiktir; çünkü emek dışarıda bırakılmaktadır. Sivil toplumun içinde, hiç de özgür ilişkiler içermeyen bir alan olan "işyeri", bu yaklaşım tarafından incelenmeye değer bulunmamaktadır. Halbuki işyerinde insanlar, kendi boş zaman ve kapasitelerini diledikleri şekilde kullanma haklarını işverenlerine satarak, konuşma ve toplanma özgürlüklerini önemli ölçüde kısıtlayan otoriter bir ilişki içine girerler.² Üstelik, sivil toplum söylemi içinde devlettten bağımsız olmaya büyük önem verildiği halde, bu konudaki yazın, son yirmi yılda çeşitli devletler tarafından sendikalara karşı girişilen saldırılar konusunda dikkat çekici bir sessizlik sergilemektedir. –Bu saldırılar örgütlenmeyi zorlaştırarak ve eylem iptallerini kolaylaştırmak ya da grev hakkını sınırlamak hatta tamamen kaldırmak vb. biçiminde ortaya çıkmaktadır.– Öyle ki artık sendikalar, toplanma özgürlüğü güvencesinin altındaki engelleri pek çok çağdaş sivil toplum örgütünden³ (STÖ) daha iyi kavrayabilir hale gelmiştir. STÖ'lerin devlet yardımına muhtaçlıkları, sendikaların bağımsızlıklarını tehlikeye düşüren devlet fonlarına karşı taşıdıkları geleneksel duyarlılıkla ters düşmektedir. (Bu duyarlılık Samuel Gompers gibi radikallikten uzak emek liderleri tarafından bile sıklıkla dile getirilmektedir.)

Adil olmak gerekirse, STÖ'lerin ve yeni toplumsal hareketlerin, (toplu görüşmeler sürecinde sıklıkla kurumsallaştırıldığı üzere) emek örgütlerinin sahip olduğu aidat toplama kapasitesine sahip olmadıklarını kabul etmek gerekir. Bu olgu, yeni toplumsal hareketleri, düzenledikleri kampanyalara fon sağlama konusunda emek hareketine güvenmeye itmiştir. Şu da bilinen bir gerçektir ki; sendikalar çoğu zaman, finansal nüfuzlarını, bu kampanyaları sınırlamak veya geliştirmek yönünde kullanmaktadırlar. Bu durum emek için yeni bir stratejinin gerekliliğini ortaya koymaktadır. Böylelikle işçi sınıfının bugün –aslında her zaman olması gerektiği şekilde– dönüştürücü bir güç haline gelmesinin kaçınılmazlığı da ortaya çıkmaktadır. İşçi sınıfı içinden sadece reformist ve devrimci hareketler değil, gerici tepkiler de doğmuştur. Ancak, emek hareketinin önemli bir kısmını kendisine katmadığı sürece hiçbir hareketin, radikal bir sosyo-ekonomik dönüşümü gerçekleştirmesi mümkün değildir.

Bu durum bize, Andre Gorz gibi kararlı bir eleştirmenin

gösterdiği tavır değişikliğini açıklayabilir. 1980'lerin başında 'işçi sınıfına elveda' diyen Gorz, 1990'da emek için yeni bir strateji oluşturma düşüncesine geri dönmüştür. -Gorz böylece, 1964'de yazdığı *Emek Stratejisi* adlı kitabında ilk olarak sergilediği tavra dönmüş olmaktadır.- Kampanyaları giderek daha fazla insanın bilinçlenmesini sağlamakla kalmayan aynı zamanda daha geniş ve radikal bir örgürleşme mücadelesi vaad eden yeni toplumsal hareketlerin başarıları, böyle bir tavır değişikliğini zorunlu kılmıştır;

Sendikal hareketin genel toplumsal hareketler içinde en iyi örgütlenmiş güç olması -ve böyle kalacak olması- ona özel bir sorumluluk yüklemektedir. Genel anlamda tüm diğer toplumsal hareketlerin başarı ya da başarısızlığı emek hareketinin başarısına bağlı olacaktır. Sendikal hareketin, onlara karşı olmasına ya da onlarla işbirliği ve ortak eylem arayışı içinde olmasına bağlı olarak diğer hareketler ya solun bir parçası haline gelecek ya da ondan kopacaklar, ya kolektif eylem geliştirmek için birleşecekler ya da şiddet uygulamaya eğilimli küçük azınlık hareketleri olarak kalacaklar. (Gorz, 1989: 231-3).⁴

Emek için yeni bir strateji geliştirmek, emek hareketlerinin kendilerinin de radikal bir biçimde değişmesi anlamına gelecektir. Ancak Gorz şunu görmüştür ki, sendikaların, yeni toplumsal hareketlere yönelik duyarsızlık ve hatta düşmanlıkları, anlaşılmas ve değiştirilmez-bir olgu değildir. Gorz şöyle yazmaktadır: "Diğer sosyal hareketlere ve onların hedeflerine karşı takınacağı tavır, emek hareketinin kendi evrimini belirleyecektir."

Son yıllarda pek çok farklı ülkede yürütülen grevlerin sayısı giderek artmaktadır. (Bu yazının yayınlandığı 2000 yazında, Arjantin, Hindistan, Kore, Nijerya ve Güney Afrika'da bir çok genel grev sürmekte idi.) Aynı zamanda son araştırmalar, ABD gibi işçi sınıfı kimliğinin tarihsel olarak gelişmediği ülkelerde bile, sınıf farkındalığının arttığını göstermektedir.⁵ Bu olgular yeni emek stratejileri geliştirme açısından elverişli bir dönemde bulunduğumuzu ortaya koymaktadır. Bunlardan çok daha önemli olan gelişme, *emeğin daha kapsamlı bir sosyal aktör olma yolunda değişime uğramış olmasıdır*. Kadınların emek gücüne katılımının yoğunlaşması ve göç eğilimlerinin değişmesi, pek çok ülkede işçi sınıfı kompozisyonunun dönüşmesine sebep oldu. Bu iki etken, işçi sınıfının çeyrek yüzyıl önceki hallerinden, hem objektif hem de subjektif anlamda farklılaşmalarına yol açtı. İşçi sınıfı, elbette ki, her zaman

⁴ Ayrıca bkz. (Gorz, 1982 ve 1967a). Gorz'un "yapısal reform için sosyalist strateji" düşüncesini ortaya koyduğu çalışma için bkz. (Gorz, 1967b).

⁵ Örneğin *New York Times*'in 1996'da yaptığı ankete göre, Amerikalıların % 55'i kendisini işçi sınıfı içinde görürken, yalnızca % 36'sı kendisini orta sınıfa dahil ediyordu. Öte yandan *Gallup*'un yaptığı ankete göre, İngiltere'de "sınıf mücadelesi"nin sürdüğüne inananların sayısı 1960'ların başında % 60 civarında iken 1990'ların ortasında % 81'e yükselmişti. Leys ile birlikte yazdığımız bir makalede sınıf farkındalığının yükselişine ilişkin işaretlere biz de dikkat çekmiştik (Panitch-Leys, 1998).

61 Burada ne kastettiğimi anlatmak için kişisel bir anekdotu aktarmak yararlı olabilir. Bundan 10 yıl önce, uçağa Toronto'ya dönerken yanımda oturan bayanla yaptığım sohbet beni çok etkilemişti. Bu bayanla, benim ve onun döneminde Winnipeg'de büyümüş olmanın farkları üzerine sohbet ediyorduk. Ancak ona hayatını nasıl kazandığını sormaya kalktığımda, "size söylemesem daha iyi olur" cevabını verdi. Ona açık fikirli olduğum konusunda güvence verince güldü ve posta işçisi olduğunu söyledi. İşini yabancılara söylemekten çekiniyordu, çünkü karşıındaki kişi genellikle posta işçileri sendikasının yapmakta olduğu grevlerden yakınmaya başlıyordu. Bu bayan grevleri desteklediği için, bu durumda ya bir yabancı ile anlamsız bir tartışmaya girmek ya da yakınmalar karşısında dişini sıkarak susmak zorunda kalıyordu.

farklı öğelerden oluşmaktaydı; burada önemli olan, günümüzde işçi sınıfı kompozisyonunda gerçekleşen değişimin, eski emek hareketlerini ne yönde etkilediğidir.⁶

Soldakiler de dahil olmak üzere çoğu insanın, emek hakkında sahip olduğu imaj, bugün geçersiz kılındı. Feminizm, çevrecilik, hatta eşcinsel aktivizmi, emek hareketi ve söylemi içinde görünür etkilerde bulunmaya başladılar. Hatta pek çok kez bu grupların etkileri sendika eylemlerine yansdı. Elbette, bu değişimler dünya genelinde seyrek örneklerdir. Her ulusal emek hareketi, hatta aynı ulus içindeki her sendikacı birbirinden önemli ölçüde farklıdır. Cinsiyetçilik, ırkçılık ve homofobi, emek hareketi açısından, hâlâ önemli problemler arasında yer almaktadır. Çevre koruma kampanyaları yüzünden pek çok üyesinin işi tehlikeye giren kimi sendikalarda ise, çevre sorunlarına duyarsızlık hatta kampanyalara karşı düşmanlık yoğun bir şekilde sürmektedir. Günün popüler tartışmalarına ve söylemine uyum sağlayan sendikalarda bile, konu ana önceliklere geldiğinde alınacak çok yol var gibi görünmektedir. Önceliklerin birbiri ile çatışması durumunda, gerilim ciddi boyutlara ulaşmaktadır. Bununla beraber, emeği erkek, beyaz ve dosdoğru olmakla özdeşleştiren eski perspektife göre, günümüzün işçi sınıfı daha çoğulcu bir yaklaşımı benimsemiş görünmektedir. Bu yeni çoğulcu yaklaşım, yeni emek stratejisi arayışının en önemli sebeplerinden birini oluşturmaktadır.

Burada, emek için yeni bir strateji ihtiyacını tartışmak, hiçbir şekilde yeni sosyal hareketleri ve onların yaptıklarını küçümsemek anlamına gelmez. Tam tersine, Gorz'la birlikte emek stratejileri üzerine yeniden eğilmemizin nedeni yeni toplumsal hareketlerin toplumsal dönüşüm açısından sahip oldukları inanılmaz potansiyelin, ancak emeğin ortaya çıkıp bu hareketlerin özgürleştirici temalarını sahneye taşıması ile açığa çıkacağına inanmamızdır. Fakat aynı zamanda, yeni toplumsal hareketler de yeni bir emek stratejisine duyulan ihtiyacı görmezden gelmemelidirler. *Socialist Register*'ın bu cildinde yer alan makalelerin bir kısmı, feminizm ile emek hareketi arasındaki deneyim ve ilişkinin imkanlarına işaret etmektedir. Hatta bu ilişkinin yarattığı meydan okuma, hem sendikalardan hem de feminist hareketten, sadece eve kapatılmış beyaz burjuva kadının değil, onun göçmen hizmetçisinin sorunlarını da dile getirmesini beklemektedir. Aynı şekilde, çevre hareketi açısından da, emek stratejisi konusu ihmal edilebilir bir konu değil-

dir; bu ihtiyaç özellikle çevrecilerin iç tartışmalarında, örneğin orta sınıfa yönelik fon-geliştirme kampanyaları düzenlemek ile işçi sınıfına yönelerek çevre problemlerini kamu sağlığına yönelik bir tehdit olarak ele almak taktikleri arasında süren tartışmada görünür hale gelmektedir.

Eğer, her ülkenin işçi sınıfı diğerlerinden hep farklı oluyorsa, o zaman günümüzde bu farklılığın giderek derinleşiyor olması gerçeği, yeni bir güç kaynağı yaratmalıdır. Yeni emek stratejisinin görevi, sendikalarda olduğu kadar siyasal ve toplumsal hareketlerde de bulunan bu gücü serbest bırakmak olacaktır. Eğer işçi sınıfı homojen bir bütün olsa idi, “dayanışma” tasarımı hiçbir anlam ifade etmezdi. Bir süreç olarak dayanışma, işçi sınıfı içindeki farklılığı görmezden gelmeyi ya da dışarıda bırakmayı değil, aşma çabasını ifade etmektedir. Bu çaba, farklılığı bastırmak yerine dahil etmek stratejisinden yararlanarak ve bir amaç birliği uyumu yaratarak güç kazanmak anlamına gelmektedir. Eski emek stratejilerinin tüm başarısızlıklarının ardında, bu anlamda etkili bir dayanışmanın inşa edilememiş olması yatmaktadır.⁷ Sendikalar içinde, özellikle ayrımcılık ve marjinalleştirme kurbanlarını bir araya getiren azınlık kurulları ve kadınlara yönelik konferanslar ile küçük komiteler, sağlıklı bir gelişmenin göstergesidir; çünkü, bu yapılar bu tür gruplara kapasitelerini geliştirmek için fazladan bir alan sağlamaktadır. Buradaki sorun, tam anlamıyla kapsayıcı bir emek hareketi inşa etmenin yolunu keşfetmek ve bu yolun üstündeki engelleri temizlemenin çaresini bulmaktır. Böyle bir emek hareketi, işçi sınıfının *tüm* üyelerinin, yaşamlarının olabildiğince farklı alanlarında kendi kapasitelerini geliştirmelerini cesaretlendirecek demokratik yapılara sahip olmalıdır.

II

Yeni stratejiye duyulan ihtiyacı vurgulamak bize, bu stratejinin ne olması gerektiği konusunda yardımcı olmaz. Yeni toplumsal hareketlerin aktivistleri, haklı olarak, emeğin eski stratejilerinden ve geleneksel tavırlarından pek çoğunun başarısızlıklarının kanıtlanmış bulunmasından endişe duymaktadır. Kimi zaman yeni bir lisana bürünse de, emeğin bu eski tavrına bağlı kalması, onlara göre, toplumsal gelişmeyi engelleyen ana faktörlerden biridir. Gerçekten de eskinin en gözde emek stratejileri, günümüzde kısmen küreselleşme adı altında sembolize edilen koşullar, kısmen de stratejilerin kendi içlerindeki çat-

⁷ Emek tarihi konusunda bkz. (Buhle, 1999).

laklar yüzünden birer başarısızlık reçetesi haline geldiler.

Başarısızlıktan bahsederken kastedilen sadece komünist partilerin ve ayaklanmacı solun açık hataları ya da Amerikan modeli “hizmet sendikacılığı”nın hiç de daha az açık olmayan sınırlılıkları değildir. Bugün soldaki pek çok insan, kendilerine başarı ölçütü olarak, savaş sonrası dönemde demokratik karma ekonomilerin inşasında rol oynayan Avrupa’nın sosyal demokrat emek hareketlerini almaktadır. Ancak bu sonuncuların başarısızlıkları, pek görünür olmamakla beraber, belki de sırf bu yüzden, tüm başarısızlıklar içinde en çok incelenmesi gerektirir. Karma ekonomi anlayışına neo-liberalizm tarafından nokta konduğu şu günlerin perspektifinden, bu başarısızlıklar, her şeyden önce sosyal demokrat emek hareketlerinin yarattığı uzun vadeli etkiler göz önüne alınarak değerlendirilmelidir. Sosyal demokrat hareketler, kapitalizmin insancılaştırılabileceği yanılsamasına kapılarak neredeyse 30 yıl boyunca, ideolojik rehabet ve örgütsel atalet içinde kendi kendilerini uyuşturdular. Savaş sonrası düzeni ve soğuk savaşı izleyen dönemde, sendikalar, üyelerinin kapitalist sistemin doğası hakkında eğitilmeleri ya da hayatın her alanında kolektif kendi kendini yönetme becerileri ile sistemi zorlayacak demokratik nitelikleri edinmeleri konusunda hemen hiçbir sorumluluk almadılar. Bu nedenle, 20. yüzyılın son çeyreğinde Keynezyen refah devletinin bunalım sırasında, neo-liberal restorasyon kendini kolayca geçerli kılabildi. Böylece, kapitalizmin kaba rekabetçi dinamizmi kendini, serbest pazar, uluslararası yatırım, finansal sermayenin yükselişi ve esnek üretim biçimleri altında yeniden üretti. Emek hareketi tüm bunlara hazırlıksız yakalandı. Daha da kötüsü, üyelerini ve destekçilerini neler olup bittiğini anlayabilmelerini sağlayacak örgütsel ve entelektüel kaynaklarla donatmadığı gibi, onları alternatif üretmeleri için de cesaretlendirmede. Sonuçta, 20. yüzyılın sonunda, burjuvazi dünyayı kendi suretine göre yeniden düzenlemeyi hiç kuşkusuz bir kez daha başardı.

Bu durum, niteliği sonradan kolaylıkla anlaşılabilen bir gelişme değildir. Başarısızlıklar, daha karma ekonomi döneminin en zinde devresinde bile, yeterince açık bir şekilde belli olmuştu. 1964’de Fransa’da *Emek Stratejisi* kitabı yayınlandığında, Gorz’un aklındaki öncelikli konu bu başarısızlıklardı. Gorz, o dönemde bireysel tüketimin arttırılmasından başka hiçbir perspektif sunmayan bu egemen emek stratejilerine saldırmaktaydı.

Başka bir deyişle, bu stratejiler, bir sınıf olarak işçileri tüketim toplumunun ve onun ideolojisinin kuyruğuna yerleştiriyorlar; bu toplum modelini sorgulamak yerine, onun genel zenginlikten ücretli tüketiciye uygun gördüğü payı sorguluyorlar. Bilinçli olarak, ne işyerindeki çalışma koşulları, ne de tüketimin üretime bağımlı kılınması ile ilgili soruları gündeme getiriyorlar. Hatta, ... üretim kaynakları ile insan emeğinin, yararsız ve boş amaçlar uğruna harcanması ile ilgili soruları da sormuyorlar. ... Buradan, ücretler uğruna verilen mücadelelerin yararsız olduğuna dair bir anlam çıkarılmamalıdır. Sorun, işçi sınıfının mobilizasyonu, birleştirilmesi ve eğitimi söz konusu olduğunda, bu tür mücadelelerin etkisinin sınırlı olmasıdır. Bu tür mücadeleler, kimi zaman, kapitalist sistem içinde kriz yaratma başarısını gösterebilirler de, kendi başlarına ne kapitalizmin sorunları kendi içinde çözmesine engel olabilirler ne de işçi sınıfının kendi çözümlerini geliştirmesini ve uygulamasını sağlayabilirler. ... Tam da tersine, işçi sınıfı bir karşı saldırıyı harekete geçirme riskini taşır. ... Bu saldırı sadece ekonomik düzeyde değil, ideolojik, toplumsal ve politik düzeylerde de gerçekleşir; ve işçi sınıfı bu alanlarda savaşmaya hazır olmadığı için, gerekli uyanıklık ve birliktelik içinde bir cevap vermeyi beceremeyecektir (Gorz, 1967a: 26).

Savaş sonrası düzeni sarsan enflasyonist dinamiğin ortaya çıkışı ile birlikte, sendikalar, korporatist gelir politikasına bağımlı hale geldiler. Gorz, bizi bu bağımlılığa karşı uyardı. Bu bağımlılık, sendikaların krizi savuşturmak çabası içinde, kendi üyelerinin ücret taleplerini bastırmasına sebep oluyordu: “Gelir politikası, örgütlü kapitalizmin, sendikaları politik olarak sisteme entegre etme, tüketimi üretime, üretimi de kâr maksimizasyonuna tabii kılma iradesini ortaya koymaktadır. Sendika, partiden ve devletten bağımsız, otonom bir karşı irade geliştirmede süreci kendine bu talebe karşı koruyamaz...” Sermaye ve devletle girilen korporatist ortaklık, yatırım işlevinin sosyalleştirilmesine yönelik stratejileri imkansızlaştırdı. Neyin, nasıl üretileceğinin belirlenmesini sorgulama imkanı olmadığına, bu korporatist düzenlemelerin temel etkisi, sendikaların bağımsızlığının, kapitalist devletin iktidarını kabullenen sosyal demokrat hükümetlere teslim edilmesi olabilirdi ancak. Kapitalizmin iktidar yapısını sorgulayan ve değiştirmeyi hedefleyen “yapısal reformların” gerçekleştirilmemiş olması nedeniyle, savaş sonrasında ulusallaştırmaları ve refah devleti reformları, sistem tarafından eritilmekle kalmamış aynı zamanda yozlaştırılmıştır: “Sosyal sektörün yaşaması, sermayenin bağımsızlığının ve eylem alanının kısıtlanmasına, sermaye mantı-

ğına karşı çıkılmasına, potansiyel sermaye birikimi kaynaklarının toplumsal kontrol altında tutulmasına (örneğin, sosyalleştirilmiş tıp kurumunun ilaç endüstrisini, sosyal konut kurumunun inşaat sektörünü kontrol altında tutması vb.) ve özel sektörün sömürdüğü kaynakların sosyalleştirilmesine bağlıdır” (Gorz, 1967a: 17-99). Gorz, emek hareketinin neo-liberal restorasyona ortam hazırlayan temel stratejik hatalarını açıkça önceden görmüştü.

Gorz’un Avrupa korporatizmi ve sosyal demokrasisinde tespit ettiği sorunları kabul etmiş olan pek çok kişi, Yeni Dünya Düzeni adıyla sunulan neo-liberal küreselleşme şekillenmeye başladığında, birdenbire saf değiştirdi. Bu kişiler, daha önce hatalarını kabul ettikleri sosyal demokrasi ve korporatizmi, bu defa neo-liberalizme karşı tek alternatif olarak görmeye başladılar. İsveç, Alman ya da Avusturya modellerini övmek için önemli miktarda mürekkep harcadı. Ancak, bu ülkelerde, korporatizmin yol açtığı sendikal bağımsızlığın kaybı ve ücretlerin bastırılması gibi sorunlar yüzünden sendikaların bölünmeye uğradığı gerçeği görmezden gelinmekteydi. Daha da önemlisi, varolan iktidar yapısı veri alındığında, bu korporatist model, ekonomik yönetimin parametrelerini yeniden tanımlayan politikacılar, bürokratlar ve işverenler tarafından artık bir kenara bırakılmıştı. İşsizlikle değil ama enflasyonla mücadeleyi ekonomik politikanın ana hedefi haline getirmek zaten bir tercihi ortaya koyuyordu: Gelirler politikası üzerinde yürütülen pazarlık yoluyla sendikaların ücret iyileştirilmelerine yönelik taleplerini bastırma stratejisinden vazgeçiliyor, bunun yerine işsizlik ve esnek istihdamı örgütleyerek sendika militanlığına darbe vuran ve böylece finans piyasalarına güvence veren para politikalarına öncelik veriliyordu.

Yine de, sermaye ve emek arasındaki “sosyal ortaklığı” savunmak, yeni dönemin liberal ve sosyal demokrat entelektüelleri arasında olduğu kadar “pragmatik” ve “ılımlı” emek liderleri arasında da güncelliğini korudu. Bu ortaklık çoğu zaman altı çizilerek şu sözlerle ifade ediliyordu: “Kapitalizme reddedemeyeceği bir öneri sunmak.” Bu anlayışa göre, “sendikalar kendilerini, kapitalistlerin çözemedikleri sorunları onlar adına çözmeye hazır hale getirmeliydiler” (Rodgers ve Streeck, 1994: 134). Küreselleşme koşullarında yeniden canlandırılan bu ortaklık stratejisi, sendikaların sermayeye sunabileceği en önemli vaadin yüksek verimlilik olduğu düşüncesine dayanmaktay-

dı. Bu “arz-yönlü” korporatizm biçiminin –*Socialist Register* tarafından “gelişmeci rekabetçilik” olarak adlandırılmıştır– özünde, Bienefeld’in “eğitme kültü”⁸ adını verdiği anlayış bulunmaktaydı (Özetle, “eğer işçileri eğitirsek, işler kendiliğinden gelişir” anlayışı). Devlet, sermaye ve sendikalar arasında geliştirilen ortaklığın amacı, işçileri dış ülkelerdeki ucuz işgücü ile yarışabilecek kadar verimli ya da yeni pazarlara uyum sağlayabilecek kadar yaratıcı hale getirmek için eğitmektir (Bienefeld, 1994: 115; 1996: 429-31).⁹

Bu yaklaşımın, bir emek stratejisi olarak pek çok sorunlu yönü bulunmaktadır. Öncelikle, etik açıdan yarattığı problemler ortadadır. Bu, sokaktaki aç ve evsiz insanların problemini, sistemin ortaya çıkardığı bir sorun olarak görmek yerine, onların bir işe girmek için yeterince becerikli, girişken ya da istekli olmamalarına bağlamaya benzemektedir. Bu mantık, “gelişmeci rekabetçilik” anlayışı yoluyla tüm sektörler, bölgelere ve ekonomilere uygulanmaktadır. İhracat rekabetine dayalı bu strateji, başarılı olsa bile, sonuç işsizliğin daha başarısız bölgelere aktarılmasından başka bir şey olmayacaktır. Bu stratejinin pratik açıdan da sorunları vardır: Her ülkenin masraflarını azaltma amacıyla ihracatını arttırıp ithalatını sınırlamaya çalıştığı bir global sisteme katılmak ve hızlı sermaye hareketlerine eşlik eden finansal dengesizlikler, başlı başına önemli birer sorundur.

1990’ların başına gelindiğinde, sosyal demokrasi ekonomik program bağlamında tüm özgünlüğünü yitirerek, ihracat rekabetinin geliştirilmesinde, sendika ile devletin aktif rol oynaması gerektiğini vurgulayan stratejiyi savunma noktasına kadar geriledi. Bu strateji ise, rekabetçiliği geliştirmek uğruna ulusal sermayelerin yapabileceği, hatta yapmak isteyeceği şeyleri önemli oranda abartıyordu. Böyle olduğu halde, eski korporatist strateji gibi, bu yeni strateji de rekabeti geliştirme adına emeğin bağımsızlığını feda ediyordu. Bu nedenle, korporatist yaklaşımı canlandırmaya çalışan; ancak gerçekte emek için yeni bir stratejiyi maskeleyen bu “arz-yönlü” girişim çıkmaza girdi. Monetarist politikalar yüzünden, ücret militanlığının hızı kesilmişti. Öte yandan, kendini serbest ticaret ve sermaye akışı ile tanımlayan kapitalizmin rekabetçi dinamiği giderek yükseliyordu. Bu gelişmeler, işçi sınıfının sermayeye sunduğu şu “reddedilmez antlaşma önerisinin”, artık boş bakışlar ve küçümsemeler ile karşılanmasına sebep oluyordu. Öyle ki, sosyal

8| “cargo-cult” of training (ç.n.).

9| Ayrıca “gelişmeci rekabetçilik” için Panitch ve Albo’nun *Socialist Register* 1994 içindeki makalelerine bakınız.

demokratlar iktidara geldiğinde, korporatist strateji etkide bulunmak bir yana, uygulamaya bile konamadı. Çünkü sosyal demokrat hükümetler birdenbire, kısa dönemli ekonomik sorunlarla baş etmek zorunluluğu ile karşı karşıya kalmışlardı. Her şey sermaye ile ortaklık kurma amacına bağlı olduğundan, hükümetler finans piyasalarını yatıştırmak için, ithalatı kısıtlayan ve kur dengesini koruyan önlemlere yöneldiler. Sosyal demokrasi, sermaye ile ortaklık kurma ısrarında, sendikalarla olan bağlarını koparacak denli ileri gittiğinde, elimizde kalan şey “Blairizm” oldu. Blairizm ise, bilindiği gibi, kendi projesini emeğe yakın olmakla değil, tersine emek hareketine uzak durmakla tanımlıyor ve bununla övünüyordu.

Bu sonuç karşısında, Gorz’un orijinal *Emek Stratejisi* tekrar ele alınmayı hak etmektedir. Gorz’un stratejisi, sermayeye reddedemeyeceği bir öneri sunma öncülüne tamamen zıt bir noktadan hareket etmektedir. Bu strateji kendi geçerliliğini, sermayenin ihtiyaçlarına, ölçütlerine ve rasyonalitesine uygun olmakla sağlamaz. Gorz’un önerdiği yapısal reformlar, “ne olabilir” değil “ne olmalıdır” sorusu bağlamında geliştirilmiştir. Bu strateji, kendi amaçlarının gerçekleşmesini, temel siyasal ve ekonomik dönüşümün gerçekleşmesine bağlamaktadır. Bu büyük bir dönüşüm olabilir, ancak yapısal reformların asıl ölçütü, onların iktidar ilişkilerinin değişiminde oynadığı roldür. - Temel amaç, kapitalizmi ve onun müttefiklerini zayıflatmaya yönelik eğilimleri kuvvetlendirmek ve harekete geçirmek üzere işçilerin kapasitesini arttırmak olmalıdır (Gorz, 1967a: 7-8). Böylece, halihazırdaki kitle mücadeleleri ile gelecekteki sosyalist toplum ümidi arasında bir devamlılık sağlanabilir. Burada önemli olan, işçilerin, yaşadıkları bu dünya içinde, şimdi ve burada, varoluşlarının tüm düzeylerini kapsayan bir sosyalist toplumun gerçekten var edilebilir olduğunu görmelerini sağlayacak örgüt ve mücadeleler geliştirebilmektir. Uzlaşmalarla her zaman çarpışmak gerekir; ancak şu nokta da açık olarak anlaşılmalıdır ki, güçler arasındaki geçici ilişkilerin eğreti sonuçları gelecekteki savaşlar tarafından düzeltilecektir (Gorz, 1976a: 181).

Küreselleşme gerçeği karşısında, sendikaların çoğunun benimsediği yaklaşım ne yazık ki bu değildir. Yine de kimileri bunu uyguladılar; bu konuda Kanada Otomotiv İşçileri Sendikası’ndan (CAW) daha iyi bir örnek bilmiyorum. CAW, 1980’lerin başında, tam da Gorz geçici olarak “elveda prole-

terya” düşüncesine yönelmişken, onun eski strateji önerisini benimsedi. Gorz’un eski stratejisi, sermayeye reddedemeyeceği bir antlaşma önerme stratejisinin tam zıt kutbunda yer almaktaydı. CAW örneği, bu iki strateji arasındaki zıtlığı çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır. O dönemde, Kanada’da otomotiv sektöründeki üç büyük şirket birleşerek, işçilere, küresel rekabete uyum sağlamaları için baskı yapmaktaydı. Bu baskı karşısında CAW’ın verdiği (onun Amerika merkezli ‘uluslararası’ UAW’den kopmasına sebep olan) cevap dosdoğru şöyle idi; “Rekabet bir zorunluluk olabilir, lakin rekabet bizim amacımız değildir” (Gindin, 1998 ve 1995).

III

“Gelişmeci rekabetçilik” stratejisi, bugün artık açık bir şekilde küreselleşmeye verilmiş yanlış bir cevap olarak değerlendiriliyor olsa da, küreselleşme gerçeği karşısında ne yapmak gerektiğine kesin olarak karar verilmeden yeni bir gerçekçi emek stratejisi geliştirmek mümkün değildir. Öncelikle bazı yanlış kavramlaştırmalar ortadan kaldırılmalıdır. Birçoklarının sandığı gibi, küreselleşme emeğin “yakalamak” zorunda olduğu nesnel ekonomik bir süreç değildir. Küreselleşme açık amaçlara yönelmiş belli çıkarlar tarafından yönlendirilen politik bir süreçtir. Küreselleşmenin stratejik politik doğasını görmezden gelmek aşılması zorunlu bir ekonomizmdir. Ulus devletler küreselleşmenin *kurbanları değildir*, onlar küreselleşmenin *yazarlarıdır*. Devletler, küresel sermaye tarafından *yerinden edilmemiştir*, onlar küresel sermayenin hatta finans kapitalin *temsilcileridir*. Bu demektir ki, küreselleşmeye meydan okumayı hedefleyen gerçekçi bir strateji, devletler küreselleşmenin gerçekleşmesinde kilit bir rol üstlendiklerinden dolayı, işe önce ulus devlet sınırları içinde başlamalıdır. Ancak, ulus devlet himayesinde, ulusal burjuvazi ile ittifak kurmaya dayalı geleneksel yaklaşımın modası giderek geçmektedir. Çünkü artık “devlet”, yerli ya da yabancı olup olmadığı fark etmeyen uluslararasılaşmış sermaye sınıfını daha fazla temsil eder hale gelmiştir.

Öyleyse ne yapmalı? Bu soruyu cevaplamak için yine Gorz’un 1960’ların ortasında Avrupa Topluluğu’na (o tarihte adı buydu) karşı benimsemiş olduğu yaklaşımdan yararlanabiliriz. Çünkü, Gorz’un bu yaklaşımı, Avrupalı sendikaların Avrupa Topluluğu yüzünden karşılaştığı problemleri tartışırken,

günümüzün tam küreselleşme koşullarının sendikalar açısından yarattığı problemleri tahmin etmiş gibidir. Doğrusu Gorz'un *Emek İçin Strateji*'sindeki en çarpıcı noktalardan biri, onun o dönemde Avrupa Ortak Pazarı ile ilgili olarak ortaya koyduğu analizin, günümüzün küreselleşme koşullarında emek stratejisi geliştirme açısından taşıdığı geçerliliğidir. Gorz, Ortak Pazar'ı ortaya çıkışının ilk yıllarında gözlemlemiştir. O dönemde, bir yandan büyük özel anonim şirketler arasındaki rekabet birbirinin iç pazarına sızma şekline bürünürken, öte yandan tekelleşmenin bir gereği olarak farklı milliyetlerden şirketler arasında yılda yaklaşık bin kadar evlilik ve birleşme anlaşması gerçekleştiriliyordu.

Bu durum hem sektörlerin iç yapısında hem de karşılıklı olarak sektörler arasında rasyonelleşmeyi zorunlu kıldı. Aynı zamanda giderek artan yatırım ve üretim, endüstriyel ve özellikle finansal yoğunlaşma etkisinin derinleşmesine yol açtı. Her ülke kendi büyük anonim şirketlerini destekliyor ve koruyordu. Böylece iç pazarlara sızmak için girişilen bu karşılıklı rekabetin içerdiği finansal riskler arttıkça, Avrupa genelinde ulusüstü bir planlama ölçeği ihtiyacı ortaya çıktı. Ancak böyle bir planlama gerçek bir ekonomik planlama ile uzaktan yakından ilgili değildi. Bu planlama sermayenin hareket özgürlüğüne hiç dokunmadan rekabet sürecinin doğurduğu çatışmaları düzenlemek amacıyla yapılıyordu. Eğer emeğin amacı, sendika temsilcilerini bu ulusüstü planlamaya dahil etmek olsaydı, bu "açıkça çıkarını bilmeyen bir aptalın pazarlığı olurdu... Çalışan yığınlardan kopmak... İşçi temsilcileri, birer teknokrat haline gelmeleri için yapılan yoğun bir baskı altındalar. Onlardan, kitle hareketinin kazandıracığından çok daha az şeyi kazanmak üzere uzlaşma zirveleri için çalışmaları bekleniyor" (Gorz, 1967a: 152-3).

Avrupa ekonomik bütünleşmesinin yakın tarihi, ürpertici bir şekilde bunu doğrulamaktadır. Sermayenin manevra kapasitesi büyük oranda genişlerken, her üye devletin temsil edildiği Avrupa Merkez Bankası'na gömülen "demokratik açık" da aynı oranda artıyordu. Bu süreçte, ETUC (Avrupa Sendikalar Birliği), Maastricht Sosyal Protokolü uyarınca aniden, hiç beklemediği bir şekilde, bir pazarlık ortağı olarak kucaklandı. Ancak, Andrew Martin ve George Ross'un gösterdiği gibi, bu kucaklama yüzünden, ETUC'un kendini cepheden koparma çabası, sadece Brüksel'deki sendika bürokrasisinin kopuşu ile

sonuçlandı. Bu kucaklama, 1985-90 arasının isyan günlerinde ki heyecanlı taraftarların tasarladığından çok farklı bir şekle büründü. Aslında, bu protokol, ETUC'u, "ekonomik yönetişimin" en temel meselelerinde dışarıda bırakmıştı; hatta grev ve örgütlenme hakları ile ücretleri ilgilendiren konular özellikle içermemişti. Bu durum, Maastricht'te müzakere edilen Sosyal Protokol'ün zayıflığını yansıtıyordu. Onu izleyen ve genelde övgüyle karşılanan başka bir protokol ise, Avrupa ÇUŞ'larının içindeki iş konseylerine (ki bu konseyler Avrupa işgücünün ancak % 10'unu kapsıyordu) yetki verirken, aslında işverenlere geniş bir alan sağlıyordu; çünkü bu protokol, danışmanlık sunmak yerine, olguların ardından (yani her şey olup bittikten sonra) fikir alışverişi yapmaya dayanan antlaşmalar üretmişti. Aile yardımı alanında kimi kısmi başarılar elde edilmiş olsa da, şu gerçekten kaçılmaz: Avrupa Ortak Pazarı'nın makroekonomik politik rejimi, sosyal politikaların, işsizlik ya da durgunluk seçenekleri arasına sıkışmasına sebep oldu. Böylece, emek pazarının giderek esnekleştirilmesine odaklanan arz-yönlü kapitalist strateji, diğer emek stratejilerine üstünlük elde etti (1999: 312-39).

Tüm bunların ötesinde Gorz'un teşhisi, emeğin Avrupa entegrasyonuna katılmasının büyük ölçüde yukarıdan aşağıya işleyen bir süreç olduğunu ortaya koymuştur. Martin ve Ross'un belirttiği gibi, "ETUC, ulusal bileşenleri ile birlikte yasallık kazanabilmek için Avrupa kurumlarından aldığı kaynaklar sayesinde büyüdü. ... Başka bir deyişle, ETUC bir sosyal hareket olarak aşağıdan inşa edilen bir taban örgütlenmesi olmaktan çok, yukarıdan geliştirildi." Üstelik elitler arasındaki pazarlık sırasında emeğe söz verilen 'hakikatli kazançlar vaadi' gerçeğe dönüştürülmedi. Bu yüzden, Avrupa sendikalarına biçilen "ekonomik ve parasal birliğin eleştirel destekçisi" olma rolü, gerçekte sendikaları ıstırap verici bir siyasal bağımlılık içine hapsetti. Bu rol, onları, sosyal maliyetinin yüksekliğine ve sendika üyeleri dahil pek çok insanın tepkisini toplamasına rağmen, sürdürülen ekonomik programa destek olmaya zorunlu kıldı (1999: 352-58). Bu koşullarda, sendikaların kendilerini korumak için yapabildikleri ölçüde ulusal siyasal yapılarına ve toplu pazarlık süreçlerine güvenmeleri şaşırtıcı değildi. İşverenlerle ve devletle girdikleri çeşitli yeni sosyal antlaşmalardan da anlaşıldığı gibi, sendikalar, bu aşamada bile hala kendilerini "rekabetçi korporatizm" stratejisine uydurmaya çalışıyorlar-

dı. Ancak bu strateji asıl olarak, Avrupa entegrasyonu sürecinde inşa edilen neo-liberalizmin (eski refah devleti reformları ile emek pazarı düzenlemeleri yanında ücret iyileştirmelerini de bir tarafa bırakma pahasına) ortaya attığı “rekabetçi uyarılma” politikasının bir parçasıydı.

30 yıl önce Charles Levinson’un çokuluslu şirketlerin yükselişine işaret etmesinden bu yana, bu şirketlerle emeğin yapacağı ulusüstü toplu pazarlığa ilişkin stratejilerin oluşturulmasında çok az yol alınmış olması gerçekten önemlidir (1972). Bu başarısızlığın sorumluluğu kısmen, sendikaların ulusal düzeydeki bürokratlarına yüklenebilir. Ama bundan daha önemli bir sebep küreselleşmenin, işçiler arasında rekabet yaratma hedefini taşıyor olmasıdır; Kapitalist devlet ve küresel sermaye, emeğin bir pazarlık ortağı olarak, üst düzeyde merkezileşmiş bir bütünlüğe ulaşmasını engellemek için işçiler arasında rekabeti arttırmaya yönelmektedirler. Gorz’un tersine Levinson, emek stratejisinin bütünleştirilmesi ve merkezileştirilmesinden yana değildir. Ona göre, “böyle bir şey şu an gerçekleştirilebilir olmadığı gibi, gerçekleştirildiğinde de bürokratik katılığa neden olacaktır. Bir yandan birbirleriyle çelişmek yerine birbirilerini tamamlar hale gelmeleri için farklı sektörler, bölgelere ve ülkelere ait stratejiler arasında koordinasyon sağlamaya çalışmak gerekmektedir. Öte yandan, öncelikle her ulusal mücadelenin kendi özgün nitelikleri uyarınca gelişmesine izin verilmelidir; çünkü temel olarak bu düzeydeki mücadeleler genel emek hareketinin asıl gücünü oluşturmaktadır”. Bu, sınıf mücadelelerinin uluslararası arenadan izole edilmesi gerektiği anlamına gelmez; Gorz, bu noktada, ulusal zaferlerin giderek artan bulaşıcı etkisine inanmaktadır. İzole edilmiş ulusal zaferler bundan böyle mümkün olamaz; çünkü, bu yeni uluslararası rekabet ortamında, kendi emek tabanı tarafından yapısal bir reform gerçekleştirmeye zorlanan her ulusal hükümet, yapacağı bu emek politikası değişikliğinin tek ülkedeki bir ayrıksılık olarak kalmaması için Avrupa düzeyinde bir uyarılmanın önünü açmaya zorlanacaktır (Gorz, 1967a: 187-9).

IV

Yukarıdaki değerlendirmeler, küreselleşmeyi yaygınlaştırma çabalarına emeğin nasıl bir cevap vermesi gerektiği sorusu ile yakından ilgilidir. Avrupa Sosyal Protokolü’nden esinlenen, emek haklarının uluslararası ticaret anlaşmalarına dahil edil-

mesini savunan stratejileri sorgulamanın zamanı gelmiştir. NAFTA'nın emek ve çevre taraf anlaşmaları çizgisini izleyen bu strateji, minimum emek standartını yasalaştırmak için düzenlenmiştir. Bunun yanında bu anlaşmalar, kararların müzakeresi ve uygulanması sürecinde emek temsilcilerine söz hakkı güvencesi vermektedir. Böyle bir strateji kötü emek koşullarını ve sendika karşıtı politikaları küreselleşme tartışmasında kamuoyunun gündemine getirmekte çok faydalı olabilir. Aynı zamanda emek haklarını bu tür anlaşmalara tâbi kılma düşüncesi, bu anlaşmaların garanti altına aldığı sınırsız sermaye akışı ve serbest ticaret ilkelerinin altına imza koyma anlamına gelmektedir. Dahası, bunların ideolojik etkileri bir yana, bu tür taraf anlaşmaları ile beyan edilen emek haklarının uygulanmaya konması sırasında karşılaşılabilecek sorunlar sayısız olacaktır.

Küreselleşmeye karşı gösterilen bu tavırda en rahatsızlık verici olan nokta, Gerard Greenfield'in belirttiği gibi, bu tavrın hem ulusal sendika liderleri hem de Uluslararası Özgür Sendikalar Konfederasyonu (ICFTU) tarafından sıklıkla dile getiriliyor oluşudur. Bu dile getirmenin amacı:

... Kolektif eylemin ulusal düzeyde bile etkisiz ve geçersiz görülerek bir tarafa bırakılmasını haklılaştırmaktır. Kapitalist küreselleşmenin kaçınılmazlığı ve örgütlü emeğin zayıflığına vurgu yaparak, küresel sermaye ile yeni bir uzlaşma zemini aramaktalar ya da daha açık söylemek gerekirse asıl olarak ulusal sermaye ile yaptıkları eski uzlaşmaları küresel düzeyde sürdürmenin yolunu aramaktalar (1998: 180-1).¹⁰

Greenfield, bu yeni küresel uzlaşma stratejisinin militan işçi hareketlerini destekleme stratejisini yerinden etmesinin sadece hatalı değil zararlı da olduğunu savunmaktadır. Bu, sendikaların küreselleşmenin kurumları ile işbirliğine girmemelerini söylemek değildir. Temel soru sendikaların bu işbirliğinden ne bekleyeceği ve bu süreçte neye öncelik vereceği sorusudur. 1999'un sonunda Seattle'de düzenlenmesi öngörülen Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) çok taraflı pazarlık oturumu için hazırlanan emek stratejisi üzerine bir tartışma metninde Greenfield ICFTU'nun bu dahil olma stratejisine tam zıt yeni bir strateji ortaya atmaktadır: "Dışlama stratejisi". Bu strateji uluslararası ekonomik anlaşmalar bağlamında sendikalara ve onların müttefiklerine haklar ilkesi (pozitif haklar¹¹) yerine bağışık olma ilkesini (negatif haklar¹²) izlemelerini önermektedir. Bağışıklık ilkesi grev ve emek girişimi örgütlemeye hakkını her türlü yasal ceza ve işveren yaptırımı karşısında gü-

¹⁰ Ayrıca bkz. (Waterman, 1999).

¹¹ Freedom to (ç.n.).

¹² Freedom from (ç.n.).

vence altına alan iş hukuku rejimine uygundur. Bu strateji belli sektörlerin ya da örneğin tohumlar gibi belli bazı biyolojik kaynakların DTÖ anlaşmaları dışında bırakılması talebini içermektedir. Ayrıca, kendi devletlerinin DTÖ mekanizması içinde haksız ticaret uygulamaları ile karşılaşması durumunda işçi ve çiftçi örgütlerinin bu nedenle uğrayabilecekleri baskıya karşı bağışık olmaları talebini de gündeme getirmektedir. Uluslararası anlaşmaların yarattığı zararlara karşı kendini korumak için geliştirilen bu savunma stratejisine bu pazarlıklar sürecinin tümüne yönelik genel bir meydan okuma eşlik ediyor olabilir. Bu meydan okuma DTÖ teknokratları, hükümet danışmanları ve onların temsil ettiği güçlü şirket çıkarları arasında demokrasi ve demokratik süreçlere duyulan içsel bir düşmanlıkla yürütülen pazarlıkların gizliliğine yönelecektir. Greenfield şöyle devam etmektedir:

Bu problem sendikalara pazarlık masalarında bir yer göstermek gibi basit bir çözümle ortadan kaldırılamaz. Alınan kararlar hâlâ sahnenin gerisinde karara bağlanıyor olma özelliklerini koruyacaklar... Önceki deneyimler göstermiştir ki, masada bir sandalye kapmak çoğu zaman vurguyu emeği örgütlemek yerine onu temsil etmek üzerine çekmektedir... Her şeyden önemlisi üyelerimizi demokratik güçlerle daha geniş bir ittifak içinde örgütleyecek ve harekete geçirecek şekilde, sahne gerisinde yapılan anlaşmaların ardına gizlendiği duvarları yıkmak gerevidir. Açıkçası bu görev, DTÖ ve ulusüstü şirket teknokratlarının hiç istemeyeceği, kamuoyunu aydınlatma ve harekete geçirmeye yönelik bir kampanyayı gerekli kılar.- Çalışan insanlar arasında *kendilerine ne yapılmakta olduğuna dair* eleştirel bir farkındalık [yaratma amacıyla olan bir kampanya, ç.n.] (Greenfield, 1999).

Bu nedenle Greenfield tarafından geliştirilen dışlama stratejisi, küreselleşmenin kurumlarına karşı harekete geçme stratejisi yanında ikincil ve yardımcı bir strateji olarak kavranmaktadır. Aslında bu gerçek Seattle'da ortaya çıktı. Seattle'de, inisiyatifin çok şaşırtıcı ve sersemletici bir şekilde masada bir yer kapmaya çalışanların elinden koparılıp alınması bir dönüm noktası oldu. Şu kesindir ki, Seattle sokaklarında gerçekleşenler kendiliğinden bir ayaklanma değildi. Pek çok büyük STÖ ve sendika tarafından yapılan planların ürünüydü. Ayrıca, DTÖ ve diğer ticari liberalizasyon anlaşmalarına karşı olma zemininde biraraya gelen 71 ülkeden farklı toplumsal hareketlerin 300 temsilcisi tarafından Şubat 1998'de kurulan Halkların Küresel Eylemi organizasyonunun etkileyici hazırlıkları

da Seattle'a giden yolu açtı. Kendi tanımladıkları "Yüzleştirme Tavrı" adlı eylem, ulus aşırı sermayenin tek gerçek karar alıcı ve belirleyici olduğu DTÖ gibi tek taraflı ve anti-demokratik örgütlenmelerde, kulis faaliyetinin hiçbir etkisinin olmayacağı düşüncesine dayanmaktaydı. Halkların Küresel Eylemi organizasyonu tarafından dünyanın çeşitli finans merkezlerinde 18 Haziran 1999'da düzenlenen "Küresel Eylem Günü" kampanyası fazla dikkat çekmemiş olsa da, altı ay sonra Seattle'da yaşanacakların habercisiydi.

Çelik işçilerinin anarşistlerle dayanışmalarını açıkça ilan etmeleri Seattle sokaklarındaki görüntülerin en çarpıcı olanıydı. Sloganların ve seslerin çeşitliliği, ister Üçüncü Dünyadan olsun ister birinciden, öncelikleri küresel uzlaşma olan şu gelişen rekabetçilik stratejisi taraftarları için umut kırıcı ve hayret verici bir gelişmeydi. "Ne istedikleri açık değil, birbirinden çok farklı talepleri dile getiriyorlar" şikayeti, Seattle hareketi için sıklıkla kullanıldı. 1789'da Fransız Kraliyet Meclisi'ndeki memurların homurtuları da bunlara oldukça benziyor olmalıdır. Bu tür protesto hareketlerinin gerçek radikal doğasının ölçüsü tam da budur; -onlar, küreselleşmenin verili kurumsal yapısı içinde müzakere edilebilecek bir talepler kümesi ortaya sürmüyorlar. Onlar insanlar arasında kendilerine ne yapılmakta olduğuna dair eleştirel bir farkındalık geliştirmeye çalışıyorlar. Sonuç olarak büyük ölçekte dikkat ve desteği harekete geçiriyorlar.

Ne yazık ki, Seattle'den hemen sonra ABD'deki küreselleşme karşıtı siyasal inisiyatif eski yerine dönerek Amerikan emek hareketi içindeki pazarlık stratejisi taraftarlarının eline geçti. Üstelik bu pazarlıkçılar dört ay sonra Washington D.C.'de gerçekleşen IMF ve Dünya Bankası protestoları sırasında konuyu saptırıp tartışmayı Amerikan Kongresi'nin, Çin'in DTÖ'ye katılmasını onaylayıp onaylamaması noktasına indirgediler. Buradaki sorun tek başına korumacılık değildi. (Küreselleşmeye karşı her meydan okuma yerel ve ulusal toplulukları koruma kaygısı taşıyor.) Bu sorun daha çok şoven korumacılık ve emperyal lütuf olarak adlandırılabilir. Bu tavrın arkasında Amerikan Devleti'nin en azından emek standartları Çin'de uygulamaya konuluncaya kadar, Çinli kitlelere Amerikan pazarına rahatça ulaşma şansını vermek istememesi yatmaktadır. Tüm tartışma, Çin karşısında Amerikan devletinin demokratik ve yardımsever iyi adam olarak o geleneksel kendine mahsus

- 13| Bunlara Küresel Ticaret İzleme Kampanyası'nın direktörü Lori Wallach da dahildi. Bkz. (Naim, 2000; Nicholls, 2000).
- 14| Han Deqiang, WTO'ya girmenin Çin'e getireceği olumsuzluklara dikkat çekmektedir. *Collison* adlı 10 bin adet basılan kitabı Çin'deki bir çok akademisyenin dikkatini çekmeyi başardı. WTO'ya ve onun sebep olacağı eşitsizliklere dair bir başka önemli eleştiri de Shaoguang Wang tarafından "Openness, Distributive Conflict and Social Insurance: The Social and Political Implications" adlı basılmamış makalede ortaya konmuştur.

küresel rolü oynaması üzerinde yürümekteydi. Güçlü bir alternatif vizyonun olmayışı ve hiçbir vizyona sahip olmama korkusu kendini AFL/CIO'nun Çin'in DTÖ'ye katılmasına karşı düzenlediği kampanyaya Amerikan STÖ liderleri tarafından verilen şaşırtıcı destek ile ortaya koydu.¹³ Böylelikle, STÖ'ler, DTÖ'nün desteklenmeye değer bir kurum olarak meşrulaştırılmasına katkıda bulunmuş oldular. Küreselleşmenin diğer kurumları olan IMF ve Dünya Bankası'na karşı Washington'da gösteri yapmış olmaları bu gerçeği değiştirmiyordu.

Seattle sonrasındaki Çin tartışmasında gözden kaçırılan iki nokta oldu. Birincisi, Çin'in DTÖ'ye girebilmek için yabancı sermaye ile giriştiği çok sayıda imtiyaz anlaşmaları.¹⁴ Diğeri ise, emek hakları için yürütülen mücadelenin tüm gelişmekte olan ülkeler gibi Çin'i de kapsamı gerektiği. Öyle ki, sayısı milyonları bulan Çinli işçiler, resmi verilere göre sadece 1999 yılında 120 bin grev gerçekleştirmişlerdi (Pomfret, 2000). Eğer AFL/CIO gerçekten Çinli işçilere yardım etmek istiyorsa, öncelikle DTÖ tarafından dayatılan kamu teşebbüslerine yapılan devlet yardımının kesilmesine ve milyonlarca Çinlinin işini kaybetmesine neden olacak hükümlerin kaldırılması için bir kampanya düzenlemelidir. Hatta, AFL/CIO, Çin'de mücadele verenlere, bir zamanlar Polonya Dayanışma Hareketi'ne sağladığı gibi, bağımsız sendikalar oluşturma yolunda kaynak ve destek sağlamalı ve bu konuda doğrudan girişimde bulunmalıdır. (Elbette, AFL/CIO Polonya'daki girişimleri sırasında Amerikan hükümeti tarafından cesaretlendirilmişti –ancak bu desteğin Çin'deki bağımsız sendikalar söz konusu olduğunda verilmeyeceği açıktır.)

Peki, DTÖ'ye girmek için emek haklarını gündeme getirenlere karşı emperyalistlerin çıkarlarını savunmayı kendilerine görev edinen Üçüncü Dünya elitleri için daha iyi şeyler söylenebilir mi? Üçüncü Dünya liderleri ile teknokrat ve danışmanları hakkında hiçbir şekilde yanılısma içinde olmamalıyız. Çünkü bu elitler, yeni dünya kapitalist sistemi içinde yabancı sermaye tarafından marjinal bir konuma itilme kaygısı içinde, onları ne pahasına olursa olsun ülkelere çekebilmek için emek haklarını bir kenara bırakmaya çoktan hazırđırlar. Samir Amin'in bugün yaptığı şekilde, kimi aktif çevre ülkelerde küresel emperyalizme karşı ulusal ekonomik çalışma yolunda kendi proje ve stratejisini geliştirmiş, aynı zamanda tüm toplumu –barındırdığı çelişkilerle birlikte- arkasına almış bir politik

önderlikten söz açmak yanıltıcıdır (Amin, 2000: 9). Amin, Çin, Kore ve Hindistan'la birlikte Güney Asya ve Latin Amerika'da adını vermediği başka ülkeleri, bu aktif çevre ülkeler arasında dahil etmekte ve bunları, küreselleşmenin pasif nesneleri adını verdiği marjinalleşmiş çevre ülkeleriyle karşılaştırmaktadır. Amin'e göre, yeni küresel düzende bir yer kapmak adına yaptıkları manevralar yüzünden Hindistan, Kore ve özellikle Çin'in politik elitleri ile yönetici sınıfları, küreselleşmenin "pasif nesneleri" arasında yer almazlar. Ama, şu da açıktır ki, bu ülkelerin her birinde, küresel emperyalizmle yüzleşmek ancak sınıf ilişkileri açısından büyük bir dönüşüm yaşandığı takdirde mümkün olabilir. Gerçekten anti-emperyalist bir tavır takınmak isteyen Üçüncü Dünya liderleri için en iyi başlangıç noktası kralın masasında bir sandalye için feryat etmek yerine, ülkelerindeki sınıf mücadelesini bastırmaktan ve toplanma özgürlüğünü reddetmekten vazgeçmeleri olacaktır.

15/Ayrıca bkz. (Klein, 2000).

Küreselleşmeye karşı yürütülen bir hareketin devamlılığını sağlamak için eninde sonunda farklı bir düzen için stratejik bir vizyon önerilmesi gerekir. Böyle bir vizyon biraz akçe kazanıncaya kadar, meşruluk, başka bir alternatif göremeyen bir çok emek, STÖ ve Üçüncü Dünya liderleri tarafından hala küreselleşmenin kurumlarında aranmaya devam edecektir. Bu vizyon, bize Seattle'ı kazandıran hareketler arasında henüz ortaya çıkmadı. Andrew Ross uluslararası ölçekte direniş ve başkaldırı hareketleri örgütleme kapasitesinin, internetin tartışılmaz varlığı sayesinde önemli ölçüde arttığına, ancak aynı zamanda bu yeni enformasyon teknolojisinin, -mücadelenin aciliyetleri tarafından yönlendirilen- aktivistlerle -düşünce ve teorik faaliyetin ağır hareketi tarafından yönlendirilen- entelektüeller arasındaki uçurumu büyüttüğüne dikkat çekmişti. "Radikal düşüncenin filizlenmesi genellikle bu yeni ve hızlı bilgi dolaşımına tabiatı dolayısıyla ters olan sabır isteyen bir süreçtir" (Ross, 1998: 26-7).¹⁵ Şurası kesindir ki, sol entelektüellerin yaptıklarına inandıkları katkı bile, çoğunlukla hükümetlerine, uzlaşma politikalarını içselleştirmeye yarayan dar ölçekli stratejiler önermekle sınırlıdır. (Zaten, sol entelektüeller, rekabetçi korporatizm ve genişleyen rekabetçilik stratejilerinin neden olduğu çıkmaz konusunda da sorumluluk taşımaktadırlar.) Alternatif vizyonun tohumları, aslında aktivist grupların kendileri tarafından ekilmektedir. Örneğin, Halkların Küresel Eylemi hareketinin özerklik ve yerelleştirmeye dayalı örgütsel felsefe-

16| Bkz. Jacot'un Robin Blackburn'u eleştiren yazısı (2000). Kanada'daki Emek yatırım fonu uygulamasının eleştirileri için bkz. (Stanford, 1999a; 1999b).

si, rekabetçilik anlayışı yerine içe-yönelen gelişme (yerelleşme) stratejilerini vurgulamaktadır. Ancak alternatif bir umudun insanları etkileyebilmesi için, bu alternatifin ne anlama geldiği ve strateji açısından ne önerdiği açıkça ortaya konmalıdır.

V

Küreselleşmeye alternatif olabilecek bir strateji için uzun-dönemli temel koşul, yatırımların her ülke içinde demokratik olarak kontrol edilmesidir. Bu koşul, günümüzün çok taraflı uluslararası pazarlıklarının amacına tamamen zıttır; çünkü, sermaye giriş ve çıkışlarının denetiminde, Bretton Woods'un izin verdiği niceliksel kontrolün ötesine geçmek gerektiğini vurgulamaktadır. Hatta soldaki bir çok insan tarafından bugün hararetle savunulan, sermaye akışını Tobin Vergisi yoluyla düzenleme düşüncesinin de ötesine geçmek gereklidir. Sermayenin demokratik ve niteliksel kontrolünü gündeme taşıyacak bir kampanyaya ihtiyaç duyulmaktadır. Bu kontrol, hükümetlerin vergiler yoluyla (Tobin Vergisi eski tütün ve alkol vergilerinin bir versiyonudur) pazara müdahale etmesi ya da küreselleşme öncesinde yaptıkları gibi, kur dengesi yoluyla kısa dönemli sermaye akışını denetlemesi gibi yöntemler yerine uluslararası yatırımın mantığını sorgulama yöntemi ile sağlanmalıdır. Böylece, uluslararası yatırımın ne için varolduğu ve ne için varolması gerektiği tartışması, gündeme taşınabilir. Şu da unutulmamalıdır ki, yabancı sermaye üzerinde uygulanacak kontrol, her ülkenin kendi ulusal sermayesi üzerinde uygulayacağı demokratik denetimden ayrı ele alınamaz. "Yardım Fonu Sosyalizmi" ya da işçilerin kendi paralarını koyarak oluşturdukları "emek yatırım fonu" benzeri kavramlar bu strateji için yeterli değildir.¹⁶ Bu fonlar, emeğe ekonominin ya da çalışma sürecinin kontrolü imkanını sağlamak bir yana, şu halleri ile gerçek anlamda bir projeyi yürütme kapasitesine bile sahip değiller. Fonların çoğu, yatırımlarında kârlılık ölçütüne uygun hareket ediyorlar ve hatta sendikalaşmayı içeren mesleklerin yaratılmasını öngörüyorlar. Üstelik, yatırım risklerini işçilerin birikimlerine aktaran bu fonlar, işçileri birikim pazarı ve vergi kontrolörlerinin dünyasına kapatmaktadır (Vergi kontrolörlerinin işi yatırımcıların, devlet tarafından desteklenmesini sağlamak değil, düzen altına alınmasını ve vergilendirilmesini sağlamaktır.). Bütün bunların içinde en önemli şey, yatırımların kontrolüne dair bu dar çerçeveli yaklaşımın, bankadaki para-

ları, kapitalistlerin, istedikleri gibi kullanabilecekleri, meşru kaynakları olarak gören geleneksel kavramlaştırmayı güçlendirmesidir.

Yardım fonu sosyalizminin bile radikal bulunduğu bir dünyada yatırımların demokratik denetimi düşüncesi nasıl gündeme taşınacaktır? Hemen işin başında bu yaklaşımı devlet politikası gündemine almayı düşünmemeliyiz. Şunu hatırlamalıyız ki, *yeni bir stratejinin ilk adımı*, emek hareketini, kasılıp kaldığı savunma konumundan çıkarmak, tekrar azimle fikir üretmesini sağlamak ve böyle bir zihniyet içinde bir kere harekete geçtiğinde devletten radikal isteklerde bulunmaya yönlendirmek olacaktır. Toplumsal hareket aktivistleri ve sendikacılarla konuşmalarım sırasında, aşağıdaki argümanların etkili olduğunu keşfettim.¹⁷ Bugün Kanada’da, 18 yaşın altındaki herkese kendi bölgelerindeki okul sistemi içinde bir yer bulma yükümlülüğünü yasal olarak taşıyan ve doğrudan seçimle belirlenen okul yönetim kurullarına sahibiz. Bu kurullar üstlendikleri görevleri yerine getirmek için hükümetten fon ve vergi indrimi gibi destekler almaktalar. Peki o halde neden herkese kendi bölgesinde iyi kazandıran bir iş bulmakla yasa tarafından sorumlu tutulan, yerel düzeyde doğrudan seçilen “ekonomik planlama” ya da “meslek geliştirme” kurullarına da sahip olmayalım ki? Bu kurulların kişisel olarak herkese iş bulmaları gerekli değil, ancak yeni işlerin yaratılması ve zaten çalışanların işten çıkarılmaması için kimi yeni projeler geliştirip bunlara kaynak bulabilirler. Bu kurullara da, okul yönetim kurullarına yapıldığı gibi işlerini başarabilmeleri için kimi fonlar ve yardımlar sağlanmalıdır. Eğer bu iş doğru dürüst yapılacaksa, bunun oldukça masraflı olacağına kuşku yoktur. Öyleyse fonlar nereden bulunacak? Fon sağlamanın gerçekte tek etkili yolu, bankaların ve diğer finansal kuruluşların ellerinde dolaşan artı-değerin (aslında bizim paramız) önemli bir kısmının kesilerek yerel kurullara dağıtılmasıdır. Bölgesel eşitliği sağlamak amacıyla bu paranın toplanması ve yerel kurullara dağıtılması işi merkezi olarak hükümet tarafından yapılmalıdır.

Bu tartışmayı ortaya koyduğumda, ilk başta iş güvensizliğine karşı demokratik reform talebini dile getirdiğim için genellikle güçlü bir onaylama ile karşılaşırım; ta ki bu reformların gerçekleşmesi için finansal sistemin kontrol altına alınması gerektiğini söyleyene dek. Şunu açıkça ortaya koymak gerekir ki, buradaki sorun, sadece bir şehirde sosyalizm kurma meselesi

¹⁷ Bu tartışmayı ilk olarak (Panitch, 1986)’da ortaya koymuştum.

18|property developers (ç.n.).

19| Bkz. (Graham, 1998, 1999). İş saatlerinin azaltılması konusunda Alman sendikalarının tavrı için bkz. (Silva, 1999: 99-100).

değildir. Gerekli olan, genel olarak uygulanması gereken (siyasal olduğu kadar ekonomik) bir yapısal reformdur. Ancak, şu gerçeği inkar etmekte de hiçbir mantık yoktur; emeğin ve diğer toplumsal hareketlerin eyleme geçme kapasitesi arttırılmadığı sürece, bu yerel kurullara seçilecek insanlar mal-mülk sahipleri ve “mülk çoğaltıcılarından”¹⁸ başkası olmayacaktır. Üstelik, yatırımların demokratik denetimi için düzenlenen il ölçeğindeki bu şema, tüm hizmet ve sanayii sektörlerindeki işçi ve tüketicilerin bir araya getirildiği sektörel kurullarla uyumlu hale getirilmelidir. (Bu sektörel kurullar, “endüstriyel demokrasi” kavramı ile ortaya atılan ve işçileri birbirileri ile kıyasıya rekabet ortamında karşılıklı düşmanlığa düşüren şirket düzeyindeki düzenlemeler ile tamamen karşıt bir amaç taşımaktadır.) Kamu sektöründe, bu kurullara hem kamu çalışanları, hem de onların “müşterileri” dahil edilmelidir. Böylelikle şu an bürokratik yapılar içinde tasarlanan ve uygulanan sosyal ihtiyaçlara dönük hizmetlerin sunulması da demokratikleştirilmiş olacaktır.

Bu aşamada temel sorun emekçileri ve emek hareketlerini, bu tür bir yapısal reformun anlamlı bir şekilde gündeme taşınması için gerekli kapasiteyi nasıl geliştireceklerini düşünme noktasına getirebilmektir. Bu sorun bizi, yeni emek stratejisinin ikinci boyutuna taşımaktadır: Emeğin kendisini de dönüştürecek bir strateji gereksinimi ortadadır. Bu gereksinimi ortaya çıkaran sadece yatırımların demokratik denetimi benzeri radikal talepler değildir. Çalışma sürelerinin azaltılması gibi, gündeme alınmayı başarmış reformlar bile, emek hareketi içindeki sınırlarla karşılaşmaktadır. Örneğin, Fransa’da kabul edilen 35 saat yasası, çok kısa sürede mühendislik sektöründeki sendikaların çoğunluğu ile yapılan bir çeşit anlaşma ile yüz yüze geldi. Bu yasa yoluyla gerçekleştirilmek istenen işsizlere yeni iş yaratma hedefi hayal kırıklığı ile sonuçlandı: Çünkü haftada 4 saatlik iş kaybı [bu anlaşma uyarınca], yıllık toplam çalışma süresi tavanının yukarı çekilmesi ve yıllık fazla mesai sınırının ikiye katlanması gibi uygulamalarla yıl içinde dengele-nerek telafi edildi. Böylece, bu anlaşma yalnızca işverenlerin “esneklik” talebini karşılamakla kalmadı, aynı zamanda şirketlerin 35 saat yasasının hedeflediği üzere daha fazla işçi alma ya da daha çok fazla mesai ödeme eğilimlerini ortadan kaldırdı.- Anlaşmanın bu hali, sermaye ile uzlaşmanın bir yolu olarak yasanın ikinci turuna dahil edildi.¹⁹

Bu durum, iş kutuplaşması skandalını ortaya koymaktadır.

Bir tarafta haftada 50-60 saat çalışan “tam zamanlı” işçiler, diğer tarafta 20 saatin altında çalışan “geçici” işçiler.- Bu sorun yerel düzeyden ICFTU’ya üye ulusal konfederasyonlar düzeyine kadar sendikaların kendilerinde bir dönüşüm gerçekleşmeden aşılamaz. Gerçekleştirilecek dönüşüm kısmen bugün Amerikan emek hareketi içinde tartışılan, sendikal faaliyetin “hizmet sunma” yerine “örgütlenme” amacına doğru yönelmesini içermelidir (Her ne kadar “hizmet sunma” kapasitesi örgütlenme itkisinden hiçbir şekilde ayrılamaz ise de.). Ayrıca dönüşüm kısmen de Kim Moody’nin *Yalın Dünyanın İşçileri* adlı önemli kitabında tartıştığı, “toplumsal hareket sendikacılığı”nın yaygınlaştırılmasını kapsamalıdır (Moody, 1997). Her iki açıdan da amaç, sendikaların üyelerinin yalnızca etnik ya da ırk ve cinsiyete dair kimliklerini değil, aynı zamanda onların birer işçi olmanın ötesinde tüm yaşam deneyimlerini içine alacak şekilde dönüştürmeleridir. Bu dönüşüm toplu pazarlık önceliklerine de yansıtılmak ihtiyacındadır. Ayrıca, sendikaların çalışanların iş dışında aktif oldukları tüm mekan ve alanlarla ilgili olanakları üzerine sıkı kafa yorma zorunluluğu vardır. Bunlara ek olarak eğer işçi sınıfının bu tür yaşam alanları uygun şekilde yeniden yapılandırılacaksa; sendikaların, demokrasi ve kapasite geliştirme becerilerini ne derece arttırabilecekleri araştırılmalıdır.²⁰ Bu noktada asıl görev sendikalara düşmektedir. Ancak, daha geniş sosyo-politik bağlamda tasavvur edilen hareketlere de hala şiddetle ihtiyaç duyulmaktadır; ki bu hareketler, eğer yeterince adanmış ve azimli iseler hala büyük bir potansiyel taşıyor olabilirler.

O halde, emek için bir stratejiden söz etmek hemen işin başında ekonomi ve devletin demokratikleştirilebilmesi için gerekli detaylı bir politika seti ortaya koymak değildir. Stratejiden söz etmek aslında işçilerin ve onların sendikalarının, “iktidar yapısını” değiştirebilmek, hangi yeni becerilere ihtiyacı olduğunu ortaya çıkarmakla görevli *emek hareketinin, kendisinin demokratikleştirilmesi, yeniden kurulması ve yeniden örgütlenmesinden söz etmektir*. Greenfield, *Socialist Register* 2001’deki yazısında Doğu Asya’daki militan protestolar ve grevler şeklinde gelişen kitlesel işçi eylemlerindeki ironiyi ortaya koymaktadır. İşçiler, bu eylemlerde genel anlamda sosyo-politik demokratikleşme ve demokratik reform taleplerini dile getirirken kendi örgütleri ve kolektif eylemlerinde demokratik süreçlerin işleyişine önem vermemektedirler. Aynı şey gelişmiş

²⁰ Daha ayrıntılı açıklama için bkz. (Panitch-Gindin, 2000).

kapitalist ülkelerdeki sendikalar için de geçerlidir. Örneğin, Amerikan sendikaları örgütlenmenin ve tabandan katılımın önemini kavramış olsalar da, bunun sendika içi demokrasi ile bağlantısını kurmamışlardır. Mike Parker ve Martha Gruelle'nin *Emek Notları* adlı el kitabında dedikleri gibi *Demokrasi güçtür*.

Örgütlenme modeli, hizmet modelinden büyükçe bir adım kadar öndedir, ancak bazı sınırları vardır. Pratikte, bazı sendika liderleri üye katılımını cesaretlendirirken yönetimin taban tarafından kontrolü ilkesini dışlamaktadırlar. Bu liderler üye katılımını bir musluğu açıp kapatır gibi kontrol etmek istemektedirler. Bu yolla, liderler çabuk alevlenen kısa süreli hareketleri sıkı disiplin altında tutabileceklerdir. Taban akıllı evvel görevli ve uzmanlardan hareket emri beklerken, onlar geleneksel kuralları ya da önceden yapılmış anlaşmaları bozacak adımları atmaya hiç niyetli olmayacaklardır (Parker - Gruelle, 1999: 26).

Elbette burada karşımıza derin bir sendika kültürü çıkmaktadır. Bir yanda tabanın işverenle (ya da bir başbakanla, parti lideri ile, talk-show spikeri ile) direşken bir biçimde konuşan lidere duyduğu hürmet ve hayranlık ile diğer yanda radikal olsa bile lider pederşahiliği arasında bir diyalektik bulunmaktadır. Parker ve Gruelle'nin altını çizdiği gibi, "pederşahi lider, üyelerin gerçek çıkarını kalbinde taşıdığına inanmakta ama öte yandan tabandaki bu kitlenin kontrol altında tutulması gerektiğini de savunmaktadır" (1999:2). Burada sorun, demokratik karar alma ve hesap verebilirlik ilkeleri bağlamında hangi yapısal mekanizmaların teknik olarak daha uygun olduğu konusu değildir. Önemli olan bu mekanizmaların tabanın hürmet duygusunu yenmesi, liderin uzmanlık bilgilerini kendi kişisel sermayesi olarak biriktirmek yerine başkalarına aktarması ve lider değişikliğinin daha sık gerçekleştirilmesi konularını içeren demokratik kapasitenin gelişmesi açısından katkısını ölçebilmektir. Tüm bunlar bir yana, ihtilaf yaratmaya en yakın konular üzerinde tartışmayı bastırmak yerine cesaretlendirmek gerekir. Tartışmayı bastırma problemi, -ister hoşgörüsüzlük, ister sabırsızlık, isterse zor sorulardan kaçma isteği yüzünden olsun- temel olarak yukarıda bahsettiğimiz lider eğitimleri ile taban davranışları arasındaki diyalektikten kaynaklanmaktadır. Yeni Sweeney yönetimi tarafından AFL/CIO'ya atanan en yaratıcı ve radikal personel Bill Fletcher'a göre;

Diyaloğa vurgu yapmak gereklidir. Amaç işçilere *yönelik* konuşmak değil, onlarla tartışmayı özendirme. Tartışmanın amacı işçilerin bilincini geliştirmek olacaktır. Ancak burada yine bazı önemli prob-

lemlerle karşılaşmaktayız. Emek hareketi içinde bir grup, işçilerin ekonomik çıkarlarının farkına varmalarının zorunlu olduğunu ve bu nedenle ırk, cinsiyet vb. gibi bölücü konular tarafından ilgilerinin başka yöne çekilerek engellenmemeleri gerektiğini savunmaktadır. Başka bir grup ise, ekonomik çıkarların önemini kabul etmekle birlikte, işçi sınıfının her şeyi sadece ekonominin dar çerçevesinden görmediğini iddia etmektedir. ABD’de sınıfın kendisi etnik, ırksal ve cinsiyete dair özelliklerle şekillenmiştir. Dolayısıyla, işçiler bölücü ve engelleyici meselelere karşı aşılanamazlar. Sınıf bilinci, işçiler bu konularla ilgilenmeden ve bunlara karşı kendi konumlarını belirlemeden geliştirilemez. Tarih, bu meselenin sınıf mücadelesi için önemini reddederek yaşamaya kalkmanın budalalığını ortaya koyuyor ve artık bunu önemsemenin zamanının geldiğini gösteriyor (Fletcher, 1999: 119).

Başka bir deyişle, sınıf bilinci ile demokrasi arasındaki ilişki, işçi sınıfını daha kapsayıcı bir sosyal aktör haline dönüştürmek açısından özel bir önem arz etmektedir. Benzer şekilde, sendika örgütünü örgütsüzlere doğru genişletmenin en etkili yolu; demokratik kapasiteyi geliştirme hedefini eski üyeler arasında olduğu kadar yeni üyeler arasında da ana hedef olarak yerleştirmektir. Bu açıdan, üyeliğin gelişmesi, liderliğin gelişmesi kadar fark yaratır. Örgütlenme deneyimlerinin zenginliği-ne dikkat çeken Katherine Sciacchitano şöyle demektedir:

O halde cephe örgütleyicileri için sendika kampanyaları ile hareket inşası arasındaki temel bağ tek başına militanlık değildir. Bir örgütleyicinin dediği gibi, işçileri bir eylemden diğerine sürükleyebilirsiniz –ama eğer stratejinin oluşturulmasına ve tartışılmasına katılmazlarsa hiçbir şey öğrenemeyeceklerdir. Bir hareket inşa etmek, örgütlenme ve öğrenmenin tabanda nasıl gerçekleştiğini anlamayı gerektirir. Bu ise, emek entelektüelleri, eğitimciler, cephe örgütleyicileri ve benzerlerinin başarıları olduğu kadar başarısızlıkları da yansıtan bir süreç başlatmaları anlamına gelmektedir... Her şeyden çok, bu, örgütlenme açısından –sadece örgütleyicilerin değil- işçilerin önemine dikkat çekmek demektir... Aynı zamanda bize, sendika personelinin yetiştirmemizi ve geliştirmemizi önermektedir.... Liderleri ve komite üyelerini sadece iş arkadaşlarını harekete geçirmek üzere değil, tüm grubu bütün olarak geliştirmek üzere eğitmek gereklidir. Demokratik karar alma, katılım ve üyelerin aktif örgütlenmesi ilkelerinin hayata geçirilmesi açısından, liderlerin ve sendika personelinin eğitimciler olarak yetiştirilmesi atlanmaması gereken önemli bir noktadır (Scacchitano, 2000: 75-81).

Elbette ki, Gorz tarafından geliştirilen ve buradan günümüz koşulları için formüle edilen radikal emek stratejisi hiç

21| Bkz. (Gindin, 1998) ve aynı yıl *Canadian Dimension*'in farklı sayılarında yer alan ilgili tartışmalar.

şüphesiz sosyalist bir stratejidir. Bu strateji, “anti-kapitalist” etiketinin, üzerlerine kurumsallaşmış medya tarafından yapılandırılmakla kalmayıp, Seattle ve Washington’daki göstericilerin kendileri tarafından da açıkça benimsendiği günümüz ortamına uygun bir stratejidir. Bu ortamda, sadece sınıf kavramını değil, sosyalist politik örgütlenme sorununu da yeniden ele alma ihtiyacı giderek artan bir şekilde hissedilmektedir. Bu ihtiyaç, hem emek hareketi ve diğer toplumsal hareketler için de yıllardır birleşik kampanyalarda çalışan eski politik aktivistler arasında, hem de üçüncü dünyadaki kötü çalışma koşullarına karşı (sweat-shop kampanyaları) kampanyalar ile uluslararası şirketleri damgalama eylemlerinde ortaya çıkan ve küreselleşme karşıtı protestolarda filiz veren genç aktivistler jenerasyonu arasında duyulmaktadır (Klein, 2000). Parti politikasına uzak durma tavrı sürmektedir. Ancak, birleşik eylem ve kampanyaların ötesinde bir şey yapmak gerektiğine dair feryatlar artık sıklıkla duyulmaktadır. Anti-kapitalist stratejinin ciddi anlamda neye tekabül ettiğini tartışmak ve belirlemek üzere bir çeşit organizasyona ihtiyaç vardır. *Emek için geliştirilecek yeni stratejinin üçüncü ögesini* de bu nokta oluşturmaktadır.

Kanada’da bu ihtiyaç, deneme kabilinden kimi hareketler tarafından izlenen tartışmalara yol açtı. Tartışma aktivistlerin pek çoğunda heyecan yaratan “yapılandırılmış hareket” kavramı etrafında dönmekteydi.²¹ İhtiyacı duyulan yapı, bir parti olamazdı, ancak, son yıllarda hepimize aşına hale gelen, belli bir konuda bir araya gelen aktivistlerin bir çeşit koalisyonundan da fazla bir şey olmalıydı. Sol üzerindeki belirsizliğin ortaya çıktığı şu tarihsel uğrağa duyarlı olması gereken bu yapının, öncelikli vurgusu dönüşüm olmalıydı: geniş anlamda alternatif politikalar üretme ihtiyacı ile günlük eylemliliği birleştirmek sorunu üzerinde kolektif olarak çalışmak için gerekli mekan ve yönetim yaratacak, ve radikal değişime yönelik hali hazırdaki kararlılığı örgütlemek yoluyla, bu enerjinin dağılıp gitmesini önleyip örgütsel birikim eğilimini artıracak bir dönüşüm. “Yapılandırılmış hareket” insanları, küreselleşme ve kurumlarına karşı kampanyalara ağırlık veren örgüt ve geniş tabanlı koalisyonlardan koparmayacaktı. Ne de sosyal demokrasinin parlamenter projesinin altını kazmaya çalışacaktı. Onun çok daha uzun dönemli farklı bir projesi olacaktı. Neoliberal küreselleşmeye karşı gerçek bir alternatif vizyon ve program geliştirmeye yönelecekti. –Ve hatta burada tartıştığımız demokratikleş-

me, kapasite geliştirme ve liderlik nitelikleri bağlamında gerçek bir alternatif pratiğe yönelecekti. Günümüzün sosyal demokrat partileri bunu başarmak konusunda yeteneksiz görünüyorlar.- Fakat eski partiler mi bir şekilde dönüştürecek, yoksa yeni partilere mi ihtiyaç duyulacak sorusunun cevabı, geleceğe yani yapılandırılmış hareketin sağlayacağı ilerlemenin ölçüleri anlaşıldıktan sonraya bırakılmalıdır. Bu ölçülerden biri, burada özetlenen emek stratejisinin sendikalar kadar diğer toplumsal hareketler tarafından da kabul edilip geliştirilmesi olacaktır. En az bunun kadar önemli başka bir ölçü ise, bu tür bir yapılandırılmış harekete neticede kaç sendikacının katılacağıdır. Yerel ve ulusal emek liderlerinin, endüstriyel arenada onlara güvenen kişileri sosyalist politik örgüte katma yolunda risk almaya hazır oldukları bir dönem olmuştu: Ancak böyle bir şeyin herhangi bir ölçekte yeniden gerçekleşebilmesi için önce, Kanada emek hareketi kültürü, hem liderler hem de üyeler açısından önemli bir değişime uğramalıdır. Yine de denemekten başka çare yok.

Elbette, her ülkenin politik kültürü ve örgütlülüğü birbirinden farklıdır. Kanada’da yapılandırılmış bir hareket inşa etmeye çalışan bizlerin, Brezilya gibi ülkelerden öğreneceği çok şey vardır. Brezilya’da emek liderleri bundan daha yirmi yıl öncesinde, sendika üyelerinin bir çoğunu yeni bir parti oluşturma konusunda harekete geçirebiliyorlardı. Tabii ki, güney ve kuzeyde, değişime yönelik stratejilerin zamanlaması farklı olacaktır. Örneğin, El Salvador’da iç savaşın sona ermesinden sonra, ülke liderlerinden Fecundo Guardado, FMLN hakkındaki endişesini açıklamıştır. FMLN’nin o dönemin sonunda yapılacak seçimler göz önüne alındığında bir parti olarak kendini hazırlaması gereken uzun dönemli hedefleri açısından çok kısa bir süresi vardı. (Bu seçimlerde Guardado, FMLN’nin başkan adayı olarak gösterilmişti.) Guardado’ya göre bu kısa süre içinde hareket etmek yanlıştı. Bu seçimlere kadar verili olan süre, ancak kısa vade hedefleri için yeterli olabilirdi ve bu vadede FMLN, ancak, iç savaş sırasında kendine bağladığı aktivist tabanına seslenmeyi ve bunları parti üyelerine dönüştürmeyi başarabilirdi. Orta vade 2010 yılıydı; bu vadede ise, parti yeni üyeler kazanmayı ve politik bir taban yaratarak El Salvador siyasal arenasında en güçlü parti haline gelmeyi umabiliirdi. Guardado’ya göre 2020 yılına uzanan uzun vadede ise, FMLN, toplumda tam bir hegemonik üstünlük sağlayarak ik-

22|Bu iki nokta bana, 1995'de FMLN'nin bir eğitim programı oluşturmaya yardım etmek amacıyla El Salvador'da bulunduğum sırada yaptığım kişisel görüşmelerde belirtilmişti.

23|Bu gözlemler 1995 Kasım'ında NUMSA aktivistleri ile yaptığım görüşmelere dayanmaktadır.

tidar olmayı ve böylece istediği değişimi gerçekleştirmeyi hedefleyebilirdi. Fakat, o dönemde, FMLN'nin eğitim programı yöneticisi olan Angela Zamaro, bu sabırlı strateji düşüncesine tepki gösterdi. Hatta eğer parti böyle bir zamanlamayı kabul ederse ayrılmayı düşüneceğini belirtti. Birlikte çalıştığı insanların uzun iç savaş sırasında yaptıkları bunca fedakarlıktan sonra, acil reformlara ihtiyaçları vardı. Zamora, eğer Guardado'nun stratejisi uygulanırsa, bu insanların yüzüne bakamayacağını ve onlara bir yirmi yıl daha beklemeleri gerektiğini söylemeyeceğini düşünüyordu.²²

Bu metinde tartışılan emek stratejisi, tıpkı Gorz'un ki gibi, Kuzeyin deneyimine ve koşullarına bakarak tasarlanmıştır. Guardado'nun ortaya attığı tür bir sabırlı strateji, Kanada gibi zengin bir ülkede yeni yapılandırılmış hareket açısından çok şey ifade etmektedir. Ancak, bu stratejinin El Salvador için hiçbir şey ifade etmediği açıktır. Yine de Guardado'nun uzun vadeli stratejisinin vurguladığı (*Socialist Register*'ın 2001 cildinde Güney'deki işçi sınıfları üzerine yer alan makalelerin de gösterdiği) gibi, emeğin Kuzey'de karşılaştığı uzun vadeli yaklaşımı zorunlu kılan sorunların pek çoğu El Salvador'da yaşayan emeğe yabancı değildir. Cinsiyetçilik, hoşgörüsüzlük, bölünme, antidemokratik eylem süreci, emek aristokrasileri tarafından inşa edilen hiyerarşik yapılar, bir tarafta liderlerin kendini beğenmişliğini öbür tarafta üyelerin teslimiyetçiliğini besleyen örgütsel diyalektik... Bütün bu sorunlar Kuzey'de olduğu kadar Güney'deki emek hareketinin de ortak sorunlarıdır ve bunların çözülmesi uzun zaman alacak gibi görünmektedir. Güney'den başka bir örnek vermek gerekirse: Güney Afrika'da Apartheid rejiminin sona ermesi ve yeni hükümetin demokratik yoldan işbaşına gelmesi ile birlikte işçi sınıfının militanlığında ve kendine güveninde genel bir yükseliş yaşanmıştı. Ancak bu yükseliş ortamında bile, emek hareketi içindeki bölünmeler dikkat çekici nitelikte idi. Bu durum, 1995 yılında metal işçileri sendikası NUMSA'nın, sadece Johannesburg'da greve giden belediye işçilerine değil, aynı zamanda Eastern Cape'de (komünist belediye başkanı tarafından işten atılan) 7 bin siyah hemşireye karşı sergilediği ilgisizlikte –hatta temel kaygının ortak olmayışında– açığa çıkmıştı.²³ Kamu ve özel sektör sendikaları arasındaki benzer bölünmeler, elbette ki Kuzey ülkelerinde de ün salmıştır; ancak içinde bulunduğumuz şu tarihsel uğrakta emek hareketi açısından, dayanışmanın sadece

bir şarkı olmaktan öte bir pratik olarak taşıdığı önem, daha önceki herhangi bir dönemde olduğundan çok daha acı bir şekilde ortadadır.

Bu ağırbaşlı düşünceler, yeni *emek stratejisinin dördüncü boyutu* ile ilgili olarak varmak istediğimiz çıkarsamaya uymaktadır; *yeni bir enternasyonalizm*. Peki ama, küreselleşme çağında enternasyonalizm emek için ne ifade etmektedir? Ulusal emek hareketleri içinde onların zayıflığını yansıtan derin sorunlar, birden bire küreselleşme karşıtı kampanyaların ve çokuluslu şirketlerle ulus ötesi toplu pazarlığın yaygınlaşması sonucunda, sihirli bir şekilde çözümlüverecekmiş gibi davranmanın alemi yoktur. Sam Gindin, uluslararası emek hakkında şunları söylerken haklı görünmektedir:

Uluslararası emek topluluklarının her biri mücadelemize yapıcı katkılarda bulunmaktadır. Bu gruplar, hem bilgi ve analizlerin aktarılmasında hem de destek ve dayanışmanın harekete geçirilmesinde yararlı araçlardır. Ancak, burada yine onların sınırları konusunda açık olmalıyız. Uluslararası stratejik koordinasyon, ulusal hareketlerin gücüne dayanır. Örneğin eğer Amerikan emek hareketi hâlâ kendi güneyinde örgütlenemiyorsa, eğer Meksika emek hareketi General Motors benzeri büyük bir tek şirketin tüm işyerlerinde tek bir ortak sendikaya hala sahip değilse ve eğer Kanada emek hareketi, özel hizmet sektörlerinde temel örgütlenmeyi hala başaramadıysa, biz Amerika, Meksika ve Kanada emekçileri arasında nasıl bir enternasyonalizm bekleyebiliriz? (Gindin, 1999: 202).

Hatta ne Kuzey ne de Güney’de ne kadar keskin olursa olsun sınıf mücadelesi dışında herhangi bir toplumsal mücadelenin ulus devlet düzeyinde küresel politik savaş meydanına çıkabileceğine inanmak anlamsızdır. Elbette ki ileri gelen kapitalist ülkelerin sınıf güçleri dengesinde önemli bir değişim meydana gelmediği sürece, IMF, Dünya Bankası hatta ILO’ya karşı yürütülen kampanyaların hiçbir şey ifade etmeyeceği düşüncesini savunmuyoruz. Küreselleşmenin ulus devleti sona erdirdiğine dair yandısamayı ortadan kaldırabilmek için, ulus devletlerin yerel burjuvazi ile uluslararası sermaye arasındaki karmaşık ilişkilerin yürütülmesi sorumluluğunu nasıl üstlenir hale geldiğini çözümlememiz gerekir. Eğer bu yandısamayı

yok etmek istiyorsak aynı zamanda ulus devletlerin, hem ulusal düzeyin ideolojik ve politik biçimleri ile sınıf mücadelesinin temel karakterini yansıtan, hem de küresel düzeyde belirlenen konjonktürden giderek daha fazla etkilenen bir yöntem izlediğini de görmemiz gerekir. Hugo Radice, çok doğru bir biçimde “emek ve sermayenin ulusüstüleşme dereceleri arasındaki asimetri yüzünden işçilerin, küreselleşmenin aktif muhalifleri olmak yerine pasif nesneleri haline geldiğini” belirtmiştir (2000: 14-15). Ancak bu durumun asıl sebebi, emek ve sermayenin ulusal güçleri arasındaki asimetridir. İşçilerin durumu, asıl ulusal düzeyde bir değişim sonucunda düzelebilir. Radice, gelişmeci rekabetçilik çıkmazının aslında, gelişen milliyetçiliğin başarısızlığının bir göstergesi olduğunu iddia etmektedir. Buradaki sorunun cevabı da yine ulusal düzeydeki sınıf ilişkilerinin dönüşümünde yatmaktadır. Emek, ulusal burjuvazinin tamamlayıcı ortağı olmaktan memnun kaldığı –bundan daha fazlasını yapacak kapasiteye sahip olmadığı– sürece, Radice’nin da belirttiği gibi milliyetçilik gelişmeye devam edecektir. Fakat böylesi bir yeteneksizlik ortamında, yerel burjuvazinin önemsiz istisnalar dışında, küresel emperyalizmin belirlediği gelişme rotasına dışına çıkmaya isteksiz olduğu bu konjonktürde, işçi sınıfının burjuvaziye sunduğu ortaklık önerisinin hiçbir önemi kalmadı. İşte bu yüzden emeğin yeni bir strateji geliştirmesi bugün büyük bir önem taşımaktadır.

Enternasyonalizm eğer ulusal düzeyde yapılması gereken değişimin alternatifi ya da vekili olarak ele alınırsa, bunun sonuçları felaket iyi ihtimalle olumsuz olur. İşçi sınıfının küresel birliği için edilen dualarda çok dikkatli olmak gerekir: Bu duaların genellikle etkili bir uluslararası dayanışma ve karşılıklı anlayıştan bol bol laf ürettiği gerçeği, ilk defa 1914 yılında oldukça trajik bir şekilde ortaya çıkmıştı. Bu aşamada etkili bir enternasyonalizm, her yerel emek hareketinin, diğerlerinden öğrenebileceklerine açık olması yoluyla gerçekleştirilebilir. Farklı emek hareketleri, hala kaçınılmaz bir biçimde yerel temelde gerçekleşen sınıf mücadelelerinin sınırları ve olanakları hakkında birbirlerinden bilgi alabilirler. Porto Alegre belediye başkanı, Brezilya İşçi Partisinin bu şehirde uygulamaya koydu-

ğu “katılımcı bütçe” (Bkz. Rebick, 2000: II. Bölüm) hakkında konuşmak üzere Toronto’ya geldiğinde, Coca Cola’yı buraya yatırım yapmaya ikna etmek için düzenlenmiş parlak broşürleri görmemiz gerekmez. Asıl ihtiyacımız bu bütçenin tartışıldığı halk meclislerinde, işçilerin emlakçı ve diğer mülk çoğaltıcılar karşısında nasıl üstün geldiğine ilişkin ayrıntıları öğrenmektir. Bu bizim Kanada’da nasıl yapılacağını bilmediğimiz bir şeydir. Benzer şekilde, Kanadalı sendikacılar ve sol entelektüeller de, Ontario’da sendika ve diğer toplumsal örgütlerin koalisyonu tarafından örgütlenen başarılı günü birlik grevleri anlatmaya dış ülkelere gittiklerinde, bu ilginç hareketi bir sızlanmaya dönüştüren gerilim ve bölünmeler konusunda samimi olmalıdır (Munroe, 1997; Niemeijer, 2000; Conway, 2000a, 2000b).

İhtiyacını duyduğumuz enternasyonalizm, her ülkenin işçi sınıfı mücadelesi için gerekli stratejik ve fiziksel kaynakların sağlanmasına katkıda bulunabilen ve bunun için uygun mekanlar yaratabilen bir enternasyonalizmdir. Bu anlamda Kuzeydeki emek hareketleri yirminci yüzyılın son yirmi yılında ortaya çıkan hareketler içinde özellikle Brezilya işçi Partisi’ne ve Güney Afrika’daki COSATU’ya çok borçludurlar; çünkü bu iki örgüt yeni bir strateji geliştirme yolunda hem kılavuz oldular hem de ilham verdiler. Kuzeyde yaşayan bizler, bu politik borcu, tüm gücümüzü Üçüncü Dünyanın finansal borçlarını iptal ettirme amacını taşıyan kampanyalara destek vererek ödeyebiliriz. Borçların iptali, pratik açıdan küreselleşmenin kurumlarından koparabileceğimiz şu an için en yakın reformdur. Güney’e olan politik borcumuzu zengin kapitalist ülkelerin işçi sınıfı kültüründe uzun vadeli bir dönüşüm yaratmaya yönelik çabalarımızla da ödeyebiliriz. Böylece Gorz’un değişikle sendikaların, işçileri tüketim toplumunun kuyruğuna takmaktan öte bir şeyler yapmasını sağlayabiliriz. Ekolojik muhakeme bir yana, burada tehlike altında olan, küresel kapitalizme alternatif bir enternasyonalizm geliştirme ihtimalidir. Bu enternasyonalizm, kapitalizme alternatif olacaksa, kaynak dağılımını zengin ülkelere fakir ülkelere doğru düzenlemeyi hedeflemelidir.

Dünyadaki işçi sınıfları değişiyor ve dünyadaki emek hare-

ketleri de onlarla birlikte değişecek. İçinde bulunduğumuz küreselleşme çağında en önemli sorunun “dayanışmanın yeniden keşfedilmesi” olduğuna kuşku yoktur. Yerel mücadeleler için uluslararası destek kazanmak bugün her zaman olduğundan daha fazla önemlidir. Ancak, ulus ötesi strateji tartışması, her yerel hareketin zayıflıkları ve sorunları üzerine tartışmaları dışlamamalıdır. Bu, şimdi özellikle gereklidir; çünkü bir ülkede emek ve onun müttefiklerinin kaydettiği ilerlemelerle uğradığı yenilgiler diğer ülkeler için ibret verici örnekler olacaktır. Küreselleşme çağında yeni emek stratejilerinin uluslararası ölçekte başarısı, ulusal baskıların koordine edilip tek bir noktaya yöneltilmesi yoluyla sağlanacaktır. Eğer işçi sınıfı bugün tüm dünyada göze çarpan kitle mücadelelerinden giderek daha iyi bir yarın yaratmaya yönelecekse, ona gereken yeni emek enternasyonalizmi ulusal mücadelelerin hakkını vermeyi bilen bir enternasyonalizmdir.■

KAYNAKLAR

- Amin, Samir (2000), “The Political Economy of the Twentieth Century”, *Monthly Review*, June.
- Bienefeld, Fred (1994), “Capitalism and the Nation State in the Dog Days of the Twentieth Century”, *Socialist Register 1994*.
- Bienefeld, Fred (1996), “Is a Strong National Economy a Utopian Goal at the End of the Twentieth Century” in R. Boyer ve D.Drache (eds), *States Against Markets*, London: Routledge.
- Buhle, Paul (1999), *Taking Care of Business: Samuel Gompers, George Meany, Lane Kirkland and the Tragedy of American Labour*, New York: Monthly Review Press.
- Conway, Janet (2000a), “Knowledge, Power Organization: Social Justice Coalitions at a Crossroads”, *Studies in Political Economy*, 62, Summer.
- Conway, Janet (2000b), “Forum Assessing Seattle”, *Studies in Political Economy*, 62, Summer, 5-43.
- Fletcher, Bill Jr. (1998), “Labour Education in the Maelstrom of Class Struggle” in Wood et.al. *Rising From the Ashes*, New York: Monthly Review Press.
- Gindin, Sam (1998a), “Notes on Labour as the End Of the Century”, in Ellen Wood et. Al. (eds), *Rising From The Ashes*, New York: Monthly Review Press.
- Gindin, Sam (1998b), “The Party is Over” *This Magazine*, Nov-Dec.
- Gindin, Sam (1995), *Canadian Auto Workers*, Toronto: Lorimer.
- Gorz, Andre (1989), *Critique of Economic Reason*, London: Verso, 1989.
- Gorz, Andre (1982), *Farewell to the Working Class*, Boston: Southend

Press, 1982.

Gorz, Andre (1967a), *Strategy for Labour: A Radical Proposal*, Boston: Beacon, 1967 [*Strategie Ouvriere et Neocapitalisme*, Editions du Seuil, 1964].

Gorz, Andre (1967b), "Reform and Revolution", *Socialist Register* 1967.

Graham, Robert (1998), "Unions split over 35 hour week", *Financial Times*, October, 14.

Graham, Robert (1999), "Turning Back the Clock", *Financial Times*, July, 29.

Greenfield, Gerard (1998), "The ICFTU and the Politics of Compromise" in Ellen Wood et. Al. (eds), *Rising from the Ashes? Labour in the Age of Global Capitalism*, New York: Monthly Press Review.

Greenfield, Gerard (1999), "Union Responses to Negotiations on the WTO Agreement on Agriculture: A Strategy of Exclusion" (Discussion paper), May 7.

Jacot, Henry (2000), "The New Collectivism", *New Left Review* (II), 1, Jan/Feb.

Klein, Naomi (2000a), *Nation*, July 10.

Klein, Naomi (2000b), *No Logo: Taking Aim at the Brand Bullies*, Toronto: Knopf.

Levinson, Charles (1972), *International Trade Unionism*, London: Allen & Unwin.

Martin, Andrew - Ross, George (1999), "The Europeanization of Labour Representation" in Andrew Martin ve George Ross, /eds), *The Brave New World of European Labour*, New York: Berghahn Books.

Moody, Kim (1997), *Workers in A Lean world: Unions in the International Economy*, New York: Verso.

Munroe, Marcella (1997), "Ontario's Days of Action and Strategic Choices for the left in Canada" *Studies in Political Economy*, 53, Summer.

Naim, Moses (2000), "Lori's War", *Foreign Policy*, Spring.

Nichols, John (2000), "Now What? Seattle is Just a Start", *The Progressive*, January.

Niemeijer, Marsha (2000), "The Ontario Days of Action- The Beginning of a Redefinition of the Labour Movements Political Strategy?" (Presentation Paper), Cologne, March 16-19.

Panitch, Leo (1986), "A Socialist Alternative to Unemployment", *Canadian Dimension*, 20:1, March.

Panitch, Leo (1999), "'Değişen Bir Dünyada Devlet': Küresel Kapitalizmi Sosyal Demokratikleştirmek mi?", Çeviren: K.H. Ökten, *İktisat dergisi*, 392-393, 37-43.

Panitch, Leo (2002), "Sosyalizmin Yenilenmesi", Çeviren: N. Özcan, *Mürekkep*, 18, 42-52.

Panitch, Leo - Gindin, Sam (2000), "Transcending Pessimism: Rekindling Socialist Imagination" *Socialist Register* 2000.

Panitch, Leo - Leys, Colin (1998), "The Legacy of the Manifesto", *Socialist Register* 1998.

Parker, Mike - Gruelle, Martha (1999), "Democracy in Power: Rebuilding

Unions from The Bottom up", *Labour Notes*, Detroit.

Pomfret, John (2000), "China Reports Big Surge in Labour Unrest During 1999", *The San Francisco Chronicle*, April 24.

Radice, Hugo (2000), "Responses to Globalization: A Critique of Progressive Nationalism" *New Political Economy*, 5:1, March.

Rebeck, Judy (2000), *Imagine Democracy*, Toronto: Stoddart.

Silva, Stephen J. (1999), "Every Which Way But Loose: German Industrial Relations Since 1980", in Martin ve Ross, *Brave New World*.

Rodgers, Joel ve Streeck, Wolfgang (1994), "Productive Solidarities: Economic Strategy and Left Politics" in David Miliband (Ed), *Reinventing the Left*, Cambridge: Polity.

Ross, Andrew (1998), *Real Love: In Pursuit of Cultural Justice*, New York: NY University Press.

Sciacchitano, Katherine (2000), "Unions, Organizing and Democracy: Living in 'One's Time, Building for The Future" *Dissent*, Spring.

Stanford, Jim (1999a), "Labour Investment Funds", Toronto: CAW.

Stanford, Jim (1999b), *Paper Boom*, Toronto: Lorimer.

Waterman, Peter (1999), "International Labour's Y2K Problem", *A Contribution to the ILO/ICFTU Conference on Organized Labour in the 21st Century*, 15/11/1999, <http://www.antenna.nl/~waterman/>.

Zuege, Alan (2000), "The Chimera of the Third Way", *Socialist Register* 2000.

Küresel Kapitalizm ve Ulusötesi Kapitalist Hegemonya: Kuramsal Notlar ve Görgül Deliller

William I. Robinson

Çeviren: Erdem Türközü

Giriş

Küreselleşme ve hegemonya, sosyal bilim araştırmalarında önemi gittikçe artan ve 21. yüzyıl toplumuna yönelik anlayışlarımızda kesinlikle merkezi konumda olan kavramlardır. Bununla birlikte bu kavramlar; siyasal iktisatçılar ve sosyologlar, uluslararası ilişkiler, dünya-sistemleri ile Gramscigil akademisyenler ve daha genel olarak toplum kuramcıları arasında ilerledikçe derinleşen tartışmaların konusudur. Bu tartışmaların çoğu, ABD hegemonyasının görünüşteki gerileyişine ve dünya bir dönüm noktasına ya da bir “sistemik kaos” a doğru sürüklenirken bunun yerini hangi yeni hegemonyanın alacağına odaklanmıştır (Arrighi ve Silver, 2000). Bu metindeki amacım, ulus devlet ve devletlerarası sistem bakış açılarından küresel sistemdeki hegemonya sorununun çözümlenmesinin günümüzdeki yaklaşımlarına karşıt olarak, küresel kapitalizm kuramının duruş noktasından bu olguyu incelemektir. Bu amaca ulaşmak için bu temalar üzerinde başka yerlerde üstlendiğim açıklayıcı çalışmaları (Robinson, 2002a; 2002b; 2001a; 2001b; 1998; 1996a; 1996b; Robinson ve Harris, 2000; Burbach ve Robinson, 1999), 21. yüzyılda küreselleşme sürecini hegemonyaların ve karşı-hegemonyaların inşası ile açıkça ilişkilendiren bir dizi kuramsal önermeyi ve görgül referans noktalarını geliştirerek genişletip derinleştireceğim.

Her ne kadar hegemonya sosyal bilim sözlüğümüzde uygun bir biçimde konumlandırılmışsa da farklı konuşmacılara farklı şeyleri ifade eder. Bu yüzden hegemonyadan söz ederken neyi kastettiğimizi tanımlamak, başlangıç için iyi bir nok-

tadır. Uluslararası düzen ve dünya kapitalist sistemi yazınında birbiriyle iç içe geçmiş en azından dört kavramsallaştırma vardır:

- 1) *Uluslararası tahakküm olarak hegemonya.* Uluslararası ilişkiler (UI), dünya siyaseti ve Uluslararası Siyasal İktisat'ın (USİ) gerçekçi geleneğinde hegemonya, etkin tahakküm ya da "hegemonizm" tarafından desteklenen egemenlik olarak anlaşılır. Bu nedenle soğuk savaş boyunca eski Sovyetler Birliği Doğu Avrupa üzerinde, ABD ise kapitalist dünya üzerinde hegemonya uyguluyordu.
- 2) *Devlet hegemonyası olarak hegemonya.* Dünya sistemleri ve UI yazınının geniş kısmında ortaya çıkan gevşek anlamda hegemonya, çekirdeğin içindeki bir hakim ulus devletin dünya kapitalist sisteminin güvenlik ve istikrarını sağlaması ya da devletler arası sistemin işlemesine izin veren kural ve uygulamaları dayatmasına gönderme yapar. Bu nedenle dünya kapitalizminin tarihinde bir hegemonik güçler sırası, örneğin Hollanda'ninkinden Britanya'ninkine ve ardından ABD hegemonyasına ve özel bir güç, bir "hegemon" varolagelmıştır.
- 3) *Rızaya dayalı tahakküm ya da ideolojik hegemonya:* Antonio Gramsci'nin daha üretken ve daha özgül anlamda hegemonyadan kastı, yönetici bir grubun kendi yönetimini kurması ve sürdürmesinin yoludur. Hegemonya rıza ile yönetimdir ya da sınıf yönetiminin veya tahakkümünün daha geniş bir projesinin bir parçası olarak belirli bir sınıfın, sınıf fraksiyonunun, tabaka ya da toplumsal grubun kültürel ve entelektüel liderliğidir. Bu şekilde modern kapitalist toplumlarda burjuvazi, her ne kadar 20. yüzyıldaki dünya savaşları ve bir dizi ülkedeki otoriter yönetim dönemleri gibi kriz dönemleri sırasında bu hegemonya çökse de, istikrarlı yönetim dönemleri boyunca hegemonyasını elde etmeyi başarmıştır.
- 4) *Bir toplumsal formasyonun tarihsel bloklarının içindeki liderlik uygulaması olarak hegemonya.* Gevşek anlamda dünya sistemi içindeki üstün devlet erkini, daha özgül anlamda belirli bir tarihsel proje çevresinde rızanın inşası ya da ideolojik liderliği birleştiren bir hegemonya görüşüdür. Böylece ABD, küresel siyasal iktisat içinde ekonomik tahakkümünün ve askeri gücünün desteklemesinden çok ABD kapitalist sınıfının liderliği altında uluslararasılaşan Fordist-Keynesyen birikimin toplumsal yapısının bir sonucu olarak 2. Dünya Savaşı sonrasında hegemonya elde edebilmiştir.

Elbette yukarıdaki bir basitleştirmedir. Bu dört yaklaşım karşılıklı olarak dışlayıcı değildir ve sosyal bilimcilerin birçoğu kendi hegemonya kavramsallaştırmalarını birkaçının ya da tümünün bir sentezi olarak görebilir. Fakat tartışma adına birinci yaklaşım, Uluslararası ilişkiler (Uİ) alanı içinde diğerlerinin yanı sıra Kenneth Waltz (1979) ve Robert Keohane'nin (1984) geliştirdikleri hegemonik istikrar kuramı gibi realist paradig-malar tarafından özetlenmiştir. İkinci yaklaşımın örnekleri olan, Immanuel Wallerstein'ın iyi bilinen metni "The Three Instances of Hegemony in the History of the Capitalist World-Economy" (Kapitalist Dünya-Ekonomisi Tarihindeki Üç Hegemonya Örneği) (1984) ve Giovanni Arrighi'nin 1994'de yayınlanan *Uzun Yirminci Yüzyıl*'ı aynı zamanda dünya sistemi geleneğinin en zarif ifadeleri olarak belirleyebiliriz. Gramsci'nin kendi metinleri (1971), üçüncü yaklaşımı özetlemektedir. 20. yüzyılın başı ve ortalarındaki Frankfurt Okulu metinleri ve belki de daha yakın zamanda Habermas ve Bourdieu'nun bazı kuramsal çalışmaları ile 20. yüzyılın sonundaki iktidar üzerine siyasal sosyoloji araştırmaları bu yaklaşımdan esinlenmiş ya da ondan yola çıkmıştır. Dördüncüsü Robert Cox'un çalışmaları (bkz., 1987) Uİ alanındaki İtalyan ya da neo-Gramscigil okul ile yakından ilgilidir. Her ne kadar Rosenberg'in *The Empire of Civil Society* (Sivil Toplum İmparatorluğu) (1994) bu yaklaşım içinde duruyor olsa da neo-Gramscigil yaklaşım, belki de en iyi biçimde Mark Rupert'in *Producing Hegemony* (Hegemonya Üretmek) (1995) başlıklı çalışmasında sergilenmektedir.

Hegemonyanın dört kavramsallaştırımının tümü dünya kapitalist sisteminin gelişen tarihsel yapılarını anlamaya katkıda bulunduğu ölçüde değerli olabilir. Fakat burada, küresel sistemin halihazırdaki dinamiklerinin anlaşılmasının, 21. yüzyılın başında küresel toplum içinde yeni ulusötesi süreçleri kavramak için yeniliklere izin veren daha geniş bir yaklaşımı gerektirdiğini ileri sürmek istiyorum. Bu metinde bu tür yeniliklerin unsurlarını tanımlamaya ve onları desteklemek için bazı görgül delilleri sunmaya girişeceğim. Özcesi, hegemonya tartışmasından *ulus-devlet merkezçiliğini* çıkarmamız gerektiğini ileri süreceğim. Bu, bizim zorunlu olarak herhangi bir ulus devlete bağlı olmayan *ulusötesi toplumsal* hegemonyayı kavramamıza izin verecektir. Gerçekten de hegemonyanın devletçi kavramsallaştırtımından *-devletçilikten-* tamamen uzaklaşmaya ve şeyleşmiş

bir devletin değil, toplumsal grup ve sınıfların uygulaması olarak toplumsal tahakkümün bir biçimi anlamında hegemonya görüşüne geri dönmeye ihtiyacımız var. Bu, şu anda küresel sistem içinde, resmi devlet kurumlarının ötesinde kendi hegemonyalarını inşa etmeye girişen toplumsal grupları tanımlamamıza izin verecek ve 21. yüzyılın hegemonik projelerine değer biçmede daha geniş bir serbesti sağlayacaktır.

Bu metin üç parçaya bölünmüştür. Birinci bölümde; daha önce geliştirdiğim, mevcut çerçevelerdeki ulus devlet merkezliğinin eleştirisini özetleyeceğim ve hegemonya kavramını, *ulusötesi toplumsal terimlerle* tartışacağım. Küresel kapitalizm ve ulusötesi kapitalist sınıfın yükselişi üzerine tezimi tekrarlayacağım. İkinci bölümde, ulusötesi kapitalist sınıf oluşumunun görgül işaretlerine bakacağım. Üçüncüsünde, çıkardığım sonuçlar vasıtasıyla 21. yüzyıl dünya kapitalist sistemindeki yeni küresel kapitalist tarihsel bloğun denetimindeki ulusötesi kapitalist sınıfça uygulanan hegemonya nosyonuna geri döneceğim. Buradaki tartışma keşifçi, deneme niteliğinde ve elbette açık uçludur.

I. Ulus Devletten Küresel Kapitalizme

Ulus Devlet Merkezçiliğinin ve Devlet Tapıncılığının (Statolatry) Ötesinde

Ulus devlet çözümleme çerçevesi, makro sosyal araştırmalarda ulus devlete merkezi bir yer vermektedir (Robinson, 1998; 2002). Uluslar, birimleri arasındaki dışsal ilişkilerce tanımlanan daha geniş bir sistemin (dünya sistemi ya da uluslararası sistem) bağımsız birimleri olarak görülür. Ekonomik küreselleşme, ulus devlet sisteminin siyasal çerçevesinden çözümlebilir ve bu durumda fail, ulusal sınıflar ve gruplardır. Fakat yeni dönemdeki toplumsal olguyu incelemek bu günü dolmuş ulusal/uluslararası yaklaşımının yerine ulusötesi ya da küresel yaklaşımı uyarlamamızı gerektirmektedir. Bu ulusal/uluslararası yaklaşımı, daha geniş dünya ya da devletler arası sistemin değiştirilemez yapısal özelliği olarak, önceden beri varolan ulus devlet sistemine odaklanırken; ulus ötesi ya da küresel yaklaşımlar, ulus devletler ve ulusal ekonomiler vb. sistemlerin devletlerarası sistemden çok, küresel sistemde temellenmiş ulusötesi toplumsal güçler ve kurumlarca nasıl aşıldığına odaklanmaktadır.

21. yüzyılın küresel dinamikleri hakkında ulus devlet merkezci düşünüş biçimlerinin ötesine geçmek için küreselleşme üzerine bir çalışmanın *tarihsel bir çözümleme* olduğunu aklımızda tutmalıyız. Ulus devletin tarihsel olarak sınırlı bir olgu olduğunu unuttuğumuzda, ulus devleti ve bunun uzantısında devletler arası sistemi ya da ulus devletler üzerine kurulu dünya sistemini *şeyleştirmiş* oluruz. Araçları şeyleştirmek, toplumsal failin ürettiği herhangi bir şeyi kendi yasalarına göre çalışan, bu failden tamamen bağımsız bir varoluşu ve işleyişi varmış gibi anlamaktır. Toplumsal dünya öylesine karmaşık ve çok boyutludur ki, sorun onun çeşitli boyutlarını betimlemek, kodlamak ve anlamak için bizim bir dizi kavram yaratmak zorunda oluşumuzdur. Bu nedenle “toplum”, “ırk”, “kültür”, “kimlik”, “devlet” ve “ulus devlet” gerçekliği anlamak için bizim yarattığımız kavramlardır. Onların insan failinden bağımsız ontolojik konumu yoktur. Fakat biz bu kavramların işaret ettiklerinin dönüşüm sürecinden geçen, toplumsal ilişkilerimizin kümesi olduğu gerçeğini unuttuğumuzda ve bunun yerine onlara bağımsız bir varoluş atfettiğimizde onları şeyleştiriyoruz. Örneğin bir “ulus devlet”; sınırlar, gerçek uzamda çizdiğimiz yapay çizgiler olduğu ölçüde duyumsanabilir bir “şey” değildir. Bir “devlet” elbette yönetimde çalışanların barındığı bir bina ya da başkent değil, bizim yarattığımız ve kurumsallaştırdığımız toplumsal ilişkiler ve uygulamalar dizisidir. Devleti kendinde bir şey olarak görmek devleti şeyleştirmektir.

Ulus devlet sisteminin dünya sistemi, dünya toplumu, Uİ ve ilişkili çerçevelerdeki açıklamaları, bu sistemi dünya kapitalizminin ontolojik özelliği olarak sundukları ölçüde ulus devlet sistemini şeyleştirir. Ulus devlete tarih-üstü bir karakter atfetmek, kuruluşu 16. ve 17. yüzyıllarda yatan göreceli olarak sabit tarihsel yapıları evrensel bir karakter atfettiği için yanlıştır. 1648 Westphalia Antlaşması’ndan 1960'lara kadar kapitalizm, birbirlerine eşlik eden ulusal yapılar, kurumlar ve failer yaratarak ulus devlet ve devletlerarası sistem çerçevesinde dünya çapında gelişmiştir. Günümüzdeki dönemin anahtar özelliği, kapitalizmin örgütleyici ilkesi olarak ulus devletin ve kapitalist gelişmenin kurumsal çerçevesi ve dünya kapitalist sistemindeki hegemonya(lar)ın temeli olarak devletler-arası sistemin yerinden olmasıdır. Gerçekten de dünya sistemi içindeki hegemonyadan söz ederken, belirli bir devletin ya da devletler koalisyonunun hegemonyası olarak söz ettiğimiz içkin varsayımın kendisini ele alıyorum.

Burada hegemonya sorununun üstesinden geleceksek dağıtmamız gereken (ulus devlet ile eşanlımlı olamayan) devlet ve ulus devlet ile yakından ilişkili bir şeyleştirme vardır. Sosyal bilimlerde devlet üzerine zengin bir kuramsal yazın vardır (bkz. Clark, 1991 ve Held, 1984). Burada beni ilgilendiren ikiz bir sorunsaldır. Birinci sorunsal, devletin Weberci kavramsallaştırımına karşı Marksist kavramsallaştırımıdır. İlki, kurumlar ve bu kurumları yöneten yöneticiler ya da kadrolar kümesince ifade edilen bağımsız bir varoluşla birlikte bir kendilik şeklinde devleti bir “şey” olarak şeyleştirir. İkincisi, devleti sınıf ve toplumsal iktidar ilişkilerinin kurumsallaşması olarak görür (bkz. Robinson, 2001a). İkinci sorunsal ise kapitalizm altında ekonomik ve siyasal olanın birbirinden ayrılmasıdır. Bu ayrılma liberal ideolojide doğal ya da organik olarak ele alınır ve diğerlerinin yanı sıra Marx, Polanyi, Poulantzas ve Gramsci’nin eserlerinde tarihsel ve kuramsal işleyiş verilir. Biçimsel ya da açık, kapitalizm altında daha geniş bir toplumsal bütünün ekonomik ve siyasal alanların birbirinden ayrılması *gerçek değil, yanılısamadır*. Bu, “kamusal”ın “özel”den ayrılmasının görünümünü alır; birincisi devlete özgü ya da Gramsci’nin işaret ettiği “siyasal toplum” ve ikincisi Gramsci’nin işaret ettiği “sivil toplum” olarak görülür (1971: 12-13).

“State and Civil Society”de (Devlet ve Sivil Toplum) Gramsci (1971: 210-276), kapitalist toplumun liberal ideologlarınca geliştirilen devlet kavramsallaştırımını; devlet, ekonomik ve siyasalın birbirinden ayrılmasından türetildiği ve “kendinde bir şey, ussal bir mutlak olarak kavrandığı” için eleştirir (1971: 117). Bu, bireylerin “gerçeklikte kendilerinin üzerinde, özgül bir varlığın kafasına sahip olmayan fakat düşünebilen, gerçek ayaklara sahip olmaksızın hâlâ hareket edebilen hayalet bir kendiliğin varolduğunu düşünmelerine izin veren” şeyleşmiş ya da fetişistik bir görüşle sonuçlanır (Gramsci, 1995: 15). Bu, siyasal toplum içinde bir kendilik olarak “kendinde” devlet görüşü Gramsci tarafından “statolatry” (devlete tapıncılık) olarak eleştirilir (1971: 268-69). Bunun yerine devlet, “onun aracılığıyla yönetici sınıfın yalnızca kendi tahakkümünü meşrulaştırdığı ve sürdürdüğü değil, yönettikleri üzerinde etkin rızayı kazanmayı başardıkları pratik ve kuramsal etkinliklerin karmaşık bütünüdür” (244). Burada Gramsci’nin formülünde politik olanın yanısıra sivil toplumu da kuşatan, siyasal ve ekonomik olanın yanıltıcı ikililiğinin üstesinden gelmeyi

amaçlayan bir kavram olarak devlet, “parçaların birleşiminden oluşmuş” ve “genişletilmiş” devlet haline gelir.

Toplumsal sınıflar genellikle toplum ve sınıf çözümlemesinin temel bir kategorisi olarak kabul edilir ve büyük ölçüde sosyal bilim araştırmalarına dahil edilir. Sınıf oluşumu tarihsel bir süreçtir ve yeni sınıf gruplarının yükselişi ile eskilerinin çöküşünü de kapsayan, toplumun sınıf yapısında zaman içinde meydana gelen değişimlere gönderme yapar. Sınıf kavramı ile, toplumsal iktidar mücadeleleri temelinde ilişkisel bir biçimde oluşturulmuş, toplumsal üretim ve yeniden üretim süreçlerinde ortak ilişkileri paylaşan bir grup insanı kastediyorum. Sınıfın bu kavramsallaştırımı, -ki bu kutupsal ilişkiler temelinde oluşturulmuş ve birbirlerine karşıt olarak konumlanmış sınıflardır- antagonistik kutupsal karşıtlığı ima eder. Fakat sınıf kavramı, bir sınıf içinde belirli gruplaşmaların ya da sınıf *fraksiyonlarının* çözümlenmesinde de kullanılabilir (bkz. Poulantzas, 1975; Szymanski, 1983). Örneğin kapitalist sınıf üzerine çalışma, üç fraksiyonel çıkarın tanımlamasını kapsar: Sanayi sermayesi, ticari sermaye ve mali sermaye. Yakın zamanlarda kimileri, internet ve *nokta-com* şirketi çağında enformasyon kapitalistlerinin yeni bir fraksiyon oluşturduklarını ileri sürdü. Ulusötesi sınıf oluşumları üzerine tezimde merkezi olan, *küreselleşmeyle birlikte ulusal ve ulusötesi sınıf fraksiyonları arasında yeni bir sınıf fraksiyonunun ya da ittifakının ortaya çıkmakta olduğu düşüncesidir*.

Bir ulusötesi sınıf oluşumu çözümlemesi, antagonistik sınıfların oluşumunda toplumsal üretim ilişkilerinin önceliğiyle ve özgül sınıflarla sınıf fraksiyonlarının örneğin ulus-ötesi kapitalist sınıfın- bu ilişkilerde temellenen sınıf mücadelesinden *türetilmesiyle başlamalıdır*. Bir başka deyişle tarihteki belirli bir uğrakta, belirli bir toplumun sınıf yapısını anlamak istiyorsak egemen olan ekonomik ve toplumsal üretim ilişkilerini çözümlyerek başlamalıyız. Üretimin küreselleşmesinin, yakın zamanda kapitalizmin dışsal ve içsel genişlemesinin ulus-ötesi sınıf oluşumunun maddi temelini oluşturduğunu ileri sürüyorum. Elbette ekonominin incelenmesi, sınıf çözümlemesinin sadece başlangıç noktasıdır. Sınıflar kurumsal, siyasal ya da kültürel bir vakum içinde gelişmezler. Bir sınıfın varoluşu; kendi kolektif, siyasal ve/veya kültürel öncülüğünü işleme kapasitesine bağlıdır, ki bu bir öz-temsildir ve sınıf oluşumu antagonistik sınıfların karşılıklı olarak birbirlerini oluşturmaları-

nı kapsar. Bu diyalektik kavramsallaştırma Marx'ın *kendinde sınıf* ve *kendi için sınıf* nosyonlarında kavranmıştır. Bu nedenle sınıf oluşumunun incelenmesi, çözümlemenin yapısal ve faile ilişkin (ya da nesnel ve öznel) düzeylerini kapsar. İlk sınıfların yükselmesini ve tanımlanmasını sağlayan maddi temeller ve üretim ilişkileriyle; ikincisi, maddi ilişkilerin gelişme doğrultusunu olduğu kadar toplumsal süreçleri de biçimlendiren müdahaledeki bilinç biçimleri ve ilişkisellik ile ilgilidir. Bir hegemonya incelemesi bu boyutların tümünü kapsamalıdır.

21. yüzyılın küresel toplumundaki hegemonya ile ilgili olarak anahtar soru *yönetici sınıf kimdir*, haline gelir. Yönetici grup belirli bir ulus devletten bir sınıf ya da sınıf fraksiyonu mudur? Hâlâ farklı ulusal yönetici sınıflar var mı? Bu sorulara yanıt vermek için hegemonya ile ilgili mevcut çerçevede ulus devlet merkeziliği ve “devlet tapınmacılığı” eleştirimi kesinlikle belirtmemiz gerekir. Basitçe *bir devletin hegemonyasından söz edemeyiz. Hegemonya; toplumsal gruplarca*, sınıflar ya da sınıf fraksiyonlarınca, bu fraksiyonların belirli bir toplumsal tasarımınca *uygulanır*. “Britanya” hegemonyasından ya da “ABD” hegemonyasından söz ettiğimizde gerçekten bir ülke olarak “Britanya” ya da “ABD”yi kastetmiyoruz. Bu sadece dünya kapitalizmi bağlamında Britanya devlet yöneticileri ve orta sınıf sektörleri gibi, Britanya kapitalist grupları ve müttefik tabakanın hegemonyası demenin kısaltmasıdır. Fakat bunun sadece bir kısaltma olduğunu unuttuğumuzda sorun baş gösterir. “Hegemon” terimi belirli bir biçimde yanlış yönlendirici bir yolu çağırıştır; çünkü bir ülke bir “hegemon” *olamaz*. Bir devlet aracılığıyla hegemonyayı uygulayan bir toplumsal grup hegemonik olabilir ve bu nedenle bu devleti betimlemek için “hegemon” terimi şeyleştirmeye oldukça açık olan bir kısaltmadır.

Eğer sınıflar ve gruplar ulusal olarak örgütlenmişse bu kısaltma meşrudur. Dünya kapitalizm tarihinin erken bir uğraşında sınıflar, ulusal pazarlar ve sermaye devreleri, dünya ölçeğinde daha kuşatıcı bir dünya pazarı ve birikim süreçleri ile bağlantılı olsa da ulusal pazarlar ve birikimin ulusal devresi çevresinde örgütlenmişti. Bununla birlikte ekonomik küreselleşme sürecinin, sınıf ve toplumsal grup oluşumlarının yerinin ulus devletten küresel sisteme sıçramasının koşullarını yarattığını ileri süreceğim. Artık sınıflar ve gruplar çoğunlukla ulusal değilse, o zaman kısaltmayı bir yana bırakmalıyız ve bu tür bir kısaltmayı meşrulaştıran kavramsallaştırmayı yeniden formüle

etmeliyiz. Tarihsel olarak kapitalist sistemde sınıf oluşum süreci ulus devletin kurumsal çerçevesinde gerçekleşmiş olabilir; fakat küreselleşme altında böyle olması gerekmez. Yakın zamana dek, rekabet halindeki tekil sermayelerin bütünü ve onların özgül uzamsal sınırlar içinde bir sınıf ilişkisi biçimindeki varoluşları olarak sermayenin gerçekliği, coğrafi olarak dünya kapitalizminin gelişimindeki ulusötesi, ulusal sınırları aşan, birleştirici akımlara karşı işleyen ulus devletler tarafından belirlenmiştir. Devrenin bütünü ulusötesi hale geldiğinde sınıflar, siyasal süreçler, devletler ve kültürel-ideolojik süreçler de ulusötesileşir. Yeni dönemde sınıf ve grup ilişkilerinin yeri ulus devlet değil küresel sistemdir.

Küresel Kapitalizm Tezi ve Ulusötesi Sınıf Oluşumu

Küreselleşmeye yaklaşımım kabaca “küresel kapitalizm” tezi ya da okuluyla özdeşleştirilebilir (bkz. Sklair, 1995, 1999; Robinson, 1996a). Ayrıca yaklaşımım, dünya kapitalizm tarihinde çok önemli bir sıçrama (kendi başına bir kopma ya da bir süreksizlik değil) oluşturan, *dünya ekonomisinden bir küresel ekonomiye* geçiş düşüncesine yoğunlaşmıştır (Robinson, yayımlanacak). Sen-tez olarak, başlangıcından bu yana dünya kapitalist sistemi, tümleşik uluslararası pazarda meta ticareti ve sermaye akışlarıyla birbirine bağlı ulusal ekonomiler ya da ulusal birikim devreleri ile nitelenir. Bu bir *dünya ekonomisiydi*. Farklı üretim biçimleri ve toplumsal biçimler daha geniş bir toplumsal formasyonda ya da dünya sisteminde “eklemlenmiş”ken, ulus devletler farklı şekillerde eklemlenmiş üretim biçimlerinin dünyasında sınırlar arasında aracılık ediyorlardı. Fakat yakın zamanlarda *üretim sürecinin kendisi* gittide daha çok ulusötesileşti. Ulusal üretim sistemleri birikimin ulusal devreleri kırıldığında ve işlevsel olarak küresel devrelerle tümleşik hale geldiğinde yeniden örgütlendi. Bu, *küresel bir ekonominin* işaretini vermektedir. Bir zamanlar ulusal üretim süreci olanın küresel parçalanması ve merkezsizleşmesi, ulusal ekonomilerin sökülmesini ve tek bir küresel üretim sisteminin inşasını da kapsar. Küreselleşme özgül ülkelerden ayrılış, ulusötesi sermayenin yükselişi ile nitelenir.

Dünya kapitalizminin yeni küresel aşamasına bu şekilde gönderme yapmak, önceki kapitalizmin bir dünya sistemi olmadığını ileri sürmek değildir. Kapitalist sistem daima *dünya-çapında* olagelmıştır; *dünya* sistemi kuramının ortaya koyduğu

gibi daima bir dünya sistemi olmuştur. Fakat dünya kapitalizminin yeni küresel aşamasında sistemin süregiden gelişimi, önceki gelişimi örgütleyen ulus devlet sisteminin çerçevesinin gitgide daha çok dışında gerçekleşmektedir. Dahası, küresel kapitalizm tezi açısından sorunu ele almak küreselleşmenin bir durum ya da koşuldan çok, açık uçlu ve temel bir tarihsel süreç olduğunu söylemektir. Buradaki kavramsallaştırma, hareket halindeki tarihsel yapılardan biridir ve bu şekilde küreselleşmenin dinamiklerinin içinde sınıfların, üretim yapılarının ve yükselişte olan ulusötesi ve gerilemekte olan ulus devlet biçimleri gibi çok sayıda biçimler kapsanabilir. Materyalist çözümlemede önemli olan, bu tür tarihsel süreçler açık-uçlu ve yeni, görülmemiş yönlerle doğru bir itişe tâbi olsa bile, tarihsel hareketin yönünü ve süregiden eğilimleri yakalamaktır.

Ulusötesi sınıf oluşumu, küreselleşmede ve *ulusötesi kapitalist sınıfın* ya da UKS'nin yükselişini kapsayan süreçte merkezidir. Ulus devletler arasındaki ilişki, ekonomik kurumlar ve toplumsal yapılar, her bir ulusal ekonomi yeni küresel üretim sistemi içinde tanındığı ve tümleşik hale geldiği ölçüde uyarlanır. Sınıf oluşumu artık dünya kapitalizminin tarihinin büyük bir kısmı boyunca olduğu gibi toprağa ve ulus devletin siyasal otoritesine bağlı değildir. Sınıfların ulusötesileşmesinin ve ulusötesi kapitalist sınıfın yükselişinin temelini sağlayan, üretimin küreselleşmesidir. Daha özgül bir biçimde, sermayenin devresinin bütünü (P-M-Ü-M'-P') ulusötesileştikçe sınıflar, siyasal süreçler, devletler ve kültürel-ideolojik süreçler de ulusötesileşir.

Küresel sınıf oluşumu kuramım keskin polemikler yaratan önermeleri kapsar (bkz. Robinson, 2002a ve 2001a). Fakat ben kesinlikle 20. ve 21. yüzyıllarda sermayenin uluslararası genişlemesine bağlı olarak kapitalist sınıfın dönüşüm sürecinde olduğunu gözlemleyen ilk kişi değilim. 1960'lardan bu yana git-tikçe artan sayıda gözlemci "uluslararası kapitalist sınıf"ın yükselişini tartıştı. Goldfrank, 1960'lar ve 1970'lerdeki bu tema üzerine yapılan araştırmaların birçoğunu 1977 yılında özetleyerek "çokuluslu şirketlerin sahip ve yöneticilerinin, kendilerini güçlü bir toplumsal sınıf olarak kurduklarına dair giderek artan kanıtlara" (35) ve "sınıf yapısı ya da tabakalaşma üzerine dünya ölçeğinde bir çalışmanın emekleme aşamasında olduğuna" (32) işaret etmiştir. Daha yakın zamanlarda 20. yüzyılın son on yılında küresel ekonomi odağa yerleştiğinde akademisyenler ulusötesi sınıf oluşumunu tartışmaya başladı. Bu alandaki öncü akademisyenlerden biri, Hollandalı siyasal iktisatçı Kees van der Pijl'dir (1984; 1989; 1998). 2. Dünya Savaşı son-

rasında gelişmiş kapitalist ülkelerdeki sermayenin işlevsel hatlar boyunca parçalanmasını [*fractionation*] çözümleyen van der Pijl, sermayenin ulusötesi genişlemesinin bir sonucu olarak bu fraksiyonların ve onların siyasal projelerinin uluslararasılaşmasına işaret eder. Uluslararası sınıf bilincine sahip burjuvazi ve uluslararası düzeyde bir “[burjuva sınıfının] çok yönlü kontrol kavramı” fikrini geliştirmiştir. Uluslararası ilişkilerdeki “İtalyan Okulu” –bu şekilde adlandırılmalarının nedeni Gramsci’gil kavramları uluslararası ilişkiler alanındaki çalışmalara uygulamalarıdır- ulus devletin mantığının dışında bir küresel toplumsal oluşumu kuramsallaştırmaya girişmiştir (özellikle bkz. Cox, 1987; Gill, 1990). Bu okulun öncü kişilerinden biri olan Robert Cox’a göre (1987, 271) “belirmekte olan bir küresel sınıf yapısı” varolmaktadır. Bu önermeyi izleyerek bir başka öncü, Stephen Gill, “gelişmekte olan bir ulusötesi kapitalist sınıf fraksiyonunu” tanımlamıştır (1990: 94).

Ulusötesi kapitalist sınıfın varlığını ileri sürmekte belki de en ileri giden sosyolog Leslie Sklair’dır. Sklair son yıllarda kabaca “küresel sistem kuramı” üzerine yazdı (1995). Onun kuramı bir sınıf olarak ulusötesi kapitalist sınıfın birçok toplumsal grubu bir araya getirdiği düşüncesini kapsar: Ulusötesi şirketlerin yöneticileri; “küreselleşen bürokratlar, siyasetçiler ve profesyoneller” ile medya ve ticaret sektöründeki “tüketimci elitler” (1995; 2001). Her ne kadar benim çözümlemem, onunkinden birkaç noktada ayrılıyorsa da Sklair’inki benimkine en yakın olanıdır ve inanıyorum ki kapitalist sınıfın artık toprağa bağlı olmadığını ya da ulusal rekabetçe yönlendirilmediğini kavramada en uç noktaya ulaşmıştır.

Bu, küresel kapitalizm tezi için önemlidir. Sklair’inki dışında uluslararası sınıf oluşumunun çeşitli değerlendirmelerinde ortak olan şey, ulus devlet odaklı sınıf kavramıdır. Onlar, sermayenin ve eşzamanlı olarak sivil toplumun uluslararasılaşması aracılığıyla, *ulusal* kapitalist sınıfların dışsal olarak uluslararası sistem düzeyinde diğer ulusal sınıflarla bir araya geldiğini öne sürerler. Dünya egemen sınıf [*ruling class*] oluşumu, bu ulusal burjuvazilerin uluslararası gizli antlaşması ve onların meydana getirdikleri uluslararası koalisyonları olarak görülür. Rekabet içindeki sermayenin ulusal blokları olarak uluslararasılaşmanın eski görüşü, yeni küreselleşmiş çağın gizli antlaşmasına sadece uyarlanır. Fakat küreselleşme bizi, sınıf çözümlemesinin bazı temel öncüllerini, özellikle tanımlı gereği sınıfların ulus devlete bağlı olduğu nosyonunu değiştirmeye zorlamakta-

dır. Marx ve Engels, *Komünist Manifesto*'nun ileriye gören pasajlarında kapitalist sistemin esas küresel doğasından ve burjuvazinin dönüştürücü etki alanını dünya çapında genişletme itkisinden söz ediyorlardı. Onlar, dünya yazınının belki de en çok alıntılanan pasajında “ürünleri için sürekli pazarı genişletme gereksiniminin, kürenin tüm yüzeyi boyunca burjuvaziye kovaladığını” savundular. “O, her yerde yaşamak, her yere yerleşmek ve her yerde bağlantılar oluşturmak zorundadır.”

Fakat Marx için ve ondan sonraki birçok Marksist için burjuvazi küresel bir failken, gelişiminin belirli bir ulus devletin sınırları içinde gerçekleşmesi anlamında *organik olarak ulusal*dı. 20. yüzyılın başında emperyalizm kuramları rakip ulusal sermayelerin Marksist çözümleme çerçevesini oluşturdu. Bu çerçeve zamanla sonraki siyasal iktisatçılar tarafından bağımlılık ve dünya sistemi kuramları, radikal UI kuramı, ABD müdahalesi çalışmaları vb. üzerinden 20. yüzyılın ikinci yarısına taşındı. Bu bakış açısına göre kapitalist sınıf, ulus devletlerin farklı siyasal sınırları boyunca örgütlenir. Sisteme içsel olan sermayelerarası rekabet, farklı ulus devletlerin kapitalist grupları arasında rekabet (ve dönemin koşullarına bağlı olarak işbirliği) biçimini alır ve devletler arası rekabet hatta savaş olarak dışa vurulur.

Bundan dolayı bu, dünya kapitalist sistemi içinde hegemonyanın araştırıldığı bağlam haline gelmiştir. Gerçekten de son beş yüzyıl boyunca uluslararası ilişkiler ve dünyadaki gelişmelerin birçok görünümü, devletler-arası rekabetler ve ulusal kapitalist rekabetin dinamiklerince açıklanabilir. Sorun, bu olguların tarihsel özgüllüğünü kabul etmediğimizde ve bunun yerine kapitalizmin gelişiminin belirli bir tarihsel döneminde dünya kapitalist sınıf oluşumunun dinamikleri ile ilgili tarihdışı bir sonuç çıkardığımızda başlamaktadır.

Üretim İlişkileri,

Toplumsal Güçler ve Hegemonya

Şimdi, ulusötesi sınıf oluşumu sorunu ile hegemonyayı ilişkilendirelim. Hegemonyanın gereğinden fazla rakip yorumları olabilir fakat tamamı, hegemonyanın ulus devlet/devletlerarası sistem içinde ülkeler ya da devletler tarafından uygulandığı örtük varsayımını sergiler. Bunun ötesine geçmek için yeni Gramscigil okulun geliştirdiği çözümlemeyi genişletmeliyiz. Bu çözümlemeye göre toplumsal üretim ilişkilerinin farklı biçimlerini kavrayarak, değişen üretim ilişkilerinin ülkelerin içinde ve arasında ve ardından da özgü! bir dünya düzeninde iktidarın temeli olan belirli toplumsal güçlerin yükselişini nasıl sağladığını

ele almamız olanaklıdır (Cox, 1987: 4) Öyleyse odaklanma, üretim ve iktidar arasındaki karşılıklı ilişkileri incelerken toplumsal üretim ilişkilerinin belirli toplumsal güçlerin yükselişini nasıl sağladığı ve bu güçlerin, devlet biçimleri içinde nasıl iktidarın temeli haline geldiği ile bunun, dünya düzenini nasıl biçimlendirdiği üzerine olacaktır. Bu noktada yeni-Gramscigil odaklanmada köklenmiş devlet-merkezciliği ve ulus devlet merkezciliği ile ilgilenmemiz gerekmez. En önemli odak noktaları şunlardır: *toplumsal üretim ilişkileri - toplumsal güçler - dünya düzeni (hegemonik projeler)*. Üretim ilişkilerinin küreselleşmesinin, yeni toplumsal güçleri ya da sınıf güçlerini, yani bir ulusötesi kapitalist sınıf ile ulusötesi bir biçimde yönelmiş müttefik tabakayı doğurduğunu ve bu ulusötesi kapitalist sınıfın, bir ulus-ötesi hegemonya projesinin dümeninde olduğunu ileri sürüyorum.

Yeni toplumsal güçler küreselleşme süreci tarafından nasıl doğuruldu? Dünya kapitalizminin ulus devlet aşaması boyunca gelişen birikiminin belirli yerel toplumsal yapıları sık sık her biri bir yeniden dağıtım mantığı ve ulusal tarihsel bloklar içinde emek ile diğer halk sınıflarını birleştirme üzerinde temellenen; korporatist, refahçı ve kalkınmacı projeler biçimini aldı. Dünya kapitalizminin ulus devlet aşamasında bir toplumsal birikim yapısı, karşılıklı olarak birbirlerini güçlendiren toplumsal, ekonomik ve siyasal kurumlar kümesine ve özgül tarihsel dönemler boyunca sermaye birikiminin başarılı bir örüntüsünü birleştiren ve kolaylaştıran kültürel ve ideolojik normlara gönderme yapar (Kotz, McDonough ve Reich, 1994). Ulusal kapitalizme karşılık gelen birikim biçimleri, küreselleşmenin basıncı altında yavaş yavaş tükenirken, bu toplumsal birikim yapıları, onların cisimleştirdiği egemen ve tâbi gruplar arasındaki sınıf ittifakları ve düzenlemeleri çökmeye başlar. Gordon ve meslektaşları, “her ne kadar başarılı bir yeni toplumsal yapının ortaya çıkmasının hiçbir garantisi yoksa da eğer ortaya çıkarsa, bunun onu üreten sınıf güçlerinin ve diğer toplumsal etkilerin bir konumlanışını yansıtacağını” vurgularlar. “Bu nedenle yeni bir toplumsal birikim yapısının yükselişi, önceki gerileyişe ve daha özgül bir biçimde belli başlı sınıflara gerileme döneminin bıraktığı somut tarihsel koşullara bağlıdır” (Gordon, Edwards ve Reich, 1994: 20).

Kapitalizmin ulus devlet aşamasındaki toplumsal güçler tarafından üzerine yüklenen sınırlama ve taahhütlerden bağımsızlaşan ulusötesi sermaye, bir ulusötesi kapitalist sınıf ve onun failleri lehine, dünya üzerindeki her ulusta ve küresel düzeyde sınıflar ve toplumsal gruplar arasındaki dengeyi dramatik bir

biçimde değiştirdi. Küreselleşmenin başlangıcında sermaye emekle ilişkili yeni iktidarını üstlenirken devletler, birikimin Keynesçi toplumsal yapılarını yeniden üretmekten, küresel birikimin yeni örüntülerinin ve ulusötesi kapitalist sınıfın genel gereksinimlerine hizmet etmeye yöneldi. Bu ise yeniden bölüşüm projelerinin sonu anlamına gelir. Ekonomik bütünleşme süreçleri ve neoliberal yapısal düzenleme projeleri; ulusötesi sermayenin, kendi etkinliklerine her ülkeyi açma, malların ve sermayenin hareketinin önündeki tüm engelleri yıkma ve küresel sermayenin tüm ulusal sınırlar boyunca müdahale edilmeksizin işleyebileceği tek bir birleşik alan yaratma kampanyası tarafından yönlendirildi (bkz. Robinson, 2001a; 2001b). Ulus devletlerin sermaye birikim süreçlerine müdahale etme ve ekonomik siyasaları belirleme kudretinin bu gerileyişi, ulusötesi sermayenin halk sınıfları üzerinde gereksindiği yeni keşfedilmiş iktidarını yansıtır. Ulusötesi sermayenin bu yeni keşfedilmiş iktidarı, küresel toplumsal yapılarına oldukça uygun bir şekil verme çabalarına yardım etti. Dünyanın her bölgesinde toplumsal yapılar dönüştürülmüş ve ulusötesileştirilmiş hale geldikçe, yeni küresel toplumsal birikim yapısı, varolan ulusal toplumsal yapıların üzerine dayatılır ve onu dönüştürür.

Tablo 1, küresel kapitalizm için tek bir birleşik alan yaratmanın bir göstergesi olan, her ülkenin ulusötesi sermayeye açılmasına yönelik hareketi gösterir. Bu, günümüzde sınıfların geliştiği ve hegemonya üzerine savaşa katıldıkları alandır.

Tablo 1: Ulusal Düzenlemede Değişimler, 1991-2000

	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Yatırım rejimlerindeki değişimleri başlatan ülkelerin sayısı	35	43	57	49	64	65	76	60	63	69
Düzenleyici değişimlerin sayısı	82	79	102	110	112	114	151	145	140	150
Doğrudan Yabancı Yatırımlara (DYY) daha elverişli olanların sayısı	80	79	101	108	106	98	135	136	131	147
Doğrudan Yabancı Yatırımlara (DYY) daha az elverişli olanların sayısı	2	-	1	2	6	16	16	9	9	3

Kaynak: UNCTAD, 2001: 12.

Sermaye devrelerinin ulusötesileşmesinin siyasal ve sınıfsal içerimleri vardır. Kapitalizmin önceki dönemlerinde ulus devlet; refahın bölüşümü, toplumsal düzenlemeler ve siyasal projeler üzerinde sınıflar ve toplumsal gruplar arasındaki mücadelelerin esas uzamıydı. Ulus devlet kurumları aracılığıyla egemen ve tâbi sınıflar, toplumsal artık-değer üzerinde birbirlerine karşı mücadele ediyordu. Bu artık-değerden pay koparabilmek için ulus devletleri kullanmak üzerinde savaşıyordu. Bu nedenle ulus devlet temelde sınıf ilişkilerine aracılık etme rolünü üstleniyordu ve sınıf oluşumunda anahtar konumundaki bir siyasal belirleyiciydi. Tâbi sınıflar sermayeyle ilişkilerini ulus devlet aracılığıyla dolayımlandırıyorlardı. Kapitalist sınıflar, ulus devletin koruyucu kozasının içinde gelişti ve rakip ulusal sermayelere karşı çıkarlarını geliştirdi. Bu devletler, ulus devletlerin tarihsel bloklarının içinde birleşmiş sınıfların ve grupların koalisyonlarını dışa vuruyordu. Dünya çapındaki bu sınıf oluşumu süreci konusunda tarih-dışı ya da önceden belirlenmiş hiçbir şey yoktu. Bunun yerini günümüzde küreselleşme almaktadır. Şimdi gerçekleşmekte olan, *hem içinde dolayımlandırıcı unsur olan ulus devletlerin dönüşmekte olduğu* (hem de onlar dönüştüğü için) bir ulusötesi sınıf oluşumu sürecidir. Ulusal sınıf yapıları üzerine bir küresel sınıf yapısı dayatılmaktadır. Ulusal üretim yapıları ulusötesi bir biçimde tümleşik hale geldikçe, organik gelişimleri ulus devlet aracılığıyla gerçekleşmiş olan dünya sınıfları, diğer ülkelerin “ulusal” sınıflarıyla ulus aşırı bütünleşmeyi deneyimliyor.

Ulusötesileşme süreci aracılığıyla yerel üretim sistemleri küresel üretim devreleriyle tümleşik hale geldiği oranda, yerel ve küresel mantığı birikim birleşme eğilimindedir ve kapitalistler arasındaki eski rekabetler artık ulusal rekabetler biçimini almaktadır. Kapitalistler arası rekabet hâlâ şiddetlidir. Fakat şimdi birikim süreçlerinin toprağa bağlılıktan kurtuluşu ve kapitalistlerin ulusötesi entegrasyonlarının yükselişi göz önünde bulundurulduğunda, rekabet ulusötesi ortamdaki oligopolist gruplar arasındadır. Ulusötesi sermayenin önceki ulusal sermayelerden çıkışı, önceden ulusal kapitalist sınıf olanlar üzerinde dönüştürücü bir etkiye sahiptir. Bunlar, sınıf oluşumunun belirleyicilerini yeniden yönlendiren küreselleşme tarafından ulusötesi zincirlere sürüklenir. Dünya çapındaki önde gelen kapitalist tabaka, bir ulusötesi kapitalist sınıf biçimini almaktadır.

Bu yeni ulusötesi burjuvazi, ulusötesi sermaye sahiplerini, yani ilkesel olarak ulusötesi şirketlerde ve özel mali kurumlarda cisimleşen dünya çapında önde gelen üretim araçlarına sahip olan grubu içerir. Bu sınıf ulusötesidir çünkü hem ulusal toprak ve kimliklerle bağı kopmuş üretim, pazarlama ve maliyenin küreselleşmiş devrelerine bağlanmıştır hem de çıkarları, yerel ya da ulusal olanın üzerindeki küresel birikimde yatmaktadır. Ulusötesi kapitalist sınıf bu nedenle ulusötesi sermaye üzerindeki mülkiyeti ve/veya denetimi tarafından küresel sınıf yapısı içinde konumlandırılabilir. Ulusötesi kapitalist sınıfı yerel ya da ulusal kapitalistlerden farklılaştıran şey, onun küreselleşmiş üretime dahil olması ve ona herhangi bir yerel toprak ve siyasaların üzerindeki küresel sistemde uzamsal ve siyasal olarak nesnel sınıf varoluşunu ve kimliğini veren küreselleşmiş birikim süreçlerini yönetmesidir.

Küresel ekonominin faili olarak *ulusötesi sermaye, dünya ölçeğinde sermayenin hegemonik fraksiyonu haline gelmiştir*. Burada *fraksiyon* toplumsal üretim ve bir bütün olarak sınıf ile ilişkileri tarafından belirlenen, sınıfların içindeki kısımları belirtmektedir. Sermayenin hegemonik fraksiyonu, genel olarak dünya çapındaki üretimin yönünü ve karakterini dayatan ve dünya çapındaki kapitalist toplumun sosyal, siyasal ve kültürel karakterinin şartlarını belirleyen fraksiyondur. Ulusötesi kapitalist sınıf, dünya çapında yeni bir yönetici sınıftır. Bu sınıf, küresel karar almada ve bu fraksiyon tarafından korunan ulusötesi devlet aygıtlarının yükselişinde yansıdığı gibi, kapitalist küreselleşmenin bir sınıf projesini gerçekleştirmeye çalışan sınıf bilincine sahip bir ulusötesi elit tarafından temsil edilir (Robinson, 2001a).

Yeni Bir Hegemonik Devlet ya da Bölge mi, Toprakla Bağından Kurtulmuş Bir Ulusötesi Hegemonya mı?

Öyleyse belirlemekte olan küresel düzendeki hegemonyayı nasıl kavramalıyız? Realistlere, dünya sistemi çözümlemecilerine ve Marksistlere göre hegemonya, devlet iktidarıyla içinden çıkılmaz bir biçimde bağlıdır ve devlet iktidarı ulus devlet bağlamında kavranır. Dünya dinamiklerini çözümlemenin temeli olarak rekabet halindeki ulus devletler sistemi, çözümlemecileri yeni küresel düzende ulus devlet konfigürasyonu tarzında bir hegemonya arayışına sürükler. Dünya sistemi hegemonya yak-

laşımı, ardışık *devlet hegemonları* üzerine odaklanır. Geriye dönüp baktığımızda âsâ, İtalyan kent devletlerinden Hollanda, Büyük Britanya ve daha sonra da ABD'ye geçmiştir. Şimdilerde egemen olan görüş, bir Doğu Asya hegemonyasının yükselişidir. İtalyan Okulu ise Britanya'nın liderliğindeki (1789-1873) uluslararası liberal ekonomiden, rakip emperyalizmler dönemine (1873-1945) ve ardından da ABD'nin liderliğinde 2. Dünya Savaşı sonrası *pax Americana*'ya uzanan ardışık hegemonik projeler üzerine odaklanır (Cox, 1987: 109). Yeni Gramscil yaklaşımlar dünya düzenindeki derin değişimleri kabul ederler fakat somut çözümlemelerinde ulus devlet ve devletler-arası sistem çerçevesini alıkoyarlar (örneğin bkz. Gill, 1990). Buna karşıt olarak ben, âsânın belirmekte olan bir ulusötesi hegemonik konfigürasyona geçmekte olduğunu öne sürüyorum.

Hegemonya, bir iktidar ve tahakküm ilişkisidir ve bu nedenle küresel toplumda iktidarın kimin elinde olduğunu sormak zorunludur. Üretimin dünya çapındaki merkezsizleşmesi küresel ekonominin denetim ve yönetiminin merkezileşmesiyle birlikte gerçekleşir. Toplumsal grup ve sınıflar yerine devletleri tarihsel aktörler olarak ileri süren şeyleşmiş devlet görüşü, küresel sistemde denetim, yönetim ve iktidarın çözümlemesinde devlet temelli konfigürasyonları arar. Lakin küresel ekonominin denetim ve yönetimi, bir devletin ya da ulus devletin içinde değil *ulusötesi sermayenin* içinde merkezileşmiştir. Küresel sistemde iktidar, ulusötesi kapitalist sınıfın yanısıra ulusötesi bir biçimde yönlendirilmiş devlet yöneticileri ve Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü, Üçlü Komisyon ve Dünya Ekonomik Forumu gibi kamusal ve özel ulus aşırı kurumların kadrolarında, ulusötesileşmiş gruplar ve tabakalarda yoğunlaşmıştır. Biz, yeni bir tarihsel bloğun ortaya çıkışında kendini dışa vuran, global ölçekte ulusötesi sermayenin hegemonyası üzerine temellenmiş, belirmekte olan bir ulusötesi hegemonyaya tanıklık ediyoruz.

Ardışık "hegemonların" tarihsel örüntüsü bir sona ulaştı ve hegemonik âsâ ABD'den yeni bir hegemonik ulus devlete ya da bir bölgesel bloğa geçmeyecek. *Pax Americana* "eski ulus devlet sisteminin ve oradaki hegemonların son sınırıdır. Bunun yerine 21. yüzyılda âsâ, ulusötesi bir konfigürasyona küresel kapitalist tarihsel bloğa geçmektedir. Fakat benim önermem, aralarında Arrighi (1994; Arrighi ve Silver, 1999) ve Goldfrank'ın da (2001) bulunduğu rakip bölgeler ve bir Doğu

Asya hegemonunun yükselişi senaryosunu geliştiren birçoklarına sert bir direniş anlamına gelmektedir. Benzer çizgiler boyunca küresel siyasetin daha ince ayrımları olan bir yorumu; altta yatan dinamikleri, rakip çekirdek iktidar bloklarının, ABD'nin gerileyişinin şafağında hegemonik ardıllık mücadelesi olarak görür. "Rekabet eden üç blok" (ya da "bölgelleşme") senaryosunun içinde AB, ABD merkezli NAFTA ve Doğu Asya ASEAN blokları küresel olmayan bölgesel biçimlerdir; her bir çekirdek kümeleşme, rakip bölgesel bloklarla rekabette bir bölgesel formasyon içinde kendi çevresini bütünlendirmektedir. Rekabet eden üç blok nosyonu popüler ve iyi giydirilmiş bir tezdır fakat bu oldukça az somut delille temellendirilmiştir ve son yıllardaki küresel siyasal ve ekonomik dinamiklerle gerçekten desteklenmemektedir.

Devlet merkezcilik ve ulus devlet merkezci çözümlemenin sorununu, artık herhangi bir devlet ya da özgül bir coğrafyaya bağlı olmayan ulusötesi sınıf ve gruplar bağlamında belirlemekte olan küresel bir hegemonyayı kavramamıza izin vermemesidir. Örneğin Doğu Asya dinamizminin ulusötesi sermayenin bu bölgeye kütleli girişinden ayrılamaz olduğunu ve başka yerlerdeki devletlerle rekabet içinde olan birikimin bölgesel bir devresinin değil, küreselleşmiş devrelerle daha tam bir tümleşmenin peşinde olan seçkinler tarafından daha yakın zamanda (özellikle 1990'ların ikinci yarısındaki krizinin şafağında) örgütlendiğini biliyoruz.

Bizim görmekte olduğumuz, küresel ekonominin, Arrighi ve Silver'ın (1999: 219) ifade ettiği gibi Doğu'da yeniden merkezileşmesi yerine, küresel ekonominin merkezsizleşmesi; onun parçalara ayrılması ve yoğun küresel birikimin birçok bölgesinin yükselişidir. Avrupa'daki bu tür bölgelerden biri kuzeybatıdan güneydoğuya işlemekte, sınırları bir uçtan diğere keserek Doğu Avrupa'daki alanlara ulaşmaktadır. Kuzey Amerika'daki bir başkası ABD-Meksika sınır bölgesidir. Bunun gibi birçok eksen Doğu Asya'yı çaprazlamasına kesmektedir. Bunlar, (ulus-aşırı ve merkezizleşmiş ulusötesi konfigürasyonlardan kesinlikle bekleyebileceğimiz) dünya çapında farklı yerlerdeki ulusötesi kapitalistleri ve elitleri bir araya getiren küresel ekonomi içindeki yoğun birikim alanları oldukları kadar, hegemonya için toprağa bağlı rakipler olmayabilir.

Fakat ya Birleşik Devletler'in oldukça görülebilir ve baskın rolüne, "geriye kalan tek süper güç"e ne oluyor? Ulusötesi ya-

pılar, kendisi de doğrusal ve eşit olmayan bir tarzda gelişmiş olan ulus devlet sisteminin rahminden ortaya çıkmaktadır. ABD üstünlüğünün gerileyişine ve küresel ekonominin yeniden üretimi için ekonomik düzenleme ve siyasal koşullar sağlama yeteneği henüz olmayan, ulus-aşırı yapılar aracılığıyla ulusötesi hegemonyanın yaratılışının erken aşamalarına tanık olmaktayız. Bunu ileri sürmek, jeopolitik ilişkilerin artık önemli ya da şimdiki dönemde farklı konjonktürler için canalcı olmadığını önermek değildir. Bunun yerine jeopolitik ilişkileri küreselleşmenin ışığında yeniden yorumlamalıyız. Tüm tarihsel süreçleri damgalayan eğilimler ve karşıt itkiler vardır. Kapitalist grupların ulusötesileştiği boyut, bu fraksiyonların hâlâ ulusal birikim süreci içinde temellenen fraksiyonlara karşı göreceli gücü ve ağırlığı kesinlikle tartışmaya açıktır ve görgül araştırmaları gerektirir. Bu fraksiyonların mücadeleye ve ulus devletler içindeki uyum sürecine nasıl katıldığı yaratıcı bir siyasal ve konjonktürel çözümleme sorunudur. Dahası, devlet yöneticileri ulusötesi seçkinlerin gündemine tepki gösterebilir fakat eş zamanlı olarak ulus temelli seçmenler arasında meşruluğu desteklemek zorundadırlar (ya da en azından bunu denemelidirler). Bu çok parçalı süreçler devletler içindeki siyasa oluşturucular üzerinde kafa karıştırıcı ve karşıt davranışlar üretebilir.

ABD'nin ulusötesi seçkinler lehine bir liderlik rolü oynadığını ileri sürdüm. Bu rol tarihsel olarak açıklandı. Kesinlikle çekirdek güçleri arasında son "hegemon" olduğu için Birleşik Devletler -çünkü küreselleşme, dünya çapında ABD hegemonyası ve ABD ulusal devletinde kaynakların ve baskı güçlerinin yoğunlaşması döneminde ortaya çıkmıştır- ulusötesi seçkinlerin küresel kapitalist gündeminin lehine siyasa ve stratejiler geliştirme öncülüğünü almıştır. 2. Dünya Savaşı sonrası dönemde dünya ekonomisi ve küresel kapitalist ilişkilerin aldığı özgül biçime bağlı olarak "ABD bağımlı" ulusötesi seçkinler tamamen ulusötesileşen ilk şeydir. Bu gerçekten de topraksal birimler ile iktidar arasındaki geride kalan belirli ilişkilerce biçimlenmiş dünya siyasal dinamikleri anlamında jeopolitiktir.

Fakat bu dinamikleri nasıl yorumlamalıyız? Günümüze kadar gelen paradigmlar, küresel arenadaki ABD devlet davranışlarının "ABD çıkarları"nın bir savunmasına işaret ettiğini ileri sürerken ben, savunulmakta olan şeyin çekirdeğini bir ulusötesi kapitalist sınıfın oluşturduğu, belirlemekte olan bir kü-

resel kapitalist tarihsel bloğun çıkarları olduğunu öne sürüyorum. Bu sınıf, çıkarlarının ilerletilmesinde varolan ulusal devlet aygıtları ve ayrıca gitgide daha çok belirlemekte olan bir ulusötesi toplum aygıtına güvenir ve bunu yaparken de ABD ulusal devletinin bu aygıtların en güçlüsü olduğunu bulmuştur (bu ise ulus devletin eski jeopolitiğinin aşağı doğru sarmalının özel biçimidir). Bu çalışmada odak daima toplumsal grup ve sınıflar üzerindedir. Ulusötesi sermayenin dünya çapındaki sermayenin hegemonik fraksiyonu haline geldiği ve ulusötesileşmiş bir burjuvazi tarafından temsil edildiği konusundaki iddiamda yanılmış olabilirim yani ulusal temelli kalan kapitalist fraksiyonlar hâlâ belirleyici olabilir- fakat bu, odağı, toplumsal grup ve sınıflardan şeyleşmiş aktörler-olarak-devletlere çevirmemize ya da dünya siyasal dinamiklerinin, uluslararası sistemde kendi (ulus devlet) tahakkümlerini korumak için mücadele eden ulus devletler/çekirdek güçler arası mücadele olduğu yorumunu çıkarsamamıza izin vermez.

II-Ulusötesi Kapitalist Sınıf

Oluşumunun Bazı Görgül İşaretleri

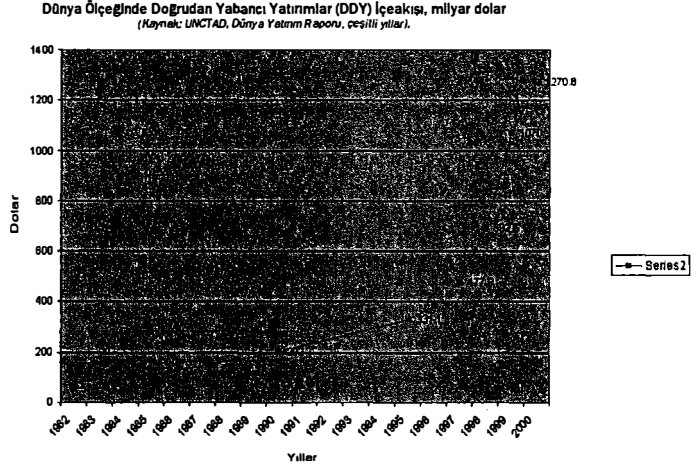
Birinci bölümde geliştirilen tartışma ekonomik küreselleşme ve ulusal kapitalist grupların ulusötesi bütünleşmesi sorununa dayanır. Şimdi bu sorunun görgül incelemesine yöneliyorum. Ulusötesi sermayenin yükselişi ulusal kapitalist sınıfları küresel ekonominin girdabına çeker. Küreselleşme, sınırlar boyunca ulusötesi sınıf ittifaklarının yeni biçimlerini ve eski ulusal sınıf yapıları ile uluslararası sınıf çatışma ve ittifaklarından oldukça farklı biçimlerde, küresel olarak ve ülkeler, bölgeler, kentler ve yerel topluluklar içinde sınıfsal yarılmaların yeni biçimlerini yaratır. Uluslararasılaşma ulusal sermayelerin erişimlerini kendi ulusal sınırlarının ötesine genişlettiklerinde meydana gelir. Ulusötesileşme, ulusal sermayelerin uluslararasılaşan diğer ulusal sermayelerle sınırları aşıp birbirlerine nüfuz ederek birleşmeleri ile oluşur bu süreç. Sermayeleri kendi uluslarından koparır ve onları küresel ekonomide ortaya çıkan yeni bir uluslarüstü uzama yerleştirir. Ulusal sınıfların hangi noktada ulusötesi sınıflara dönüştüğü –bu tür sınıfları kavramsal olarak farklılaştırabiliyor olmamız olgusuna karşın- tartışmaya açıktır ve bu nokta, ulusötesi sınıfların maddi temellerini belirlemek için inşa ettiğimiz araçlara bağlıdır. Kapitalist grupların

ulusötesileşmesini teşvik eden farklı mekanizmalar, ulusötesi şirketlerin yayılması, doğrudan yabancı yatırımların (DYY) genişlemesi, uluslararası birleşmeler ve satın almalar, stratejik ittifaklar ve ulusötesi olan birleştirici yönetimleri kapsar. Bunların yanı sıra dünya çapında taşeron sözleşmeler yapma ve dışarıya iş verme olgusu, bağımsız şirket alanlarının genişlemesi ve bir dizi diğer ekonomik biçimler küresel ekonomiye eşlik eder. Küreselleşmiş üretimin örgütlenmesinin bu tür yeni biçimleri önemlidir çünkü daha önce de vurgulandığı gibi yerel kapitalistleri birbirine bağlayan dünya çapındaki ağır gelişmesine katkıda bulunur; küresel (yerele karşıt olarak) birikim sürecinin çevresindeki bu kapitalistler arasında öznel görünümünün ve nesnel çıkarların bir özdeşliğini yaratır. Bu nedenle bunlar, ulusötesi kapitalist sınıfın oluşumunda bütünleştirici mekanizmalar olarak işlev görür ve sınıf oluşumunun uzamının, ulusaldan ulusötesi uzama geçmesi için hareket ederler.

Başlarken aşağıdaki görgül verilerin ulusötesi kapitalist sınıfın varlığına bir kanıt oluşturmadığını belirtmemi izin verin. Aksine bu veriler, ulusötesi sınıf oluşumu sürecinin kapitalistler arasında hâlâ devam ettiğini güçlü bir biçimde ortaya koyan bir dizi kilometre taşına işaret eder. Küreselleşme ve ulusötesileşme süreci üzerine daha geniş bir araştırma gündeminin bir parçası olarak süregiden, metodolojik olarak farklı araştırmalar gereklidir. Ulusötesi bir biçimde birleşmiş ulusötesi şirket yönetimleri ve uluslararası birleşmeler ve satın almalar üzerine aşağıda sunulan veriler, *doğrudan* göstergeler oluşturuyorken; geriye kalan veriler, alta yatan ulusötesi kapitalist sınıf oluşumunu süreci sonucunu çıkardığım temeli üzerinden *dolaylı* ya da çevresel göstergelerdir.

Doğrudan Yabancı Yatırımlar

Ulusötesi üretimin büyümesinin belki de tek başına en kapsamlı göstergesi, 2000 yılında yaklaşık olarak 1.3 trilyon dolar değer biçilen küresel DYY stoğudur (bkz. Grafik 1). DYY, UNCTAD'ın 2001 yılı *Dünya Yatırım Raporu*'na göre "dünya ekonomisindeki uluslararası üretimin rolünü büyüterek hızla genişlemeye devam etmektedir." DYY 2000 yılında % 18 oranında büyüdü, "dünya üretimi, sermaye oluşumu ve ticaret gibi diğer ekonomik toplamlardan daha hızlı büyüyerek 1.3 trilyon dolara ulaştı" (UNCTAD, 2001: 1).

Tablo 2'nin gösterdiği gibi 1998-99 dışında mal ve hizmet ithalatı 1986-2000 döneminde dünya GSYİH'sinden daha hızlı büyüdü. Bu ise kendi başına ulusötesileşmenin önemli bir göstergesidir. Bununla birlikte birinci tabloda sunulan verilerden en önemlisi, DYY'nin iç ve dış akışlarının büyümesinin dünya üretimininkilerden ne kadar büyük olduğudur. Bu büyüme 1986-1990 arasındaki sabit sermaye oluşumunun neredeyse iki katıdır; 1990'ların ilk yarısında gerçekleşenin yaklaşık üç katı ve ikinci yarısında Aralık içindeki yaklaşık tahmine göre 100 kat daha fazladır.

Tablo 2: Dünya DYY, Dış Ticaret, ve GSYİH'nin Yıllık Büyüme Oranları (%)

	1986-1990	1991-1995	1996-1999	1998	1999	2000
DYY İçakışı	23.0	20.8	40.8	44.9	55.2	18.2
DYY Dışakışı	26.2	16.3	37.0	52.8	41.3	14.3
Dünya İthalatı	15.4	8.6	1.9	-1.5	3.9	N/A
Dünya Üretimi	11.7	6.3	0.7	-0.9	3.4	6.1
Sabit Sermaye Oluşumu	12.2	6.6	0.6	-0.6	4.3	N/A

Kaynak: UNCTAD, 2001:2.

Dahası son yıllardaki DYY akışı, farklı bölgeleri küresel ekonomiyle bütünleştirmede önemli bir rol oynamıştır. DYY hâlâ 2000 yılında gelişmekte olan ülkelere giden 270 milyar dolardan biraz fazla olan bir para ile karşılaştırıldığında, DYY'nin yaklaşık 1 trilyon dolarını emen, gelişmiş ülkeler üç-

lüsünde (Kuzey Amerika, Avrupa ve Japonya) yoğunlaşmıştır (UNCTAD, 2001: 3). Fakat bu konuda bile UNCTAD'ın bildirdiğine göre "2000 ve 1985 yıllarının içe ve dışa doğru DYY akışının dünya haritalarının bir karşılaştırması, geçmişe göre DYY'nin çok daha fazla ülkeye ulaştığını ortaya koyar." UNCTAD şöyle devam ediyor:

15 yıl önceki sadece 17 ülke ile (bunlardan 7'si gelişmekte olan ülkelerdir) kıyaslandığında, bugün 50'den fazla ülke (bunların 24'ü gelişmekte olan ülkelerdir) 10 milyar dolardan fazla içe dönük stoğa sahiptir. Dışa dönük DYY resmi de benzerdir: Aynı dönemde 10 milyar doları aşan stoğa sahip ülke sayısı 10'dan 33'e çıkmıştır (1985'te 8 olan gelişmekte olan ülke sayısı ile karşılaştırıldığında şimdi 12'dir). Akışlar bağlamında 1980'lerin ortasında, yıllık ortalama 1 milyar dolardan fazla alan ülke sayısı 17'den (6'sı gelişmekte olan ülkedir) 1990'ların sonunda 51'e (23'ü gelişmekte olan ülkedir) yükselmiştir. Dışa dönük akışlarda 1980'lerin ortasında 13 ülkeye karşılık (sadece biri gelişmekte olan ülkedir) 1990'ların sonunda 33 ülke (11'i gelişmekte olan ülkedir) 1 milyar dolardan daha fazla yatırmıştır (UNCTAD, 2001: 4).

Ulusötesi Şirketlerin Yayılması

Ulusötesi kapitalist sınıf ve onun faillerinin yükselişinde anahtar bir gösterge, ulusötesi şirketlerin yayılmasıdır. Ulusötesi şirketler, sermayenin ulusötesileşmiş devrelerini cisimleştirir ve bu devreleri örgütler. Burada onları çokuluslu şirketlerden farklılaştıran, üçten daha fazla ülkede yönetim merkezleri olan şirketler olmalarıdır. UNCTAD'a göre ulusötesi şirketlerin sayısı 1970'de 7.000'den, 1993'te 37.000'e ve 2000'de 60.000'e çıkmıştır (1999: 3; 2001: 1) (bkz. Castells, 2000: 251-252). Bu ulusötesi şirketler dünya ticaretinin yaklaşık üçte ikisini elinde tutmaktadır. Benzer bir biçimde dünya GSYİH'sinden ulusötesi şirketlerin denetim altında tuttuğu pay 1960'ların ortalarındaki yüzde 17'den 1984'de yüzde 24'e ve 1995'de ise neredeyse yüzde 33'e büyümüştür (UNCTAD, 1996: 3). 2000 yılına gelindiğinde, yaklaşık 800.000 olan ulusötesi şirketlere bağlı birimlerin ürettiği mal ve hizmetlerin tahmin edilen değeri 7 trilyon dolardır (UNCTAD, 2001: 1). Ulusötesi şirketlerin satışlarının küresel değeri, 1982'deki 2.5 trilyon dolardan 1990'da 5.4 trilyon dolara ve 2000 yılında 15 trilyon dolara çıkmıştır (UNCTAD, 2001: 2). 2000 yılında ortak yabancı bağlı birimlerin mal varlığının 21.1 trilyon dolar değerinde olduğu tahmin edilmektedir (UNCTAD, 2001: 2).

1990'ların ortalarından itibaren UNCTAD, dünyanın önde gelen ulusötesi şirketlerini üç niteliğe göre sıralayarak bir 'ulusötesilik indeksi' inşa etmektedir. Yabancı malvarlıklarının toplam mal varlıklarının içindeki oranı, dış satışın toplam satışa ve yabancı çalışanların toplam çalışanlara oranı. Bir şirket, ulusötesileştiği ölçüde yani kürenin çevresinde daha fazla yayıldığında, indekste sıfırdan yüze doğru ilerlemektedir (örneğin 50 birim ulusötesilik şirketin mal varlığı, satışı ve çalışanlarının listesinin yarısının yabancı olduğu anlamına gelir). İndekse göre en büyük 25 ulusötesi şirket, *ortalama 59.9 ulusötesilik sonucunu* elde etmiştir. İsviçre elektronik şirketi ABB 94.1, General Electric 36.7, Ford Motor Company 36.1, IBM 53.7, Nestle 95.2, Siemens 56.8, Mannesmann 48.9, BMW 60.9, vb. (UNCTAD, 2001: 6). UNCTAD'ın belirttiğine göre "hem tepedeki 50, hem de tepedeki 25 ulusötesi şirketin ulusötesileşme derecesi artmıştır ve ilk 50'ninki 1998'de yüzde 37'den, 1999'da yüzde 39'a ve ilk 25'inki yüzde 26'dan 32'ye yükselmiştir." "En tepedeki 100 ulusötesi şirketin ulusötesiliği yüksek bir düzeyde (yüzde 53), oldukça istikrarlı bir biçimde kalmıştır" (UNCTAD, 2001: 5).

Ulusötesi şirketlerin dünya çapında *doğrudan* çalıştırdığı 70 milyon işçi dünyadaki toplam özel sektör çıktısının üçte birini üretmiştir (Castells, 2000: 251). Yerel firmalar; birleşme, sözleşme yapma, dış kaynak düzenlemeleri, yerel pazar alışverişleri, taşeronluk vb. gibi DYY ve ulusötesi şirket etkinliklerinin kapsadığı bir dizi mekanizma aracılığıyla ulusötesi şirket yapısının parçası olmuştur. Her ne kadar bu nokta burada ayrıntıyla ele alınmayacak olsa da ulusötesi şirketler ağının yayılması, ulusötesi işçi sınıfı ve kapitalist sınıf oluşumunu harekete geçirdiği ölçüde vurgulanmaya değerdir. Castells'in gözlemine göre;

farklı ülkelerde konumlanmış emek gücü, bu çokuluslu ağların farklı işlevleri ve stratejileri arasındaki işbölümüne bağlıdır. ... Bu nedenle emek gücünün büyük bir kısmı ağ içinde dolaşımda değildir, fakat ağ içindeki diğer kesimlerin işlev, evrim ve davranışlarına bağlıdır. Bu süreç, küresel ağlarını devreleri içindeki firmaların, amansız etkilerinin altında, emek gücünün hiyerarşik, parçalanmış karşılıklı bağımlılığı süreciyle sonuçlanır. (2000: 251-252)

Belli başlı kapitalist ülkelerdeki ulusötesi şirketler arasındaki yüksek düzeyde sınırötesi birleşme, "ulusal" sermayelerin yüksek ölçüde ulusötesi şirketlerin genişleme sürecine dahil oluşuna işaret eder (Kan ve Johansson, 2000: 17; Dicken, 1998: 45-46). Gelişmekte olan dünya, dünya düzeninin eski sömürge-

ci “etki alanları” yapısı aracılığıyla, 2. Dünya Savaşı öncesinin DYY’sinin beşte dördünü emdi. Fakat 1960’lardan 1980’lere doğru DYY akışlarının büyük bir kısmı çekirdek bölgeler arasında gerçekleşti. Dicken’in vurguladığı gibi:

Ulusötesi şirketlerin dünya nüfusu sadece oldukça hızlı bir biçimde artmakla kalmaz, ayrıca eski uluslararası işbölümünü baştan başa kesen bir tarzda kökenlerinin coğrafi farklılığının önemli bir artışı da buna eşlik etmektedir. ... hemen hemen tüm gelişmiş ekonomilerin içe ve dışa doğru önemli doğrudan yatırımları vardır. ... Gerçekte bu örüntülerin ima ettiği şey, belli başlı pazar ekonomileri arasında yüksek ölçüde *karşılıklı yatırımlardır* (1998: 45-46).

Bu saptama önemlidir, çünkü uluslararası ortak genişlemenin birinci örüntüsü rekabet içindeki çekirdek ulusal burjuvazilerin bir durumunu yansıtırken, daha sonraki, bu “ulusal” burjuvazilerin ulusötesileşmesinde anahtar bir mekanizmaya işaret eder.

Sınırötesi Birleşmeler ve Satın Almalar

1980’lere dek birleşme ve satın almaların birçoğu ulusal sınırlar içinde meydana geldi. Fakat o zamandan bu zamana sınırötesi birleşme ve satın almalar, firmalar için ulusötesi bir biçimde etkinliklerini genişletmenin en önemli yollarından biri haline geldi (Kang ve Johansson, 2000; Dicken, 1998: 222). Birleşme ve satın almalar ulusötesileşme sürecinin temel mekanizmalarıdır Birleşme ve satın alma (B&S), bir sermaye yoğunlaşması mekanizmasıdır ve bir şirketin bir başka şirketin işinin tamamı ya da bir kısmı üzerinde denetime gereksinim duyduğunda meydana gelir. Birleşme durumunda *sınırötesi, en az iki farklı ülkeden sermayelerin birleşmesi* anlamına gelir. Satın alma ise herhangi bir firmanın yabancı bir şirketi çalışanları, yöneticileri ve “ulusal” çıkarları dahil bir şekilde ele geçirmesidir. Sermayenin yoğunlaşması yeni değildir. Kapitalist gelişme sürecinin bir parçasıdır ve ulusal sınıf oluşumu ve ulusal burjuvazinin yükselişi sürecinin ayrılmaz bir görünümüdür. B&S’ler aracılığıyla sermayenin *ulusötesi* yoğunlaşması, ulusötesi sınıf oluşumu ve ulusötesi burjuvazinin yükselişi sürecinde benzer bir öneme sahiptir. Sınırötesi satın almaların bir kısmı, ulusötesi şirketlerin birleşmelerini kapsar, fakat bunların birçoğu, yerel toplumsal güçleri ulusötesileşme sürecine çeken, ulusötesi şirketler tarafından ulusal şirketlerin satın alınmasını gerektirir.

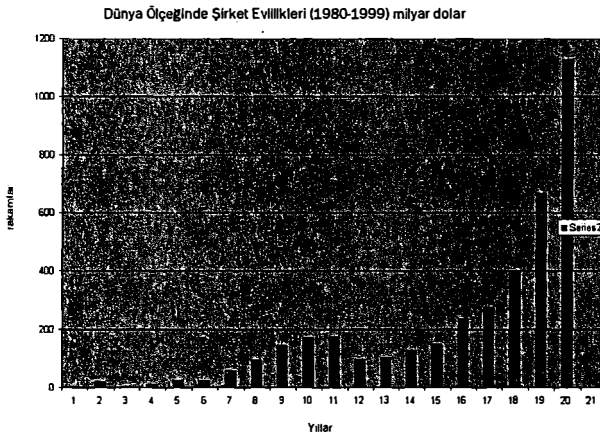
Sınırötesi B&S’lerin değeri, Ekonomik Kalkınma ve İşbir-

liği Teşkilatı'nın (OECD) bir raporuna göre 1991 ve 1998 arasında, şaşırtıcı bir biçimde 85 milyar dolardan 558 milyar dolara altı kat artmıştır. Daha sonra, ikinci grafikte gösterildiği gibi, 1999'da 1 trilyon doları aşmıştır (1999, Thompson Financial Securities Data, 2000: 1; Renner, 2000: 1). OECD raporu, bu tür B&S'lerin, "endüstriyel küreselleşmenin temel mekanizmaları arasına dahil edilmesini gerektiğini" vurgular ve bilinen ulusötesi şirketler arasındaki "dev birleşmelerin sayı ve değerinin patlaması ile coğrafi genişlemesini" de ekler (Kang ve Johansson, 2000: 6). Sınırötesi birleşme ve satın almalar, telekomünikasyon, otomobil, finans gibi dünya ekonomisinin sadece en küreselleşmiş sektörlerini kapsamaz; dev perakendeciler, temel tüketim malları, kimyasallar, çelik, ilaç ticaretini yapan şirketleri ve hukuk firmalarından sigortaya, yönetimden kamu hizmetlerine kadar sayısız hizmeti de kapsar. Her ne kadar Avrupa ve Kuzey Amerikada yoğunlaşmışsa da birleşme dalgası; kökeni Asya, Latin Amerika ve diğer yerlerde olan sermayenin büyüyen katılımını da içerir. Gelişmekte olan ülkeler, 1991-98 arasındaki tüm B&S etkinliklerinin yüzde 27'sinden sorumludur ve gelişmekte olan ülkelere firmalar, aynı dönemdeki dışa doğru sınır-ötesi B&S'lerin yaklaşık yüzde 11'inden sorumludur (Kang ve Johansson, 2000: 11-12). Dahası küresel B&S'lerin miktarı da artmaktadır. 1991-98 dönemi boyunca ortalama miktar, 21 milyon \$'dan 104 milyon \$'a neredeyse beş kat artmıştır (Kang ve Johansson, 2000: 7).

Ulusötesi B&S'lar artan DYY akışında belirleyici bir rol oynamaktadır. Dünya DYY'si ile ilişki içinde sınır-ötesi B&S'lerin değeri, 1991'de yüzde 53.7'den 1997'de yüzde 85.3'e sıçramıştır (Kang ve Johansson, 2000: 14). Bu ise 1997'deki DYY'nin beşte dördünden biraz fazlasının B&S'lerde olduğu, geri kalanının ise yeni ya da başlangıç aşamasındaki yatırımlara gittiği anlamına gelmektedir. 1991-98 arasında DYY olarak, Birleşik Devletler içindeki toplam 520 milyar dolar akışın yüzde 85.7'si B&S yatırımlarıdır (Kang ve Johansson, 2000: 17). "ABD" sermayesinin yanı sıra kendisini ABD topraklarında kurumsallaştıran "yabancı" sermayenin ötesinde, Birleşik Devletler içinde ve sınıf yapısını ulusötesileştirme sürecinde, DYY'nin iç akışı baştan başa küreselleştirici ekonomik etkinliktir. 1990'ların sonunda sınır-ötesi birleşme ve satın almaların en geniş kapsamlıları: British Telecom ve MCI (telekomünikasyon); Daimler Benz ve Chrysler (otomobil); Dupont ve Herberts (kimyasal ve

boya); Alcatel ve Motorola (telefon ve iletişim araçları) ve DSC Communications'ın Alcatel'i nihai olarak satın alışı; Seagram tarafından MCA'nın satın alınışı (eğlence); Hoeschst tarafından Marion Merrel Dow'un satın alınışı (ilaç); Britanya temelli Zeneca Group Plc'nin İsveç temelli Astra'yı satın alınması (ilaç) (UNCTAD, 2000: 12; Kang ve Johansson, 2000: 8).

Bu süreç derinleştikçe ulusötesi sermaye, küresel ekonominin her sektörü üzerinde artan denetime sahip olmaktadır ve ulusötesi sınıf oluşumu yükselmektedir. OECD raporu, ulusötesi B&S konusunda "uluslararası birleşmeler aracılığıyla firmaların ulusallığı daha da belirsizleşmektedir" sonucuna varmaktadır:

Çokuluslu firmalar hiç olmadıkları kadar başıboştur, *ev sahibi* ve *misafir* ülkeler gibi kavramlar anlamlarını yitirmektedir. Bizzat firmalar, farklı ülkelerde araç gerece ve çalışanlara sahiptir; birçok ulusal pazara hizmet etmekte ve dünya çapında mal ve parça satın almaktadırlar. Bunlar, tekil ülkelere daha az sadakat göstermektedir ve kendi etkinliklerini engelleyebilecek ülke düzeyindeki düzenleme ve yasaklamaları gitgide daha çok içermektedirler (Kang ve Johansson, 2000: 37-38).

Ulusötesi Bir Biçimde Birleşmiş Yönetim Kurulları

Gitgide artan bir biçimde ulusötesi kapitalist sınıf içinde önde gelen tabaka, küresel şirket yapısıyla bir dizi birleştirici konum işgal etmeye başladı. Bu süreç, ulusal "iktidar seçkinleri", yönetici bloklar, "iç çember" ve diğerleri üzerine siyasal sosyolojinin zengin yazınında belgelendiği biçimiyle, ulusal burjuvazilerin yükselişi aşamasındaki gerekli olan ulusal burjuvazilerin

nesnel bağlantılarını ve öznel kimliklerini donduran, ulusal düzeydeki birleştirici yönetici konumlarında olduğu gibi, önceki dönemlerdeki benzer bir süreçle paralellik oluşturur (bkz. Domhoff, 1967; Useem, 1984; Dye, 1986; Mills, 1959).

Dünyanın dört bir yanındaki şirketlerin oluşturduğu birliğin önde gelen zirvesi olan Conference Board [Konferans Kurulu], belli başlı ulusötesi şirketlerden kıdemli yöneticileri bir araya getirmektedir. Bu kurul 1999'da üye firmaların ulusötesi bir biçimde birleşmiş yönetim kurullarını ne ölçüde geliştirdiğini belirlemek için bir çalışmaya katkıda bulundu. Çalışma aralarında Arjantin, Avustralya, Brezilya, Kanada, Şili, Fransa, Almanya Japonya, Kore, Meksika, Singapur, Güney Afrika, İspanya, İsveç, Birleşik Krallık ve Birleşik Devletler'in olduğu onaltı ülkeden ilişkili ulusötesi şirketleri kapsıyordu. Sadece 1995 ve 1998 arasında, bulunan verilere göre, yönetimleri ulusal olmayan şirketler yüzde 39'dan 60'a çıkmıştır ve üç ya da daha fazla yöneticisi olan ulusal olmayan şirketler (verili, ortalama yönetim sayısı 10) yüzde 11'den yüzde 23'e yükselmiştir (Alexander ve Esser, 1999: 5). OECD ülkelerinden yönetimleri ulusal olmayan şirketler yüzde 58'ken, Kuzey Amerika firmalarının yüzde 60'ı, Asya/Pasifik firmalarının yüzde 44'ü, Latin Amerika firmalarının yüzde 43'ü, Avrupa firmalarının yüzde 71'i, Afrika (Güney Afrika bu çalışmanın kapsadığı tek Afrika ülkesidir) firmalarının yüzde 100'ü kapsayan OECD ülkesi olmayanlardan yüzde 67'si, yönetimleri ulusal olmayan şirketlerdir. Raporu göre, "Araştırma, ulusal olmayan yöneticilerin çoğunluğunun son üç yılda işe koşulduğunu bulgulamıştır." Genel olarak yönetim kurullarının üyelerinin sayısı azaldığı dikkate alındığında, bunun dünya çapındaki yönetim kurullarında, ulusal olmayan yöneticilerin belirleyici bir rol kazanmakta olduklarını ima eder" (6). Devamında, "küreselleşmenin risk ve ödülleriyle baş etmek için küresel yönetim kurulları gereklidir" (9) ve - OECD'nin çalışmasının ve yukarıdaki sınır ötesi B&S üzerine yukarıdaki tartışmanın benzer sonuçlarını çağrıştırarak- yeni küreselleşmiş ekonomik ve düzenleyici altyapılar "şirketleri, farklı ulusal kimlikleri olmayan ulusötesi varlıklara dönüştürerek, uluslararası ticaret için ek bir yasal güvenlik sağlamaktadır. Gitgide artan bir biçimde, personel ve yönetim de firma temelleri gibi, küresel hale gelmektedir -onlar, dünya çapında yerel köklere sahip küresel yurttaşlardır" (10) denilmektedir.

Yönetim kurullarını ulusötesileştiren tipik ulusötesi şirket-

lerin, diğer ulusötesi şirketler ile vatanlarında ya da ikinci ülkelerde birleştikleri, -ki bu, aynı zamanda ulusötesi B&S etkinliğidir- ve üçüncü firmalarla, farklı stratejik ittifaklara, resmi olmayan işbirliği ve taşeronluk düzenlemelerine katılabilecekleri hatırlanmalıdır (bakınız, metnin devamı). Ek olarak, bir ulusötesi şirketin yönetim kurulu üyelerinden her biri, tipik bir biçimde, diğer birleşik yönetim kurullarında konumlanmıştır. Böylece ulusal olmayan yönetim kurulu üyelerinin artan katılımı, ortak yönetim kurullarının ulusötesi birleşmeleri öyküsünün sadece küçük bir kısmıdır. Almanya'da üstlenmiş telekomünikasyon firması Deutsche Telekom, buna bir örnektir. Önceden bir kamu şirketiymiş 1996'da özelleştirilmiştir ve Alman Devleti mal varlığının hâlâ yüzde 50'sine sahiptir. Şirket hisseleri; Kuzey Amerika, Avrupa ve Asya stok pazarlarına sürülmüştür ve dünya çapında yatırımcılara sahiptir. Şirketin yönetim kurulu ABD'li, Avusturyalı, Belçikalı ve Fransız üyelerden oluşur. Şirket, Fransa Telekomuyla 1998'de bir ittifak kurmuştur. İttifak sonucu iki şirket de ABD merkezli bir ağ olan Spring'de % 10 pay elde etmiştir (Alexander ve Esser, 1999: 17). Bu nedenle yüzeyde "Alman" olarak görünen şirket, onu, küresel şirket ağlarının içine çıkıksız bir biçimde dolayan mülkiyet ve yönetim yapısına sahiptir.

Conference Board raporu, ulusal olmayan yönetim kurullarını rapor eden şirketlerin yüzde 82'si ile imalatın en küreselleşmiş sektör olduğunu, ve imalatın yüzde 61 ile finansal olmayan hizmetlerce takip edildiğini belirlemiştir (Alexander ve Esser, 1999: 5) Ulusötesi bir biçimde birleşmiş yönetim kurulları üzerine sayıları gitgide artan çalışmalar, olgunun tüm sektörlerde yayıldığını bulgulamıştır (örneğin bkz. Mahoney, 1999). Örneğin Fennema, 1980'lerin başından itibaren önde gelen ulusötesi bankacılık ve endüstri firmaları arasında birleşmiş yönetim kurullarının uluslararası bir ağını tanımlamıştır (1982). Daha yakın zamanda Berger ve meslektaşları, 1990'ların sonunda, üretim araçlarının, ticaret ve diğer hizmetlerin küreselleşmesi ile uyum içinde ve kısmen de, bu küreselleşmenin yarattığı küresel finansal hizmet talebine bir yanıt olarak, finansal hizmet firmalarındaki B&S'lerde dikine bir yükseliş bulgulamıştır (Berger vd., 2000).

Stratejik İttifaklar

Ülkeler boyunca sermayelerin birbirlerine müdahalesiyle sonuçlanan bir başka mekanizma ise ulusötesi şirketler arasın-

da sıradışı bir biçimde büyüyen ulusötesi stratejik ittifaklardır. Stratejik ittifaklar sınırsız birleşme ve satın almaların yokluğunu çeken firmalar arasında, kolektif girişimler, küçük hisse yatırımları, özsermaye alışverişi, birleşik araştırma ve geliştirme, üretim ve pazarlama, teknoloji paylaşımı, uzun vadeli kaynak sağlama (*sourcing*) antlaşmaları, dağıtım/hizmetlerin paylaşımı gibi geniş çaplı bağlantıları içine alır. Bir başka OECD raporuna göre iki ya da daha ülkeden firmalar arası bu tip ulusötesi stratejik ittifaklar 1989-99 arasında beş kat artmıştır ve “bunlar, eski ortaklıklara göre değer ve ölçek bakımından çok daha büyük olma eğilimindedir” (Kang ve Sakai, 2000: 5). Bu stratejik ittifakların büyük bir çoğunluğu OECD ülkeleri arasındadır. 1990’larda Çin’i de kapsayan Asya ve Latin Amerika’dan OECD üyesi olmayan ülkeler arasında, ittifak etkinlikleri dalgası oluşmuştur. İttifaklar, kimyasallardan ilaca dek bilgisayar ve elektronik araç gereç, finansman ve iş hizmetleri gibi geniş bir sektör yelpazesi boyunca oluşturuluyordu. Bu ittifakların yarısı, ortaklıklar (*joint ventures*) yani iki ya da daha fazla firmanın ortak bir operasyona sermaye yatırması ve böylece işbirliğinin ötesine geçerek organik entegrasyon önlemi geliştirmesidir.

B&S’lerin yanı sıra, stratejik ittifaklar da firmaların, küresel ekonominin ölçek, stratejik esneklik, pazarlama avantajları ve benzerlerini elde etme gereksinimini arttıran, yükselen küresel rekabet tarafından yönlendirilir. Yine B&S’ler gibi geçmiş yıllarda, dünya çapındaki stratejik ittifak örüntüleri, sermayelerin “ulusal” bloklarının diğer ulusal sermaye bloklarına karşı kendi aralarında ittifak yapması değil, küresel ekonomi içinde bir dizi ülke ve bölgeden kapitalist grupları biraraya getiren oligopolist kümelerin birbirlerine karşı rekabeti olagelmıştır. OECD raporuna göre “stratejik ittifaklar, rekabet ve işbirliğini birleştirmek ve küresel bir temelde endüstriyel yeniden inşa için en güçlü araçlar olarak değerlendirilmektedir.” “Sınır ötesi ittifak oluşumu, daha entegre küresel pazarlardan artan rekabet baskılarını izlemiştir” (Kang ve Sakai, 2000: 6). En çarpıcı olan ise hem ulusal hem de ulusötesi stratejik ittifaklar, 1989-1999 döneminde altı kat artarken, tüm yeni ittifakların üçte ikisinin ülke içi yerine ülkeler arası olması olgusudur. Rapor, “1990’ların her yılında farklı ulusal ekonomilerden firmaları birbirleriyle bağlantılandıran uluslararası ortaklıkların daima bu ittifakların çoğunluğu olageldiğine” işaret eder. “Uluslararası stratejik ittifaklar (toplam 62.000), 1990-99 arasında tüm ittifakların yüzde

66'sıydı. Ortalama olarak her ulusal ittifaka karşı iki uluslararası ittifak, küreselleşmenin ittifaklar için birincil motivasyon olduğunu sergiler" (Kang ve Sakai, 2000: 7).

Belli başlı ulusötesi şirketler arasındaki ulusötesi stratejik ittifakların tipik örnekleri, optik hafıza depolama ürünleri için Du Pont/Sony ortaklığını; mikroişlemciler için üretim süreçleri geliştirme için Motorola/Toshiba birliğini; otomobillere elektronik parçalar geliştirmek için General/Motors/Hitachi işbirliğini; bilgisayar ürünlerinin üretim ve satışı için Fujitsu/Siemens ortak girişimini içerir. Otomobil endüstrisi, endüstriler-arası ulusötesi ittifaklara dönük bir yönelimin okul kitaplarında yer alabilecek bir örneğini sunar. Son yıllarda her yıl endüstri içinde yaklaşık yüz yeni ittifak gerçekleşti. Bunlardan 1999'da gerçekleşenlerin yaklaşık yüzde 80'i sınırötesiydi ve büyük çoğunluğu, bu sektörün yüksek düzeydeki küreselleşmesini gösteren ortak üretime yönelikti (Kang ve Sakai, 2000: 24). Ford, 1979'dan bu yana Mazda'nın küçük hissesini (yüzde 25'ini) elinde bulundururken 1996'da hisse oranını yüzde 33.4'e yükseltti. 1971'de General Motors ve Isuzu ittifakı oluşturuldu ve General Motors-Suzuki ittifakı 1981'de başladı. Renault ve Nissan, Renault'nun kendi modelini üretmek için Meksika'daki bir Nissan fabrikasından yararlanması planını da içeren bir ittifaka sahip oldu. Mazda, 2000 yılında kendi fabrikalarında Ford'un bir modelinin montajına başladı. Daimler-Chrysler ve Mitsubishi benzer bir ittifaka sahiptir, vb. 1999 Rus firmaları; General Motors, Ford, Renault ve Volvo'nun da dahil olduğu Batılı ortaklarıyla sekiz ittifak kurdu. Yine 1999'da Çin firmaları en az 13 uluslararası ittifak oluşturdu. Daimler-Chrysler, Ford, Honda ve Volkswagen 1999 yılında petrol pillerinin ortak geliştirilmesi için bir ittifak kurdular (Kang ve Sakai, 2000: 24-27).

Yeni Küresel Ekonomik

Düzenlemeler

1970'lerin sonundan bu yana DYY'ler, B&S'ler, ulusötesi bir biçimde birleştirici yönetimler ve stratejik ittifakların hızlı çoğalmasının paralelinde yer alan dışarıdan besleme, taşeronluk, ulusötesi birleştirici ittifaklar, lisans anlaşmaları, yerel temsilcilik, vb. gibi farklı ekonomik düzenlemelerin olgusal yayılımı sermayelerin ulusötesi bağlantısının bir başka önemli görünümünün altını çizer. Bu düzenlemeler geniş ulusötesi üretim zincirleri ve kürenin çevresinde dikey ve yatay bütün-

leşmenin karmaşık ağları ile sonuçlanır. Dicken'a göre:

Ulusötesi şirketler, (ulusötesi ve ulusal, geniş ve küçük, kamu ya da özel) sayısız diğer firmayla birlikte dışsal ilişkiler ağına kilitlenirler: Bu, bir tür karşılıklı bağlantılar (*interconnections*) aracılığıyla sağlanır. Örneğin birçok küçük firma sadece oldukça sınırlı bir coğrafi alana hizmet ederken, bir ülkedeki oldukça küçük bir firma küresel üretim ağına doğrudan bağlanmış olabilir. Farklı boyut ve tiplerdeki firmalar arasındaki bu tür karşılıklı ilişkiler, gitgide artan bir biçimde *yerelden küresel ölçeklere coğrafi olarak yuvalanmış ilişkilerin* bir kümesini oluşturmak için ulusal sınırları aşar... Gerçekten de karşılıklı örgütsel işbirliği ilişkilerinin şaşırtıcı bir çeşitliği vardır. Bunlar çoğu zaman, iki taraflı yerine çok taraflıdır, tekeşli yerine çokeşlidir (Dicken, 1998: 223).

Bu tespit, dünyanın her yerindeki sermayenin katmanlarına, ulusötesi sermaye ve dev ulusötesi şirketler çevresinde örgütlenmiş, gitgide artan karşılıklı müdahalenin altını çizer. Hatta yerel sermayelerin bağımsızlıklarını hâlâ ellerinde bulundurduğu (yanlış yönlendirici) yüzeysel görünümüne rağmen, üretim ve dağıtımın yerel devrelerini, dünya çapında birikimin koşul ve örüntülerini dayatan küresel devrelerden ayırmak gitgide daha zorlaşmaktadır. Yerel ve ulusal sermayeler, eğer hayatta kalacaklarsa, "yerellikten kopmalı" ve hegemonik ulusötesi sermayeye bağlanmalıdır. Sermayenin küresel devreleri sayısız mekanizma ve düzenlemelerle bu yerel devreleri kapsadıkça, bu devreleri yöneten yerel kapitalistler ulusötesi sınıf oluşumu sürecine hızla çekilir.

Küresel ekonomideki çeşitli, yeni ekonomik düzenlemeler, birinci bölümde tartışılan, birikimin Fordist rejiminden yeni post-Fordist *esnek* rejimine geçiş ile ilgilidir. Birçoklarının da işaret ettiği gibi, belirmekte olan esnek rejimin yapısal özellikleri niteliksel olarak küreseldir; birikim küresel pazarlarda konumlanmıştır ve küresel şirket örgütlenmesini ve küresel sermaye-emek ilişkilerinin kümelerini (özellikle dünya çapında yönetimlerin denetiminden çıkarılmış ve gelişigüzel kılınmış emek havuzları) kapsar (bkz. Hoogvelt, 1997: 109-113). Rekabet, firmalara ulusal ya da bölgesel pazarlara karşıt olarak küresel pazar kurmaları gerekliliğini dayatır. Hoogvelt'in gösterdiği gibi, küresel ekonomideki rekabet, gitgide artan bir biçimde, küresel üçlemenin her üç bölgesinde de (Kuzey Amerika, Avrupa ve Doğu Asya), tam üretim sistemlerini işletmeye zorlamaktadır. Önde gelen ulusötesi şirketler, üçlemenin her yerinde, çok katmanlı ve bütünleşmiş üretim kadar mali ve tica-

ri operasyonları işleten “çok bölgesi” şirketler haline gelmektedir (Hoogvelt, 1997: 109-113). Bu çok bölgesi şirketler, sermayenin ulusötesi bütünleşme sürecinin genel geçiş dönemi biçimleri olarak, ulusötesi şirketler arasında, ittifak, birleşme, ve entegrasyona yönelik koordinasyonun diğer biçimlerinin stratejileri aracılığıyla belirmektedir.

Üçüncü Dünyada Ulusötesi Kapitalist Sınıf Oluşumu

Ulusötesi sınıf oluşumunun en zayıf olduğu, “ulusal” burjuvazilerin hâlâ devleti denetim altında tutabildiği ve etkili siyasal projeleri örgütleyebildiği yer Üçüncü Dünya’dır. Bununla beraber, ulusötesi sınıf oluşumu burada da işbaşındadır. Dicken’a göre “ulusötesi şirketlerin dünyasının nüfusu oldukça hızlı bir biçimde artmakla kalmaz, fakat ayrıca eski uluslararası işbölümünü bir baştan diğerine kesen biçimde onun kökenlerinin coğrafi farklılığının belirgin artışı da vardır. DYY’ın coğrafi yapısı, küresel ekonomi içinde artan karşılıklı bağlanmışlığın ileri bir göstergesi, son yıllarda çok daha karmaşık hale geldi” (1998: 45). Gelişmekte olan ülkelere doğrudan yabancı yatırımlar keskin bir biçimde artmıştır. 1980’lerin başı ile 1990’ları başı arasında ortalama yıllık akışlar üç kat artarken, gelişmekte olan ülkelere olan akışlar beş kat artmıştır (ILO, 1996-97: 2). Güney’deki ulusal sermayeler, kendi DYY’leri ve birikimin küresel devrelerine entegre olarak kendilerini ulusötesileştirmiştir. 1960’da DYY’lerin sadece % 1’i gelişmekte olan ülkelere geliyordu. 1985’de % 3’e, 1995’de % 8’e çıktı (Dicken, 1998: 44) Güneyde konuşlanmış ulusötesi şirketler aynı yıl, yurtdışında yatırılmış 1 milyar dolara sahipti (Burbach ve Robinson, 1999). 1997’de bu 61 milyar dolara ulaştı (Kang ve Johansson, 2000: 19).

Merkez ülkelerde konumlanmış en tepedeki 100 şirket, 1993 ve 1995 arasında kendi yabancı malvarlıklarını sadece yüzde 30 arttırırken, Üçüncü Dünyanın en tepedeki 50 ulusötesi şirketi, malvarlıklarını yüzde 280 oranında arttırdı (ILO, 1996: xvii). UNCTAD 2001 raporuna göre,

İlk defa, gelişmekte olan ülkelere üç şirket (Hutchison Wham-poa, Petroleos de Venezuela ve Cemex) dünyanın en büyük 100 ulusötesi şirketi arasındadır. ... Şirketlerin ulusötesileşmesi sadece gelişmiş ülkelere değil gelişmekte olan ülkelere de gitgide artan bir biçimde gözlemlenen bir olgudur. Gelişmekte olan ülkelere te-

pedeki 50 ulusötesi şirket –bunların en büyükleri boyut olarak dünya çapında en büyük 100 şirketin en küçükleriyle karşılaştırılabilir –Asya, Güney Amerika ve Güney Afrika’nın 13 yeni endüstrileşmekte olan ülkesinden çıkmıştır. (UNCTAD, 2001: 5)

Gelişmekte olan ülkelerden en büyük 10 ulusötesi şirket, UNCTAD ulusötesilik endeksinde 30.7 puan almıştır (UNCTAD, 2001: 7).

Singapur, Güney Kore, Tayvan, Brezilya, Şili ve Meksika gibi ülkelerin burjuvazileri, ulusötesi kapitalist sınıfın önemli “ulusal” temsilcileri haline gelmektedir. Güney Kore ve Tayvan temelli şirketler Güney Asya ve Orta Amerika’nın ucuz ücret bölgelerine kaymakla kalmamış; ayrıca “güneyden kuzeye” yeni konumlanmayı başlatmıştır. 1990’ların ilk altı yılında 14 Kore firması sadece Birleşik Krallık’ta toplam 2.6 milyar dolar yatırım yapmıştır (Hildyard vd., 1996: 35). 1990’ların ortalarında Meksika, dünya çapında yatırımcılar ve aralarında Del Monte Corporation, Apple, Microsoft olan, önde gelen ulusötesi şirketlerin belli başlı hissedarları haline gelen ve yurtdışında medya, çimento, can mamülleri ve benzerlerine yatırım yapan 24 milyardere sahipti (Burbach ve Robinson, 1999). Yerel egemen grupların bu ulusötesileşmiş fraksiyonları, toplumsal ve ekonomik yeniden yapılanma ile küresel ekonomi ve toplumla bütünleşmenin ezici sürecini denetleyen Latin Amerika, Afrika ve Asya’nın yeni sağ “teknokratik” seçkinleridir (kimi zaman “modernleştirici burjuvazi” olarak da adlandırılır).

Bu arada, 20. yüzyılın sonu ve 21. yüzyılın başında Meksika’dan Asya’ya Rusya’dan Brezilya’ya, küresel ekonomiye zarar veren krizler dizisinin her bir şoku, etkilenen ülkelerin yerel kapitalistlerinin, ulusötesi kapitalist sınıfın konumlarıyla artan ulusötesi bütünleşmesi ile sonuçlanma eğilimindedir. Bu krizler yerel seçkinlerin arasındaki fraksiyonlaşma sürecine keskin bir kurtuluşu beraberinde getirdi. Örneğin 1997/98 Asya krizi bölgenin belli başlı şirket ve ekonomilerinin, ulusötesi sermayenin pekiştirilmesini kolaylaştıran ve ilerleten yeniden yapılanmasını sağladı. Örneğin Güney Kore’nin güçlü mali-endüstriyel grubu “*chaebol*”, ulusötesi şirketlere ulusal malvarlığını satmaya zorlandı ve aynı zamanda dünyanın diğer alanlarındaki şirketlerle ortaklıkları güçlendirdi (*Business Week*, 1998a). 1998’de ABD Hazine Bakanlığı müsteşarıyken Lawrence Summers’ın vurguladığı gibi “IMF son aylarda, bu [Asya] ekonomileri[nin] liberalleştirilmesi ve bunların pazarları-

nın ABD mal ve hizmetlerine açılması konusunda, bölgedeki görüşme turlarında başarılandan çok daha fazlasını yapmıştır” (aktaran, Bello, 1998/99: 138).

Şimdi, 21. yüzyılın küresel toplumunda hegemonya sorununa dönebiliriz.

III: Ulusötesi Hegemonya

Yeni bir Küresel Kapitalist Tarihsel Blok mu?

Antonio Gramsci'nin düşüncelerinin yakın geçmişte yeniden canlanması, Gramscigil düşünüşün merkezi nosyonlarının bazılarını sosyal kuram ve pratiğin ana akımına taşıdı. Hegemonya ve tarihsel blok gibi Gramscigil kavramlar, siyasal sosyoloji, uluslararası ilişkiler, kültürel çalışmalar, tarih ve kalkınmada yeni yönelimler açmıştır ve benim görüşüme göre, İtalyan okulundan gelen zengin ve çeşitli araştırmalarla doğrulanmış, belirlemekte olan ulusötesi olgunun kavranmasında çok yararlıdır. Burada can alıcı olan, rızaya dayalı tahakküm olarak Gramsci'nin hegemonya kavramı, hegemonyanın alanı olarak sivil toplum ve toplumsal yapının eksenini olarak ta siyasal ve sivil toplumun toplamından oluşan “genişletilmiş devlet” üzerine odaklanışdır.

Modern şartlar altında Gramsci'ye göre bir sınıf, kendi tahakkümünü sadece baskının özel bir örgütlenmesi aracılığıyla değil; dar, korporatif çıkarlarının ötesine geçerek ahlaki ve entelektüel bir liderliği ortaya koyarak belirli sınırlar içinde ödümler vererek ve çeşitli ittifaklar sayesinde toplumsal güçleri Gramsci'nin tarihsel blok olarak adlandırdığı, toplumsal bir blok içinde birleştirerek sürdürebilir. Blok, belirli bir toplumsal düzen için kurumların, toplumsal ilişkilerin ve düşüncelerin bir ağının içinde egemen bir sınıfın hegemonyasının yaratıldığı ve yeniden-yaratıldığı, rızanın toplumsal temelini temsil eder. Ben, 21. yüzyılın küresel toplumunda hegemonyanın bir ulus devlet tarafından değil (ki bu, herhangi bir durumda, söz konusu hegemonyanın herhangi bir özgül ulus devlet ya da bölgeden egemen gruplar tarafından uygulanmayacağını söylemenin kısaltmasıdır), belirlemekte olan küresel kapitalist tarihsel blok tarafından uygulanacağını ileri sürerken, Gramsci'nin hegemonik projeler olan tarihsel bloklar kavramından esinleniyorum.

Bu belirlemekte olan hegemonik blok; siyaseti ve siyasaları, ye-

ni küresel birikim ve üretim yapısı tarafından koşullandırılmış olan ulusötesi kapitalist sınıf tarafından yönlendirilen çeşitli ekonomik ve siyasal güçleri kapsar. Ulusal olmaktan çok küresel olan birikimin mantığı, bu blokun ekonomik ve siyasal davranışlarını yönlendirir. Bundan böyle bu bloğa, küreselci blok olarak gönderme yapılacaktır. Küreselci bloğun merkezinde, ulusötesi şirketlerin sahip ve yöneticilerinin yanı sıra, dünya çapında ulusötesi sermayeyi yöneten diğer kapitalistlerden oluşan ulusötesi kapitalist sınıf bulunur. Blok ayrıca IMF, Dünya Bankası, ve WTO gibi ulusötesi toplum temsilcilerini, Kuzey'in ve Güney'in devletlerini ve diğer ulusötesi forumları yöneten bürokratik yöneticiler ve teknokratları, kapsar. Hegemonik bloğa üyelik, ideolojik meşruluk ve teknik çözümler sağlayan seçilmiş organik entelektüellerin yanı sıra siyasetçileri ve karizmatik şahısları da içerir. Bu ulusötesi seçkinlerin altında, oldukça küçük bir gerçek gücü kullanan, fakat kitlesel tüketimle edilgenleştirilmiş, ulusötesi seçkinler ile dünyanın yoksul çoğunluğu arasında kırılan bir tampon oluşturan, küçük ve daralan bir orta sınıflar tabakası yer alır. Bu anlamda yönetici bir koalisyon olarak Gramscici anlamda bir tarihsel blokta ve Uluötesi kapitalist sınıfın içinde liderliğini uyguladığı bir toplumsal temelden ve bu grubun bloğun, içine çekilenlerin rızası aracılığıyla empoze ettiği bir hegemonik projeden söz edebiliriz. Ya maddi mekanizmalar aracılığıyla ya da ideolojik olarak, hegemonik projenin içine çekilmeyen yoksul çoğunluktan olanlar, içerilir ya da bastırılır. Bu yeni küresel yönetici sınıfın dünya siyaseti, ulusal yönetici sınıflar için olduğu gibi, devletlerarası sistem aracılığıyla tüketilen değişen rekabet ve ittifakların akışınca yönlendirilmez.

Hegemonya Savaşı ve

Kapitalizmin Süregiden Krizi

Küreselci blok, birbiri ardına gelen krizler karşısında, liderliğini güvence altına almak ve hegemonyasını yeniden üretmek için çabasını arttırdı. Küreselci bloğun süregiden otorite krizinin ikiz boyutları vardır.

Birinci boyut küresel kapitalizme içsel olan çelişkilerdir. Bu, küresel kapitalist sistemin kapitalizme içsel olan ve hali hazırda yapılandığı ölçüde küresel ekonomiye bağlı birikim tarzlarının kötüleştirilen kutuplaşma eğilimlerini hafifletmedeki nesnel yetersizliğini kapsar. Hegemonya maddi bir temeli gerektirir ve bu temelin ulusötesi bir hegemonik projeyi destek-

leyebilecek kadar geniş olup olmadığı açık değildir. Küreselci bloka içsel olan diğer bir çelişki, ulusötesi kapitalist sınıfın, şimdiye dek, bir bütün olarak sistemin istikrarının çıkarına kısa vadeli korporatist çıkarlarını (kâr oranlarını azamileştirmek) bir kenara koymaktaki yetersizliğidir.

İkinci boyut özeldir ve küresel kapitalist hegemonyaya, hepsi ilerici olmayan çeşitli muhalif ve tâbi güçlerce meydan okunmasıyla ilgilidir.

Bu boyutların ilki göz önünde bulundurulduğunda, bir sınıf ya da sınıf fraksiyonu tarafından hegemonyanın elde tutulabilmesinin zorunlu koşulu, dar ekonomik çıkarların daha tümel toplumsal görüş ya da ideoloji ile yer değiştirmesidir ve bu toplumsal görüş içinde kendi konumlarını güvence altına alma sürecinde önde gelen sınıf ya da fraksiyonun çıkarlarıyla diğer gruplarınkinin somut koordinasyonudur. Burada, ulusötesi finans sermayesinin dar çıkarları (kur spekülasyonları, bankerler, portföy yatırımları, vb.), engelleyici bir hegemonik projenin olasılığına ayak diriyor görünmektedir. Birleşik bir toplumsal görüşü güvence altına almak güçtür çünkü farklı seçkinler, küresel kapitalizmin sorunlarına, kendi bölgesel sistemlerinin tarihsel deneyimleri üzerine temellenmiş, farklı ve hatta çatışan çözümler peşinde koşmaktadır. Ulusötesi kapitalist sınıfın safları içinde dikkate değer stratejik tartışmalar ve taktik farklılıklar var olagelmektedir ve özellikle, hizipsel çatışmalar ve yarılmalar yükselmektedir.

Fakat ulusötesi kapitalist sınıf kendi dar korporatif çıkarlarının ve hizipsel çatışmalarının ötesine geçse bile küresel toplumsal kutuplaşma sorununu nasıl çözeceği ve hatta yumuşatabileceği açık değildir. Yüzyıl sonu dünya ekonomisinin gerilemesi, benim görüşüme göre salt döngüsel olmaktan öte sistem içinde semptomatik krizdir. Şüphesiz dünya kapitalizminin kullanabileceği muazzam rezervleri vardır. Fakat biz daha derin bir yeniden yapılanma krizinin başlangıç salvolarına tanıklık ediyor olabiliriz. Bu krizin sonuçlarını tahmin etmek olanaksızdır, küresel ekonomi içinde finans sermayesine karşı üretken sermayenin yeniden ileri sürülmesi ve küresel bir yeniden bölüşüm projesi olabileceği gibi, askeri harcamalar ve savaşlar üzerine temellenmiş, mağdur ve tövbesizleri içermek için küresel bir faşizm de olabilir. 2. Dünya Savaşı sonrası genişleme – kapitalizmin “altın çağı”–, yeniden yapılanma ve dönüşüm sürecini harekete geçirerek, 1970’lerde krize girdi. Bu krize sermaye “küreselleşerek” yanıt verdi. Serbest ticaret si-

yasaları, bütünleşme süreçleri ve neo-liberal reform dünyayı ulusötesi sermayeye yeni yollardan açtı. Bununla birlikte gelir, çalışan ve yoksul insanlardan sermayeye ve yeni yüksek tüketici orta sınıfa, yeni alanlarda büyümeyi besleyen küresel pazar kısmını sağlayan profesyonel ve bürokratik tabakaya kaydı. Bütün bunlar, geçici olarak, 1970'lerin durgunluk ve azalan kârlar krizini tersine çevirdi. Fakat sermayenin altta yatan yasaları, değişmeksizin kaldı ve başlangıçta birikimin açılmakta olan yeni örüntüleri olarak kendini öne sürdü, toplumsal ve siyasal biçimlerin sürekli değişen hareketini yarattı. Yeniden bölüşüm projeleri üzerine temellenmiş ulus devletin çöküşü, büyüme ve kârlılığın geri getirebilir fakat, aşırı birikime yönelik bir biçimde geliri daha da kutuplaştırarak ve dünya çapında eşitsizlikleri arttırarak kapitalizme içsel olan eğilimleri daha da kötüleştirebilir.

Ulus devlet ile ilişki içinde, sermaye birikimindeki bölüşüm aşamasını yeniden tanımlayarak küreselleşme, kapitalizmin içindeki kutuplaşmaya yönelik içsel eğilimi dengelemek için işleyen yeniden bölüşümünün ve diğer mekanizmalarının altını oymaktadır. Sonuç ise hızlı bir küresel toplumsal kutuplaşma süreci ve toplumsal yeniden üretim krizidir. Birçok ülkede küresel pazarla bütünleşmiş ve "küresel tüketiciler" haline gelmiş ortalama insan sayısı son dönemlerde hızla arttı. Bununla birlikte, yoksulların –yoksulaşmış ya da yoksullaşanların– mutlak sayısı hızla artmaktadır ve 1970'lerden bu yana, küresel toplum içinde zengin ve yoksulların arasındaki uçurum genişlemektedir (Tablo 3). İnsanlığın geniş bir kesimi mutlak aşağı doğru hareketliliği deneyimlemektedir. 1960-1994 arası küresel kişi başına gelir üç katına çıktığı halde, 1990'larda kişi başına düşen geliri, 1980'lerin, ve bazı durumlarda 1970'lerin ve 1960'ların gerisinde olan yüzden fazla ülkede vardır (UNDP, alıntılan Stalker, 2000: 139).

Tablo 3: Dünya Gellr Payları 1965-1990

Nüfus	Toplam Dünya Geliri Yüzdeleri			
	1965	1970	1980	1990
En Yoksul 20%	2.3	2.2	1.7	1.4
İkinci 20%	2.9	2.8	2.2	1.8
Üçüncü 20%	4.2	3.9	3.5	2.1
Dördüncü 20%	21.2	21.3	18.3	11.3
En Zengin 20%	69.5	70.0	75.4	83.4

Kaynak: Korzeniewicz ve Moran, 1997.

Küresel toplum gitgide artan bir biçimde üç tabakalı toplumsal yapı ile nitelenir. Birinci tabaka, geleneksel çekirdek

ülkelerde nüfusun yaklaşık yüzde 30-40'nı, çevre ülkelerde daha azını oluşturan, küresel ekonomi içinde "imtiyazlı" işlere sahip ve tüketimlerini sürdürmeye ve hatta arttırmaya muktedir olanlardan oluşur. İkinci tabaka, çekirdek ülkelerde nüfusun yaklaşık yüzde 30'u, çevredekilerde yüzde 20-30'u, iş koşullarında kronik güvensizlik ve önceden refah devleti tarafından güvence altına alınmış, herhangi bir kolektif sigortanın yokluğuyla yüzleşen "gündelikleştirilmiş" işçilerin gitgide büyüyen ordusunu oluşturur. Üçüncü tabaka, geleneksel çekirdek kapitalist ülkelerde nüfusun yaklaşık yüzde 30'u ve çevre ülkelerde yaklaşık yüzde 50 ya da daha fazlası, üretici etkinlikten yapısal olarak dışlanmış ve refah ve kalkınmacı devletin tamamen erimesiyle tamamen korumasız olan, küresel kapitalizmin "gereksiz" nüfusunu temsil eder (bkz. Hutton, 1995; Hoogvelt, 1997). Fakat belirmekte olan hiçbir yönetici sınıf bir toplumsal temeli meşrulaştırmanın ve güvence altına almanın farklı mekanizmalarını geliştirmeksizin bir tarihsel blok inşa edemez. Bu tip bir blok, bazı maddi ödüller aracılığıyla rızaya dayalı bir bütünleşmeyi ve sistemin baş etmeyi istemediği ya da edemediği diğerlerinin baskıcı dışlamasını kapsar. Bu üç tabakalı toplumsal yapı içinde, ulusötesi seçkinler, ikinci tabakayı çekmek cez betmek ve üçüncü tabakayı zaptetmek için, birinci tabaka içinde uygun bir toplumsal temeli güvence altına almanın peşindedir.

Rızaya dayalı bütünleşmeyi ya da etkili baskıcı dışlamayı elde etmek, toplumsal denetim sorunun belirleyici hale geldiği yeni bir "dışlama siyaseti"ne katkıda bulunuyormuş gibi görünen, dünya çapındaki toplumsal kutuplaşma göz önünde bulundurulduğunda, oldukça güçtür. Sosyal refah devletinden, kamusal ve özel güvenlik güçlerinin dramatik genişlemesi ve dışlanmış nüfusun (orantısız bir biçimde azınlıkların) kitlesel hapsedilmesi, karmaşık toplumsal denetim teknolojileriyle sürdürülen toplumsal *apartheid*'in yeni biçimleri, baskıcı göç karşıtı yasaları ve benzerleri ile dolu toplumsal denetim (polis) devletine doğru bir kayma vardır. Küresel kutuplaşma, Latin Amerika'nın kentlerinden Birleşik Devletler'inkilere, oradan da Avrupa, Asya ve diğer yerlerdekilere, özel güvenlik muhafız orduları ve elektronik gözetleme ile korunan zenginlerin ikametgahının gitgide artan ayrılmasını beraberinde getirmiştir. "Özel amaçlarla ayrılmış bölgeler", "hisarlar", kaleler" olarak çeşitli biçimlerde gönderme yapılan bu "dışarıya kapatılmış (*gated*) topluluklar", dünyanın dört bir yanına yayılmakta olan küresel eşitsizliklerin doğal bir ürünü olan,

“bölgesel denetimin fiziksel ve toplumsal araçlarını uygulama-ya dönük eğilimin bir parçası”dır (dünya çapında dışarıya kapatılmış topluluklar üzerine bkz. Blakely ve Snyder, 1997; Bartu, 1999; King, 1999; Davis, 1999).

Fakat dışarıya kapatılmış topluluklarda ikamet edenler kendi yarattıkları dünyanın “karanlık” yüzü ile yüzleşmenin riskini göze almak zorundadır. Küresel bir dışarıya kapatılmış toplulukta küresel seçkinler ve daha iyi durumda olan tabaka için güvenlik yoktur. New York’taki Dünya Ticaret Merkezi-ne Eylül 2001’deki saldırı küresel toplumdaki zayıf ve güçlü arasındaki çatışmanın yeni tarzlarının yükselişini akla getirmektedir. Geçmişte en çok sömürülen, bastırılan, mülksüzleştirilen, sömürgeleştirilenler, maddi ve uzamsal gerçeklik tarafından, sömürgeci denetimin doğrudan mekanlarıyla direnişlerini sınırlandırmaya zorlandılar; onlar kendi topraklarındaki sömürgeciler ve emperyalistlerle yüzleşmekle sınırlandılar. Metaforik olarak ifade edecek olursak, Küreselleşme direnişi tamamen yeni bir “arena”ya yerleştirdi. Tarihte ilk defa, isyan hareketi, mekandan bağımsız olarak, dünyanın herhangi bir yerinde başlatılabilir. Eski sömürgeci sisteminde vurgulandığı biçimiyle bastırılanların bastırılanlardan mekansal ayrılması ortadan kalkmaktadır. Küresel kapitalizm mekansal sınırlamanın için fazla gözeneklidir. Küresel kapitalizmin tahribatına karşı ilerici direniş –1999’da Seattle’da küreselleşme karşıtı protestolar, Dünya Sosyal Forumu’nun Brezilya Porto Alegre’deki toplantısı ve benzerleri- geçmişe ve muhafazakar direniş göre çok daha az mekana bağımlıdır ve daha ulusötesidir.

Küresel Bir Karşı-Hegemonya Hareketi mi?

Öyleyse sonuç olarak küreselci bloğa yönelik karşı-hegemonik direnişin görünümüne dönelim. Küresel kapitalizm milyonlarca insan için toplumsal yeniden üretim (hayatın sürdürülmesi) krizleri yaratmaktadır. Yoksulluğu, eşitsizliği, marjinalliği, yoksun bırakmayı yaygınlaştırması, küresel seçkinler tarafından çok sevilen küresel kapitalizmin *cornucopia*’sının¹ karanlık yüzüdür. Kitleler yersiz-yurtsuzlaştırma, toplumsal koruma önlemlerini buharlaştırma, gerçek olanakların çöküşü, yoksulluk ve eşitsizlik sarmalı, 1980’lerde ve 1990’larda, dünyanın dört bir yanında “IMF yiyecek ayaklanmalarında” olduğu gibi, şimdiye dek çoğu zaman kendiliğinden ve örgütsüz direnişi ateşledi. Fakat her yerde Meksika’daki Zapatistalardan

Brezilya'daki Topraksızlar Hareketi'ne, Tayland'daki Yoksullar Meclisi'nden, Hindistan'daki Halk Hareketlerinin Ulusal ittifakı'na ve Kore'deki Sendikalar Konfederasyonu'na dek uzanan örgütlü direniş hareketleri de vardı.

Küreselci bloğun hegemonyasına meydan okumalar birçok cenahtan gelmektedir:

- 1) Küreselleşme karşıtı aşırı sağ: Bu aşırı sağ birçok ülkede muhafazakar bir bloğu harekete geçirmek için, hızla değişen koşullar karşısında işçi ve orta sınıfın güvensizliklerinden yararlanabilmektedir. Aşırı sağ, özellikle, beyaz yakalıları, küçük toprak sahipleri, becerilerinden arındırılan ve aşağı doğru hareketlilikle yüzleşen orta ve profesyonel tabaka ile küreselleşme tarafından tehdit edilen sermayenin ulusal fraksiyonu gibi, birikimin ulusal toplumsal yapısı içinde önceden ayrıcalıklı kesimlerin güvensizliklerinden esinlenmektedir. ABD'de Pat Buchanan, Avusturya'da Jörg Haider ve Özgürlük Partisi, Avusturalya'da Tek Ulus Partisi, Fransa'da Le Pen'in Ulusal Cephesi, Rusya'da Vladimir Zhirinovskiy, ve benzerleri bu muhafazakar bloğun yükselişini örneklemektedir. Bazı muhafazakar güçlerin küreselci blok içine çekilmesi ve hatta, bazı durumlarda programlarının, ulusötesi seçkinlerin gündemi için daha uygun koşullar yaratması kesinlikle olanaklıdır.
- 2) Venezüella'daki Hugo Sanchez gibi, Üçüncü Dünya ülkelerindeki ilerici seçkinler ve milliyetçi gruplar: Bu seçkinler de zarar görebilir kesimlerin güvensizliklerinden esinlenmiştir, fakat aşırı sağdan farklı olarak, ilerici bir görüş eklemlenmiştir. Bu kategoride küresel ekonominin içine tamamen çekilmemiş ya da birçok ülke ve bölgelerdeki ulusötesi kapitalist sınıfın ulusal üyelerinden yapısal olarak farklı bir biçimde bütünleşmiş belirli ülke ve bölgelerden seçkinlerde yer alır. Bu noktada, Çin ve Rusya, ve belki de Hindistan göze çarpmaktadır. Yükselen siyasal projeler, küreselci bloğa uyarlanma ya da onunla uyum içinde olabileceği gibi, onunla çatışmayı da yükseltebilir.
- 3) Küresel adalet hareketinin yükselişinde dışa vurulduğu gibi, (genellikle, küreselleşme karşıtı hareket, olarak gönderme yapılan, fakat bütünüyle uygun olmayan) dünya çapında halk kesimleri. 1999'un sonunda Seattle protestolarında ve 2001 ve 2002 Porto Alegre buluşmalarında olduğu gibi, 20.yüzyılın son yıllarında halk direniş hareketleri ve güçleri, toplumsal adalet için, neo-liberal karşıtı gündem çevresinde kaynaşmaya başladı.

Karşı hegemonik bir etki, önceden bilinemez bir biçimde, bu kesimlerden herhangi birinden ya da bu güçlerin bir kombinasyonundan gelebilir.

Küresel adaletin karşı hegemonik söylemi 20. yüzyılın sonunda açıkça yükselmektedir. Yüzyılın dönümünde küreselci

11 Amalthea'nın boynuzu; sanatçılar tarafından bolluk simgesi olarak kullanılan, içinden meyvalar taşan boynuz imgesi.

blok savunmaya geçmiştir. 1968'den bu yana belki de ilk defa sistem meşruluk krizi gelişmeye başlamıştır ve inanıyorum ki, karşı-hegemonyanın anahatları görünür hale gelmiştir. Toplumsal bir düzende köklü bir değişim organik bir kriz meydana geldiğinde olası hale gelir. Organik bir kriz ise, sistemin yüzleştiği yapısal (nesnel) bir kriz ve ayrıca bir meşruluk ya da hegemonya (öznel) krizidir. Dünya Ticaret Merkezi'ne saldırı ve onun kötü sonuçları, ABD devleti tarafından yönetilen küreselci bloğun, bir karşı-hegemonik proje için zorunlu bir koşul olan bu gayrı-meşrulaşma sürecini bir an için tersine çevirmesine izin verdi. Terörizme karşı savaş 2002 yılında ortaya çıkan, bir küresel polis devletinin kurumsallaştırılmasına yönelik küreselci projenin yeni bir baskıcı boyutunun başlangıcı için bir örtü sağladı.

Büyük toplumsal dönüşüm zamanlarında kurumsallaşmış sosyal kuramlar sorgulanır ve değişen koşullara açıklamalar getirmek üzere yenileri çoğalır. Uygun kuramsal kavrayışlar, 21. yüzyılın başındaki küresel toplumda yüz yüze gelebileceğimiz büyük toplumsal dönüşüm zamanlarında, bu tür krizlerin çözümüne etkin bir biçimde müdahale etmeyi umuyorsak, can alıcı önemdedir. Benim umudum, elinizdeki metnin belirmekte olan küresel toplumsal yapıları daha incelikli bir kuramsal kavrayış önererek bu çabaya küçük de olsa bir katkıda bulunmasıdır.■

Teşekkürler

Denise Segura ve Raymond Wong'a bu metnin taslağı üzerine yaptıkları öneriler, Amandeep Sandhu'ya da araştırma asistanlığı için teşekkür etmek istiyorum.

Kaynakça

- Alexander, L. ve Esser, S. U. (1999) "Globalizing the Board of Directors: Trends and Strategies", New York: The Conference Board.
- Arrighi, G. (1994) *The Long Twentieth Century*, Londra: Verso.
- Bartu, A. (1999). "Redefining the Public Sphere through Fortified Enclaves: A View from Istanbul," *WALD International Conference*, Istanbul.
- Berger, A. N.; Deyoung, R.; Genay, H. ve Udell, G. F. (2000) "Globalization of Financial Institutions: Evidence from Cross-Border Banking Performance," *Brookings-Wharton Papers on Financial Services 2000*, Washington, D.C.: Brookings Institute.
- Blakely, E. J. ve Snyder, M. G. (1997) *Fortress America: Gated Communities in the United States*, Washington, D.C.: Brookings and Cambridge, MA: Lincoln Institute of Land Policy.
- Burbach, R. ve Robinson, W. I. (1999) "The Fin de Siecle Debate: Globalization as Epochal Shift," *Science and Society*, 63: 10-39.
- Castells, M. (2000) *The Rise of the Network Society*, Vol. 1, 2. Baskı, Oxford: Blackwell.
- Clarke, S. (der.) (1991) *The State Debate*, Londra: MacMillan.

- Cox, R. W. (1987) *Production, Power, and World Order*, New York: Columbia University.
- Davis, M. (1999) *Ecology of Fear: Los Angeles and the Imagination of Disaster*, New York: Metropolitan Books.
- Dicken, P. (1998) *Global Shift*, 3. Baskı, Londra ve New York: The Guilford.
- Domhoff, G. W. (1998) *Who Rules America*, 3. Baskı, Mountain View: Mayfield.
- _____. (1970) *The Higher Circles*, New York: Random House.
- _____. (1978) *The Powers that Be*, New York: Random House.
- Dye, T. T. (1986) *Who's Running America*, 4. Baskı, Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Fennema, M. (1982) *International Networks of Banks and Industries*, The Hague: Nijhoff.
- Gill, S. (1990) *American Hegemony and the Trilateral Commission*, Cambridge: Cambridge University.
- Gordon, D. M., R. Edwards ve M. Reich, "Long swings and stages of capitalism," s. 20, Kotz, O. McDonough, ve T. Reich ve *Social structures of accumulation*, Cambridge: Cambridge University..
- Gramsci, A. (1971) *Selections from the Prison Notebooks*, New York: International Publishers.
- _____. (1995) *Further Selections From the Prison Notebooks*, Londra Lawrence and Wishart.
- Held, D. (1984) *Political Theory and the Modern State*, Stanford: Stanford University Press.
- Hildyard, N.; Hines, C. ve Lang, T. (1996) "Who Competes? Changing Landscapes of Corporate Control," *The Ecologist*, 26/4, Temmuz/Ağustos: 125-144.
- Hoogvelt, A. (1997) *Globalization and the Postcolonial World*. Baltimore: Johns Hopkins University .
- Hutton, W. (1995) *The State We're In*, Londra: Jonathan Cape.
- International Labor Organization (ILO) (1997) *World Employment Report 1996-97*. Cenevre: Birleşmiş Milletler.
- Kang, N. ve Johansson, S. (2000) "Cross-Border Mergers and Acquisitions: Their Role in Industrial Globalization," *STI Working Papers 2000/1*. Paris: OECD.
- Kang, N ve Sakai, K. (2000) "International Strategic Alliances: Their Role in Industrial Globalization," *STI Working Papers 2000/5*. Paris: OECD.
- Keohane, R. (1984) *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*, Princeton: Princeton University.
- King, A. (1999) "Suburb/Ethnoburb/Globurb: Framing Transnational Urban Space in Asia," *WALD International Conference*, Istanbul.
- Korzeniewicz, R. P. ve Moran, T. P. (1997) "World Economic Trends in the Distribution of Income, 1965-1992," *American Journal of Sociology*, 102 (4).
- Kotz, D.; M., T. M ve Reich, M. (der.) (1994) *Social structures of accumulation: The political economy of growth and crisis*, Cambridge: Cambridge University.
- Mahoney, R. J. (1999) "The Composition of Boards of Directors in the New World Economy: Globalization - or Globaloney," *The CEO Series: Business Leaders: Thought and Action*, CEO Series Issue No. 36, (Aralık), St. Louis: Center for the Study of American Business.
- Mills, C. W. (1959) *The Power Elite*, New York: Oxford University Press.
- Poulantzas, N. (1979) *Classes in Contemporary Capitalism*, Londra: New Left Books.
- Renner, M. (2000) "Corporate Mergers Skyrocket," *Vital Signs*, Washington D.C.: Worldwatch Institute, (14 Nisan 2002)
- Robinson, W. I. (yayımlanacak) "The Debate on Globalization: The Transnational Capitalist Class and the Transnational State," Wilma A. Dunaway (der.) *New Theoretical Directions for the 21st Century World-System*, Greenwood Press, (2003 listesindedir).
- _____. (2002b) "Globalization as a Macro-structural-historical Framework of Analysis: The Case of Central America," *New Political Economy*, 7: 2.
- _____. (2002a) "Global Capitalism and Nation-State Centric Thinking: What We Don't See When We Do See Nation-States. Response to Arrighi, Mann, Moore, van der Pijl and Went," *Science and Society*, 65/4: 500-508.
- _____. (2001b) "Transnational Processes, Development Studies, and Changing Social Hierarchies in the World System: A Central American Case Study," *Third World Quarterly*, 22/4: 529-563.

- _____ (2001a) "Social Theory and Globalization: The Rise of a Transnational State," *Theory and Society*, 30/2: 157-200, ("Response to MacMichael, Block, and Goldfrank": 223-236 ile birlikte yayınlanmıştır).
- _____ (1998) "Beyond Nation-State Paradigms: Globalization, Sociology, and the Challenge of Transnational Studies," *Sociological Forum* 13/4: 561-594.
- _____ (1996a) "Globalisation: Nine Theses of Our Epoch, *Race and Class*, 38/2: 13-31.
- _____ (1996b) *Promoting Polyarchy: Globalization, U.S. Intervention, and Hegemony*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Robinson, W. I. ve J. Harris (2000) "Toward a Global Ruling Class?: Globalization and the Transnational Capitalist Class," *Science and Society*, 64, 1:11-54.
- Rosenberg, J. (1994) *The Empire of Civil Society: A Critique of the Realist Theory of International Relations*, Londra: Verso.
- Rupert, M. (1995) *Producing Hegemony*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sklair, L. (1995) *Sociology of the Global System*, 2. Baskı, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- _____ (1999) "Competing Conceptions of Globalization," *Journal of World-Systems Research*, 5(2):141-159.
- _____ (2001) *The Transnational Capitalist Class*, Oxford: Blackwell.
- Stalker, P. (2000) *Workers Without Frontiers: The Impact of Globalization on International Migration*, Boulder: Lynne Rienner.
- Szymanski, A. (1983) *Class Structure: A Critical Perspective*, New York: Praeger.
- Thompson Financial Securities Data (2000) "Share of Cross-Border Mergers: 1980-99," *Global Policy Forum* "Worldwide Mergers and Acquisitions, 1980-99" başlıklı tablosuna aktarmış; 11 Nisan 2002 tarihinde www.globalpolicy.org/socecon/tncsc/mergdata.htm adresine yerleştirilmiştir.
- United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD) (çeşitli yıllar) *World Investment Report*, New York: UNCTAD.
- UNCTAD (2001) *World Investment Report, 2001: Promoting Linkages: Overview*. New York: United Nations.
- Useem, M. (1984) *The Inner Circle: Large Corporations and the Rise of Business Political Activity in the U.S. and U.K.*, New York: Oxford University.
- Wallerstein, I. (1984) "The Three Instances of Hegemony in the History of the Capitalist World-Economy," *International Journal of Comparative Sociology* 24(1-2):100-108.
- Waltz, K. N. (1979) *Theory of International Politics*, Reading, Mass: Addison-Wesley.

Sosyalist Emek Sürecini Nerede Aramalı?

Burçak Özoğlu

Düşmanı yenecek işçi sınıfımıza selam!
Paranın padişahlığını
karanlığını yobazın
ve yabancının roketini yenecek işçi sınıfımıza selam!

Nazım Hikmet, 1962

“Farklı ülkelerde fabrikalara gittiğinde hangi ülkede olduğunu söyleyemezsin, Birleşik Devletlerde mi, Sovyetler Birliğinde mi, Çekoslovakya’da mı yoksa Macaristan’da mı, çünkü hepsinde üretim hattı birbirinin aynıdır. Temel olarak aynı tür ekipmanla çalışılır. Bazı sosyalist ülkelerde ekipman biraz daha gelişkindir. Ancak yine de bizim üretimimizin sosyalist olduğu sonucuna ulaşırısın. Bunu biz birlikte yaparız. Biz nasıl yapılacağını biliriz. Öğrenmediğimiz şey, ortaya çıkan karın nasıl dağıtılacağıdır.”

(1979’da Doğu Avrupa Birleşik Mühendislik İşçileri Sendikasının yeni teknolojiler üzerine bir konferansında bir sendika üyesinin konuşmasından, aktaran Thompson, 1989:63)

Giriş

Kapitalizmde, üretim noktasında kapitalist karakteri neyin yarattığı sorusu, Marksizmin işe başladığı noktalardan dır. Bu anlamda, kapitalist üretimin doğrudan kendisi, emek süreci ve “sömürü” olarak tanımlanan artığa el koyma aşamasının birlikteliğiyle ele alındığında merkezi bir çözümleme

1| Emek süreci tartışmalarının literatürü açısından temel metin, H.Braverman'ın *Emek ve Tekelci Sermaye* (1974) adlı çalışmasıdır. Bu çalışmadan sonra kuram önemli katkılar ve eleştirilerle geliştirilmiş, özellikle çalışma sosyolojisi alanında temel kuramsal tartışmalar arasında yerini almıştır. 1970'lerin sonundan 2000'li yıllara uzanan bu tartışma kendisine literatür içerisinde ayrı bir alan açmış durumdadır. Bu anlamda "The Labour Process Debate" (Emek süreci tartışması) özellikle Büyük Britanya ve ABD'li belli bazı araştırmacıların isimleriyle birlikte anılır olmuş, ancak bunun yanında pek çok farklı araştırmacının katılımıyla da beslenmiştir. Bu tartışmanın sürekliliğini ve gelişmesini sağlayan önemli oluşum 2003 yılında 21.si düzenlenecek olan Büyük Britanya merkezli "Emek Süreci Konferansı"dır. Gerek konferansın her yıl değişen temaları gerekse literatürün odaklandığı konular bir yanıyla çalışma sosyolojisi diğer yanıyla da "Eleştirel Yönetim Bilimleri" (Critical Management Studies) olarak adlandırılan disiplinler içerisinde ilerlemektedir. Ayrıntılı bir okuma için bkz: (Braverman, 1974; Brighton Labour Process Group, 1977; Burawoy, 1978, 1979, 1985; Friedman, 1977; Zimbalist 1979; Littler, 1982; Cohen, 1987; Thompson, 1989; Wood, 1989; Knights ve Willmott, 1990; Smith ve Thompson, 1998; Spencer, 2000; Jaros, 2001; Rowlinson ve Hassard, 2001).

alanı haline gelebilmektedir. Bu kuramsal tanım içerisinde üretimin kapitalist karakterinin "sömürü" bileşeninde yattığını ortaya koymak kolay görünebilir. Ancak sıra soyutlamadan somut örneklerle geldiğinde, bu kapitalist karakter gittikçe bulanıklaşmaktadır. Bu netlik kaybı, kapitalizmin eleştirisini kurgularken değil, daha çok onu ortadan kaldırmayı hedefleyen kuramı ve eylemi oluştururken sorun yaratmaktadır. Bu metin açısından soru; eşitsizlikleri, yabancılaşmayı, değersizleşmeyi ve sömürüyü barındıran kapitalist emek sürecinin alternatifinin nasıl tanımlanacağıdır? Bu soruya yanıt verecek bir sosyalist emek sürecine ulaşmak olanaklı mıdır? Sosyalist emek süreci örgütlenmesinin somut örneklerinin varlığından söz edilebilir mi? Bu noktalardan hareket edip iki ayrı hatta ilerlemek mümkündür. Birinci hatta, sorulara sosyalist/Marksist bir emek süreci *kuramı* yaratma çabasıyla yanıt aranabilir. Ya da yanıt, sosyalist bir sistemde kurgulanacak sosyalist emek süreci *uygulaması* hedefinde somutlanır. Bir başka deyişle, ilkinde "sosyalist emek sürecinin" tanımlanması çabasıyla ilerlenebilir, ikincisinde ise sosyalizmde emek sürecinin nasıl örgütleneceği tartışılır. Bu çalışma ilk hattın argümanları çerçevesinde, ikinci hatta sürdürülen tartışmaları değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu yapılırken, "Emek Süreci Kuramı" literatürü ve bu tartışmaların çizdiği çerçeve ele alınacaktır.¹ Bununla birlikte bu çalışmanın tek başına bir literatür taraması olarak değerlendirilmemesi gerekir, zira sözü geçen "emek süreci tartışmaları" bir temel sorunsal çerçevesinde aktarılmaya çalışılacaktır. Bu temel sorunsal da "sosyalist emek süreci" başlığında belirginleşmektedir. Çalışma açısından bir başka kritik nokta, hedeflenen üretim noktasının çözümlenmesi vurgusunu belirsizleştirebileceği kaygısıyla sosyalizmin ekonomisi ve üretimin sosyalist planlaması sorunları genel başlığında toparlanabilecek başlıkların kapsam dışı bırakılmış oluşudur.

Emek süreci kuramı ya da emek süreci tartışmaları olarak karşımıza çıkan bir dizi metin, temel olarak kapitalist üretimin emek süreci bileşeninin çözümlenmesi ve eleştirel değerlendirilmesi üzerine şekillenir. Tarihsel olarak 1960'ların sonlarında Batılı sanayileşmiş ülkelerde gittikçe belirginleşen "işyeri çelişkileri" ve büyük boyutlarda yaşanan üretim ve örgütlenme değişimleri özellikle sosyologların ilgi alanını oluşturmaya başlamıştır (Thompson, 1989). Ancak emek süreci kuramı tartışmalarına öncülük eden kişi, akademik kaygılarla hareket eden bir

sosyolog olmaktan çok, politik belirlenimleriyle ortaya çıkmış işçi kökenli bir araştırmacıdır. Harry Braverman, 1974 tarihli *Emek ve Tekelci Sermaye* çalışmasıyla aslında ne özgün bir kuram sunmakta ne de yeni bir yöntem önermektedir. Braverman'ın yaptığı, Marx'ın kapitalist üretimi çözümleme yöntemiyle çağdaş değişimi açıklamaya çalışmaktır. Bu çabasının arkasında da net bir sosyalist ve devrimci itki yatar (Öngen, 1993). Yıllardır doğrudan içinde bulunduğu üretim noktasından hareketle "iş"i çözümlemeye ve daha ötesinde işin kapitalist karakterine ulaşmaya koyulmuştur. Kitabında vardığı noktalardan biri, kapitalist denetimin ve bunun gelişkin biçimlerinin ortaya çıkardığı "yönetimin", üretim ilişkilerinin kendini yeniden üretmesinde taşıdığı kritik roldür. Kapitalist emek sürecinin değişiminin, işçilerin süreç üzerindeki *denetimini* gittikçe daha aza indirgeyen, zihinsel ve fiziksel etkinliğin ayrıştırılması, yani karar verme ve uygulama aşamalarının ayrışması ile işin "insansızlaşmasına" yol açan sonuçlarına dikkat çekmektedir (Braverman, 1974). Braverman'ın başlattığı ya da başlamasına neden olduğu emek süreci tartışmaları, kapitalist üretim sürecinin detaylı çözümlemesini odak olarak almıştır, bunu yaparken de Marksist emek süreci kavramlaştırmasını kullanmakta ve üretim noktası boyutunda değerlendirmeler yapmaktadır.² *Emek ve Tekelci Sermaye* metnindeki özel vurgu, sıralanan tüm başlıkların temelde entelektüel bir merak konusu değil, ulaşılabilir bir alternatifin aranışı olduğudur. Braverman üretimin ve işin kapitalist karakterini ortaya çıkarmaya çalışırken, aynı zamanda onu yok etmenin ve yerine alternatifini kurabilmenin kaygısıyla yola çıkmaktadır (Spencer, 2000). Bu noktada Braverman'ın kendisinden sonraki tartışmalara devrettiği soru, sanayileşmenin ve üretimi örgütlemenin başka bir yolunun bulunup bulunmadığıdır (Braverman, 1974: 15-16). Buradaki arayış kapsamına bir çok bakımdan reel sosyalizm örneklerinin dışında, "başka" yollar girer. Özellikle teknolojinin ve bilimsel yönetim modelinin sosyalist ülkelerdeki üretim süreçlerine yansması Braverman'a aradığı sosyalist emek sürecinin yanıtını vermemektedir.

Bu çalışmada bu noktadan devamla geliştirilecek bir sorunsal işlenecek ve emek süreci kuramcılarının çizdikleri tartışma çerçevesi kapsamında sosyalist emek sürecini değerlendirme biçimleri incelenecektir. Bunun için öncelikle yanıt aranması gereken sorular şunlardır:

2| Bu metinde ele alınan emek süreci tartışmaları, Braverman'ın kaynaklık ettiği tartışma başlıklarından yalnızca bir tanesini kapsar. *Emek ve Tekelci Sermaye* metni, Marksist literatür içinde günümüze dek uzanan sınıf tartışmalarını ve teknolojinin niteliği tartışmalarının da tetikleyicilerinden kabul edilmektedir (bkz. Öngen, 1993). Emek süreci tartışmaları özelinde bakıldığında, otuz yıla yaklaşan bir süreç içerisinde gerek dönemsel gerekse araştırmacıların özel katkılarına bağlı değişimin ve farklılaşmaların yaşandığını belirtmek gerekir. Bu anlamda da kuramcılarının temel bir eksen çevresinde farklı vurgularla ilerlemiş oldukları gözlenir. Emek süreci kuramcıları, kendi içlerinde önemli farklılaşmalar yaşamakla birlikte, yürüttükleri tartışmada odak aldıkları noktalar açısından ortaklaşmakta ve "sosyalist emek süreci" tartışması özelinde bu ortaklaşma daha da belirginleşmektedir. Bu çalışma asıl olarak kuramcılarının sosyalist emek süreci başlığına ilişkin yürüttükleri tartışmanın içerisinde ilerlemeyi hedeflemektedir. Bu bağlamda da metin boyunca "emek süreci kuramcıları" eşdeğer olmamakla birlikte çoklu nitelik taşıyan bir özne olarak kullanılmaktadır.

Üretimin kapitalist örgütlenmesinin ya da başka bir deyişle kapitalist emek sürecinin karşısına çıkarılacak şey nedir? Emegün özgürleşmesi mi? Yöneten yönetilen ilişkisinin ortadan kaldırılması mı? Teknolojinin belirleyiciliğinden kurtulmak mı? Yoksa sömürü ilişkilerinin sonlandırılması mı?

Alternatif olarak kurgulanan her ne olacak ise, ona denk düşecek üretim örgütlenme biçimi nasıl olmalıdır? Üretim kapitalist olmayan ya da sosyalist-karakterini nereden alır?

Bu metnin sınırları içinde yukarıdaki sorulara nihai yanıtlar üretebilmek olanaklı değildir. Zira değerlendirilecek literatürün kendisi de henüz sonlanmamış bir tartışmanın metinlerini kapsar. Ancak hedeflenen, öncelikle bir tartışma sorunsalını ortaya çıkarmaktır. Bunun için metin iki ana bölüme ayrılmıştır. İlk bölümde, emek süreci kuramcılarının reel sosyalizm deneyimlerinde yaşanan emek süreci uygulamalarını değerlendirme biçimleri ele alınacaktır. İkinci bölümde ise, bir sosyalist bütünün parçası olmamakla birlikte, sosyalist emek sürecine örnek olarak gösterilen uygulamaların çözümlemelerine yer verilecektir. Özetle, her iki bölümde ele alınan yaklaşımlarla emek süreci kuramcılarının şöyle bir noktaya ulaştıkları gözlenir: Çağdaş reel sosyalizm deneyimleri kendilerini emek sürecinin kapitalist karakterinden arındırmakta sorun yaşamışlardır ve sosyalist emek süreci örnekleri olarak değerlendirilemezler, ancak öte yandan kapitalizmin bütünlüğü içerisinde sosyalist karakterle örgütlenmiş üretim adacıkları yaratmak olanaklıdır. Her ikisi de önemli sorunlar içeren bu iki önermenin eleştirel değerlendirilmesi ile metin sonlandırılacaktır.

1. Reel Sosyalizmde “Bulunamayan” Sosyalist Emek Süreci

Sosyalist bir emek süreci tanımına ulaşma çabasında, emek süreci tartışmalarının yöneldiği nokta, öncelikle yaşanan sosyalizm deneyimlerinin yorumlanması olmaktadır. Kuramcılar, kapitalist emek sürecinin eleştirel çözümlemesi ile işe başlayıp, sonrasında alternatif üretme çabasına girdiklerinde birden fazla nedenden ötürü ve çeşitli gerekçeler üreterek reel sosyalizm örneklerini yeterli görmemektedirler. Bu yaklaşıma örnek oluşturması açısından, Braverman’dan (1974) başlamak gerekirse, öne çıkarılan temel argüman şudur: Reel sosyalizm, yani Braverman’ın özellikle Sovyetler Birliği örneği ile değerlendirildiği deneyim, kapitalist emek sürecini devralmış ancak dönüş-

türmekte başarısız olmuş, bunun da ötesinde kapitalist emek sürecinin değişimini doğrudan uyarlamıştır. Braverman, Sovyetler Birliği'nin Marksist liderlerinin, kapitalizmin gelişkin teknolojisine, üretim sistemine, örgütlenmiş ve düzenlenmiş emek sürecine saygı duyduğu ve gıpta ile baktığı saptamasını yapar. Bolşeviklerin sosyalizmin temelini atarken kapitalizmin gelişkin üretim ilişkilerini uyarlamış olmasını sorunlu bir durum olarak kabul eder. Özellikle, Taylorist sistemin Sovyetler Birliği'ne yerleştirilmiş oluşunu, sanayileşmede kapitalist modelin doğrudan alınmış olduğu biçimde yorumlar³. Böylelikle Braverman'a göre, Sovyet çalışan nüfusu, Batılı işçi sınıflarıyla benzer (yalnızca ayrıntılarda farklılaşan) üretim süreci kaderine sahip olmaktadır (Braverman, 1974: 12-13).

Bu çerçevede Sovyetler Birliği'nde yaşanan melez oluşumlar, sosyal dönüşümün üretim tarzını otomatik olarak değiştirmeyeceği bilgisiyle doğal karşılanır. Sosyalizm elbet bir anda üretim tarzı niteliği kazanmayacaktır, ancak uygun teknoloji ile hedefli ve bilinçli eylemlilikle kapitalist üretim tarzı dönüştürülme aşamasına gidilmelidir. İşte Braverman'ın (1974), Sovyetler Birliği'nde emek süreçlerine yansıtılmadığını ileri sürdüğü süreç budur. Tam da bu noktada bir önceki bölümde de aktarılmış olan, kritik sorusunu sorar: Sanayinin örgütlenmesinde geleneksel kapitalist biçimler ile Sovyet biçimi arasındaki benzerlik, bunun sonsuza dek geçerli olacak tek biçim olduğunu mu gösterir? Başka bir deyişle, modern sanayinin *farklı* bir örgütlenme biçimi olanaksız mıdır? (Braverman, 1974: 15-16).

Emek süreci tartışmalarına temel oluşturan metin bu saptamalarla başlamaktadır. Braverman, çözümlemesine kapitalist üretim tarzındaki emek süreci ile başlamasının nedenini açıklarken aslında benzer bir çözümlemenin Sovyet Bloğu için de yapılabileceğini ancak bunun bir geçiş aşaması olduğunu umduğunu söyler; ne de olsa emek süreci örgütlenmesinin temeli kapitalizmedir ve bu nedenle çözümlemeye kapitalist emek süreci ile başlamak yerinde olacaktır (Braverman, 1974: 24). Sözüün özü, Braverman, alternatif olarak tanımlanabilecek bir sosyalist emek sürecini Sovyet deneyiminde göremez, bununla birlikte yine de eleştirisine kapitalist örneklerle başlamayı tercih eder.

Reel sosyalizm örneklerindeki üretim örgütlenmesi uygulamalarının eleştirisi, emek süreci kuramcıları tarafından Braverman'ın belirlediği eksen etrafında ilerlemiştir. Bu eleştirilerde iki ana nokta belirgindir. İlki, Sovyetlerin, kapitalist üretim sü-

31 Braverman'ın bu değerlendirmelerine yol açan gelişmelere 20. Yüzyılın ilk yarısında, Bolşevik liderlerin gözünden bakıldığında ise durum farklıdır. Ekim devrimi sonrası Lenin ülkesinin sanayileşmesi sorununu neredeyse Sovyet iktidarının korunması sorunuyla eşdeğer değerlendirmiştir. Bu bağlamda Taylorizmin, sömürüyü artıncı yönleri olduğu tespitini yapmakla birlikte, doğru çalışma yöntemleri içeren büyük bir bilimsel başarı olduğunu kabul etmiştir. Sovyetler Birliği'nin çağdaşlaşması ve kapitalist ülkeleri yakalayabilmesi için gerekli atılımın sanayileşmede yattığının bilinciyle kapitalist model örnek alınmıştır. Uyarlanacak bu bilimsel yöntemlerin sosyalist sistem içerisinde sömürü aracı olarak değil verimlilik aracı olarak kullanılması hedeflenir. Ayrıntılı ifadeler için (bkz. Lenin, 1965).

4|Burawoy'un (1985) fabrika rejimleri kavramı ikili bir sürecin birliğiyse tanımlanır. Aynı zamanda politik ve ideolojik etkilere de sahip olan işin örgütlenme biçimleri ile, üretim ilişkilerini düzenleyen politik ve ideolojik araçların bütünlüğü, üretim rejimini ve buna denk düşen fabrika rejimlerini belirler. Fabrikanın kendi politik ideolojik araçlarıyla devletin ilişkisinin niteliği de bu rejimin adının konulmasına yardımcı olur. Devletin doğrudan fabrika rejiminin içinde olduğu modellerde, hegemonik ya da bürokratik-despotik fabrika rejimleri tanımlanır. Dolaylı devlet etkisi durumunda ise, Piyasa Despotizmi söz konusudur. Eğer bu dolaylı devlet müdahalesi ayrıştırılabilirse, Burawoy'un idealleştirdiği "kolektif öz-yönetim" modeline ulaşılır. Sovyetler Birliği ve diğer Doğu Bloğu ülkelerinde gözlenen fabrika rejimleri böylelikle Burawoy tarafında "Bürokratik Despotik" olarak değerlendirilir. (Bkz. Burawoy, 1985).

5| Sosyalizmin ekonomisi tartışmalarında ortaya çıkarılmış bu tanımlamalar çalışmada yalnızca emek süreci çözümlemeleri boyutuyla kullanılacaktır. Bu tanımlamaların ortaya çıkarıldığı metinlerden bazıları için bkz. (Kornai, 1980; Nove 1983).

reci uygulamalarını ve teknolojinin üretimdeki rolünü dönüştür(e)memiş oluşudur. İkinci nokta ise, 1980'lerin sonuna kadar dayanan süreç içerisinde sosyalist ülkelerin üretim örgütlenmelerinin açmış olduğu düşünülen başka bir dizi sorunlu başlıktır.

Sırasıyla ilerlemek gerekirse, emek süreci kuramcıları öncelikle, her ne kadar eleştirel bir biçimde ele alınmış olsa da, sosyalist kuruluş için Taylorizmin bir model olarak kabul edilmiş oluşunu, kabul edemezler. Sovyetler, makineleşmeye verdikleri önem ve büyük ölçekli üretimi hedeflemeleri ile varolan sanayileşme modelini yeniden üretmişlerdir. Oysa sosyalizmden beklenen, kapitalizmin belirli bir evreye gelmiş üretici güçlerini dönüştürmesidir (Thompson, 1989). Sovyet bilim adamlarının, makineleşmenin ve teknolojik ilerlemenin üretimde kolektif değerlerin oluşmasına katkı yapacak oluşunu iddia etmeleri, büyük ölçekli üretimde bir arada çalışmanın sosyalist ortak üretimin değerlerini, disiplini ve paylaşımı kurduğunu ileri süren söylemleri eleştirilir. Emek süreci kuramcılarına göre bu açıklamalarla, teknolojinin ve iş örgütlenmesinin içerdiği sosyal ilişkiler göz ardı edilmektedir (Thompson, 1989: 62).

İkinci temel eleştiri başlığı açısından, yaygın olarak "devlet sosyalizmi" olarak tanımlanan örneklerde, emek süreci açısından bazı saptamalarla devam edilir. Bu örneklerde, devletin fabrika rejimlerine karışmasının kendine özgü bir model ortaya çıkardığı öne sürülür⁴. Buna göre, kapitalizmle karşılaştırıldığında, artığa el koyma, "özel" yerine "merkezi" gerçekleşir; üretimi "piyasa" yerine "plan" belirler; "kar hırsına" karşı "plan fetişizmi" ortaya çıkmıştır; emek sürecinin sürekli yeniden düzenlenmesine yol açan arz yönlü kısıtlar söz konusudur. Sonuçta ortaya çıkanın, sosyalist emek süreçleri değil, *emek süreçlerinin devletçi sosyalist düzenlenme biçimleri* olduğu ifade edilir (Burawoy, 1985).

"Devlet sosyalizmi" çözümlemelerinde kullanılan diğer tanımlamalar, kıtlık ekonomisi ve komuta ekonomisidir.⁵ Bu noktada kuramcılar, kısıtlı kaynakları hiçbir israfa yol açmadan, belirlenmiş plan hedeflerine uygun üretime sokma ve sonuçta hedeflenene ulaşmanın yarattığı güçlüklerin emek süreçleri üzerindeki etkisinden söz etmektedir (Thompson ve Smith, 1992; Burawoy ve Lukacs, 1989). Bu etkinin bir yönünün olumlu olduğunu teslim ederler, çünkü sözü geçen bu kıtlık ekonomisinin, üretim noktasında karar yetkisi ve inisiyatif

kullanmaya yol açtığı örneklerle karşılaşmaktadırlar. Öyle ki, Macaristan örneğinde yürütülen çalışmada ortaya çıkan biçimiyle, kıt kaynakları ne yapıp edip üretimin sürdürülmesi için kullanmaya çalışırken belirli oranda özerkliğe sahip olmuş işçilerin, emek sürecinde karar verme ve uygulama, yani zihinsel ve fiziksel eylem birlikteliğini yaşadıkları gözlenmiştir (Bura-woy ve Lukacs, 1989). Bir başka metin, benzeri saptamalar yapar; kıt kaynaklarla üretimin sürdürülmeye çalışıldığı bu süreçler, yüksek esnekliğe dayanan bir teknik işbölümüne yol açmakta, çalışma gruplarının özerkliğini sağlamakta ve göreceli bir ödüllendirme sistemine dayanmaktadır (Thompson ve Smith, 1992). Bu da aslında emek süreci kuramcılarının kapitalist emek süreci eleştirilerinde ilk sırayı alan “insansızlaşmanın” ortadan kalkmış halidir. Buna rağmen bu saptamalar, kuramcıların sosyalist ülkelerdeki emek süreçlerinin sorunlu olduğu kabulünün üzerini örtmez. Emek süreci kuramcıları kendi araştırmalarıyla gözlemledikleri bu “olumlu” saptamaları bastıran bir şekilde, kısıtlar ile ortaya çıkan kıtlık ekonomisini merkezîyetçi olmakla, totaliter olmakla, işletme düzeyinde tek adam yönetimi kurmakla eleştirmeyi sürdürürler. Planlarda yaşanan belirsizlik, yeni teknolojilerin uyarlanmasında yaşanan düzensizlikler, örnekleriyle sıralanır. Bunların sonucu olarak ortaya çıkan sosyal tabakalaşma, işçiler arasında gözlenebilen kaytarma eğilimi ve disiplinsizlik diğer olumsuzluklar olarak öne sürülür (Thompson ve Smith, 1992). Bu olumsuzlukların ötesinde, başta teslim edilen tüm olumlu yanları sildiğini düşündükleri başlık ise “denetim”dir. “Devlet sosyalizminde” kapitalist emek sürecindeki yerine geçen denetim ilişkilerinden söz ederler. Sermayenin kâr için örgütlediği denetim mekanizmaları yerine, bu kez yöneticilerin ve partinin oluşturduğu ikili bir denetim geçmiştir. Bu yeni denetim modeli, kâra değil üretim hedeflerine yönelmiştir ancak yine de buradan çıkarılan sonuç, ne olursa olsun bir “denetim” modelinden arınamamış olmaktadır (Thompson ve Smith, 1992). Benzer bir çelişkili değerlendirmeye, Doğu Almanya üzerine yapılan bir çalışmada rastlarız (Fuller, 1998). Burada da kısıtlı kaynakların belirlediği emek süreçlerinin varlığı saptaması yapıldıktan sonra, öncelikle bunun işçilerin işleri üzerindeki denetimlerini artırdığı, karar ve uygulama aşamalarının birlikteliğiyle sağlanan otonominin kuruluşu örneklenir. Örneğin, hammadde kısıtlarının işçilerin zor koşullarda yaratıcı çalışma yetilerini geliştir-

61 İngilizce “brigades” kelimesinin Türkçe karşılığı olarak “birlik” tanımlanması tercih edilmiştir. Aynı kavramı Küçük (1975) “takım” olarak kullanılır. Ancak takım çalışması günümüz insan kaynakları yönetimi modelinde yaygın kullanılan bir kavramlaştırma olduğundan bu metinde takım yerine birlik sözcüğü kullanılacaktır.

diği aktarılır. Ancak araştırmacı bu saptamaların hemen ardından Doğu Alman fabrikalarındaki emek süreçlerinin bu özelliklerine eleştiriler olarak, disiplini sağlamadaki yetersizlikleri, plan hedeflerine uymada yaşanan zorlukları, performans değerlendirmelerinin etkin kılınamaması gibi örnekleri sıralar (Fuller, 1998).

Reel sosyalizm deneyimlerine bu eleştiriler yöneltilir ve sosyalist emek süreci arayışı sürdürülürken, bir yandan da 1980’lerle birlikte bu ülkelerde reform adı altında yaşanan çözümler süreçlerinin değerlendirilmesi yapılmaktadır. Temel gerekçeleri, üretkenliği artırmak ve bazı darboğazları aşım yoğun gelişme aşamasına ulaşmak olarak sıralanan bu reformlar, emek sürecinin örgütlenmesinde yenilikler getirmiştir. İşyerlerinde örgütlenen “birlikler”⁶ ile yeni bir dönem tanımlanmıştır. Bu yeni dönemde geleneksel, değer belirlenimli modelden, çıkar temelli iş örgütlenmelerine geçiş söz konusudur (Hethy, 1986). Sovyetler Birliği, Çekoslovakya ve Macaristan’daki uygulanma biçimleriyle bu yeni modelde, maddi özendiriciler kullanılarak tanımlanan yeni çalışma biçimleri açısından işletmelerde oluşturulan birlikler önemli rol oynamaktadır. Tüm bu gelişmelerin sosyalist değerleri yükseltme amacı taşıdığı özellikle vurgulanmaktadır. Bu yeni çalışma biçimlerinin ilginç örneklerinden birini Macaristan’daki “işletme-içi ekonomik iş komiteleri” oluşturur. Bir çeşit taşeronluk sistemi ile çalışan bu komiteler, işletmelerde kendi iş örgütlenmelerini kendileri belirlemektedir (Hethy, 1986). Bu noktada emek süreci kuramı açısından önem taşıyan şey, bu reformların gerekçelendirilmesinde kullanılan argümanlardır, bunlar kapitalist dünyanın 1970’ler sonrasında kendi süreçlerini yeniden düzenlemede kullandıklarının aynısıdır. “İnsani” gerekçelerle ve verimlilik artışı ile savunulan *esneklik* gereksinimi; fazla emek-bağımlı bulunan süreçlerde *uzmanlaşmanın yoğunlaşması ve esnekleşmesi*; basit, tekrar eden ve sıkıcı işlerin yeniden tanımlanması ile *işin genişletilmesi, zenginleştirilmesi, iş dönüşümü uygulamaları ve otonom çalışma gruplarının oluşturulması*. Tüm bunlar yeni kolektif iş örgütlenmeleri olarak devreye sokulmaktadır (Hethy, 1986: 664-665). Ancak sosyalist ülkelerdeki bu reform süreci ya da “üçüncü yolu” arayış süreci uzun sürmemiştir, ara formüller aranırken piyasa ekonomilerine geçiş beklenmediğinden hızlı gerçekleşmiştir. Öz yönetim reformları kısa sürede piyasaya yönelme ve özelleşme ile yeni sosyal çıkar grup-

ları üretmiştir (Thompson ve Smith, 1992). Böylece kuramcılarının tarihe bakıp sosyalist emek sürecinin ipuçlarını arayışları bir kez daha sonuçsuz kalmış olur.

Sosyalist ülkelerdeki emek süreçlerinin “sosyalist” bulunmayışının ötesinde, bu ülkelerde yaşanan çözülmeye doğrudan işçilerin katkısının ve çabasının kanıtlanamayışı da emek süreci kuramcıları açısından belirgin bir araştırma sorunsalı oluşturmıştır. Önce sözü geçen reform süreçlerinin ve emek sürecindeki yeniliklerin işçiler tarafından tümüyle sahiplenilmemiş olduğu saptamasını yaparlar. İşyeri birlikleri örneğinde, işçilerin büyük bir kısmının gönüllülüğe dayalı bu örgütlenmelerde yer almak istemeyişine dikkatleri çekerler. Bambaşka gerekçelerle de olsa işçiler “birliklere” katılmada çekingen davranmışlardır. Bu durum temel olarak işçilerin çalışma koşulları ve ücretler dışındaki boyutlarla ilgilenmiyor oluşları; çekingen karakterde olabildikleri ve son olarak işleri dışındaki (aileleri, farklı örgütlerdeki işleri vb.) yoğun sorumlulukları nedeniyle daha fazla eğitime ve gelişmeye zaman ayıramamaları ile açıklanmaya çalışılır (Hethy, 1986: 669).

Emek süreçlerine yönelik reformlara kayıtsız kalan işçilerin, çözülmeye ve piyasa ekonomisine geçişte de aktif rol almaları ise daha farklı bir değerlendirmeye konu olmuştur. Yine Demokratik Almanya örneğinden çıkarılan bir sonuç, 1989’dan sonra yaşanan süreçte işçilerin gönülsüzlüğünü, siyallaşmamış oluşlarıyla açıklamaktadır (Fuller, 1998). Doğru Alman işçilerle yapılan görüşmelerin sonuçları, dağılma sırasında aktif rol almadıklarını ve almak istemediklerini, işyerlerinde partili yöneticilerini desteklediklerini ve parti ve devlet ile organik bağlar taşıyan sendikalarına sahip çıktıklarını göstermektedir. Ancak aynı çalışma bu durumun, işçilerin siyasetten uzaklaştırılmış olmalarından kaynaklandığını ve bunun sorumlusunun da Demokratik Almanya’nın emek süreçlerini örgütlenme biçimi olduğunu öne sürer. İşçiler kendi işleriyle o denli uğraşmaktadırlar ki, siyasete zamanları kalmaz. Bu gerekçeler, öncelikle siyaseti tanımlama biçimiyle kendi içerisinde çelişkiler taşımaktadır. Bunun da ötesinde, bir önceki örnekten hatırlanacağı gibi farklı koşullarda iş dışı yoğunluklar da benzer bir siyallaşmama gerekçesi olarak kullanılabilir. Bu da gerekçelerin tutarlılığını sorgulamamıza yol açar. Sosyalist örneklerde emek sürecinin olumsuz etkisinin kanıtlanması gerekliliğine öylesine odaklanılmıştır ki aslında olum-

suz etki olarak sıralananlar kendisini çürütmektedir. Örneğin, aynı araştırmacı, emek sürecinin kendilerine tanıdığı karar yetkisinin ve yaratıcı çalışma koşullarının işçilerde bir tür politik tutuculuk yarattığını iddia edecek kadar ileri gider. Bununla da yetinmez, zor ve yoğun çalışma koşullarının yarattığı yorgunluk, verimsizlik, güvensizlik, ilgisizlik ve moralsizliğin de işçileri siyasete ilgisiz kıldığını öne sürer (Fuller, 1998). Burada siyaset ile ilgili olmaktan kastedilen, sosyalist bir ülkenin çözülme sürecinde aktif rol alma ya da almama durumudur ve araştırmacının tümünde ortaya konanlardan, Doğu Almanya'da işçilerin çözülüş sürecinde "siyasallaşmamış" oldukları anlaşılır. Oysa bununla çelişecek biçimde, her iki örnekte de belirginleşen şey, sosyalist olamadığı söylenen emek süreçlerinde işçilerin genel anlamıyla durumlarından beklenildiği ölçüde rahatsız olmayışlarıdır.

Emek süreci tartışmalarının yukarıdaki değerlendirmelerini özetlemek gerekirse, reel sosyalizmdeki örneklerinden derlenerek değerlendirmesi yapılan emek süreci uygulamaları emek süreci kuramcıları açısından "sosyalist" olarak tanımlanamamaktadır. Farklı yaklaşımları ortak noktalarda birleştirdiğimizde, reel sosyalizm örneklerinde kapitalist emek sürecinden tam kopuşun yaşanmamış, dönüşümün sağlanmamış olduğu görüşü hakimdir. Bunun da ötesinde kapitalist sanayileşme modeli uyarlanmış, üstüne üstlük daha kusursuz uygulamaya konulmuş oluşu vurgulanır. Sonuç olarak, kuramcılar sosyalist ülke örneklerinde sosyalist emek sürecini bulamamaktadır. Ancak burada, sözü geçen arayışların, aradıklarını bulmak istemediklerini düşündürecek çelişkili tanımlamalara sahip olduklarını belirtmek gerekir.

II. İşin Sırrı Bütüne Aykırı Parçacıklarda mı?

Emek süreci kuramcıları, reel sosyalizm deneyimlerinde bulamadıkları sosyalist emek sürecini bu kez, kuramsal olarak ve de farklı örnekler üzerinden ampirik olarak tanımlamaya koyulmuşlardır. Özellikle 1990'lı yıllarda kuramcıların sosyalist emek süreci tanımına uyduğunu düşündükleri örnekleri çeşitlendirdikleri gözlenir.

Braverman'ın temel tezlerinden yola çıkarak, alternatif emek süreci tanımı ararında "denetim" in temel çıkış noktası olması gerektiği sonucuna ulaşılmış görünmektedir. Gerek ku-

ramsal açıdan geliştirilen tartışmalarda gerekse somut örneklerin çözümlemesinde, denetimin karakteri, biçimi ve yöntemleri temel sorunsalı oluşturmaktadır. Bu durumda eğer kapitalist emek sürecinin örgütlenmesinde temel belirleyen sermayenin denetim gereksinimi ise, ortaya çıkarılması gerekenin, emeğin emek süreci üzerindeki denetiminin nasıl kurulacağı olduğu sonucuna varırlar. Bu noktadan itibaren tartışmalar emeğin üretim süreci üzerindeki denetimine odaklanmaktadır. Çözüm olarak tanımlanan yaklaşımlardan biri, denetimi sağlamanın etkili yolunun vasıflı emeğe sahip olmaktan geçtiğini söyler (Thompson ve Smith, 1992). Emeğin yüksek vasıflara sahip olmasının, bu vasıflarını sürekli kılabilmesinin ve daha önemlisi “ustalığını” pekiştirmesinin, hedeflenen denetimin sağlanmasında önemli adım olacağını belirtir.. Bunun ötesinde ise kapitalist emek sürecinde alt edilmesi gerekenin, üretimin antagonist sosyal ilişkileri ve emeğin üretim araçları denetiminden yoksunluğu olduğu ileri sürülür. Vasıflarına tekrardan kavuşturulmuş emeğin, insanı merkeze alacak teknolojilerle örgütlenecek bir üretim süreci içerisinde, karar ve uygulama aşamalarının birleştirildiği ve demokratik karar alma mekanizmalarının kurulduğu bir emek sürecinde gerçek özgürlüğüne kavuşacağı iddia edilir (Thompson ve Smith, 1992).

Ortaya çıkarılmış olan bu çerçeve Braverman'ın (1974) tezleriyle de büyük oranda örtüşmektedir. Ne de olsa *Emek ve Tekelci Sermaye* kitabı, alt başlık olarak, işin değersizleşmesi kavramını kullanmış ve kapitalist emek süreci örgütlenmesinin emeği vasıfsızlaştırıcı yönünü ortaya çıkarmıştır. Vasıfsız emeğin, değersizleşmiş iş süreçlerinin ve dolayısıyla yabancılaşmış işçinin karşısında ise, vasıflı, işinin tüm denetimine sahip zanaatkar tarzı emek tanımlanmaktadır. Kapitalist üretim tarzının gelişme aşamalarında, 18. ve 19. yüzyılda üretim ölçeğinin büyümesine ve makineleşmeye tepki olarak ortaya çıkan sosyalist akımlara göndermeler yapılır. Bunların en gelişkin örneği William Morris'in önderliğinde “Sanatlar ve Zanaatlar Hareketi”dir.⁷ Burada hedeflenen yaratıcı işi geliştirmektir. “İş”, yaşamın merkezindedir bu yüzden de vasıflı olmalıdır, ustalaşılmalıdır. Ancak bu sayede emek süreci “insani” ögesine kavuşacaktır, bu da aynı zamanda insanlığın kurtuluşu anlamına gelecektir. Zanaat yaklaşımı, devletin emek sürecinin herhangi bir aşamasına karışmasının karşısındadır, aynı zamanda üretimin bilimsel ve sistematik ilkelerle örgütlenmesine ve büyük

71 “Sanatlar ve Zanaatlar Hareketi” John Ruskin (1819-1900) ve William Morris'in (1834-1896) öğretilerinden etkilenmiştir. J. Ruskin bir sanat tarihçisidir. Tutkularından en önemlileri, düristliğin ifadesi, maddiyat ve işçiliktir. İşbölümüne karşıdır, işbölümüyle bölünenin emek değili insanın kendisi olduğunu savunur. 1854 yılında Hristiyan sosyalist R.D. Maurice'in kurucusu olduğu Çalışan İnsanlar Kolejinde ders vermeye başlar. Yaklaşımının önemli savunucularından biri olacak Morris'e burada ulaşır. William Morris, Ruskin'in kapitalist işbölümüne yönelik eleştirilerinden etkilenerek Sanatlar ve Zanaatlar hareketini kurmuştur. Ortaçağdaki iş örgütlenmesini idealize ederek kullanılan bütün eşyaların küçük üretim koşullarında üretilmesini ve böylelikle sanat eseri ile gündelik eşya ayrımının ortadan kalkmasını öngörmektedir (Özoğlu, 2001).

8|Filistin topraklarında 1910'dan itibaren kurulmaya başlanan kibbutzlar, ana ilke olarak "özgür, üreten ve sınıfsız" kolektifler yaratmayı hedeflemektedir. Ortalama üye sayıları 500'den az olan kibbutzlara üyelik, topluluğun kabulüne bağlıdır. 1997 yılı itibarıyla İsrail'de toplam 123.900 nüfuslu 269 kibbutz bulunmaktadır. Kibbutzlar İsrail hükümetinin mülkiyetindeki topraklarda etkinlik gösterirler. Bir bütün olarak İsrail kapitalizminin üretim ilişkilerine bağlıdır. (Bkz. Warhurst, 1998).

ölçeğe de karşıdır. Federalist ekonomik ve sosyal ilkelerle düzenlenen, cemaatçi, küçük ölçekli örgütlenmeler tanımlar (Thompson ve Smith, 1992).

Emek sürecinin sosyalist örgütlenme biçimi ve bu örgütlenmeye "sosyalist" karakterini verecek şeyin ne olacağı sorusunun yanıtı böylece emek süreci kuramcılarının kafasında yavaş yavaş belirginleşmektedir. Bir başka yaklaşımda, emeğin "kolektif özyönetiminin" örgütleneceği bir sosyalist emek süreci, reel sosyalizmin devlet denetimli emek sürecinin karşısına çıkarılır (Burawoy, 1985).

Batının ABD ve İngiltere merkezli bu tartışmalarına, 1990'ların sonuna doğru Orta Doğu'dan iki örnekle iki ilginç katkı gelir. İlki, Britanyalı bir araştırmacının İsrail'den *kibbutz*⁸ örnekleriyle tartışmaya katılışı; ikincisi ise, İranlı bir araştırmacının 1979 İran devrimi sırasında ve sonrasındaki örnekleriyle İran İşçi Konseyleri örneğini gündeme getirmesidir.

İlk örnekte, İskoç araştırmacı Chris Warhurst (1998), 1989-1992 yılları arasındaki dönemde birkaç yıl Geffen isimli bir İsrail kibbutzunda yaşamış ve derinlemesine gözleme ve açık katılımcı mülakatlara dayanan bir araştırma yürütmüştür. Sonuç olarak da kibbutz örneklerinde yaşananların sosyalist emek süreci için doğru örnekler olduğunu ileri sürerek, emek süreci tartışmalarına katılmıştır.

Kibbutz örneğine bakarken araştırmacının temel argümanları, emek süreci tartışmalarının yukarıda aktarılan genel çizgisini izlemektedir. Özetle, Sovyetler Birliği ve tüm Doğu Bloğu ile ortaya çıkan süreçlerin, sosyalist bir emek sürecinin kurulmasını sağlayamamış olduğunu, bu ülkelerin kapitalist emek süreçlerinin küçük farklarla yeniden tanımlanmasının ötesine geçememiş olduklarını düşünmektedir. Bu nedenle, sosyalist bir emek sürecinin kuramsal bütünlüğüne ve uygulamada kurgulanmasına ulaşabilmek için, öncelikle üretimin yönetiminde denetim mekanizmalarının ortadan kaldırılması gerektiğini savunur. Sosyalist bir emek süreci, yönetim otoritesi olmayan, işçilerin ezilmediği ve sömürülmediği bir süreç olmalıdır. Warhurst buna da ne kapitalizmde ne de sosyalist ülkelerde ulaşılmış olduğunu düşünmektedir (Warhurst, 1998).

Yazar, emek süreci tartışmalarının bazı açılardan eksik bıraktığı düşünülen noktalara dikkat çeker. Literatürde emek süreci tartışmalarına "öznelliğin" sokuluşunu ve bunun etrafında geliştirilen bireysel aidiyetler tartışmasını bir kez daha

vurgular (Spencer, 2000). Böylelikle, tanımlanmaya çalışılan “alternatif” emek sürecinde artık kolektif kurtuluşun değil, bireyselliğin, sınıf aidiyetinin değil farklı aidiyetlerin üzerinden ilerleneceğini ilan eder (Warhurst, 1998).

Geffen, temel ekonomik etkinliğini sanayinin oluşturduğu 288 üyeli bir kolektiftir. 17 ayrı işkolunda üretim yapılan bu kibbutzda, araştırma petro-kimya sektöründeki bir fabrikada yürütülmüştür. Geffen’de tüm ekonomik kararlar, üyelerin tümünden oluşan genel kurulun altında oluşturulan komitelerce alınmaktadır. İşletmeler düzeyine gelince, yalnızca eşgüdüm ile görevlendirilmiş üst ve ara kademe yöneticiler ile düzenli aralıklarla toplanan işçilerin oluşturduğu karar alma süreçleri tanımlanmıştır. Ancak işletme düzeyinde yapılan işçi toplantılarında alınan bu kararlar fabrikaya ilişkin genel konular ve çalışma koşulları ile sınırlandırılmıştır. Bunlar dışında işletmeye ait yatırım ve büyüme, üretim, işgücünün dağılımı, genel müdürün seçimi, mesleki eğitim için aday belirlenmesi gibi konular, kibbutz genel kurulunda karara bağlanmaktadır. Bu konularda işçiler tartışma yürütmekte ancak karar alamamaktadır. İşletmede üretim sürecine ilişkin tanımlanmış bir disiplin ve denetim mekanizması yoktur, örneğin kibbutz genel kurulunca planlanan ve zaman kısıtı olan bir üretim aşaması, hattaki işçinin o gün sinemaya gidecek olmasıyla aksayabilmektedir. Her işçi kendi iş tanımını ve çalışma süreçlerini kendisi keşfetmektedir. Bunun için işçilerin kendi aralarında tartışıp en uygun yola karar vermeleri, rastlanan bir uygulamadır. Bu anlamda da işçiler kendi karar yetkilerini ve sorumluluklarını kullanmaktadır. Öyle ki, işletme genel müdürü dahi tanımlı bir iş akış şeması ve işbölümü bilgisine sahip değildir. Tüm bunlardan çıkarsanabileceği gibi, işletmede tanımlanmış mesai saatleri bulunmamaktadır.

Emek süreci tartışmaları açısından merkezi tartışmayı oluşturan denetim süreçlerine gelince, kibbutz örneklerinde bireysel itaat ve sosyal denetim kavramları dikkati çekmektedir. Birbiriyle bağlantılı bu iki süreç, kibbutzun değerler sistemi ile sağlanmaktadır. İşçiler çalışma yerlerini seçerken öncelikle birlikte çalışacakları grubun onayını almak zorundadır. Grup, genel kamuoyunun belirlediği normlar uyarınca yeni geleni kabul ya da reddeder. İşçilerin çalışma grupları içerisinde dene-timi de benzer yöntemlerle olmaktadır. Uyumsuzluğu gözlenen üye, sosyal izolasyon, “fısıltı gazetesi” gibi yöntemlerle

gruptan ve işinden uzaklaştırılır. Başka bir yere transfer edilen bu işçilerin yeni yerlerinde de uyumsuz damgasını beraberlerinde taşıyacaklarını tahmin etmek zor değildir. Bu uygulamaların, genele uyum sağlayamayanların kibbutzu terk etmek zorunda kalmalarına kadar gittiği gözlenmiştir. Ancak bu durumun “ayrılma özgürlüğü” kapsamında değerlendirilmesi gerektiği belirtilmektedir.

Araştırma, kibbutz örneğini değerlendirirken, önceliği “denetim” ilişkilerine verir. Ulaşılan sonuç; yönetim denetiminden uzak, iş tanımlarının, yönlendirme, izleme, değerlendirme, raporlama gibi etkinliklerin olmadığı bu örnekte sosyalist emek sürecinin kurulmuş olduğudur. Warhurst, kolektif denetim biçiminin uygulandığı bu örneklerin, Taylorizmin antitezini oluşturduğunu, bu nedenle de kapitalist emek sürecine alternatif olabileceklerini öne sürer (Warhurst, 1998).

Sosyalist emek süreçlerine örnek gösteren bir diğer çalışma, İranlı bir araştırmacının, 1979 devrimi sırasında İran’daki işçi konseyleri değerlendirmesidir (Yaghmaian, 1994). Bu örneğin emek süreci kuramı açısından özgün yanı, literatürün temel kavramlarının dışında bir tartışma yürütmesidir. Her ne kadar sosyalist emek süreci kavramı üzerinden geliştirilmiş olsa da Yaghmaian’ın makalesi asıl olarak Leninizm karşıtı siyasal bir metindir. Literatür ile ortaklaştığı noktalar ise, bundan önce ele alınan çalışmalardaki vurgulardır. Yani, Sovyet deneyiminin sosyalist emek sürecini kuramamış oluşu ve bundaki temel sorunun da işçi denetiminin eksikliği olmasıdır. Çalışma bir adım daha ileri giderek, Sovyet sosyalizminin, aslında sosyalizm dahi olmadığını ve emek süreci açısından ortada sadece “sermaye sınıfı olmayan ancak diğer tüm özellikleri var olan bir kapitalist emek süreci” bulunduğunu öne sürer (Yaghmaian, 1994:68). Yazara göre Marksist düşüncenin temelinde özleşme yatmaktadır, bu da ancak emeğin öz kurtuluşu ile olanaklıdır. Kurtuluş için işçi sınıfının kendi deneyimi, kendi inisiyatif ve kendi yaratıcılığı gereklidir; kısacası yazar, Leninist öncülük kuramının karşısındadır. Emek sürecine gelince, temel sorun yabancılaşmadır ve ancak emeğin özyönetiminin sağlanması ve özel mülkiyetin ortadan kaldırılmasıyla bunun üstesinden gelinebilir. Buna karşın Yaghmaian’a göre, Leninizmde özyönetimin yerini disiplinin alışı ile, üretim noktasında hiyerarşik bir model kurulmuştur.

Yazar makalede üç temel örnek üzerinde durmaktadır: Pa-

ris Komünü, Ekim Devrimi İşçi Konseyleri ve 1979 İran Devrimi sürecindeki İşçi Konseyleri. İran örneğinde, sosyalist emek süreci değerlendirilmesi yapılmasına karşın, konseylerin nasıl bir emek süreci örgütlenmesi kurduğu aktarılmamakta, yalnız siyasal süreçler değerlendirilmektedir. Buna göre de İran'da 1979 sürecinde, sermayedarları yurtdışına kaçmak zorunda kalan fabrikalarda yönetimi ele geçiren işçi konseylerinin mücadelesi aktarılır. Konseyler yönetimini aldıkları fabrikalarda, üretimde, dağıtımda, fiyatlandırmada ve aynı zamanda yönetimde, güvenlik ve düzende karar yetkisi olan komiteler kurmuştur. Böylece sermayeye ve sermaye düzenine birer tehdit oluşturmuşlar, üretim noktalarında da kapitalist işbölümüne engel olmuşlardır. Yazarın birer özyönetim ve sosyalist emek süreci örneği olarak değerlendirdiği bu konsey hareketinin dramatik sonu makalede küçük bir dipnot olarak belirtilmiştir. Dipnotta aktarılan sonuçtan öğrendiğimiz kadarıyla, konseyler sermaye tarafından yenilgiye uğratılmış, kurulan yeni hükümet konseylere saldırmış, liderler tutuklanmış ve işkence görmüştür. Bu fiziki engellemelerin yanı sıra, pazar ilişkileri yoluyla konseylerin bulunduğu fabrikaların etkinlikleri engellenmiştir (Yaghmain, 1994).

İran örneğiyle vurgulanmak istenen işçilerin kurtuluşlarının öz iradeleri ve öz yönetim mekanizmaları ile olanaklı olduğudur. Böylece bir kez daha emek süreci tartışmaları açısından “denetim” vurgulanmış, neredeyse temel belirleyen olarak karşımıza çıkmıştır. Doğrudan emek süreci üzerindeki denetim açısından örnek oluşturmamakla birlikte, Yaghmain'in makalesi emek süreci tartışmaları literatürünü tamamlayıcı nitelikte kabul edilebilir.

III. Sonuç: Doğru Adreslerde Yanlış Sorular

Emek süreci kuramının, kapitalist üretimi çözümlerken ve sonrasında sosyalist emek sürecinin kurgusuna ulaşmaya çalışırken ortaya koyduğu tabloda birden fazla sorunlu alan tanımlanabilir. Öncelikle kuramsal olarak ele almak gerekirse, emek süreci kuramcılarının, kavramsal olarak benimsedikleri Marksist literatüre, kuramsal bütünlük ve çözümleme araçları açısından sadık kalmadıkları söylenebilir. Marksist ekonomi politik, emek sürecini kapitalist üretim içinde, *artı değer* süreciyle bir arada değerlendirir ve sömürü ilişkilerinin yani yara-

tilan artı değere el koymanın kaynağının bu üretim sürecinde yattığını kabul eder. Emek süreci kuramcılarının Marksist ekonomi politik ile ayrıştığı iki temel nokta “emek değer kuramı” ve “kâr oranlarının düşme eğilimi kuralı” olmuştur (Rowlinson ve Hassard, 2001). Emek süreci açısından bu iki temel tezin anlamı şudur; emek değer kuramı, işçilerin doğrudan kapitalist işletmedeki süreçte sömürüldüğünü söylerken, kâr oranlarının düşme eğilimi kuralı da kapitalist ekonomilerde bunalımların kaçınılmaz olarak yineleneyeceği öngörüsüne dayanır.

Kapitalist üretimin temel itkisinin yaratılan artı değere el koyma olduğu düşünülürse, “denetim” boyutunun da yalnızca yönetsel bir stratejinin ötesinde oluşu, sömürü açısından önemli ortaya çıkar (Cohen, 1987:40).

Emek süreci yaklaşımlarını, kapitalist üretim sürecinin açıklanmasında her boyutu kapsayan bir ana kuram olarak değil, “iş”i ve değişimi açıklamakta kullanılacak bir çözümleme aracı olarak kabul etmek gerekmektedir (Ansal, 1986:157). Kuramsal çerçeve açısından iki temel argüman oluşturulabilir. Birincisi, emek sürecinin, kapitalist üretim ilişkilerinin merkezinde, artı değer üretimiyle birlikte yer aldığıdır. Yani emek süreci hem merkezi hem de siyasal bir süreçtir. İkinci nokta da, üretim sürecinin ve emek sürecinin temel dinamiklerinin denetimden çok sömürü eksenli oluşudur (Cohen, 1987:40).

Emek süreci kuramcıları ise, emek değer kuramını çözümlemelerine katmadan, emek sürecinin önemini “artığın” (*artık değer*in değil) üretildiği yer olarak açıklamaktadır. Bunun bir sonucu sömürüyü üretim sürecindeki artığa el koyma ile değil, sermayedarın ve işçilerin pazardaki eşitsiz ilişkilerinde tanımlamaktır. Başka bir sonuç ise, çözümlemelerde bir üretim tarzı olarak kapitalizmin hareket yasalarının göz ardı edilmesidir. Yani tek bir emek süreci kabul edilmemekte, sermayenin birikim mantığıyla emek sürecindeki değişim arasında ancak dolaylı ve sürekli değişen ilişkiler tanımlanmaktadır. Oysa emek değer kuramı, sınıf yapısı, sınıflar mücadelesi ve kâr arasındaki bağlantıyı kurmada ve bu sayede emek sürecinin kapitalist gelişmeyle ilişkilendirilmesinde kritik önem taşımaktadır (Rowlinson ve Hassard, 2001).

Emek süreci kuramı ise kapitalist emek sürecinin dinamiklerini ortaya çıkarmak yerine, emek denetim stratejilerine ilişkin karmaşık tipolojiler yaratmakla uğraşmaktadır. “Yönetim” odaklı bir bakışla, sermaye birikimi mantığı ile değil, yönetim

stratejileri üzerinden açıklanan emek süreçlerine ulaşılır (Rowlinson ve Hassard, 2001; Cohen, 1987). Bu temel ayrışma sonrasında kendi içerisinde de farklılaşmakla birlikte, emek süreci tartışmaları literatürü, Marksist ekonomi politik dışı kabul edilebilecek bir çözümleme çerçevesiyle derinleşmektedir. Emek sürecini belirleyenin kâr güdüsü değil, güç ve iktidar ilişkileri olduğu saptaması yapılır. Bazı kuramcılar açısından artık, kolektif süreçler değil, “özne”nin vurgusuyla açıklanan aidiyet ilişkileri belirleyicidir (Spencer, 2000).

Emek süreci kuramının Marksizmden kopuşu yalnızca çözümleme odağında kayma yaratmakla kalmamakta, aynı zamanda politik anlamda farklılaşan sonuçlara da işaret etmektedir. Literatürde ısrarla vurgulanan, kapitalist emek süreci içerisinde işçilerin direniş geliştirme potansiyeline yapılan vurgu en başta örgütlü işçi hareketlerini dışlamakta, devrimci değil, reformcu bir yaklaşımı işaret etmektedir (Rowlinson ve Hassard, 2001; Cohen, 1987). Tartışmaların odağının sömürden denetime kaymış oluşu doğaldır ki politik çıkarsamaların da *sömürü* karşıtlığından *denetim* karşıtlığına yönelmesini getirmektedir.

Bu politik sonuçların daha çok kapitalist emek sürecinin ortadan kaldırılması ya da iyileştirilmesi *mücadelesine* ilişkin olduğunun altını çizmek gerekir. Yukarıda özetlendiği şekliyle daha kurgulanması aşamasında temel bir kayma yaşayan emek süreci kuramının kapitalist emek sürecinin alternatifinin *kuruluşu* ve *somut deneyimi* üzerine de sorunlu yaklaşımlar geliştiriyor oluşu bu anlamda netlik kazanır. Emek süreci kuramcılarının reel sosyalizm örneklerinde bulamadıkları sosyalist emek süreci çözümlemeleri ile kapitalist bütünün parçacıkları olarak tanımladıkları sosyalist örneklerin bu temel kurgudan paylarını aldıkları ortadadır.

Reel sosyalizm örneklerini değerlendirirken emek süreci kuramcıları, kapitalist üretim tarzının bütünsel dinamikleri ve sömürü ilişkilerinin belirleyiciliğini bir yana bırakarak, üretim noktasında gerçekleşen “denetim” ilişkilerinde kapitalist karakteri belirlemektedirler. Bu noktada yakaladıkları bu yönetim odaklı kapitalist karakter her nasılsa sosyalist örneklerde de karşılına çıkar ve böylece sosyalist emek süreci denetim ilişkilerinden arınmadan sosyalist kabul edilemez duruma gelir. Benzeri bir şekilde artı değere el koyma ve bu ilişkiyi denetleme güdüsünün yani aslında kapitalizmin kâr güdüsünün,

9| Sovyetler Birliği tarihi her aşamasında farklı stratejiler ve farklı biçimlerle tanımlanan üretim örgütlenmeleri örnekleriyle doludur. Devrimin hemen ardından ülkenin sanayileşme hedefini merkeze alan elektrifikasyon= sosyalizm formülünden, “teknoloji her şeyi çözer” sloganına buradan sosyalist kuruluş döneminin bu kez “kadrolar her şeyi çözer” vurgusuna sürekli değişen ve gelişen bir üretim örgütlenmesi kavrayışı hakim olmuştur. Ayrıntılı okumalara kaynaklık edecek metinler için (bkz.Carr, 1998; Küçük, 1975, 1985).

10| Bu örneğin derinleştirilmesi bizi bir başka tartışmalı alana, sosyalist demokrasi ve işçi denetimi tartışmalarına götürecektir. Metinde diğer başka bazı başlıklarda olduğu gibi, bu alandaki tartışmalar da bilinçli olarak dışarıda bırakılacaktır. Bu alan için (bkz. Siriani, 1990; Briton, M 1990).

“değer-siz” artık üretimi ve bu artışın denetimi olarak tanımlanması sosyalist emek süreci arayışının yönünü saptırır. Sosyalist üretimde ortaya çıkan artışın, sömürü ilişkilerinden bağımsız olması, toplumsal faydaya dönük olması bir şey değiştirmez hale gelmiştir. İşletme düzeyinde bakıldığında, disiplinli ve örgütlü bir “artık denetimi” görülmekte, bu da geliştirdikleri sosyalist karakter tanımına denk düşmemektedir. Reel sosyalizm örneklerinin değerlendirilmesi açısından emek süreci kuramcılarının yanılığa düşmelerine neden olan diğer noktalar da, çözümleme araçlarının bütünsellikten ve daha önemlisi tarihsellikten yoksun kalmasıdır. Özellikle Sovyetler Birliği’nde yaşanan sosyalist devrim ve sosyalist kuruluş süreçlerinin, daha sonra reform dönemi ve çözülme dinamiklerinin yetmiş küsur yıllık tarihi, içerisinde çok çeşitli örnekler barındıran devasa bir sosyalist emek süreci çözümleme alanı oluşturmaktadır.⁹ Bu önemli tarihsel deneyimin her bir aşamasının bütünsel bir değerlendirmeye emek süreci kuramı açısından çok zengin tartışma başlıkları sunacağı açıktır, ancak varolan emek süreci yaklaşımının Sovyetler Birliği örneğini karşıya alan yapısı bu fırsatı baştan reddetmektedir.

Bütünsellik sorunu, sosyalist emek süreci örnekleri olarak sunulan yapılarda bir kez daha karşımıza çıkmaktadır. Kapitalist sistem içerisinde tanımlanan, “kurtarılmış” vasıflı emek adacıkları ile bütün eşitsiz ilişkileriyle ortada duran İsrail kapitalizmine doğrudan bağımlı “gerçek sosyalist” kibbutz örnekleri, bütününe uymayan parçacıklar olarak sunulmaktadır. Bu parçaların bütünleri olmadan nasıl var olabilecekleri sorusu ise yanıtsız kalmaktadır. Kibbutz örnekleri bir kapitalist bütünün parçalarıymı, sosyalist emek sürecine örnek oluşturabilirler mi?

İran örneğinde ise daha farklı bir durum söz konusudur. Bu örnekte tartışılan doğrudan sosyalist emek sürecinin örgütlenme dinamiklerinden çok, farklı sosyalist ideoloji ve devrimci mücadele anlayışlarının ortaya çıkarılmasıdır. İran işçi konseyleri örneğinin kendi konjonktürü içerisinde değerlendirilmesi gerekir. Burada, İran’da gerçekleştirilenin sosyalist emek süreci örgütlenmesi örneğinden çok, dramatik sonuçlanan bir işçi sınıfı mücadelesinin aktarımı olarak değerlendirilmesi gerektiği söylenmekle yetinilecektir.¹⁰

Tüm bu değerlendirmelerin ışığında çalışmanın başlangıcındaki sorulara geri dönmek anlamlı olur. Öncelikle, üretimin kapitalist örgütlenmesinin yani kapitalist emek sürecini karşı-

sına çıkarılacak olanın sosyalist emek süreci olduğu konusunda netleşmek gerekir. Bunun için ise kapitalist sistemin bir bütün olarak ortadan kaldırılması ve yine bütünlüklü yeni bir sistem olarak sosyalizmin kurulabilmesi gerekir. Emek süreci özeline gelindiğinde, ancak sömürü ilişkilerinin sonlandırıldığı ve üretimde özel mülkiyetin ortadan kaldırıldığı bir üretim biçiminde sosyalist emek sürecinden bahsedilebileceği söylenebilir. Yani sosyalist emek süreci, ancak sosyalizmin üretim örgütlenmelerinde gerçekleşebilir. Üretim süreci, kapitalist olmayan yani sosyalist karakterini böylelikle kazanacaktır. Ancak sosyalist emek sürecinin tanımlanması bununla da bitirilmemelidir. Somut uygulamalar olarak, sosyalist bir sistemde üretimin nasıl planlanacağı ve örgütleneceği kritik önem taşıyacak başlıklar olacaktır. Bunun için, aynı zamanda hem bütünü gözetecek hem de üretim noktasını ayrıntılı çözümlenecek öngörülere gerek olacaktır. Geleceğin sosyalist üretimini kurgulamak ve emek süreçlerini tanımlamak için elimizde değerlendirilebilecek son derece zengin örnekler bulunmaktadır. Gerek sosyalist mücadele gerekse sosyalist kuruluş aşamalarının, üretim noktasına odaklanacak kuramsal çalışmalara gereksinimi vardır. Bu çalışmaların geliştirilebilmesinin yolu ise, doğru soruları ve doğru adresleri ortaya koyabilmek olacaktır. ■

Kaynakça

- Ansal, H. (1986) "Teknolojinin Tarafıllığı ve Üretim İlişkileri" 11. Tez, 1.
- Braverman, H. (1974) *Labor and Monopoly Capital*, New York: Monthly Review Press.
- Brighton Labour Process Group (1977) "The Capitalist Labour Process" *Capital and Class*, 1, 3-26.
- Briton, M. (1990) *Bolşevikler ve İşçi Denetimi (1971'den 1921'e Devlet ve Karşı Devrim)*, çev. N. Erdoğan, İstanbul: Ayrıntı.
- Burawoy, M. (1978) "Toward a Marxist Theory of the Labour Process: Braverman and Beyond", *Politics and Society* 8 (3-4), 247-312.
- Burawoy, M. (1979) *Manufacturing Consent: Changes in the Labour Process under Monopoly Capitalism*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Burawoy, M. (1985) *The Politics of Production*, Londra: Verso.
- Burawoy, M. ve Lukacs, J (1989) "What is Socialist about Socialist Production? Autonomy and Control in a Hungarian Steel Mill", Wood, S (der), *The Transformation of Work: Skill, Flexibility and the Labour Process* içinde, London: Unwin Hyman.
- Burawoy, M. ve Lukacs, J (1992) *The Radiant Past*, Chicago: University of Chicago Press.
- Carr, E. H. (1998) *Bolşevik Devrimi 2*, çev. O. Suda, İstanbul: Metis.
- Cohen, S. (1987) "A labour process to nowhere?" *New Left Review*, 165, 34-52.
- Friedman, A. (1977) *Industry and Labor* Londra: Macmillan.
- Fuller, L. (1998) "The Socialist Labour process, the Working Class and Revolution in the German Democratic Republic", *Europe-Asia Studies*, 50(3), 469-492.
- Jaros, S. (2001) "The Labor Process Theory" *International Studies of Manage-*

- ment & Organisation* 30(4) Winter 2000-2001.
- Knights D. Willmott H. (der). (1990) *Labor Process Theory*, Londra: Macmillan.
- Kornai, J. (1980) *The Economics of Shortage* Amsterdam: North-Holland.
- Küçük, Y. (1975) *Endüstrileşme Sürecinin Temel Sorunları: Sovyet Deneyimi 1925-1940*, İstanbul: Bilim.
- Küçük, Y. (1985) *Planlama Kalkınma ve Türkiye*, İstanbul: Tekin.
- Lenin (1965) "The Immediate Tasks of the Soviet Government" CW27,1918, Moscow: Progress Pub..
- Little, C. (1990) "The Labour Process Debate: A Theoretical Review 1974-1988" Knights D. ve Willmott H. (der), *Labor Process Theory*, içinde, Londra: Macmillan.
- Marx K.(1976) *Capital, Volume I*, Harmondsworth: Penguin Classics.
- Marx, K. (1979) *Grundrisse: Ekonomi Politikin Eleştirisi için Ön Çalışma*, çev. S. Nişanyan, İstanbul: Birikim Yayıncılık.
- Marx K.(1993) *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*, çev: S.Belli, Ankara:Sol Yayınları.
- Nove, A. (1991) *Uygulanabilir Bir Sosyalizmin İktisadı* çev. Akinhay,O. İstanbul: Belge Yayınları.
- Öngen, T. (1993) "Teknoloji ve Emek: Bir Öncü Çalışma" *Toplum ve Bilim*, 56-61, 182-188.
- Özoğlu, B. (2001) *Teknik İlerleme ve Emek Süreçleri: Ağaç Mobilya İmalatı Alt Sektörü*. A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara.
- Rowlinson, M. ve Hassard J.(2001) "Marxist Political Economy, Revolutionary Politics and Labour Process Theory" *International Studies of Management & Organisation* 30(4) Winter 2000-2001 85-111.
- Smith, C. ve Thompson, P. (1998) "Re-Evaluating the Labour Process Debate" *Economic and Industrial Democracy* 19, 551-577.
- Siriani, C. (1990) *İşçi Denetimi ve Sosyalist Demokrasi: Sovyet Deneyimi*, çev. K. Başoğlu, İstanbul: Belge.
- Spencer, D (2000) "Braverman and the Contribution of Labour Process Analysis to the Critique of Capitalist Production- Twenty- Five Years On" *Work Employment and Society* 14(2), 223-243.
- Thompson, P. (1989) *The Nature of Work: An Introduction to Debates on The Labour Process*, Londra: MacMillan.
- Thompson, P. ve Smith, C. (1992) "Socialism and the Labour Process in Theory and Practice". Thompson P. ve Smith C. (der) *Labour in Transition: The Labour Process in Eastern Europe and China* içinde, London: Routledge.
- Thompson, P. and Warhurst C. (1998) *Workplaces of the Future*, Londra: Macmillan.
- Warhurst, C. (1998) "Recognizing the Possible: The organisation and Control of a Socialist Labour Process" *Administrative Science Quarterly*, 43(2), 470-497.
- Wood S. (der.) (1989) *The Transformation of Work* Londra: Unwin Hyman.
- Yaghmaian, B. (1994) "Socialist Labour Process Revisited" *Review of Radical Political Economics*, 26(2), 67-92.
- Zimbalist, A. (der.) (1979) *Case Studies on the Labour Process*, Londra: Monthly Review Press.

Subotniklerden Stahanovistlere Sovyetler Birliği'nde Emek Süreçleri (Gotha Programı'nın Eleştirisi Anti-Dühring'e Karşı)¹

Yüksel Akkaya

O ne istediğini biliyordu. Rusya'nın çok güzel toprakları, çok iyi işçileri olduğunu, bazen yarı yoldaki ihtiyar mujikte olduğu gibi, işçilerin ve toprağın yüksek randıman verdiğini; buna karşılık çoğu zaman, Avrupa usulünce sermaye yatırıldığı hal-lerde, düşük randıman alındığını görüyordu. Bu ise sadece, iş-çilerin kendilerine özgü bir metodla çalışmak istemelerinden ve ancak bu metodla iyi çalıştıklarından, yeniliklere karşı koy-malarının bir rastlantı olmayıp kökü halkın ruhunda olan sü-rekli bir alışkanlıktan ileri gelmekte idi (Tolstoy, 1996: 587). İleri uluslarla karşılaştırıldığında, Rus kötü çalışır. ... Çalışma-yı öğrenmek, işte Sovyet iktidarının tüm halka bütün kapsamı ile göstermesi gereken görev (Lenin, 1968: 680).

Mujik ideolojisinden kurtulmamış yeni Sovyet işçisi, aynı za-manda eğitimini arttırmak konusunda pek istekli davranmı-yor. Henüz *küçük meta üretimine özgü ideolojiden* kurtulma-mış yeni sovyet işçisi öğrenmek ile kazanç arasında bir özdeş-lik kuruyor. Bu yüzden de, Sovyet somutunda, eğitimini ve öğretimini artırma konusunda aşırı isteksiz davranıyor (Kü-çük, 1988: 41).

Türkiye'de, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ndeki (SSCB) kimi gelişmelere ilişkin geniş bir yazın oluşmasına rağmen, emek süreçlerine ilişkin değerlendirmeler yok denecek kadar azdır. Bir kitap şeklinde incelenmeye değer görül-meyen bu alana ilişkin doğrudan en kapsamlı değerlendirmeler Hasan Ali (1936), Küçük (1975; 1978; 1988; 1991) ve An-sal (1992) tarafından yapılmıştır. Kuşkusuz, bu soruna, SSCB'de emek süreçlerine yönelik olarak yapılan genel tar-tışmalar içinde değinilmiştir, ancak bunlar yeterince "doyu-rucu" olmaktan uzaktır. Bu yazıda incelenecek olan Lenin döneminde Subotnikler ve Stalin döneminde Stahanovistler

¹ Yalçın Küçük, Mustafa Bayram Mısır, Metin Altı-ok ve Yasemin Özügurlu yazıyı okuyup bazı öneri ve eleştirilerde bulundu-lar. Bu yazıda bir kısmını değerlendirebildiğim eleştiri ve önerileri için teşekkür ediyorum.

2|Bkz. (Siegelbaum, 1988).

sosyalist bir toplumun inşası sürecinde ortaya ıkmişlar, başlangıçta sosyalist emek sürecinin embriyonik özelliklerini taşımişlar, ancak uygulamada iki aşamalı toplumun (sosyalist, komünist) ilk aşamasının süreçleri olarak algılandıkları için hızla bu özelliklerinden uzaklaşmaya başlamışlardır. Sovyet düzeninde sosyalist emek sürecinin karşılaştığı en önemli sorunlardan biri iki aşamalı toplum anlayışı iken, diğeri hızlı sanayileşme işteği olmuştur. Yazıda bu iki temel sorun da eksen alınarak Sovyet düzeninde neden sosyalist emek sürecinin kurulamadığı, kapitalist emek sürecinin biraz daha sosyale edilmiş biçiminin oluşturulduğu ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu süreçte dönemin uygulayıcılarının kaygı ve amaçlarını ortaya koymak ve daha serin kanlı değerlendirmek için sık sık onların görüşlerine baş vurulacaktır.

Bu yazının konusu olan zaman diliminde (1917-1941) Sovyetler Birliği'ndeki emek süreçlerine yönelik tartışmalar daha çok Stahanovist harekete yönelik yapılmış, Lenin dönemi genellikle gözardı edilerek, tartışma dışı bırakılmıştır. Bu türden bir yaklaşımı anlamak oldukça zor görünmektedir. Çünkü, Stalin döneminin emek sürecine yönelik uygulamalarının temel nedenleri ile Lenin döneminin uygulamalarının temel nedenleri ve kaygıları benzerlik göstermektedir. Her ikisinde de hızlı bir sanayileşme işteği ve iki aşamalı toplumu benimseme vardır. Öyle olduğu için de bir bütünlük oluşturması için her iki dönem birlikte ele alınacak, emek süreçleri bu çerçevede değerlendirilmeye çalışılacaktır.

En çok tartışma konusu olan Stahanovist hareket, çıktığı dönem kadar, SSCB'nin çözülüş yıllarında da ilgi konusu olmuştur.² çıkış yıllarında büyük yankılar uyandıran bu emek sürecine, izleyen yıllarda tutku ile sahip çıkanlar kadar sert eleştiriler getirenler de oldu. Eleştirilerin bir kısmı, bu emek sürecinin yarattığı "coşku" ve gelişmelerden kaygı ve korkuya kapılan kapitalist dünyanın yazarları-araştırmacıları tarafından yapıldı. Eleştirilerin diğer kısmı ise bu emek sürecinin sosyalizm ile bağdaşmadığını düşünen muhaliflerce yapıldı. Ancak, her iki kesimde de Stahanovist hareketin soğukkanlı bir irdelemesinin yapıldığını söylemek zor. Aslında sorun sadece emek süreçleri değildir, iki aşamalı toplum tartışması temelinde aynı zamanda Marx'ın *Gotha Programı'nın Eleştirisi* ile Engels'in *Anti-Dühring*'i arasında tercih sorunudur da. Öyle olduğu için de, bu incelemede, Subotniklerin, Stahanovist hareketin doğuş

süreci, gelişimi ve temel özellikleri değerlendirilecek, emek süreçleri açısından iki aşamalı toplum yaklaşımının sonuçları ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu nedenle de, bir sosyalist emek sürecini tartışmaktan çok, böyle bir sürecin neden oluşturulmadığı üzerine yoğunlaşılacaktır.

Lenin ve Sovyetlerde Emek Sürecinde "Taylorizm": Kaçınılmaz Bir Zorunluluk mu?

Stalin'in emek sürecine ilişkin uygulamalarını eleştirirken, bu sürecin önemli bir parçası olan Stahanovizmin Taylorizmden³ farkı olmadığını savunanlar Lenin'in Taylorizme yönelik ilk değerlendirmesini referans göstermektedirler. Taylorizme ilişkin bir tek cümlesine gönderme yaparak, Lenin'i bu emek sürecinden aklarken, Stalin'i kıyasıya eleştirmektedirler.⁴ Bu eleştirinin ne kadar haklı olduğunu tartışmaktan çok, Stahanovizmin kökenlerinin Lenin dönemine kadar uzatılıp uzatılmayacağı açısından bu eleştirilere bakmak gerekiyor. Bu tartışmaya, iyi bir örnek olarak, *Rusya'da Devlet Kapitalizmi*'nin yazarı T. Cliff'in düşünceleri ile başlanabilir:

Stalinist yazarlar bazen Stahanovizm ile kapitalist sömürünün en gelişmiş yöntemi Taylorizm arasında bir paralellik kuracak kadar dikkatsiz davranmışlardır. Örneğin petrol sanayiindeki yüksel eğitim kurumları için yazılan ve Yüksek Eğitim Bakanlığı tarafından onaylanan bir el kitabı şu sözlerle yer vermektedir: 'Taylor'un emek araçlarının daha verimli kullanımı konusundaki görüşleri ve yöntemleri son derece ileridir'. (Bu sözler, Lenin'in 'insanoğlunun makine tarafından köleleştirilmesi' şeklindeki Taylorizm tanımıyla karşılaştırılmalıdır) (1990: 30).

Cliff, yaptığı alıntılar ile Stalinist yazarları emek üretkenliğinin artırılması konusunda Taylorist olmakla suçlarken, Lenin'in Taylorizmi bu açıdan eleştirdiğini ileri sürmektedir. Ancak, Cliff'in Lenin'den yaptığı alıntı 1914 yılındaki bir yazıya ait. Yazının başlığı da "Taylor sistemi, insanın makine tarafından köleleştirilmesi" dir (Lenin, 1976: 156).

Lenin emperyalizme yönelik çalışmalarında, Taylor'un 1911 yılında yayınlanmış olan *Bilimsel Yönetimin İlkeleri* kitabındaki yaklaşımı ve bunun etkilerini de ayrıntılı olarak incelemiş, *Emperyalizm Defterleri*'ne ayrıntılı notlar almıştır (Lenin, 1970). Bu notları daha sonra 1914 yılında kısa bir yazıya dönüştürmüştür. İşçiye zulmetmenin giderek genişleyen bir ara-

3| Taylorizm, Taylorist sistem, bilimsel yönetim gibi adlarla betimlenen bu emek sürecinin kurucusu olarak Frederick Winslow Taylor (1856-1915) gösterilmekle birlikte öncüleri bulunmaktadır. Bunlardan biri olan Amerikan Mekanik Mühendisler Birliği, Taylor'un da izlediği konferanslar vermiştir. Bu konferansları izleyen Taylor çalıştığı yer ve diğer işletmelerde gözlemlerde bulunmuş, israf ve kayıplara yol açan etkenlerin rasyonelleştirici önlemler aracılığı ortadan kaldırılmasını ve verimliliğin artırılmasını amaçlamıştır. Bir avukatın oğlu olan F.W. Taylor, gözlemlerinden rahatsız olduğu için üniversitede hukuk öğrenimini yarıda bırakarak, kalıpcı yardımcısı olarak çalışmaya başlamıştır. Daha sonra, gece öğrenimine devam ederek mühendislik diploması almıştır (Baransel, tarihsiz: 117-118).

7| Kuruluş döneminde Sovyetler Birliği'nde Taylorizm ile birlikte Fordizm itibarlı kavramlar olurlar (Küçük, 1988: 254).

51 F.W. Taylor, 1911 yılında yayınlanan *The Principles of Scientific Management* adlı kitabındaki düşünceleri ve görüşleri şöyle özetlenebilir: 1) 1880'lerdeki yönetim uygulamaları etkin değildir, 2) Yönetim, bilimsel yöntemi benimsemelidir, 3) Uzmanlaşmaya gidilmelidir, 4) Planlama ve programlama etkili bir yönetimin temel unsurunu teşkil etmelidir, 5) İşe uygun personel seçilmelidir, 6) Her iş için standart en iyi yapılaş yöntemi belirlenmelidir, 7) Standart zamanlar belirlenmelidir, 8) Teşvikli ücret sistemleri uygulanmalıdır (Barensel, tarihsiz: 120-121).

61 Taylor, yönteminin uygulanmasının sonuçlarını maden cevher kürekleme işinde somut bir örnekle göstermiştir. Maden cevherleri içim uygun kürekler geliştirmiş, zayıf ve güçsüz işçileri elemiş, küreğe ne kadar sürede ne kadar cevher konulacağını standartlaştırmış, bir iş bölümü oluşturmuştur. Bunun sonucunda işçi sayısı 1/4 oranında azalmış; günlük küreklenen cevher ortalama 16 "long ton"dan 59'a yükselmiş; küreklenen 1 ton maddenin ortalama maliyeti 0.72 dolar-
dan 0.03 dolara düşmüştür (Barensel, tarihsiz: 121-122).

71 "Sosyalist iktidar tek ülkede kurulma zorunluluğu ile karşı karşıya kalınca en ileri kapitalist ülkedeki iş gücü verimliliğine yetişme ve geçmek, bir zorunluluktur. Keyfi veya iradi bir iş değil. Bir var olma zorunluluğudur. Emperyalist ablu-
ka içinde, kapitalist dünyada bir ada durumunda, sosyalist iktidarı yaşıtmak için iş gücü ve-

cına dönüştüğünü belirttiği yöntemlerin, sermayenin egemenliğinin biçimini de değiştirdiğini belirtmektedir. "Taylor sistemi de bu yöntemlerden biridir" şeklinde bir değerlendirme yaptıktan sonra Taylor'un sistemini ayrıntılı olarak örneklerle açıklayıp, emeğin sömürsünün nasıl artırıldığını ortaya koymaktadır (Lenin, 1976: 156).⁵

Ancak Cliff, Lenin'in devrim sonrasında Taylorizme bakışına bu kitapta yer vermez. Çünkü, Stalin'in emek süreçlerine ilişkin uygulamalarını eleştirmek için yaptığı alıntı ile Lenin'in bu konudaki değerlendirmeleri önemli benzerlikler içermektedir. O nedenle, uzun da olsa, Lenin'in 1918 yılında yayınlanan "Sovyet İktidarının Acil Görevleri"nden Taylorizme ilişkin bir alıntı yapmakta yarar var:

İleri uluslarla karşılaştırıldığında, Rus kötü çalışır. (...) Çalışmayı öğrenmek, işte Sovyet iktidarının tüm halka bütün kapsamı ile göstermesi gereken görev. Bu çerçevede kapitalizmin son sözü olan Taylor sistemi, kapitalizmin tüm ilerlemeleri gibi, burjuva sömürünün rafine acımasızlığı⁶ ile çalışma sırasında mekanik hareketlerin analizi, gereksiz ve beceriksiz hareketlerin ortadan kaldırılması, en doğru çalışma yöntemlerinin hazırlanması, en iyi muhasebe ve denetim sistemlerinin yürürlüğe sokulması vb. ile ilgili bir dizi çok önemli bilimsel kazanımların bileşimidir. Sovyet Cumhuriyeti, ne pahasına olursa olsun, bu alanda bilim ve teknolojinin tüm önemli kazanımlarını kendisine uyarlamak zorundadır. Sosyalizmi gerçekleştirmemiz, tam da Sovyet iktidarını ve Sovyet yönetim örgütünü kapitalizmin en modern ilerlemeleriyle birleştirmesine bağlıdır. Rusya'da Taylor sisteminin öğrenimini ve incelemesini, deneyimlerini ve sistematik uyarlamasını örgütlememiz gerekiyor. Emek üretkenliğini artırılmasına adım atarken, aynı zamanda kapitalizmle sosyalizm arasında bir yandan sosyalist yarışmanın örgütlenmesi için temel atılmasını, öte yandan ise proletarya diktatörlüğü şiarının, proleter iktidarın berbat bir durumunun pratikte kirletilmemesi için zor kullanımını gerektiren kapitalizmden sosyalizme geçiş aşamasının özgüllüğünü de dikkate almak gerekiyor (Lenin, 1968: 680).

Lenin için emek üretkenliği çok önemlidir.⁷ Çünkü, ona göre, her sosyalist devrimde, zorunlu olarak kapitalizmden daha yüksek olan bir toplum biçiminin yaratılması temel görevi, yani emek üretkenliğinin artırılması ve bununla bağıntılı olarak (ve bu amaçla) onun daha üst düzeyde örgütlenmesi görevi ön plana çıkmaktadır. Ekonomik kalkınma için, emekçilerin disiplininin, çalışma gücünün, becerisinin, çalışma yoğunluğunun artırılması ve çalışmanın daha iyi örgütlenmesi için, bu

yöndeki çalışmaları desteklemek ve tüm araçları kullanarak ilerletmek gerekmektedir. Bunun için de, parça başına ücreti, Taylor sisteminde mevcut olan birçok bilimsel ve ileri yanın uygulanmasını, ücretlendirmeyi üretim verimliliğinin genel sonuçlarına fiilen uygulamak ve denemek gerekmektedir (Lenin, 1968: 678-680).⁸

Oldukça geri bir sanayi toplumu üzerine sosyalist toplumu inşa etmek isteyen Lenin, hem ekonomik kalkınma, hem de Devrimin dayanağı olan proletaryanın sayısını artırmak için hızla sanayileşmek gerektiğini düşünüyor; "en gelişmiş kapitalist ülkeye 'yetişmek ve geçmek', dogmat'i peregnat, hedefini koyuyor; bu, Amerika'dır. Amerikan modelini seçmek, yüksek sanayileşme hızı lehine tercih yapmak anlamına geliyor" (Küçük, 1991: 577). Sanayileşmek, yetişmek ve geçmek, Taylor sistemini benimsemeyi kaçınılmaz kılmak zorunda mıydı? Emek sürecinde aşamalı bir toplum modelini, sosyalist-komünist, benimsemeyi gerekli ve zorunlu hale mi getiriyordu? Lenin için bu soruların yanıtı evet olarak görünüyor. Öyle olduğu için, Lenin pratiğin yarattığı bir sorunu aşmak için teoriye ihtiyaç duyuyor, Marx'ın *Gotha Programının Eleştirisi*'ne sığınıyor. "Komünist Toplumun Birinci Aşaması" başlığı altında şunları yazıyor Lenin (1996a: 98):

Gotha Programı'nın Eleştirisi'nde Marx, işçilerin sosyalizm altında 'emeğin' 'kesintisiz' ya da 'tam ürünü'nü elde edeceği yönündeki Lassalleci düşünceyi eleştirir, henüz komünist topluma geçilmediği için bunun olanaksız olduğunu belirtir. Marx'a göre, "iktisadi, manevi, entelektüel, bütün bakımlardan, bağrından çıktığı eski toplumun damgasını hala taşıyan bir toplumda" bu olanaksızdır.⁹ Öyle olduğu için de, "üretici birey olarak -gerekli indirimler yapıldıktan sonra, topluma vermiş olduğunun karşılığını alır. Onun topluma verdiği şey, birey olarak, kendi emek miktarıdır" (Marx-Engels, 1989: 29).

Marx (Marx-Engels, 1989: 30-31), kapitalist toplumdan çıkıp gelmiş biçimiyle bir ilerleme yaşanmasına karşın, üreticinin hakkının, sunmuş olduğu emekle orantılı olarak buradaki eşitliğin, emeğin ortak ölçü birimi olarak kullanılmasından ibaret olduğunu, bireylerin yeteneklerinin eşitsizliğini açıkça tanıdığını ve verim kapasitesini doğal bir ayrıcalık olarak kabul ettiğini belirtmektedir. Bazı kusurlar, uzun ve sancılı bir doğumdan sonra kapitalist toplumdan çıkıp geldiği biçimiyle komünist toplumun birinci aşamasında kaçınılmaz şeylerdir.¹⁰ Bu kusurlar, komünist toplumun daha yüksek bir aşamasında, bi-

rimliliğini hızla yükseltmek gerekir. Bu iktidarı sürdürülebilmenin tek yoludur, olmazsa olmazı, *sine qua non* koşuldur" (Küçük, 1988: 158).

8| Lenin, 1918 Mayıs'ında yayınlanan "Sovyet İktidarının Acil Görevleri Üzerine Altı Tez" in beşincisinde emeğin verimliliğinin ve disiplinin artırılması üzerinde durur, sendikalarca Taylor sisteminin çok sayıda bilimsel ve ileri tekniğinin parça başına ücret çerçevesinde hayata geçirilmesi gerekliliğini dile getirir (Lenin, 1968: 698).

9| "Kapitalist toplum ile komünist toplum arasında, birinden ötekine devrim yoluyla geçiş dönemi yer alır. Buna bir siyasal geçiş dönemi tekabül eder ki, burada, devlet, *proletaryanın devrimci diktatörlüğünden* başka bir şey olamaz" (Marx-Engels, 1989: 41).

10| Lenin, bu değerlendirmenin karşısına şu notu düşmüştür: "Uzun ve ıstıraplı bir doğum. Komünist toplumun birinci aşaması" (Marx-Engels, 1989: 142). Daha geç yazılarında ise "komünist çalışma"yı tanımlarken, 1920'de şunları yazar: "komünist değil, sosyalist çalışma demek daha doğru olur, çünkü kapitalizmden doğan yeni toplum düzeninin en üst değil, daha alt, ilk gelişme aşamasıyla karşı karşıyayız" (Lenin, 1997: 485).

11| Lenin, bu değerlendir-
menin karşısına şu no-
tu dşmştş: "Kom-
nist toplumun en yük-
sek aşaması"(Marx-En-
gels, 1989: 142). K-
k (1991: 392),
Marx'ın eşitliğin ancak
yeni düzenin yüksek
aşamasında söz konu-
su olabileceği tarifine
katılmıyor ve şöyle di-
yor: "Böyle bir tarife ka-
tılmadığımı ifade et-
mek durumundayım.
Böyle bir tarifi Sovyet
sosyalizminin zl-
şnn önemli nedenle-
rinden birisi olduğunu
düşünüyorum. Yetene-
ęe göre ödüllendirme,
somutta iş yapma fark-
lılıklarının kabulünü de
beraberinde getiriyor.
Engels, *Anti-Dühring*'te
ısrarla buna karşı çıkı-
yor. Engels, *Anti-Dh-
ring*'te değil hamal ile
mimar arasında farklı
demeye, bunların ayrı
insanlar olarak varlığı-
na bile karşı çıkıyor".

12| Lenin'in bu değerlen-
dirmesine yönelik ke-
nar notu şöyledir: "Bu
da zorlamanın bir bii-
midir: 'çalışmayan ye-
mez' " (Marx-Engels,
1989: 143).

13| Lenin'in bu değerlen-
dirmesine yönelik ke-
nar notu şöyledir: "a-
lışma bir gereksinme
olmuştur ve her türlü
zorlama dışındadır"
(Marx-Engels, 1989:
143).

reylerin işbölümüne ve onunla birlikte kafa emeği ile kol eme-
ęi arasındaki çelişkiye kölece boyun eğişleri sona erdiği zaman;
emek, yalnızca bir geçim aracı değil, ama kendisi birincil ya-
şamsal gereksinim haline geldiği zaman; bireylerin çeşitli bi-
imde gelişmeleriyle, üretici güçler de arttığı ve bütün kolektif
zenginlik kaynakları grl grl fışkırdığı zaman ortadan kal-
kacaktır. Ancak o zaman, "burjuva hukukunun dar ufukları
kesin olarak aşılmış olacak ve toplum, bayraklarının üstüne şu-
nu yazabilecektir: 'Herkesten yeteneğine göre, herkese gerek-
sinimine göre!' ".¹¹

Lenin, Marx'ın bu değerlendirmelerini komünist toplu-
mun iki aşaması olacağı şeklinde yorumlamış, bunları "birinci
aşama" ve "en yüksek aşama" olarak nitelendirmiştir. Bu iki
toplumda emek süreçleri nasıl olacaktır? "Alt aşama"da, tke-
tim maddeleri herkesin topluma sunduğu emek miktarına
"orantılı olarak" leştirilecek, bölüşümde eşitsizlik, henüz çok
büyük olacaktır.¹² "Yukarı aşama"da ise tüketim maddeleri her-
kese gereksinimine göre leştirilecektir. Bunun için de, kafa
emeğiyle kol emeği arasındaki çelişkinin ortadan kalkması, alış-
manın birincil yaşamsal gereksinim haline gelmesi,¹³ üretici g-
lerin büyük bir büyüme göstermiş olması gerekmektedir (Marx-
Engels, 1989: 143). Lenin, bu okuma notlarını daha sonra *Dev-
let ve Devrim*'de ayrıntılı olarak değerlendirir: Komünizmin ilk
aşaması, adaleti ve eşitliği henüz veremediğinden servet farkları,
hem de adil olmayan farklar sürecek, fakat, üretim araçlarının,
fabrikaların, makinelerin, toprak ve arazinin vs. Özel mülkiyeti
olmadığından, bir insanın bir başka insan tarafından sömürüsü
olanaksız olacaktır. Ancak, bu ilk aşamada sadece, üretim araç-
larının tek tek kişiler tarafından mülk edinilmesi adaletsizliğini
ortadan kaldırılabilecek, tüketim maddelerinin emeğe göre paylaşı-
mı adaletsizliğini ortadan kaldırmayı ise komünist toplumun ge-
lişim seyri gösterecektir (Lenin, 1996a: 99-100).

Bu durumda, bu birinci aşamada, eşitsizliğin ortadan kal-
dırılmasının unutulduğunu dile getirip bunu kınayanlar, olsa ol-
sa büyük cehaletlerini kanıtlamış olacaklardır (Lenin, 1996a:
100). Bir sosyalist ilke olarak "alışmayan yememelidir"ın ha-
yattaki karşılığı "aynı miktarda emek için aynı miktarda ürün"
olur. Bir "kusur" olarak değerlendirilen bu durum için yapa-
cak çok şey de yoktur, "komünizmin ilk aşamasında bu kaçı-
nılmazdır, çünkü ütopyalara düşmeksizin, insanların kapitaliz-
min devrilmesiyle birdenbire, hiçbir hukuk kuralı olmadan

toplum için çalışmayı öğreneceklerine inanmamak gerekir, ve bunun da ötesinde böyle bir değişim için ekonomik önkoşullar, kapitalizmin ortadan kaldırılmasıyla hemen hazır olmaz" (Lenin, 1996a: 100-101). Peki ne zaman hazır olacaktır? Bir kez mülksüzleştirme ile üretici güçlerin önü açılacak ve onların dev bir gelişimini sağlanacaktır. Ancak, "bu gelişimin ne kadar hızla süreceğini, işbölümünün ortadan kaldırılmasına, kol ve kafa emeği arasındaki karşıtlığın bertaraf edilmesine, çalışmanın 'yaşamın birincil gereksinimine dönüşmesine ne kadar çabuk yol açacağını ise bilmiyoruz ve bilemeyiz" (Lenin, 1996a: 102).¹⁴

Marx'ın değerlendirmeleri ve Lenin'in bu değerlendirmelerden çıkardığı sonucun pratiğe yansıması, üretici güçleri geliştirmek ve bütün kolektif zenginlik kaynaklarını gürül gürül fışkırtmak için hızlı sanayileşme isteği olmuştur. Lenin için, komünist toplumun ilk aşaması olarak nitelendirdiği bu ilk dönemdeki hızlı sanayileşme sürecinde bölüşümde eşitsizlik henüz çok büyük olduğu için de Taylorist sistemin parça başına ücret sisteminin benimsenmesi rahatsız edici teorik bir sorun yaratmamaktadır. Çünkü, "herkesten yeteneğine göre, herkese gereksinimine göre" olan komünist toplumun en yüksek aşamasına gelinmediği için komünist toplumun bu birinci aşamasında "işlemeyen dişlemeyiz".¹⁵ Bu yaklaşım, izleyen yıllarda, Stalin tarafından benimsenerek, belki de Taylorizmin en yüksek aşaması olarak nitelendirilebilecek, ama yeni toplumun üretim ilişkilerinin özelliklerini de içinde taşıyan, Stahanovizmin teorik gerekçesini oluşturacaktır.

Kuşkusuz, Lenin'in bu yorumu çerçevesinde emek süreçlerine yaklaşımı, özellikle Taylorizmin uyarlamaları eleştirilere maruz kalmıştır.¹⁶ Bu eleştirilere bir örnek olarak R. Luxemburg değerlendirmelerine kısaca yer vermek, dönemin tartışmalarını anlamak açısından yararlı olacaktır. Sosyalist dönüşümü devrimci partinin cebinde canla başla uygulanmayı bekleyen hazır bir formül olarak algılamamak gerektiğini dile getiren Luxemburg'a göre (1982: 234-236), sosyalizmin ekonomik, sosyal ve hukuksal bir sistem şeklinde gerçekleşmesi geleceğin sisleri arasındaki gizli bir şeydir. Sahip olunan şey, programda yer alan ise kabaca gerekli önlemleri arayacağımız yönleri gösteren birkaç işaret direğinden ibaret olup, bunlar da negatif karakterli bilgilerdir, belirtilerdir. Bu nedenle, başlangıçta, sosyalist ekonomiye giden yolu açmak için nelerin tasfiye edilmesi gerektiği bilinir; öte yandan, ne bir sosyalist prog-

14 Lenin, 1918 yılında, "Mevcut Durum Üzerine Rapor"da şöyle der: "Kapitalizmden sosyalizme geçiş en ağır, en acı dolu dönemden geçiyoruz; bu dönem kaçınılmaz olarak bütün ülkelerde çok çok uzun sürecektir" (Lenin, 1996a: 417). Lenin'in sosyalizmle komünizm arasındaki farkı gösteren değerlendirmeleri için bakınız (Lenin, 1996a: 104-105). Komünizme geçiş sorunları ve buradaki emek süreçlerine ilişkin benzer değerlendirmeler için ayrıca bakınız (Lenin, 1996b: 253-261; 1997:449-486).

15 Bu veciz söz daha çok "Çalışmayan yemez" şeklinde çevrilmiştir.

16 Bu eleştiriler için bakınız (Küçük 1975; 1978; 1988; 1991; Ansal, 1992; Liebman, 1992; Brinton, 1990; Kollantay, 1991; Siri-ani, 1990).

ram ne de bir sosyalist el kitabı, sosyalist ilkeler çerçevesinde ekonomiye, hukuka, toplumsal ilişkilere yönelik olarak hayata geçirilecek büyük küçük, binlerce somut ve pratik şeyin doğasına ve boyutuna ilişkin bir şey söylemez. Bu bir kusur olmayıp, bilimsel sosyalizmi ütöpik olanlarına üstün kılan yandır. Ancak, sosyalizmin inşasında pozitif değerler açısından sorun vardır, bilinmeyen bir topraktır, binlerce sorun içermektedir. Bu nedenle özgür bir ortamda, yanlışları düzeltere düzeltere sosyalizmin inşasına gidilmelidir. Tersı durumda sosyalizmin besleneceğı kaynak olan demokrasi dışlanır, tüm zenginliğı ve entelektüel ilerlemenin yaşam kaynağı kurur. Siyasal alanda gerçekleşen her şeyi ekonomik ve sosyal alan da hak etmektedir ve tüm halkın katılımını hak etmektedir. Tersı durumda sosyalizm bir düzine entellektüelin lütfu olan kararnamenin ürünü olacaktır.

Luxemburg, Lenin ve Troçki'yi, sosyalist demokrasinin inşasından çok, bir diktatörlüğe yöneldiklerini düşünerek eleştirir (1982: 240). Luxemburg'a göre, sosyalist ekonominin altyapısı yaratıldığında, sosyalist demokrasi de sınıf egemenliğınin yıkılması ve sosyalizmin inşası ve iktidarın sosyalist parti tarafından fethi aşamasında başlayacaktır. Sınıfın eseri olan bu proletarya diktatörlüğünde, sınıfın eseri olan sosyalist toplumda emek süreci de şu özelliklere sahip olmalıdır: Sermayeye karşı mücadele eden işçi sınıfı üretimi kontrol etmeyi ve yönetmeyi güvence altına almalıdır. Proletarya, kapitalistlerce tüm üretim süreçleri boyunca dönüştürüldüğü cansız makinalar olmamayı, ama düşünceleri olan, özgür faaliyetleri olan insan olmayı öğrenmek ve bunlara rehberlik etmek zorundadır. Onlar, toplumun çalışan üyeleri olarak bütün toplumsal zenginliğı tek sahibi olarak sorumluluk duygusu taşımalıdır. Onlar, patron kırbacı olmadan canla başla çalışılacağını, kapitalistin zalim gardıyanı olmadan verimliliğı artırılacağını, üzerlerinde küçük bir zincir olmadan bile disiplinli olacaklarını, kumanda edecek bir usta olmadan düzeni sağlayacaklarını kanıtlamalıdır. Sosyalist toplumun gerektirdiğı tüm idealist duygu, otodisiplin ve düşüncelere sahip olan bu toplumda kuşkusuz kapitalist ahlakın bencillik, yolsuzluk, pasiflik gibi davranış ve duygularına yer olmayacaktır. Bütün bu sosyalist uygarlığın erdemleri, ayrıca sosyalist işletmelerin yönetimi için gerekli olan kapasite, işçi sınıfının faaliyetleri ve bunlardan kazandığı deneyimlerin bir sonucu olacaktır. İşçi sınıfının katılımı olmadan

toplumun sosyalizasyonun hayata geçirilmesi de mümkün olmayacaktır. İşçi sınıfının özgürlüğü, bizzatıhi kaçınılmaz olarak işçi sınıfının kendi eseri olmalıdır. (Luxemburg, 1982: 270-272).

Luxemburg'da kapitalist kurumların ödünç alınması, uyarlanması yoktur, ama, kendiliğinden olmasa da, pratik hayatın içinden edinilen deneyim, yanlışların düzeltilmesi ile oluşacak bir sosyalist emek süreci söz konusudur. Bu süreçte, zor ve baskı yoktur, tüm zenginliğin sahibi olduğunun farkında olan işçi sınıfı büyük bir sorumluluk duygusu içinde çalışmayı gönüllülük temelinde, verimliliği artıracak bir şekilde gerçekleştirecektir. Emek sürecini belirleyecek olan da sosyalist demokrasinin özgür ortamı içinde bu gelişmelerdir. Kuşkusuz, bu düşüncelerin oluşumunda mevcut Sovyet devriminden edinilen gözlem ve tepkilerin önemli bir yeri bulunmaktadır.¹⁷

Luxemburg, içerde kendisine ulaştırılabilen bilgiler ve yayınlarla Sovyet devrimini ve sonuçlarını anlamaya çalışırken, emek süreçlerinde pratiğin deneyimlerine ve yanlışların giderilmesine vurgu yapıyor. Lenin, pratiğin içinde sosyalizmin inşasında, sanayileşmek ve geçme isteği içinde emek süreçlerinde karşılaşılan sorunların çözümü için teorik dayanak arıyor. Teorik dayanağı Marx ve Engels'de buluyor, daha doğrusu pratiğin dayattığı zorluğu aşmada, yararlandığı kapitalist emek süreçlerini aklamada, Marx ve Engels'in teorisini zorluyor. Küçük'ün Stalin için söylediğini, burada, emek süreçleri açısından Lenin için de söylemek mümkün görünüyor: "Pratik, Sovyet yöneticilerini, başta Stalin'i zorladı ve başta Stalin, Sovyet yöneticileri, teoriyi zorlamak zorunda kaldılar" (Küçük, 1988: XXIX-XXX).

Pratik Lenin'i zorladıkça, Lenin teoriyi zorladı. Başlangıçta "komünizmin ilk aşaması" olarak tanımladığı süreci sonra "sosyalizm" olarak nitelendirdi. Nitelendirmek önemliydi. Çünkü, bu dönemde emek süreçleri farklı ilişkilere tekabül etmektedir. Lenin'in yeni koşullara uyarlamaya çalıştığı Taylor sisteminin emek süreçleri yaklaşımı için de bundan daha sağlam dayanılacak teorik çerçeve oluşturulamazdı. Komünizme geçilmediği, komünizmin ilk aşaması olan sosyalizmde olduğu için emek süreçleri ve bölüşüm ilişkileri de "burjuva hukuku"na tabii olacaktı, öyleyse Taylor sistemini benimseyip Sovyetler Birliği'ne uyarlamakta bir sorun yoktu, ta ki komünist toplum kuruluncaya kadar. Pratik teoriyi zorlayınca, teori-

¹⁷Luxemburg'un düşüncelerine kaynaklık eden devrimden sonra yaşanan emek süreçleri ve kontrolüne ilişkin kısa ama önemli bir değerlendirme için bakınız (Ansal, 1992: 146-161).

18 Tek ülkede sosyalizmin gerektirdiği hızlı sanayileşme, yüksek kalınma hızı, Sovyetler Birliği işçi sınıfının omuzlarına tarihin yüklediği büyük bir şansızlık olarak değerlendiriliyor (Kk, 1988: 33-34).

19 Ansal, Taylorizmin çok yoğun tartişıldığını, 1924'te bir araştırmanın konu üzerine yazılmış 763 makale ve kitap olduğunu belirtirken, bir başkasının 2 bin 400 Rusça kitap ve bildiri bulunduğunu bildirdiğine dikkat çekmektedir. Teorik tartişmalar ve pratik uygulama üzerine yazılanlar "ok gl ve etkin Taylorist grup ile Taylorizmin hiçbir değişikliğe tabi tutulmadan uygulanmasına karşı olanlar"dan oluşan iki grup arasında geçmektedir (1992: 152).

20 17 Mayıs 1919'da Pravda'da yayınlanan bir yazıda Subotniklerin oluşumu ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Ayrıntı için bakınız (Lenin, 1997: 460).

nin pratiğe uyarlaması kaçınılmaz bir zorunluluğa, bilincine varılmış bir zorunluluğa dönüştü.

Taylorizm, pratiğin teorii zorladığı bir ortamda emek süreçlerinde kaçınılmaz bir sistem olarak, bilincine varılmış bir zorunluluk olarak algılandı ve Sovyetler Birliği'nde yerini aldı. Hiçbir direniş ile karşılaşmadan mı? Ansal (1992: 158), Sovyetler'de emek süreçleri üzerine alışan Siegelbaum'a (1984: 45-68) dayanarak, işçilerin emek sürecinde sahip oldukları görece kontrol nedeni ile 1920'lerde Taylorizmin uygulama çabalarını büyük ölçüde boşa çıkardığını, direnç gösterdiğini belirtiyor. Kuşkusuz, hızlı sanayileşme ve yetişip geçme isteği emek süreçlerinde uygulama isteği ve uygulamaya direnişte pek çok sorunun kaynağını oluşturuyor.¹⁸ Bu dönemde yaşanan pratikler, daha sonra "sosyalistler için, ilk sosyalist iktidarı savunmak ve yaşatmanın en temel görev olduğu zamanlarda bu tekil pratiklerin 'teori' sayıl"ması gibi, birer "teori" sayılmıştır (Kk, 1988: 32). Emek süreçlerinde yaşanan sorunlara yönelik çözüm arayışları, yaşanan pratikler ve bunlara yönelik söylem de daha sonraki dönemin "teorik" gerekçesini oluşturmuştur.¹⁹

Sovyet düzeninde Taylorist emek sürecinden önemli bir kopuşa işaret eden Lenin'in (1996b: 256) komünistçe olan tek şey olarak değerlendirdiği "subotnikler" sosyalist emek süreci açısından önemli bir ilk adımdır. Bir ilk adım ve ilk deneyim olarak da üzerinde durulması gerekiyor. Subotnik, Rusça'da cumartesi anlamına gelen "subota"dan türetilmiş, "karşılıksız çalışma, kentlerde işçilerin her işçiden talep edilenden fazla yaptıkları çalışma" olarak tanımlanıyor (Lenin, 1996b: 488). Komünist Parti'nin hücrelerinin inisiyatifi ile yıkıma karşı mücadele için ve ülke savunmasının desteklenmesi için yeni bir çalışma yöntemi olarak 1919 yılında uygulanmaya başlandı.²⁰ Cumartesileri bir defada altı saat ücretsiz gönüllü çalışmayı hedefleyen subotniklerin sayısı hızla artmaya başladı. 10 Mayıs 1919'da 270 olan subotnik sayısı, Ağustos'ta 4 bin 151'e, Aralık'ta 16 bin 686'ya, şubat 1920'de 41 bin 587'ye yükseldikten sonra azalmaya başlayarak Nisan 1920'de 27 bin 287'ye kadar gerilediler (Lenin: 1996b: 452-453).

Subotnikler ilk kez örgütlenmeye başladığında hem parti çevrelerinde, hem sendikalarda, hem de alışma Komiserliği'nde karamsar bir hava vardır; subotniklere önem verecek hiçbir neden olmadığını düşünülüyordu. Ancak, subotniklerin yaygınlaşması ile bu karamsarlık kırılır ve komünist toplumun

bir özelliğinin yaşanmaya başlandığı düşünölmeye başlanır. Çünkü, subotnikler, "topluluğun yararı ve selameti için parasız çalışmanın genel bir olgu haline geldiğı bir düzen" olan komünizmin (Lenin, 1996b: 255) ilk ve öncü temsilcileridir. İşçilerin kendi inisiyatifleriyle düzenledikleri *komünist Subotnikler* bir başlangıç olarak dev bir öneme sahiptirler. Çünkü, bu, burjuvaziyi devirmekten daha zor, daha önemli, daha radikal, daha tayin edici bir devrimin başlangıcıdır; çünkü bu, kendi ataleti ve dizginsizliği üzerinde, küçük-burjuva egoizmi üzerinde, lanet olası kapitalizmin işçilerle köylölere miras bıraktığı bu alışkanlıklar üzerinde bir zaferdir.²¹ Bu zafer sağlamlaştığında, yeni toplumsal disiplin, sosyalist disiplin o zaman ve ancak o zaman yaratılmış olacaktır, komünizm gerçekten yenilmez olacaktır (Lenin, 1997: 459-460). Öyle olduğı için de komünist subotnikler hayata geçirilmeye başlandığında özel bir değer kazandılar, ekonomi düzeninde "komünistçe hiçbir şey olmayan" bir toplumda komünist bir şeyleri su yüzüne çıkarmaya başladılar. Bu, subotniklerin ortaya çıktığı yerde, yani tek tek insanların toplumun yararı ve selameti için, hiçbir makam, hiçbir devlet tarafından normlandırılmamış geniş kapsamlı parasız çalışma söz konusudur.

Eğer Rusya'nın bugünkü düzeninde komünistçe bir şeyler varsa, bunlar sadece Subotniklerdir, bunun dışında her şey, sosyalizmi sağlamlaştırmak için kapitalizme karşı mücadeledir, bu mücadelenin tam zaferinden sonra, uygulamasını kitaplarda değil, canlı gerçeklikte Subotniklerde gördüğümüz komünizm yükselcektir (Lenin, 1996b: 256-257).

Kapitalist kurallarla çelişen, kapitalizmi yenilgiye uğratan sosyalist toplumda daha yüksek bir şeyin ortaya çıkmaya başladığını gösterdiği için Subotnikler önemlidir. Verimlilik açısından o güne kadar olan tüm değerleri alt üst etmişler, şarkıların, marşların eşliğinde yaptıkları çalışmalarda emek üretkenliğini iki-üç kat arttırmışlardır. Bu yanları ile, "devrimci şiddetin ekonomik temeli, hayatîyetinin ve başarısının garantisi, proletaryanın, kapitalizmle karşılaştırıldığında, emeğin toplumsal örgütlenişinin daha üst bir tipini temsil etmekte ve gerçekleştirmektedir". Böyle olduğı için de önemlidir; "komünizmin kaçınılmaz tam zaferinin güç kaynağı ve güvencesidir". Sadece bu kadar değil, komünist subotnikler tam da emek üretkenliğini geliştirmede, yeni bir çalışma disiplinine geçişte, sosyalist ekonomik koşulları ve yaşam koşullarını yaratmada iş-

²¹ Lenin (1997: 485), 1920'de, Komünist Subotnik gazetesinde, yayınlanan yazısında, komünist çalışmayı şöyle tanımlar: "Sözcüğün dar, tam anlamında komünist çalışma için, belirli bir görevi yerine getirmek için, belirli ürünler üzerindeki hak kazanmak amacıyla yerine getirilmeyen ücretsiz çalışmadır, önceden saptanmış, yasal normlara göre değil, normsuz, ücret beklemeksizin, ücret üzerine bir anlaşma olmaksızın gönüllü çalışmadır, kamu yararı için çalışma alışkanlığıyla ve kamu yararı için çalışma gerekliliği ile ilgili (alışkanlık haline gelmiş) anlayışla yerine getirilen çalışmadır, sağlıklı bir organizmanın gereksinimi olarak çalışmadır". "Subotnik, emek orduları, çalışma yükümlülüğü -bunlar sosyalist ve komünist çalışmanın pratik olarak hayata geçirilişinin çeşitli biçimleridir. Bu hayata geçirilişin sayısız eksiklikleri vardır" (Lenin, 1997: 486).

22|1923 yılı başında sanayi işçilerinin içinde özel işletmelerde çalışan ücretli işçilerinin oranı küçümsenmeyecek bir düzeye yükseldi. Devlet işletmelerinde çalışan işçinin payı bu yıl % 84.5 oldu (Carr, 1998: 274).

çilerin bilinçli ve gönüllü inisiyatifini gösterdikleri için de büyük tarihsel öneme sahiptir. "Moskova-Kazan Hattı demiryolu işçilerinin komünist Subotnik'i, dünyanın tüm halklarına kapitalizmin boyunduruğundan ve savaşıardan kurtuluşu getiren yeni, sosyalist toplumun embriyonlarından biridir (Lenin, 1997: 462-468, 473). Peki, sosyalist toplumun embriyonlarından biri olan bu "sosyalist çalışma", "komünist çalışma" ne kadar sürede gerçekleştirilecek bir "sorundur" ? "Yeni bir çalışma disiplini, insanlar arasında yeni toplumsal ilişki biçimleri, insanları çalışmaya çekmenin yeni biçim ve yöntemlerini yaratmak yılların ve onyılların işidir. Bu en verimli, en yüce görevdir" (Lenin, 1997: 486).

Ancak, sosyalist ve komünist çalışmanın pratik olarak hayata geçirilişinin çeşitli biçimleri olan "subotnik, emek orduları, çalışma yükümlülüğü" komünizmin kaçınılmaz zaferinin güç kaynağı ve güvencesini sağlamasına, sosyalist toplumun embriyonlarından biri olmasına rağmen, Taylorist sistemden bir kopuş olan bu karşılıksız gönüllü üretken, verimli çalışma yaygınlaştırılarak hayata geçirilmez/geçirilemez. Subotniklere övgünün dizilişinden bir yıl sonra, yaşanan ekonomik sorunlar, 1921 yılı başlarında Yeni Ekonomi Politikaları'na (NEP) yol açarken, komünizme ait olan tek şeyin, ilk subotniklerin de maddi temellerinin varlığını sarsmaya başlar.²² Kuşkusuz, bu Lenin'in "Moskova-Kazan Demiryolunda İlk Subotnikten 1 Mayıs'ta Tüm-Rusya Subotniki'ne" başlıklı, 1 Mayıs 1920'de yayınlanmış olan yazıdaki "Subotniklerin yerleşmesi, gelişmesi, yaygınlaşması ve alışkanlık haline gelmesi için yıllarca ve on yıllarca çalışmak istiyoruz . Komünist çalışmanın zaferine ulaşacağız" düşüncesinin ve dileğinin temsilcisi olan ilk subotniklerin de azalmasının nedenlerinden biridir (Lenin, 1996b: 261). Çünkü, NEP ilk döneminde proletaryanın zararına bir taviz politikası oldu. Bazı sanayi işletmelerinin yeniden özel mülkiyete ve yönetimine geçtiği, devlet mülkiyetinde ve denetiminde kalanlarda ise işlerin ticari ilkelere göre yürütülmesinin benimsendiği bir ortamda emek süreçlerinin olumsuz etkilenmesi kaçınılmazlaştı. Zorunlu çalışma kaldırılırken, "serbest emek piyasasının" önü de açılıyordu. Giderek ücretlerin üretkenliğe göre ödenmesi esası yaygınlaşacaktı. Artık 1918 İş Yasası'nın işlerliği kalmamıştı, NEP'e uygun bir İş Yasası 1922 yılında çıkarılarak bu sorun da çözüldü (Carr, 1998: 282-299).

Şimdi ricat zamanıdır. Güç toplamak, çoğalmak için. Ko-

münist olmayan ellerle komünizmi inşa etmek için (Lenin, 1997: 383), 1921 ilkbaharına doğru, üretim ve paylaşımın sosyalist temellerine "hücumla", yani en kısa, en hızlı, en doğrudan biçimden geçme denemesinde yenilgiye uğrandığından, bir dizi ekonomik sorunda kaçınılmaz olarak devlet kapitalizmi mevzilerine geri çekilinecektir (Lenin, 1997: 314). Çünkü, "ekonomik sorunun çözümüne, yani sosyalizmin temellerine ekonomik geçişi güvence altına almaya yaklaşmak için" bu gereklidir, büyük sanayiye yeniden kurmak ve geliştirmek için gereklidir (Lenin, 1997: 315, 318). Kuşkusuz bu geri çekilme dönemine denk düşen emek süreçleri de izlenen politikalara denk olacaktır, geri çekilme sona erinceye kadar. Peki bu geri çekilme ne kadar sürecektir? Ekonominin bir dizi alanında devlet kapitalizmine geri çekilme, bir dizi geri çekilme ile bağlantılı, uzun sürecektir (Lenin, 1997: 315). Bu değerlendirme, ekonominin bir dizi alanındaki geri çekilmeye bağlı olarak kapitalist sistemin emek süreçlerinin varlığının da uzun süreceğinin bir işareti olarak kabul edilebilir.²³ Üstelik, bu dönem fabrikadakiler gerçek anlamda işçi de değildir, savaştan kaçmak için fabrikaya girmiş insanlardır (Lenin, 1997: 391). Devrim, işçi sınıfının niteliksizliğinin, sosyalist bilinçten yoksunluğunun yanı sıra bir de nicelik açısından büyük bir sorunla karşı karşıyadır. İktidarda kalmak çoğalmayı, çoğalmak hızlı sanayileşmeyi gerektiriyor. Savaş komünizmi süreci ekonomik açıdan bir geri çekilmeyi, hızlı sanayileşmek için, işçi sınıfını sayısal olarak çoğaltmak için, büyük sanayiye daha bol miktarda yiyecek ve hammadde sağlamak düşüncesi ile tarıma yönelik bir politikayı temel edinse de, Yeni Ekonomi Politikaları'na yönelmenin kaçınılmaz olduğunu düşündürüyor.²⁴ Bu kaçınılmazlık, sosyalist emek süreçlerinin inşasının aciliyetini önemsiz kılıyor. Çünkü, hızla sanayileşmek, yetişmek ve geçmek gerektiği düşünülüyor.

Stahanovizm: Sovyetler'de "Taylorlzman" En

Yüksek Aşaması mı, Subotniklerin Yeni Bir Türü mü?

NEP ile restorasyonun tamamlandığını düşünen Sovyet yönetimi, 1929 yılında, artık, yeni bir gelişim aşamasına, eski dönemden, restorasyon döneminden farklı bir aşamaya girildiği; inşanın yeni bir döneminin, bütün ekonominin sosyalizm temelinde yeniden yapılanması döneminin yaşanması gerektiğini dile getiriyordu. Öyle olduğu için de, bu yeni dönem, yeni sı-

23 "Ekonomiyi ancak, komünistler bu ekonomiyi başkalarının elleriyle kurmayı bildiklerinde, kendileri bu burjuvaziden öğrendiklerinde ve onları komünistlerin istediği yola yönlendirdiklerinde yönetebileceğiz" (Lenin, 1997: 383).

24 "Tek ülkede sosyalist devleti yaşatmak, iktidarı alan proletaryayı çoğaltmak demektir. Bu bir siyasal görevdir. Bunun yöntemi sanayileşmedir" (Küçük, 1988: 245). "NEP'in temel özelliği, savaş komünizmi politikalarını yadsımasıydı. Şaşkınlığın ilk etkisi geçer geçmez herkes NEP'i bir zorunluluk olarak kabul etti. Kimileri istekle kabul ederken, kimileri vicdanan huzursuzdu" (Carr, 1998: 249).

- 25|1928-1933 dönemi plan hedefinde temel göstergelerde beklenen artışlar: Toplam nüfus % 11.8, ücretler % 18.2, ağır sanayi % 255, hafif sanayi % 144, diğer sanayi % 181, tarımsal üretim % 151, ulusal gelir % 101.5 (Farbman, 1931: 65). 1929 yılı 100 olarak baz alındığında, 1933 yılında SSCB'de sanayi üretim hacmi 100'den 201'e yükselmiştir. Aynı süreç içinde, bunalmı nedeni ile Birleşik Devletler 64.9'a, İngiltere 86.1'e, Almanya 66.8'e, Fransa 77.4'e gerilemiştir (Stalin, 1977: 525).
- 26|Sosyalist yarışmayla rekabet arasındaki fark için bakınız (Stalin, 1992a: 103).
- 27|Lenin'den alıntı, Aralık 1917'de de yazılmış olan "Yarışmayı Nasıl Örgütlemeli"den yapılmıştır. Bakınız (Lenin, 1997: 449-450).

nıfsal değişikliklere, sınıf mücadelesinin şiddetlenmesine neden olacak; yeni mücadele yöntemlerini, güçlerin yeniden düzenlenmesini, bütün örgütlerin iyileştirilmesini ve sağlamlaştırılmasını gerektirecekti (Stalin, 1992a: 35; Farbman, 1931: 22). Kuşkusuz bu durum, emek süreçlerinde yeni yönelişi ve yeniden yapılanmanın kaçınılmazlığını da işaret etmektedir.

Yeniden kuruluş sürecinde "yetiştirip geçmek için" sanayileşmenin tek başına yetmeyeceğinin farkında olan Sovyet yönetimi önüne hedef olarak bir de en ileri kapitalist ülkedeki iş gücünün verimliliğine yetiştirip geçmeği koydu, bir zorunluluk olarak. Bu zorunluluk ise, bir var olma ya da yok olma sorununun zorunluluğudur. Yeniden kuruluşu gerçekleştirip, iktidarı yansıtmak ve sosyalizmi inşa için iş gücü verimliliğini hızla yükseltmek gerekiyordu.²⁵ Bu nedenle yeni dönemde emek süreçleri büyük önem taşıdı, verimliliği artıracak yeni yol ve yöntemler, çalışma biçimlerini bulup hayata geçirmek kaçınılmaz oldu. Çözüm aracı olarak önce bir "coşku"nın yaratılması, sonra da "sosyalist yarışma"nın sağlanması gerektiği düşünüldü. Stalin'in (1992a: 102, 104), J. Mikulina'nın *Kitlelerin Yarışması* kitabına yazdığı önsözde sosyalist yarışmanın harekete geçiricisi olan muazzam emek coşkusunun derindeki süreçlerini, basit ve gerçeklere uygun olarak ortaya konmasına dikkat çekiyor, sosyalist yarışmayı, milyonlarca emekçinin yaratıcı inisiyatifine dayanan, kitlelerin işsel devrimci özleştirilmesinin ifadesi olarak nitelendiriyordu.²⁶

Emek süreçlerinde verimliliği artırmak için karşılaşılan sorun, pratiğin dayattığı bir zorunluluğa dönüştürülünce, geriye bir teorik dayanak arayışı kalıyordu. Marx ve Engels de bulunmayan bu dayanak için geriye Lenin kalıyor. Sorunu daha iyi kavramak için, uzunca da olsa, Stalin'in konu ile ilgili olarak Lenin'den yaptığı alıntıyı aktarmak gerekiyor.

'Sosyalizm' diyor Lenin, 'yarışmayı hiçbir zaman ortadan kaldırmaz, tam tersine, yarışmayı ilk kez gerçekten *geniş* temelde, gerçekten *kitle*sel çapta uygulama, emekçilerin çoğunluğunu, kendilerini gösterebilecekleri, yeteneklerini geliştirebilecekleri, halkın bitmez tükenmez bir kaynak gibi durmadan ortaya çıkardığı ve kapitalizmin binlerce, milyonlarcasını ayaklar altında çiğnediği, baskı altında tuttuğu, ezdiği yetenekleri ortaya çıkarabileceği bir faaliyet alanına yöneltme olanağını yaratır'... 'Asıl şimdi gerçekten geniş kitleler boyutunda girişim ruhu, yarışma ve cesur inisiyatif geliştirme olanağı yaratır' (...) zira 'yüzyıllardan bu yana başkası için çalışmadan sonra, sömürücüler

için özgür olamayan çalışmadan sonra, şimdi kendisi için çalışma olanağı doğmuştur... 'şimdi, sosyalist bir hükümet iktidarda olduğu için, görevimiz yarışmayı örgütlemektir' (Stalin, 1992a: 101-102).²⁷

Emek üretkenliğinin artırılması için üç ana doğrultuda teşvike baş vuruldu: Kitlelerin çalışma inisiyatifine ve çalışma faaliyetine ket vuran bürokratizme karşı özeleştirici aracılığıyla mücadele; tembellere ve proleter çalışma disiplini baltalayanlara karşı sosyalist yarışma aracılığıyla mücadele; üretimde rutine ve ataletle karşı kesintisiz çalışma haftasının örgütlenmesi aracılığıyla mücadele (Stalin, 1992a: 111). Çünkü, emek üretkenliği, emek coşkusu olmadan sosyalizmin kapitalizm üzerinde nihai zaferinin sağlanamayacağı düşünülüyordu. Çalışmayı, çalışma coşkusunu, emek üretkenliğini bu kadar ön plana çıkarmasının sıkıntılarını yaşayabileceğini düşünen Stalin, bir kez daha, ikna edebilmek için, Lenin'e başvurma gereği duyuyordu:

'Emek üretkenliği', diyor Lenin, 'son tahlilde yeni toplum düzeninin zaferi için en önemli tayin edici şeydir. Kapitalizm, feodalizm altında bilinmeyen bir emek üretkenliği yarattı. Kapitalizm, sosyalizmin yeni, çok daha yüksek bir emek üretkenliği yaratmasıyla nihai olarak yenilebilir, ve nihai olarak yenilecektir.' (4. baskı, cilt XXIX, s. 394, Rusça" (Stalin, 1992a: 111).

Emek üretkenliği, bir büyük savaşın son muharebesinde, adeta bir ölüm kalım mücadelesi olarak dillendiriliyor. Herhangi bir muharebeye yönelik bir taktik değil, son taarruzu kazanacak stratejik bir durum olarak değerlendiriliyor. Bu durum, sosyalizmin kapitalizmden yeni ve çok daha yüksek bir emek üretkenliği yaratması ile bu savaş kazanılmış olacaksa, başka nasıl yorumlanabilir ki? *Savaş Üzerine* adlı kitabında Clausewitz (1999: 23), "Düşmanı mağlup etmediğim sürece, onun beni mağlup etmesinden korkmak zorundayım" diyordu. Sovyet iktidarı, sosyalizmin inşasında bunun farkında idi. Öyle olduğu için, Clausewitz'in "kuvvetlerin aşırı gayreti"ne yönelik tezine dört elle sarılıyor. Tez şöyle:

Düşmanı mağlup etmek istiyorsak, gayretimizi, düşmanın karşı koyma gücüne uydurmak zorundayız. Bu karşı koyma gücü, çarpanları birbirinden ayırt edilmeyen bir çarpım sonucuyla ifade edilir. Yani; eldeki olanakların büyüklüğü ve irade gücünün kuvvetiyle. Kısım de olsa sayıya dayandığından eldeki olanakların büyüklüğü, tayin edilebilir; fakat, irade gücünün kuvveti pek tayin edilemez ve ancak, düşmanı harekete geçiren nedenlerin gücüne göre değerlendirilebilir. Bu şekilde düşmanın karşı koyma gücünü, oldukça iyi tahmin edebileceğimizi kabul edersek kendi gayretlerimizi de buna göre

28 Sovyetler'de emek üretkenliği artarken, kapitalist dünya da emek üretkenliğini artırmak için arayışlarını kesintisiz sürdürdü, Taylorizmi daha da geliştirmeye çalıştı. Bu türden çabalar için bakınız (Barensel, tarih-siz: 127-131).

29| Angotti, Stalin stratejisinin temelinde yatan önerme olarak üretici gclerin gelişiminin sosyalizmin gelişmesi için kesin bir başlangıç noktasının, hem sosyalistler hem de sosyalist olmayanlar tarafından determinizm olarak eleştirilmesine katılmamakta, bu yaklaşımı bir saldırı olarak değerlendirmektedir (tarihsiz: 34-35).

30| Sosyalist kültürün bir parçası olarak yıkıcı yanını olduğu düşünülen "rekabet" kavramı kullanılmıyor, yapıcı yanını olduğu düşünülen "yarışma" kavramı tercih ediliyor.

ayarlayabilir ve gayretlerimiz, ya üstünlüğü sağlayacak kadar büyük tutar, ya da, buna gücümüz yetmediği takdirde, olanak oranında büyük tutarız. Fakat düşman da aynı şeyi yapar. O halde, yalın bir tasarı olarak tarafları tekrar aşırılığa iten yeni bir tırmanma başlayacaktır (Clausewitz, 1999: 23).²⁸

Tek ülkede sosyalizmi kurmak ve yaşatmak çabası, kapitalizm ile savaşta, büyük bir talihsizlik olarak emek cephesine, sosyalizmle bağdaşmayan, büyük bir yük yüklüyor: boş zamanı artırmak ve çalışma temposunu azaltmak yerine, daha çok çalışmak, daha fazla, daha canlı, daha yoğun, daha üretken çalışmayı. Taraflar tekrar tekrar aşırılığa itilirken emek cephesi mağdur edilen oluyor.

Hem sosyalizmde hem kapitalizmde, iki sistem arasında, emek açısından yıkıcı bir rekabet yaşanıyor, yapıcı bir yarışma değil. Ancak nihai zafer için taraflardan birinin, diğerini yok etmesi gerekiyor. Tek ülkede sosyalizmi kurmaya çalışan bir ülkede emek cephesinin en büyük talihsizliği, bu savaşın en önde giden azaplar görevini üstlenmeleri oluyor. Çünkü "savaş teorisi, bir eğitilmiş aracın, savaşın amacı için kullanılmasıyla meşgul" olmak zorunda (Clausewitz, 1999: 87). Araç ve amaç, taktik ve strateji zaman ve mekan içinde birbirini karşılıklı etkileyen ilişkiler. Fakat, sınırları ve birbirleriyle ilişkileri, anlamları tam olarak saptanmadan açıkça anlaşılmayan birbirinden tamamen farklı faaliyetler oluyor (Clausewitz, 1999: 88). Stalin'in ve emek cephesinin de dramı ya da şansızlığı burada yatıyor. Emek üretkenliği, sosyalizmin inşası birer araç ve amaç, taktik ve strateji olarak savaş teorisyeni Clausewitz'i doğrularcasına karmaşıklaşıyor. Neyin amaç, neyin araç; neyin taktik, neyin strateji olduğu unutuluyor. Sosyalizm ile kapitalizm arasında yaşanan savaştaki pratik, derinliksiz, felsefesiz bir determinizm olarak teoriyi zorluyor, zorlamak zorunda kalıyor.²⁹

Stalin'in sosyalizmin inşasındaki şansızlığı burada bitmiyor. Verimlilik artışı için sadece işgücünün verimliliği yetmiyor, bir de uygun teknolojiye ve teknolojiye uygun nitelikli, donanımlı yeterince işgücüne ihtiyaç var. SSCB bu ihtiyaı, yakıcı bir şekilde sınıf mücadelesinin de başladığı yeniden kuruluş döneminde duyuyor. Bu nedenle hem basında hem fabrikalarda daha iyi, daha üretken, daha verimli çalışmaya yönelik "korkunç bir propaganda" yapılıyor, sosyalist sanayileşmeyi daha hızlı gerçekleştirmek için. Böyle olduğu için de emek üretkenliğinin, verimliliğinin yaşandığı her yerdeki küçük bir gelişme, ko-

münist basında sevinçle ve övgü ile karşılanıp dile getiriliyor. "Yarışma kampanyaları"³⁰ ile bu üretkenlik ve verimlilik sürekli olarak artırılmaya çalışılıyor. Ancak ilk zamanlarda artan verimliliğin üretkenliğin karşılığı olarak işçilere bir ek ücret, prim verilmesi yerine, verimliliğin üretkenliğin arttığı fabrikalara, işletmelere yeni işçi konutları yapılması, fabrikada eksik olan yemekhane, toplantı salonu gibi yerlerin yapılması için para veriliyor ya da çok büyük rekor kıranlar yurt dışına "araştırma seyahatine" gönderiliyor. Öte yandan, kötü çalışan işçilerin, atölyelerin ve fabrikaların listesi ise teşhir amacıyla gazetelerde yayınlanarak, dolaylı yoldan bir "teşvik" uygulanıyor (Farbman, 1931: 35-40).

Her şey "daha çok, daha iyi ve daha hızlı üretmek" için. Ancak teknoloji olmadan, iş gücünün verimliliği; nitelikli ve donanımlı işgücü de olmadan teknolojinin verimliliği belli bir noktadan sonra işlevsiz kalıyor. Kuşkusuz her teknoloji kendisine uygun emek süreçlerini de gerektiriyor. Ancak işgücünün niteliği ve donanımı da teknoloji üzerinde baskı oluşturuyor. İşgücü ve teknoloji arasında, verimlilik ve yenilenme açısından, karşılıklı bir ilişki bulunuyor. Stahanovist hareket yukarıda belirtilen sürecin ve gerekliliğin bir sonucu olarak doğuyor. 1930'lu yılların ortasında ortaya çıkışı ve hızla yayılışı, bu nedenle, bir tesadüf değil. Devrimin tarihsel kahramanları yaşlanırken, yeni ve genç bir kuşağın da daha eğitilmiş ve teknik donanımlı olarak yetişmiş olması, tekniğin gerektirdiği "kadro" sorununu da çözmeye yardımcı olacaktı. 1930'lu yıllara girerken, tüm teknik eğitim pratik ve uygulanabilir hale gelmiş, teknik okullar ile fabrikalar arasında bir işbirliği sağlanmış, yeni fabrikalarda Merkezi Emek Enstitüsü'nün geliştirdiği yöntemleri öğretecek birer özel atölye açılmıştı. Böylece nitelikli, yarı nitelikli teknik eleman ihtiyacı karşılanmaya çalışıldı. Çünkü eski fabrikaları büyütme, yeni fabrikalar açmak için 1930'lu yılların başında yaklaşık 500.000 civarında bu türden işçiye ihtiyaç vardı. Ancak atölyelerin eğitim kapasitesi sadece 30.000 civarında idi (Farbman, 1931: 74). Teknik kadrolar bir sorun olarak duruyordu. 1930'lu yıllar bir de bu teknik kadrolar sorununu çözme zorunluluğunun duyulduğu yıllar oluyor, Sovyet düzenini ayakta tutmak, sosyalist düzeni inşa etmek için proletaryayı yaratmak zorunluluğunu duyduğu gibi.³¹

Sorun, 1929 yılında Sovyetik kafalı onbinlerce teknisyen ve uzmanı sosyalist inşaya katma ve işçi sınıfının saflarında yeni

³¹ "İktidarı alan küçük Sovyet proletaryası, kendisini çoğaltmak zorundadır; bu, sanayileşme anlamına geliyor" (Küçük, 1991: 576).

32| "Taktikte araç, muharebeyi yapacak olan eğitilmiş silahlı kuvvetlerdir. Amaç, zaferdir" (Clausewitz, 1999: 99).

33| 1929'da, Parti Kongresi'nde dile getirilen, emek üretkenliği sorununu çözmek için başvurulacak  önlem şöyledir: "emekçilerin maddi durumlarının sistematik olarak iyileştirme hattı, endüstri ve tarım işletmelerinde arkadaşça bir çalışma disiplininin yerleştirilmesi hattı ve nihayet sosyalist yarışma ve hücum işçisi hareketinin örgütlenmesi hattı" (Stalin, 1992a: 280).

34| G. Sorokin, *SSCB Millî Ekonomisinin Sosyalist Planlaması* (Rusça), Moskova, 1946, s.95; A. Baykov, *The Development of the Soviet Economic System*, Londra, 1946, s.222

35| "Dehanın hiç aldırma- dığı, her an alay da edebildiği kuralların labiretinde sürünen savaşçıya çok yazık! Deha ne yapmışsa, kuralların en güzeli muhakkak odur ve teori, bunun nasıl ve niçin böyle olduğunu göstermekten daha iyi bir şey yapamaz" (Clausewitz, 1999: 93).

kızıl teknisyenler ve kızıl uzmanlar yetiştirme olarak dile getirildi. Çünkü, gerek endüstriyi gerekse de tarımı temelden reorganize etmek, teknik temelini değiştirmek, modern teknik araçlarla donatarak yeniden yapılandırmanın gerçekleştirileceğine inanılıyordu. Bunun anlamı, ekonominin bütün temelini değiştirmekti. Bu ise, ekonomide yeni, daha sağlam yatırımlar, yeni teknikte ustalaşacak ve onu daha da geliştirecek yeni, daha deneyimli kadrolar gerektiriyordu. Artık, gelişme temposunun hızlandırılması zamanı, kitlelerin yaratıcı inisiyatifinin önündeki engellerin kaldırılması zamanı olduğu düşünülüyordu (Stalin, 1992a: 114, 257-258, 263, 279).

Kadro sorunu çözülmeden, ağır sanayi kurma sorunu da çözülmüş olarak görülmediğinden, zafer için, "bu kaleyi her ne pahasına olursa olsun fethetmek" gerekiyordu (Stalin, 1992a: 115). "Taktik için bir teori saptamak, strateji için bir teori saptamaktan çok daha kolay" olduğu için olsa gerek (Clausewitz, 1999:97), kolay olana yönelindi.³² 1930'lu yılların ilk yarısı bu fethin gerçekleşmesi için yoğun çabaların verildiği, taktik için teorilerin üretildiği yıllar oldu. Üstelik, her ne pahasına olursa olsun. Sosyalizmin özüne ters düşen maddi zendiricilik uygulamaları, ücretlerde eşitsizlik bunların en önemlilerinden bir kaçı.³³ Bu durum ise sosyalist emek süreci adına tam bir şanssızlıktır. Bu şanssızlık ödenmek zorunda kalınan  büyük bedelle neden oldu. Bedellerin ilki, emek cephesi ya da süreçlerinde kapitalizan felsefe yürütmek ilke haline getirilmesi, ikincisi işçi dünyasında katkı ile ödül arasında birebir ilişki kurulması oldu, üçüncüsü fabrika yönetiminde kapitalizan meneceryal düzen egemenlik alanını sürekli olarak genişletti. Emek süreçlerinin her yanında ortak yaratıcılık ve birbirini geliştirme yerine, *edino-naaliye*, bir kişinin yönetimi ilkesi geçerlilik kazandı ve bu durum emek süreçlerini açarak bir genel kimlik haline geldi (Küçük, 1991: 322-323). Bu durumun, ne yazık ki, sosyalist emek süreçleri ile yakından uzaktan bir ilgisi yoktu.

Cilff (1990: 27-28), Baykov ve Sorokin'in çalışmalarına dayanarak,³⁴ 1930'da tüm işçilerin % 29'u parabaşı çalışırken, bu oranın 1931'de % 65'e, 1932'de % 68'e yükseldiğini, 1934 yılında ise tüm sanayi işçilerinin yaklaşık dörtte üçünün bu "sözde 'sosyalist rekabet' " uygulamasının içinde yer aldığını belirtiyor. Her ne pahasına olursa fetih için, kısa sürede, cephenin oldukça genişletildiği anlaşılıyor. Ancak maddi zendiricilik aracılığı ile teşvike, ücret makasının iyice açılmasına rağ-

men, kadro sorunu ve emek verimliliği sorunu devam ediyor.³⁵

"Kadro sorunu" ve "emek üretkenliği" o kadar önemli ki, her fırsatta değiniliyor, bıkmadan usanmadan. 1931'de, on yıl önce, komünistlerin üretimin gerçek yöneticileri, gerçekten işin ustası yöneticiler olmak üzere üretimin yönetimi bilimini, gece gündüz okuyup öğrenmeleri gerektiğinin benimsendiği, ancak aradan geçen süre içinde bunun yapılmadığını dile geri-liyordu (Stalin, 1977: 406-407). Sovyet yönetimi için artık öğrenmek zamanıdır, uzman olmak, işin ustası olmak gerek, göz-leri teknik bilgilere çevirmek gerek. Yüzü tekniğe döndürme-nin tam zamanıdır, konunun ehli, işin gerçek ustası olma za-manıdır. Ve, bütün bunlar tempolu yapılmak zorundadır. Çünkü, çalışma tempolarını azaltmak mümkün değildir! Ter-sine, güç ve olanaklar ölçüsünde tempoları artırmak gerek-mektedir. Çalışma tempolarını frenlemek, geç kalmak demek-tir. "Ama, geç kalanlar yenilirler. Oysa, biz, yenilmek istemiyor-uz" (Stalin, 1977: 408).³⁶ Yenilmek istenmiyorsa, gecikmişli-ği en kısa sürede ortadan kaldırmak için, sosyalist ekonominin kuruluşu için "gerçek bolşevik çalışma tempolarına" girilmeli-dir. "Başka hiçbir yol yoktur" (Stalin, 1977: 409). En çok on yılda, kapitalizmin ileri ülkeleri ile aradaki mesafeyi kapatmak için bütün nesnel olanaklar var. Buna inanılıyor. Olmayan ise, bu nesnel olanaklardan yararlanacak olan beceri eksikliği. Bu eksikliği gidermek için yapılacak olan tekniğin efendisi olmak-tır. Madem ki yeniden kuruluş döneminde her şeye karar ve-ren, son sözü söyleyen tekniktir, o zaman tekniği çalışıp, öğ-renmek de, uzmanlaşmak da kaçınılmazdır. Tekniğin efendisi olmak da güç bir şey değildir. Bu yapıldığında, teknik öğreni-lip, efendisi olunduğunda, Stalin'e göre (1977: 411), bugün düşlemeye bile cesaret edilemeyen çalışma tempoları alabildi-ğine kapıp koyuverilecektir.

Kapitalist dünyanın bunalımın şokunu yaşadığı bir dönem-de, tekniğin efendisi olarak çalışma tempoları artırılmak isteni-yor. On yılda yüz yıllık, yüz elli yıllık aranın başka türlü kapa-tılamayacağına inanılıyor. Ancak, 1931'de kapitalist dünyada büyük bir işsizlik yaşanırken, Sovyet ekonomisinde işgücü dar-lığı ve işgücünün istikrarı sorunu başlıyor. "Mujiğin köyden kente kaçı" ve iş gücünün kendiliğinden akışı artık sona er-miştir. Üstelik, daha yüksek ücret ve daha az yorucu işler için, iş gücü bir fabrikadan bir fabrikaya, bir bölgeden bir bölgeye yer değiştirme, dalgalanma "temposunu" da artırmaya başla-

36| "Tempo" terimi bu yıl-larda çok sıkça kullanı-lan bir terim oluyor, öy-le ki, Batılı sovyetolog-lar bunu dile getirme zorunluluğu duyuyorlar (Farbman, 1931).

37| Çevirideki sorunlara iyi bir örnek için Küçük ile Stalin'in belirtilen eser-lerinde çevirileri karşı-laştırmak yararlı olacak-tır.

38| Filtzer'in hesaplama-larına göre işgücü dal-galanmaları (işgücü de-vir hızı), 1929'da yüzde 115.2 iken, 1932 yılın-da yüzde 135.3'e yük-seldikten sonra, 1933'te azalma eğilimi göstererek yüzde 122.4'e inmiş, daha sonra azalma eğilimi ar-tarak, 1934'te 96.7'ye, 1935'te 86.1'e kadar düşmüştür (1986: 135).

39| Sovyet ekonomisinde işgücünün yaş ortalamasına yönelik daha geniş bir değerlendirme için bakınız (Straus, 1997: 69-73).

miştir (Stalin, 1977: 415-419; 1992b: 60-63; Küçük, 1988: 38-42, 214; Farbman, 1931: 103-104; Straus, 1997: 82-84; Dobb, 1968: 438).³⁷ 1933 yılına kadar ne havuç ne de sopa yöntemi bu dalgalanmaları durdurmaya yetmiştir.³⁸

Sorun sadece, işgücü darlığı ve dalgalanma değil, bir de yeni işçileşen köylülerin işgücü oranı içindeki payının yüksekliği ve bunların büyük ölçüde genç olmasıdır. 1930 yılında bütün işçiler içinde yüzde 24.7 olan genç işçi oranı (23 yaşına kadar) 1932'de yüzde 39.9'a yükselir. Öte yandan, 1929 yılında maden işçilerinin yüzde 61'i, metal işçilerinin yüzde 40'ı, tekstil işçilerinin yüzde 36'sı köylü kökenlidir (Küçük, 1988: 294). Metal işçileri içinde köy kökenlilerin oranı 1930'da yüzde 50.3'e, 1931'de 62.2'ye yükselir (Straus, 1997: 77). İşçi kadroları hızla gençler ve köyden yeni gelenlerden oluşuyor. Stahnov hareketinin başladığı 1935 yılında ise tüm işçiler içinde genç işçilerin (22 yaş altı) oranı yüzde 34.1'e yükselir (Straus, 1997: 69).³⁹ Toplam işgücü içinde kadın emeğinin payı 1929'da yüzde 24.6 iken 1933'te yüzde 33.7'ye yükselir. Traktör sanayiinde de durum çok farklı değildir. 1929'da yüzde 41.6 olan oran, 1932'de 61.2'ye yükselir. (Straus, 1997: 73). Bu sorunlar hem emek üretkenliğinde, hem de emek süreçlerinde önemli etkiye bulunuyor.

Köyden gelmiş yeni fabrika işçisi, bir fabrikadan diğerine dolaşıyor. Bir fabrikadan diğerine geziyor. Sanayileşme atılımı ile birlikte işletmelerdeki kolektif yönetiminden *edino-naçalie*, *tek kişi yönetimi*, düzenine geçilmesi, teşvik pirimlerinin dağıtılmasında işletme direktörüne daha fazla yetki verilmesi, işgücü sıkıntısı çeken işletme yöneticilerini birbirinin işçisini 'kandırmaya' sevk ediyor. Mujik ideolojisinden kurtulması için yeteri kadar zaman geçmemiş olan yeni işçi de, bir fabrikadan diğerine geçmede hiçbir sakınca görmüyor (Küçük, 1988: 40).

Hem yönetimde, hem de çalışanlarda sosyalist bir emek süreci oluşturmaya yönelik istek olmayınca, geriye kapitalizan emek süreçlerinin yerini daha da pekiştirmesi kalıyor. Yaşanan ise tam da budur.

Sosyalist emek süreçlerine yönelinmediği, kapitalizan emek süreçlerinin yerini tahkim etmeye devam ettiği dönemde, Birinci Beş Yıllık Plan'ın en önemli hedeflerinden biri teknik eleman yetiştirme süresini kısaltma ve yetiştirme sistemini geniş bir biçimde yaygınlaştırıp, geliştirmektir (Küçük, 1988: 292). Çünkü, "çalışma temposunun" ve "emek üretkenliğinin artırıl-

mak istendiği bir zamanda yepyeni sorunlar çıkıyor: işgücü istikrarı ve işgücü darlığı. Bu sorunu çözmek için derinlemesine bir analiz yerine, yüzeyde görünene yöneliyor. İşgücü dalgalanmasının nedenleri arasında ücretlerin yanlış düzenlenmesi, yanlış ücret sistemi, işgücü ödemelerinde "solcu" eşitçilik görülüyor. Bir çok işletmede ücret tarifelerinin becerikli emek ile beceriksiz emek arasında, ağır iş ile hafif iş arasında hemen hemen hiç fark kalmayacak şekilde düzenlenmiş olması eleştiriliyor. "Uraivilovka"nın,⁴⁰ becerili işçinin de, becerili emeğin gerekli biçimde değerlendirildiği bir işletme buluncaya kadar, bir işletmeden diğerine dolaşması sonucunu doğurduğu düşünülüyor (Küçük, 1988: 41-42). Çare olarak, hızlı sanayileşmenin gereksindiği işgücünün önünde engel oluşturan, sosyalist özellikler taşıyan, ücretlerde eşitçilik eğiliminden vaz geçilmesi düşünülüyor ve hayata geçiriliyor. Çünkü, karşılaşılan sorunu çözmek için vasıflı emek ile vasıflı-olmayan emek arasındaki farkı, ağır iş ile kolay iş arasındaki farkı gözönünde bulunduran bir ücretler tarifesi sistemi örgütlenmesi gerektiğine inanılıyor (Stalin, 1977: 416). Bu durumda, "solcu eşitlikçilere" de cevap vermek gerekiyor: "Ama bizim eşitlikçilerimiz, sanayi yöneticisi olsunlar, sendika militanı olsunlar, bu teze katılmamaktadırlar; onlar Sovyet rejimimizin altında bu farkın artık ortadan kalktığını sanmaktadırlar" (Stalin, 1977: 417).

Pratikte yaşanan bu sorunun çözümüne ilişkin olarak bunun sosyalizme uygun olmadığı yönünde eleştiriler geldiğinde teoriye yönelmek kaçınılmaz olunuyor. Teori için, mümkünse, önce Marx ve Engels, değilse sonra Lenin'e başvuruluyor. Uygun teori bulunamazsa, metinler olandan çok olması istenen şekilde yorumlanıyor. Böylece, pratiğin dayattığı zorunluluk bir teoriye dönüşüyor. Stalin, Marx ve Lenin'e başvuruyor:⁴¹

Marx ve Lenin, vasıflı emek ile vasıflı-olmayan emek arasındaki farkın sosyalizmde bile, sınıfların ortadan kaldırılmasından sonra var olacağını ve ancak komünizm kurulduğu zaman bu farkın ortadan kalkacağını ve bu bakımdan sosyalist düzende de ücretin gereksinmelere göre değil, emeğe göre ödenmesi gerektiğini söyler (Stalin, 1977: 416-417).

Burada, "solcu eşitlikçiler"in mi yoksa Marx ve Lenin'in mi haklı olduğu sorusundan sonra, ücretleri eşitlikçi bir eğilimde tarifeler sistemine tabi tutmaya kalkan bir kimsenin, becerikli emek ile beceriksiz emek arasındaki ayrımı yapmayan kimsenin, Marksizmle, Leninizmle bağlarını kopardığı ileri sü-

⁴⁰ Ücretlerde eşitçilik eğilimi.

⁴¹ Küçük, Stalin'in bu çabalarını oldukça ayrıntılı olarak değerlendiriyor (1988: 44-52). Ancak bu değerlendirmede, Lenin'in de benzeri bir tutum sergilemiş olduğuna değinmiyor. Pratiğin dayattığı uygulama her ikisinde de teori düzeyine çıkarılmaya çalışılıyor.

rülür (Stalin, 1977: 417). Bu kadar basit! Pratiğin dayattığı bir uygulamayı teorileştirme çabasına katılmayan, bunu kabul etmeyen kimsenin "Marksizmle, Leninizmle bağları" kopmuştur! Bu türden sorun ve çözüm arayışı sadece Stalin'e aittir. Bir önceki bölümde oldukça ayrıntılı olarak açıklanmaya çalışıldığı gibi sorun ve çözüm arayışı, pratiğin dayattığı teorileştirme çerçevesinde daha önce Lenin'e aittir. Stalin, tüm desteğini buradan almaktadır. Kuşkusuz, Sovyet ekonomisindeki emek süreçlerinin sosyalist temelde kurulamayışının asıl kaynağını biraz da bu yaklaşımlarda aramak gerekiyor.

Lenin'in, komünist toplumun ilk aşaması olarak nitelendirildiği dönemdeki hızlı sanayileşme sürecinde bölüşümde eşitsizlik henüz çok büyük olduğu için de Taylorist sistemin parça başına ücret sisteminin benimsenmesi şeklindeki yaklaşımı izleyen yıllarda Stalin tarafından benimsenerek emek süreçlerinin teorik gerekçesini oluşturmuştur. Bunun sosyalizm ile bağdaştırmaya çalıştığını söyleyenler için her ikisinin bir çift sözü var: Lenin için (1996a: 100) bunlar olsa olsa büyük cehaletlerini kanıtlamış olurken, Stalin (1977: 417) için bu eleştiriyi getirenler Marksizmle, Leninizmle bağlarını koparmaktadırlar.

Stalin teoriyi zorluyor. Çünkü, yaşamsal kabul edilen daha hızlı sanayileşmeye ulaşmak için pratikte karşılaştığı sorunun çözümüne ilişkin uygulamayı yaygınlaştırmak ihtiyacı duyuyor, "tempolu çalışma" ve ücret teşviki ile emek üretkenliğini artırmak. Her sanayi kolunda, her işletmede, her atelyede, az çok vasıflı olan temel işçi grubunu üretime bağlamak ve istikrarını sağlamak için her şeyden önce ve özellikle eşitçilikten vazgeçmeyi gözönünde tutmak bir zorunluluk olarak algılanıyor. Bu işçileri işletmeye bağlamak için onlara terfiler sağlamak, ücretlerini artırmak, vasfının gerektirdiği gibi değerlendirildiği bir ücret sistemi kurmak gerektiği düşünüldü (Stalin, 1977: 417). Bunların karşılığında da işçiden çalışma disiplini, büyük bir çalışma gayreti, yarışma, şaşırtıcı bir çalışma istendi (Stalin, 1977: 418). Ancak, bunun için de işçileri, bilinçli olarak çalışabilecekleri, verimi yükseltebilecekleri, üretimin kalitesini yükseltebilecekleri çalışma koşullarına kavuşturmak ve bir de işçilere "çalışma sorumluluğu" vermek gerekiyordu. Böylece, emeğin verimliliğinde atılım, ürünlerin kalitesinde iyileşme, yükselme, makinelerin ve avadanlığın bakımında titizlik de sağlanabileceği umuluyordu (Stalin, 1977: 419). Bütün bunlara ek olarak, doğru bir çalışmanın örgütlenmesi, herkesin belirli bir iş için

sorumluluğunun saptanması, çalışma düzeyine bağlı belirli işçi grupları ve çalışma ekiplerinin doğru biçimde örgütlendirilmesi gerekiyordu. Böylece, bu koşulların birleştirilmesi ve kesintisiz iş haftası aracılığı ile verimin büyük ölçüde artırılacağı ve emeğin niteliğinin yükseltilebileceği düşünülüyordu (Stalin, 1977: 420). Bütün bunları yerine getirecek düzey ve sayıda yeni işçiye ihtiyaç vardı, ne yazık ki 1930'lu yılların başında bu niteliğe sahip olanların sayısı çok sınırlı idi.

Planlı dönemde, plan hedeflerine ulaşmak için, sosyalist sanayileşme programını gerçekleştirmek için, eskiye oranla üç kat, beş kat fazla sayıda mühendise, teknisyene ve sanayi yöneticisine gereksinme vardır (Stalin, 1977:423). Bu nedenle Sovyet düzeni de kendi öz teknisyenlerini eğitmeli, işçi sınıfının aydın çekirdeğini oluşturmalıdır. Bu görev ise, sosyalist yarışmayı başlatanlar, yıldırım ekiplerini yönetenler, çalışmada şevkin pratik ilhamcıları, kuruluşun şu ya da bu kesiminde çalışmaların örgütlendiricileri ile yüksek okullardan çıkmış olanlara düşmektedir. Bu nedenle, "girişkenlik dolu yoldaşlara engel olmamak, onları yürekle kumanda yerlerine itmek, kendilerine örgütleyici yeteneklerini gösterme olanağını sağlamak, onlara bilgilerini geliştirme olanağını vermek ve onlar için parayı düşünmeden uygun bir refah sağlamak" gerektiği belirtilmektedir (Stalin, 1977: 424).

1931 yılında, yeni dönemin yeni görevleri böyle tanımlanınca geriye, bu görevi yerine getirmek kalıyor. 1933 yılına gelindiğinde bunda önemli başarılar sağlandığı anlaşıyor. Yukarıda belirtilen yöneticilerin ve teknik donanımlı becerikli endüstriyel "kadrolar"ın⁴² sayısı Nisan 1930'da 90 bin 761 iken, yaklaşık iki yılda, Kasım 1933'te 312 bin 055'e yükseltiliyor, artış oranı yüzde 343 oluyor (Siegelbaum, 1988: 24). Ancak, bunlar yine de tüm sanayi işçileri içinde çok küçük bir oran oluşturuyor. Artış sonucunda, 1930'da yüzde 3.8 olan bu pay, 1933'te ancak yüzde 8'e yükseliyor. Bu düşük oranlar ise Stalin'in kadrolar üzerinde neden bu kadar ısrarla durduğunu açıklıyor. Sovyet ekonomisi, işgücü darlığı, işgücü istikrarı sorunlarına ek olarak da bir de becerikli, teknik donanımlı işgücü sorununu yaşıyor.⁴³ Kuşkusuz, bu durum hem birinci plan için, hem de ikinci plan için üretim hedeflerine ulaşma açısından büyük bir tehlike olarak kabul ediliyor. O nedenle, her fırsatta bu sorun dile getiriliyor. Bu nedenle, Birinci Beş Yıllık Planın Bilançosu'nun çıkarıldığı 1933 yılında şunları bir kez daha duymak kimse için sürpriz olmuyor:

42| Buradaki kadrolar, siyasi anlamda her şeyi çözecek parti üyesi kadrolar değildir, tam tersine, buradaki kadrolar, üretimde eğitim düzeyi yüksek, teknik bilgi ile donanmış, becerikli emektir.

43| İşçi başına çalışılan günler açısından bakıldığında ise, genel olarak Birinci plan döneminde, 1928 yılına göre bir azalmanın yaşandığı anlaşıyor. Tek istisnayı keten endüstrisi oluşturuyor. Birinci planın son yılında tekrar yükselen işçi başına çalışılan günler, 1933 yılında da yükselişe devam ediyor, ancak izleyen iki yılda istikrarlı bir seyir izleyerek konumunu koruyor (Küçük, 1988: 213).

Birinci beş yıllık dönem boyunca coşkuyu, yeni kuruluşun heyecan verici atılımını örgütlendirebildik ve kesin başarılar elde ettik. Çok iyi bir şey. Ama artık bu yetmez. Şimdi, bunu, yeni fabrikaların yeni tekniğinin benimsenmesi yolunda coşku ile, heyecan verici atılımı ile ve işin verimliliğinin ciddi biçimde yükseltilmesi ile, ciddi bir maliyet fiyatı düşürülmesi ile tamamlamalıyız (Stalin, 1977: 469).

İkinci beş yıllık plan döneminde sanayi üretiminde esas rolü tekniği benimseyip, hazmedecek olan yeni işletmeler oynayaacağına göre, ona uygun "işçileri, mühendisleri ve teknik personeli ve yeni tekniği eksiksiz kullanmanın yeni yöntemlerine" alıştırmak gerekiyor. Bu da zaman alacağı için, "ikinci beş yıllık dönemde, sanayi üretiminin gelişmesi için daha az hızlandırılmış tempoları" uygulamak gerektiği düşünülüyor (Stalin, 1977: 468-469). Yani, yine, bir süre, birinci beş yıllık dönemde olduğu gibi, yeni kuruluşun hızlı atılımının, coşkusunun sahipleri olan şantiyelerin kahramanları ve *udarnikleri* (öncü işçiler) ile hızlı gelişme tempoları ile yetinilecektir, ama sayıları daha da artmış olarak.

1934 yılında, Parti Kongre'sine sunulan bir raporda emek süreçlerine ilişkin sorunları dile getiren tespitler de vardır. Bunlar, "üretimin kalitesini iyileştirme sorunu bakımından kesinlikle onaylanmayacak tutum, işin verimliliğini yükseltmede, maliyet fiyatlarını düşünmede ve ticari verimlilik ilkesini uygulamada süregiden gecikme, işin ve ücretlerin düzenlenmesi, çalışmada kişisel sorumluluğun bulunmaması, ücret sisteminde eşit düzey gibi noktaların henüz tasfiye edilmemiş olması" şeklinde sıralanmaktadır (Stalin, 1977:546-547). Eğer "bu hastalık"lar tasfiye edilmezse sanayi iki ayağıyla birden topallayacaktır. Bu hastalığın önlenmesi için yerine getirilmesi gereken ivedi görevler ise, fabrika yapımı malların kalitesini iyileştirmek; eksik çeşitli seri mal çıkarılmasına son vermek ve üretimin kalitesi ve tam çeşitliliği konusundaki Sovyet iktidarı yasalarını çiğneyecek ya da çarpıtacak tüm yoldaşları, kimseyi ayırmaksızın cezalandırmak; emeğin üretkenliğinde kararlı, sürekli bir yükseliş, maliyet fiyatında bir düşme elde etmek ve ticari verimlilik ilkesinin uygulanmasını sağlamak; çalışmada kişisel sorumluluk eksikliğinden ve ücret sisteminde ücretleri eşit kılmadan kurtulmak gerekmektedir (Stalin, 1977: 548).

Bu önlem ve görevleri gerektiren bir başka sorun daha vardır. Bu sorunu Küçük (1988: 277-278) şöyle açıklıyor: "otuzlının ikinci yarısına varıldığında, bazı alt-kesim ya da bazı süreç-

lerde geri mekanizasyon düzeyi, artık genel verimlilik artışını tehdit eden, durduran bir nitelik kazanmış olmaktadır". Çözüm ise, "kompleks mekanizasyon." Verimliliği artıran kompleks mekanizasyonun ise stahanovist hareketin doğduğu kömür çıkarımında uygulanmaya çalışılması bu nedenle tesadüfi değildir. Kompleks mekanizasyon ise aynı zamanda yardımcı süreçler ile de yakından ilgilidir. Kompleks mekanizasyon, işletmenin montaj işleri, işletme içi tamir ve taşıma işlerinin, süreçlerinin mekanizasyon düzeyini yükseltmeyi amaçlar (Küçük, 1988: 281-282). Otuzlu yıllar dikkatlerin bu süreçlere ve verimlilik karşılaştırmalarında yardımcı süreçlerin göz önüne alındığı ve bir sorun olarak algılandığı yıllardır. Artık yardımcı süreçlerin ihmal edilmemesi gerekmektedir.⁴⁴

Yaşanan sorun emek süreçlerinde yeni bir yönelişe işaret eder. Taylorist sistemin gereksindiği sadece işinde uzmanlaşmış işçi yetiştirmek yerine, çok meslekli işçilerin yetiştirilmesi, bu işin hızlandırılması ve herşeyden önce işçilere çalıştıkları ekipmanın günlük tamirinin öğretilmesi gerekmektedir (Küçük, 1988: 282).⁴⁵ Artık, Stahanovist hareketin doğuşu için her şey hazır: hem tespit edilmiş sorunlar ve çözüm yolları açısından, hem yerine getirilmesi gereken görevler ve önerilen yeni emek süreçleri, hem de bunları yerine getirebilecek bilgi ve sorumluluğa sahip olması açısından.⁴⁶ Sorun, sadece, Stahanovist hareketin ne zaman doğacağı ve nerede doğacağındadır. Doğuşunu hızlandırmak için cesaret verip, yüreklendirmek gerekiyor. Şimdi, eskimiş olan "teknik her şeyi çözer" sloganının yerine, "kadrolar herşeyi çözer" sloganını ön plana çıkarmak gerekiyor. Stalin gecikmiyor ve çağırıyor, ilgisiz bir yerde, "Kızıl Ordu Akademisi Öğrencilerinin Okulu Bitirileri Dolayısıyla Kremlin Sarayında Yapılan Konuşma"da, 1935 yılı Mayıs'ında, yapar: "bizim teknik alanda kıtlık çektiğimiz geçmiş dönemleri yansıtan eski 'teknik herşeyi çözer' sloganı, şimdi yeni sloganla, 'kadrolar herşeyi çözerler' sloganı ile değişmek durumundadır. Şimdi, önemli olan budur."⁴⁷

Kadroların önemi ve bilincine yeterince ulaşılmadığı düşünüldüğünden bu sorun üzerinde ısrarla durulur. Yöneticiler tarafından kadrolara yardım edilmesinin, ilk başarılarını kazandıklarında onları yüreklendirmelerinin, onları ileri götürmelerinin gerektiği sürekli belirtilir. Mevcut durumun utanç verici bir tutun ve birçok kupkuru, kırtasiyecilik örneklerinden ibaret olduğu dile getirilir (Stalin, 1977: 600). Kadrolara

44| "Teknolojik yeniden yapımın (rekonstrüksiyon) ilk döneminde, dikkatlerimiz, esas olarak, temel üretim süreçlerinin mekanizasyonuna çevrilmiş, yardımcı işlerde el emeği muhafaza edilmiştir" A. Kats, *Isnol'zovanie Rezervov v Promilenosti SSSR, Problemi Ekonomiki*, 1949/5-6, s. 130'dan aktaran Küçük, 1988: 556.

45| Bu değerlendirme Küçük'ün yararlandığı S. Heyman, *Ob Izlishkah Raboçey Silı i O Proizvoditel'nosti Truda, Problemi Ekonomiki*, 1940/11-12, s.118-119'a dayanmaktadır. Aşırı uzmanlaşmaya dayananan, üretim sürecinde işçinin sadece yapacağı işi düşünmesini benimseyen, başka şeye karışmamasını isteyen Taylorist sistemden oldukça farklı bir yaklaşımı ve önemli bir dönüşümü işaret etmektedir. Bugün verimliliği, kaliteyi artırmak için baş vurulan "toplam kalite yönetimi" ve benzeri yönetim ve üretim biçimlerinin bir öncülü olma özelliği taşımaktadır.

46| Stahanovist hareketin daha önce doğuşunu engelleyen önemli sorunlar için bakınız (Küçük, 1988: 285).

47| Stalin'in bu konuşmasının çevirisi Küçük, 1988: 384'ten alınmıştır. Stalin'in bu konuşmasının daha karmaşık çevirileri için bakınız (Stalin, 1977: 600; 1993: 40).

48| "Stahanov hareketi, Lenin zamanında çıkan subbotniklerle birlikte, komünist çalışmanın ve komünist düzenin ilk önemli habercilerinden birisidir" (Küçük, 1991: 482-483).

sorumluluk yükleyen güven ve cesaret verici, onları engelleyen yöneticilere yönelik sert ve acımasız eleştiri içeren bu konuştan üç ay sonra Stahanovist hareket başlar.

"Savaş Komünizmi", devrimi ve savaşı yaşamış bir kuşaktan subotniklerin doğumuna ebelik yaparken, "yeniden kuruluş" bağrında teknik kadro sorununu çözerek, eğitimden geçirdiği yeni, genç kuşaktan, üretim sürecinde sorumluluk duyan, verimliliği, kaliteyi artırmak için düşünen ve çözüm yolları arayan, tek bir işe yönelik bilgi ile değil, gerekli diğer bilgilere de sahip işçilerden oluşan Stahanov hareketini çıkardı.⁴⁸ Hareket hem kapitalist dünyada, hem Sovyet düzenine sempati duyanlar arasında büyük ilgi uyandırdı. Başlangıçtaki merak, yerini, zamanla övgü ve eleştiriye bıraktı. Stahanov hareketine ilişkin eleştiriler daha çok Stalin ile özdeşleştirildi. Öyle ki, Stahanovist emek süreci karşıt yazında "Stalinizm eşittir Stahanovizm" ya da "Stahanovizm eşittir Stalinizm" şeklinde dile getirildi ve her ikisi de ağır bir dille eleştirildi. Stalin ise, bu emek sürecini savunurken Marx-Engels (1963; 1989), Engels (1977) ve Lenin'i (1968, 1996a; 1996b; 1997) referans gösterdi. Engels'in *Anti-Dübring*'ini yok saydı. Yok saymadığı yerde ise yanlış yorumladı.

Nedir Stahanovist hareket, Stahanovizm? Küçük (1988: 384-385, 388), değerli çalışmasında, "Stahanov hareketi, kurulmuş, görece olarak, ileri teknolojik yapıdan en yüksek verimi elde etmenin yöntemidir", "Stahanov hareketi olarak ortaya çıkan akım, aslında işçilerin, işçi takımlarının, atelye veya fabrikaların kendileri için konmuş hedefleri aşmak uğrunda birbirleriyle yarışmalarından başka bir şey değil"dir, "Stahanov hareketi, niceliksel birikimi niteliksel patlamaya dönüştüren çalışma düzeyidir", Stahanov hareketi "verimlilik artışını sürdürmek için gerekli önlemleri belirleme" ve "bunları gerçekleştirme"ktir, "Stahanov hareketi, verimlilik artışlarını sürdürmek için iş düzenlemesinde yenilik yapmak"tır, "yeni iş düzenlemeleri"dir, "Stahanov hareketi ve sosyalist yarış, aynı anda birden fazla takım-tezgah çalıştırma ve birkaç mesleği birleştirme"dir diyor. Küçük (1991: 482-483), SSCB'nin çözülüşünü değerlendiren bir başka çalışmasında "Stahanov hareketi, Lenin zamanında çıkan subbotniklerle birlikte, komünist çalışmanın ve komünist düzenin ilk önemli habercilerinden birisidir", "ilke olarak karşılıksız çalışmayı ve maddi karşılık beklemeden coşku ile işe koyulmayı anlatıyor", pratikte üretim

artışlarının maddi karşılığa da dönüşmesine rağmen "yöntem olarak Stahanov hareketi, maddi karşılığı olmadan toplum için çalışma anlamına geliyor" diyor.

Stalin'inse, Stahanov hareketi, sosyalist yarışmanın yeni bir atılımı, bu yarışmanın yeni, üstün bir aşamasıdır, bugünkü teknik normları aşmayı, öngörülen verim kapasitelerini aşmayı, üretim planlarını ve mevcut bilançoları aşmayı amaç edinen kadın ve erkek işçilerin hareketidir; sosyalizmi daha da sağlamlaştırmanın pratik olanaklarını yaratan, yaşamının en kolay olduğu ülke yapma olanağını açan bir harekettir; işçi sınıfının gelecek teknik ve kültür atılımını tohum halinde kendinde taşıyan, daha yüksek bir emek verimliliğinin ip uçlarını taşıyan, sosyalizmden komünizme geçmek için ve kafa emeği ile kol emeği arasındaki karşıtlığı ortadan kaldırmak için zorunlu olan belirtilere ulaşmaya olanak veren bir harekettir (Stalin, 1977: 603-605, 607).

Kuşkusuz emek süreçleri açısından Stahanov hareketi sadece bunlardan ibaret değil. Stahanov hareketi, Taylorist emek sürecinden farklı olarak, işçinin işin daha iyi yapılmasına yönelik yaratıcı bir şekilde düşünmesini, birden fazla işi yapacak niteliğe kavuşmasını ve birden fazla işi bilecek yeteneğe sahip olmasını da içerir.⁴⁹ Stahanov hareketi, bütün bunların ötesinde, bazı eksikliklerine rağmen, emeğin "üretim eyleminde" yabancılaşmasını da ortadan kaldırmaya yönelik, eksik yanları olduğu için, sadece önemli bir adımdır, başlangıçtır. Marx (1993: 143-144; 2000: 24-25), emeğin yabancılaşmasını, emeğin işçinin dışında olması, emeğinde işçinin kendini yadsıması, mutsuz hissetmesi, bedenine ve tenine eziyet etmesi olgusu olarak açıklar, insanın içinde kendine yabancılaştığı emek, bir kendini kurban etme, bir onur kırılması çalışması olarak nitelendirir. Stahanov hareketi saf, naif ilk hali ile emeği işçinin içine taşıdığı, özgür bir fizik ve entelektüel etkinlik olarak ortaya çıktığı, emeğinde işçinin kendini olumlayıp yadsımamasını sağladığı, kendisini mutlu hissetmesine yol açtığı ölçüde üretim eyleminde yabancılaşmaya karşı önemli bir adımdır, başlangıçtır.

Marx (1993: 151; 2000: 32), ürünün, emek nesnesinin, içinde emeğin kendisini ödüllendirdiği ücreti, emeğin yabancılaşmasının bir parçası olarak değerlendirir. Öyle olduğu için de, ücret, yabancılaşmış emeğin dolaysız bir sonucu ve yabancılaşmış emek de özel mülkiyetin dolaysız nedenidir, birinin yok olması öbürünün de yok olması sonucunu verir (Marx, 1993: 151-152; 2000: 33). "Ücret ile özel mülkiyeti" özdeş gören

49| Dobb, "Stakhanov hareketi başladığı zaman bunun bir propaganda olduğu söyleniyordu. Sovyetler Birliği dışında da bunun bir çeşit Rus usulü Taylorizm olduğu iddia ediliyordu. Fakat izlenen yıllarda hareketin daha yakından gözlemlendiği zaman iddia edildiği gibi olmadığı görüldü. Uygulamağa başlanan bu sistemde yeni bir ilke yoktu ve bu metoden pek az kısmı Amerikan bilimsel iş yönetimi öğrencileri için bir sürpriz teşkil edecekti. Metod'un büyük bir kısmı, iş bölümü isteminin geliştirilmiş ve genişletilmiş bir biçimiydi. Ağır Sanayii Komiseri Ordzhonikidze'nin belirttiği gibi, ortada şaşılacak bir şey yoktu. Doğrudan doğruya iş bölümü, iş yerinin iyi organizasyonu, teknik işlerin iyi düzenlenmesi vs... İşte Stakhanov hareketinin sırrı. Burada yeni olan şey, bu rasyonel çalışma metodunun işçinin kendi inisiyatifinden doğmasıydı. (...) bu sistem, yalnız bir iyi niyet ürünü değil, aynı zamanda bir düşünce ürünüydü. Ödevini düşünmek genellikle bir işçi yeni bir görüş açıydı" diyor (1968: 422-423).

50| Marx'ın daha geç yazılarında ise (*Alman İdeolojisi*), bu "komünizm, ne yaratılması gereken bir durum, ne de gerçeğin ona uydurulmak zorunda olacağı bir *ülküdür*". Çünkü, "bugünkü duruma son verecek gerçek harekete komünizm" demek gerekir (Marx, 1999: 62-63; 2000: 102).

Marx (1993: 151; 2000: 32) için ücret, yabancılaşmış emeğin dolaysız bir sonucu ve yabancılaşmış emek de özel mülkiyetin dolaysız nedeni olduğundan, emeğin yabancılaşmasını sona erdirmek için özel mülkiyeti ve özdeşi olan ücreti ortadan kaldırmak gerekmektedir (Marx, 1993: 171; 2000: 42-43). Stahanov hareketini, ilk başlatanlar ücreti, emeklerinin bir ödülü olarak düşünmedikleri için de emeğin yabancılaşmasına karşı önemli bir çıkıştır. Ancak bu durum uzun sürmemiş, Sovyet yönetimi, sosyalist özellikler taşıyan bu davranışı maddi ödüllendirme aracılığı ile yozlaştırmış, böylece tekrar emeğin yabancılaşması sürecinin önünü açmıştır. Ancak, Marx'a göre de (1993: 171; 2000: 42-43) özel mülkiyetin ilk olumlu kaldırılışının söz konusu olduğu "kaba komünizm" aşamasında emeğin yabancılaşması ortadan tamamen kaldırılamaz, çünkü, özel mülkiyet tarafından engellenmiş ve lekelenmiştir. Bu yaklaşıma göre, Stahanov hareketi de emeğin yabancılaşmasını ortadan tam kaldırma olanağından yoksundur, çünkü hala, "özel mülkiyet tarafından engellenmiş ve lekelenmiştir" ve henüz özünü kavramış değildir. Stahanov hareketindeki maddi özendirim ve yüksek ücretlendirme bu türden bir "engellenme ve lekelenme" olarak değerlendirilebilir. Yabancılaşmanın tamamen kaldırılması için "Özel mülkiyetin (insanal özyabancılaşmanın ta kendisi) olumlu kaldırılışı ve bunun sonucu insanal özün insan tarafından ve insan için sahiplanilmesi; öyleyse kendi için insanın toplumsal, yani insanal insan olarak bütünsel dönüşü, bilinçli ve daha önceki gelişmenin tüm zenginliğini koruyarak yapılmış bulunan dönüş olarak komünizm" in gerçekleşmesi gerekir (Marx, 1993: 171; 2000: 43). Bu komünizm, "insan ile doğa, insan ile insan arasındaki karşıtlığın gerçek çözümüdür; varoluş ile öz, nesneleşme ile kendinin olumlanması, özgürlük ile zorunluluk, birey ile cins arasındaki savaşımın gerçek çözümüdür" (Marx, 1993: 172; 2000: 43). Böylece, "özel mülkiyetin olumlu kaldırılması" ile "tüm yabancılaşmanın olumlu kaldırılması, sonuç olarak din, aile, devlet vb. dışı insanın, kendi insanal, yani toplumsal varlığına dönüşü" gerçekleşmiş olur (Marx, 1993: 172-173).⁵⁰

Genç ve köy kökenli işgücünün egemen olduğu, kadroların her şeyi çözmesi için teknik bilgi donanımının da az çok çözümlendiği Sovyet ekonomisinde Stahanov hareketinin de yine genç ve köy kökenli birisi tarafından başlatılmış olması rastlantı sayılmamalıdır. Alexei Grigorievitch Stakhanov (1905-1977), 30 yaşında, bir harekete adını verecek emek sürecini

başlatırken, 1927 yılı baharında köyünü terk etmiş, başlangıçta bir at satın alacak kadar bir gelir elde edip, tekrar köyüne dönmek amacı ile çalışma hayatına atılmıştır (Siegelbaum, 1988: 68). Kömür madenlerinde bir süre işçi olarak çalıştıktan sonra, 1934 yılında 4 aylık bir teknik kurs görmüş ve otomatik kazma operatörü olmuştur. Madendeki üretim düşüklüğüne ilişkin sorunları arkadaşları konuşmakta, üretimin daha da artırılabilceğini söylemekte, buna yönelik girişimlerde bulunmaktadır. Ancak bu girişimleri arkadaşları tarafından başlangıçta kuşku ile karşılanmış, alaya alınmıştır. 30 Ağustos 1935'te Mashurov ile 100 ton kömür çıkarılıp çıkarılmayacağına bahse girilir. Ukrayna'da Donbas bölgesinde Irmino'daki kömür madeninde, A. Stahanov'un yeni iş organizasyonu ve çalışma biçimi ile başlanan kömür çıkarma işlemi çalışma süresi dolduğunda, Mashurov'un ifadesi ile 100 tondan fazladır. Tam olarak ise 102 tondur ve bu bir rekordur, bir dünya rekoru (Siegelbaum, 1988: 69). Bu rekor ve Stahanov hareketi farklı tepkilere yol açtı.⁵¹

Stalin'in önemli muhaliflerinden Troçki ilk zamanlardaki gelişmelere yönelik olarak oldukça temkinli bir dil kullandı: "Gerçekten heyecanlı sosyalistlerin Stahanov hareketine katıldıkları kuşkusuzdur" (Troçki, 1998: 96). Ancak, Stahanovist hareketin zaaflarına da dikkat çekmekten geri kalmadı. Troçki'ye göre (1998: 96), "Şok tugaylarının" yerini alan Stahanov hareketi, büyük ölçüde emeğin yoğunlaşması ve hatta çalışma gününün uzatılması olup, işçileri "çok gerçek bir anlam kazanan" rublenin peşinde koşturan, makineler ile daha çok ilgilenmeye iten, daha dikkatli kullanmaya zorlayan bir üretim sürecidir. Troçki'ye göre (1998: 97-98), "Sosyalizm, ya da komünizmin en alt aşaması, elbette emek miktarının ve tüketim miktarının sıkı bir denetimini gerektirir, ancak ne olursa olsun, sermayenin sömürücü dehasının icat ettiklerinden daha insancıl denetim biçimlerine bürünür", Stalin'in yeni emek süreci olan Stahanov hareketi ile yapılan ise "geri bir insan materyalini, kapitalizmden ödünç alınan teknolojiye acımasızca monte edilmesidir". Ancak, Stahanov hareketinin günahlarını ve sevaplarını karşılaştırmak için henüz erkendir. Bununla birlikte, "Tek tek işçilerin belli başarıları, yalnızca sosyalizme açık olanakların kanıtı olarak kuşkusuz son derece ilginçtir".⁵² Daha sonra ise, Troçki bu emek sürecine ilişkin sonraki gelişmelere yönelik oldukça sert tepki gösterir, şöyle der:

Kahrolsun Stahanovizm! Kahrolsun Sovyet aristokrasisi ve onun rütbe ve nişanları! Her emek için daha eşit ücret" (1992: 42).

51| "Sovyet fabrikalarında, atölyelerinde, madenlerinde ve gazete idarehanelerinde ucubucağı bulunmayan steplerden kumları önüne katıp kara bir bulut halinde ve uçurtan bora gibi yeni bir hız varki bütün Rusyayı baştanaşağı kaplamış bulunuyor. Yabancı gözüle bakılınca Stahanovizm Rusyayı çıldırtmış zannedilir! Bütün amele makine gibi çalışıyor" (*Cumhuriyet*, 11 Ocak 1936).

52| "Stahanovistlerin en iyileri, gerçekten sosyalist itkililerle zorlanmakta olanlar, ayrıcalıklarından mutluluk duymakta değil, usanmaktadırlar. Ve bunda şaşılacak bir şey yoktur. Genel bir kıtlık sahnesinde kendilerinin her tür maddi olanaklardan bireysel olarak faydalanmaları, onları kıskançlık ve kötü niyet çemberi ile çevrelemekte ve yaşamlarını zehir etmektedir. Bu tür ilişkiler, sömürüye karşı mücadelede birleşmiş olan kapitalist fabrika işçileri atasındaki ilişkilere göre sosyalist ahlaktan çok daha uzaktadırlar" (Troçki, 1998: 133).

Çünkü Troçki'ye göre (1998: 242), Sovyet rejimi altında da ücretli emek, köleliğin alçaltıcı etiketini taşımaktan kurtulamamıştır, emeğine göre ödeme -gerçekte fiziksel ve özellikle vasıfsız emek zararına "entellektüel" emek yararına ödeme- çoğunluk için haksızlığın, baskı ve zorlamanın, birkaç kişi için ise ayrıcalıkların ve mutlu yaşamın kaynağına dönüşmüştür.

Dobb'un (1968: 430) değerlendirmesi ile, kapitalist dünya başlangıçta Stahanovist harekete yol açan gelişmeleri bir devlet propagandası ve baskısı olarak gördü, asla bir işçi sınıfı kitlesinin inisiyatifinden çıkan bir hareket olarak kabul etmek istemedi. Sovyet düzenine kendini yakın hissedenler ise büyük bir coşku ile karşıladılar. Türkiye'de bu coşkuyu yansıtan bir kitapçıktan uzun da olsa bir alıntı yapmak, yararlı olacak:

30 Ağustos 935 gününden itibaren Donbaz kömür havzasındaki bu otomatik kazma, adeta harikalar yaratmağa başladı. Sovyetler sanayinde inkılaplar yaratması mukadder olan güya sihirli el, Stahanof ismindeki işçinin kazmasının ucundan tutmuş, cihan kömür rekorunu alt üst ediyordu. O gün *Stahanof*, yanındaki iş arkadaşlarıyla beraber, her vakitki gibi kömür nöbetine gitti. İşleri her zamana göre nazaran daha rasyonel bir şekilde tanzim etti. Aynı otomatik kazma ile, 6 saatlik bir iş müddeti zarfında birden bire 102 ton kömür istihsal etmeğe başladı. Bu, Sovyet sanayii için emsalsiz bir hadise idi. Eski normlar halinde yeni insanların karşısına dikilmiş tılsımlı duvar artık yıkılmıştı. Bu otomatik kazma üzerinde çalışan Stahanof ve arkadaşlarından beherinin hissesine vasati 35 ton kömür isabet ediyordu. Bu norma Avrupa kömür istihsalatında en yüksek rekor olan 17 tonun iki misli idi (Hasan Ali, 1936: 4).

Bunu nasıl yorumlamak gerekirdi?

Stahanof hareketi, Sovyet neslinin, yeni teknik ile mücehhez yepyeni bir neslin eski teknik normlara karşı bir isyanıdır. Stahanof hareketi, Sovyetlerde yeni bir devrin, sosyalizmden komünizme geçiş devrinin müjdecisidir. Stahanof hareketi, sovyetler elinde, şimdiye kadar eşine rastlanmamış bir refahın, bir bolluğun başlangıcıdır. Stahanof hareketi bir çığ gibi önüne çıkan eski teknik normları, müesses eski ilimleri çiğniyerek etrafa refah saçarak ilerliyor. Sovyetler diyarında: '*Yaşamak daha iyi ve daha neş'el*' bir hal alıyor (Hasan Ali, 1936: 32).

Hikmet Kıvılcımlı'nın yönetimindeki *Marksizm Bibliyoteği* serisinde çıkan bu küçük kitapçıkta coşku ile karşılanan Stahanov hareketine yol açan yöntem ne idi? Aslında çok karmaşık olmayan basit bir sistemdi kurulan. Madende çalışma kazıcılar ve doldurucular olarak ikiye ayrılmıştı. Önce, kazıcıların yeri ve çalışma koşulu daha özenle seçilerek mekanik delme ekip-

lerinin işleri daha kolaylaştırıldı. Önceleri, kazıcılar 3 saatlik kazma süresinin ancak 2.5 saatini işe ayırabiliyor, geri kalan sürede de doldurma işini yapıyorlardı. Burada iki ekipten başka bir de onarım ekibi vardı. Delme ekibinin işi 5-6 saat sürüyor, geri kalan saatler içinde ise ekip boşta kalıyordu. Yeni yöntem kazma ve doldurma işini daha rasyonelize ederek ekiplerin boşta kalma süresini azalttı. Hem kazma hem de doldurma işi birbirini aksatmadan ve daha kısa sürede daha hızlı olarak yapılma-ya başlandı.⁵³ Ancak, rekor sadece işin daha rasyonel örgütlenmesine bağlı değildi. Üretim sürecinin bizatihi işçilerce planlanmış ve örgütlenmiş olmasının istek ve coşkusunun da önemli bir payı vardı. Zaten, Stahanov hareketini Taylorist sistemden ayıran en büyük özellik buydu. Taylorist sistemde işçiler sadece kendilerine verilen görevi en iyi ve en hızlı şekilde getirirken, Stahanov hareketinde işçiler işletme yönetimine, iş arkadaşlarına rağmen verimliliği artırmak için işi yeniden örgütlemeye ve en üretken, en verimli yöntemi bulmaya çalışmaktadır.

Üretimde verimliliği artırmak, teknik ile buluşan kadroların her şeyin üstesinden geleceğini göstermek açısından bu durum Sovyet yöneticileri için çok değerli bir örnekti. Hemen tüm ülkeye duyurulması gerekiyordu. 1 Eylül'de yerel gazete *Sotsialisticheskii Donbas* rekor haberini duyurdu, ertesi gün de *Pravda*. 6 Eylül'de Stahanov "Sovyet Herkülü" ilan edildi. Kömür madenlerinde yeni yöntemin uygulanması ile üretim rekorları da peş peşe gelmeye başladı. Artık bu gelişmeleri sıfatlandırmak gerekiyordu. 8 Eylül'de Donbas madencilerinin bireysel yarıştan kitlesel yarışa geçtiğini duyurdu. 9 Eylül'de büyük bir fotoğraf bastı. İki gün sonra da sıfatlandırmayı yaptı: Stahanov hareketi (Siegelbaum, 1988: 72-73). Eylül ayı gazeteleri farklı sektörlerde peş peşe kırılan üretim rekorları haberlerini ile dolmaya başladı. Bunlardan A. Busigin'in hikayesi ise bu hareketin doğup gelişmesinin arkasındaki gerçekleri, dinamikleri göstermesi açısından oldukça ilginçtir. Busigin de Stahanov gibi köyden gelmişti, yoksul bir ailedendi, "yarı cahildi". Gorki motor sanayiinde önce keresteci, sonra yağcı olarak çalıştı. Daha sonra aynı fabrikada başka bir işe verildi. Bir işten bir işe koşturulan Busigin bir işte uzmanlaşmamış olmasından yakınmaya başladı, bu sorunu sürekli dile getirerek tam bir baş belasına dönüştü. Sürekli olarak, fabrikadan kimsenin kendisine yardım etmediğinden yakınıyordu. 19 Eylül'de, Busigin normlarda, yönetime "e mühendislerle rağmen, bir de-ği-

53| *Cumhuriyet* bu süreci *Daily Express*'ten yaptığı çeviri ile okuyucularına şöyle aktarıyor: "Bir ağustos sabahı Stakhanov arkadaşlarına şöyle diyor: 'Bizim istihsal herkesten aşağı. Buna bir çare bulmak lazım. Bana kalırsa küreği daima ben idare edeyim, biriniz de kömürü yükleyin, bir üçüncü arkadaş ta kömürün maddenin yukarı çıkmasına nezaret etsin. Bakalım daha fazla istihsal kabil olacak mı?'. Üç günlük bir tecrübe son derece şayanı memnuniyet bir netice veriyor. İki aylık bir tecrübe ve alışma sonunda istihsal hayret bir rakama baliğ oluyor. Üç amelenin istihsal miktarı günde 102 tonu geçiyor" (*Cumhuriyet*, 11 Ocak 1936).

şiklik yaparak yüzde elliye varan bir üretkenlik artışı gerçekleştirdi. Ancak, Busigin yeniliklerinin bedelini neredeyse fabrikadaki işinden atılmakla ödeyecekti, atelye şefi Sokolonski'nin araya girmesi ile işletmede kalabildi. Busigin'den iki gün sonra yeni rekor haberi Leningrad'da ayakkabı üretiminde geldi.

Bir ilginç başka örnek ise kereste fabrikasında yaşandı. İsveç'ten ithal edilmiş olan makinelerin kullanımına özen gösteriliyor, beceriksiz işçilerce gelişi güzel kullanılmamasına dikkat ediliyordu. Bu makinelerle biçilmesi gereken norm 98 metre mikabı olarak belirlenmişti. Bıçkı makinelerinde çalışan Musinski, mühendislerce belirlenen bu üretim normunu aşmayı istiyordu. Ancak, yöneticiler buna izin vermedi. Musinski, denemeyi yöneticilerden gizli olarak yaptı. Bıçaklar arasındaki mesafede küçük bir değişiklik yaparak önce 130 sonra da 221 metre mikaba çıkardı üretimi. Bu rekor, İsveç fabrikalarının da rekorunu kırmış oluyordu. Oysa, mühendislerin uzmanların, profesörlerin teknik hesaplamalarına göre 98 metre mikabı aşmak mümkün değildi. Artık bu türden haberlerle karşılaşmak sürpriz değildi. Rekor kırma yarışı sanayiden demiryolu ulaşımına, oradan tarım sektörüne yayıldı (Siegelbaum, 1988: 76-80; Dobb, 1968. 423-425).

İlk Stahanovistlerin bazıları, Stahanov ve Busigin örneklerinde olduğu gibi ya arkadaşlarıncı alaya alındılar ya da bu tür şeylere baş vurdukları için işletme yöneticilerince işten atılmaya çalışıldılar. Stalin yöneticilerin tutumunu şöyle açıklıyor: "İşletmelerimizin yönetimi herhangi bir tepki gösterdiyse de, bu tepki, Stahanovist hareketi karşılamak, kucaklamak değil, ona karşı çıkmak biçiminde oluyordu" (Stalin, 1977: 608-609). Dobb (1968: 434) ise, ilk Stahanovistlerin bazılarına karşı çıkanların, tutucu ve yeni yöntemin sonuçlarından şüphelenen yöneticilerden çok eski yöntemin bozulmasını istemeyen ve hızlanmağa karşı olan eski zihniyetteki iş arkadaşları olduğunu belirtiyor. Ancak, hem yöneticilerin hem de iş arkadaşlarının tüm karşı çıkış ve direnişlere rağmen yeni yöntemler deneyerek verimliliği artırmak çabası içine girenlerin sayısı da hızla artmaya başladı. İşçilerden gelen direnişin temel nedenlerinden birini, hızlı çalışmaktan çok, giderek açılan ücret farkı oluşturmaktadır. Yüksek düzeyde üretken olmayan işçiler, ödüllendirilen Stahanovistlere verilen her fazla ücretin kendilerinden alındığını düşünmekteydi. Başlangıçta, az sayıdaki Stahanovist işçi ile bu harekete katılmayan işçiler arasındaki ücret uçuru-

mu gerçekten büyüktü. Örneğin, Stahanov daha önce, ayda, 500-600 ruble kazanırken 1000 ruble kazanmağa, Busigin 300 ruble kazanırken 1000 rublenin üstünde kazanmaya başladılar (Dobb, 1968: 433).

Stahanov hareketinin yayılmasına bağlı olarak daha yüksek ücret alan işçilerin sayısı ve oranı da artmaya başladı, böylece aradaki ücret uçurumu kapanmaya başladı.⁵⁴ 1935 yılı Kasım'ında Stahanovist sayısı sadece 647 iken, hızla artarak, 1936 yılı Ocak'ında Ukrayna'da 89 bin, Leningrad'da 107 bin 313'e çıktı. Moskova'da ise, 1936 yılı Ocak'ında işçilerin yüzde 18.9'u Stahanovistti. 1936 yılında toplam Stahanovist işçi sayısı 992 bin 600'e çıktı, 1940 yılında ise 1 milyon 952 bin 500'e yükseldi. "Şok işçileri" sayısı ise, 1936 yılında 1 milyon 37 bin 700 idi, 1940'ta ise 1 milyon 5 bin 700 oldu. Her iki grubun toplam işçi oranı 1936 yılında yüzde 45 iken, 1940'ta yüzde 51.1'e yükseldi (Siegelbaum, 1988: 78, 156, 280). Dobb (1968: 421, 435) ise, tüm işçilerin dörtte biri ya da üçte birinin bu gelişmeler sonucunda ücret düşüklüğünden "müteessir" olduğunu belirtmektedir. İkinci beş yıllık plan dönemi sonunda yüksek ücret ile düşük ücret arasındaki fark 5- 6 kat olmuştur. Lenin döneminde bu farkın 2 kat olduğunu be nedenle hatırlamakta yarar var.

Ancak, yeni emek süreci, sektörlerin ücret sıralamasındaki yerlerini de alt üst etti. Örneğin kömür işçileri 1928 yılında 14. sırada iken 1935'te 4. sıraya, 1940'ta 1. sıraya yükseldi; 1928'de 9. sırada olan maden sanayi önce 5. sıraya, sonra 2. sıraya yükseldi; metal ile makine yapım sanayi 1928'de 1. sırada iken, önce 3., sonra da 4. sıraya düştü, petrol sektörü 1928'de 8. sırada iken önce 1. sıraya yükseldi, ardından 4. sıraya düştü; ayakkabı sanayi 1928'de 4. sırada iken 1935'te 8. sıraya düştü, 1940 yılında da bu yerini korudu (Pavlevski, 1975: 62). Verimlilik artışı ile ücret artışı karşılaştırıldığında ise durum daha da ilginçleşmektedir. Büyük sanayide 1928-1932 döneminde verimlilikte artış % 36.7 iken ücretlerdeki yıllık ortalama artış % 69.3; 1933-1937 döneminde verimlilikte artış % 80, ücretlerde artış yıllık ortalama % 109.5; 1938-1940 döneminde ise verimlilikte artış % 33, ücretlerde yıllık ortalama artış % 33 olarak gerçekleşmiştir (Pavlevski, 1975: 47). 1928-1937 döneminde ücretlerdeki artış verimlilik artışının çok üstünde olmasına rağmen, 1938-1940 döneminde bir eşitlik söz konusudur. Pavlevski (1975: 54), 1933-1937 arasında reel ücretlerin iki kattan

54|1936 yılında ise Stahanovistlerin yaklaşık yüzde otuzu sendika üyesi idi (Siegelbaum, 1988: 170).

551 "Marx'ın *Gotha Programı'nın Eleştirisi* çalışmasında yazılı ilkelere sıkı sıkıya bağlı kalınarak sosyalizmden ayrılmak mümkündür. En azından Doğu Avrupa'daki sosyalizm ya da komünizm denemeleri bu tezimin kanıtı olarak ortaya çıkıyorlar" (Küçük, 1991: 391).

fazla, 1938-1940 arasında da % 10 arttığını belirtiyor. Ancak, 1928 yılı 100 kabul edildiğinde reel ücretin 1932'de 41, 1940'ta da 90 olduğunu belirtiyor. Öyle anlaşıyor ki, ücret farklılığına, işçi aristokrasisine yol açtığı söylenen Stahanovist hareketin reel ücretler üzerindeki artış baskısı 1928 yılının düzeyine bile ulaşmaya yetmemiştir. Üstelik verimlilik artışındaki katkıları bu dönem boyunca ücret artışlarının gerisinde seyretmiştir. Bu durum ise, Stahanov hareketinin "derin bir sömürüye", "işçi istismarına neden olduğu" savlarını desteklemektir. Tersine, ücret makasının açılmasına neden olan ve sosyalizmin/komünizmin ilk aşamasında "herkese emeğine göre" yaklaşımının bir parçası olarak hayata geçirilen, ama temel amacı hızlı sanayileşmenin gerektirdiği verimlilik artışını yakalamak olan, parça başına ödünleme yönteminin giderek yaygınlaştırılması belki, başlangıçta bir geçiş toplumu için, geçiş anı için anlaşılır olabilir, ama sistemin kendisini tahkim etmeye başladığı ilerleyen zaman içinde de yaygınlaştırılması anlaşılacak bir yana, sosyalizmin temel ilkelerine ters düşmeye başlar. Bu açıdan bakıldığında, Stahanov hareketi, bu özelliği ile parça başına ücret ilkesini yaygınlaştırmıştır. Bu yanı sıra da Stahanov hareketi maddi özendiriciler sisteminin geliştirilmesine katkıda bulunmuştur. Ücret farklılığı yaklaşımı, Stahanov hareketinde, "yeniden kuruluş" döneminde, emek süreçlerinde "kapitalizan felsefe yürüten ilke" haline getirildi.

Genç, köylü kökenli, fabrika deneyimi olmayan işgücünü, "yeni sosyal ve ideolojik ilişkilerden türetilen bir yeni emek disiplini" şeklinde yaratmak yerine, sorun, kapitalist iş örgütlenmesi yöntemleri kullanılarak çözülmek istenmiştir (Ansal, 1992: 150). Bu tutum, artık, her yeni sistemin içinden çıktığı eski sistemin bazı izlerini taşımasından farklı bir duruma işaret ediyor. Eski sistemin izlerinin silinmesi yönünde bir çaba gösterilmesi gerekirken, teori zorlanarak, iki aşamalı toplum modeli benimsenerek, kapitalizme ait olan emek sürecindeki ilişkiler tahkim ediliyor. Toplumsal dayanışma, birlikte üretmenin coşkusu yerini, bireysel yarışa, kişisel çıkar elde etmeye bırakıyor. "İster 'kabiliyet' veya isterse 'kapasite' sözcükleri kullanılsın, bunlara göre ödeme, kapitalizmin temel ilkesidir; yeni düzende kapitalizmin temel ilkesinin geçerli olacağını söylemek, kapitalizmin geçerli olmasıyla aynı anlama geliyor" (Küçük, 1991: 391).⁵⁵ İki aşamalı topluma yönelik tartışmalar daha önce yapıldığı için burada tekrar değinmeye gerek yok, ama

ücret makasının açılması ile maddi özendiriciliğin ilke haline getirilmesinde bu yaklaşımın çok açık bir ilişkisi var.

Ansal (1992: 145-146), Marx'ın komünist toplum tanımından hareketle,⁵⁶ sosyalist emek sürecinin sahip olması gereken özellikleri şöyle belirtiyor:

a) Teknolojik kontrolü ve üretim bilgisini elinde bulunduran tasarımcı toplumsal katmanın (kafa emeği), sadece uygulayıcı konumunda olanların (kol emeği) karşısındaki egemenliğinin ortadan kalkabilmesi için, tüm işçiler gerekli eğitime ve üretim bilgisine sahip olacaktır. Böylece de kafa ve kol emeği ayrımı ortadan kalkacaktır.

b) İşçi çok küçük bir parça işin sürekli tekrarına mahkum olmayacak, üretim teknolojisinde gelişmeler yaratabilecek bilgi, deneyim ve inisiyatifte sahip olarak bütün yaratıcılığını emek sürecinde gösterebilecek, böylece kendini de geliştirebilecek ve dönüştürebilecektir.

c) Elbirliğine dayanan bir iş disiplini ve eşitlikçi bir işbölümü oluşacak, üretim yerinde hiyerarşiye ve bürokratik kontrole meydan verilmeyecektir. Üretim sürecinin denetim ve kontrolünün zorunlu olduğu durumlarda bu tür işler rotasyona tabi tutulacaktır.

Ansal'ın sosyalist emek süreci için önerdiği bu temel özelliklerden ilk ikisinin "embriyonik" düzeyde de olsa ilk Stahanov hareketinde ortaya çıkmaya başladığını, ancak zamanla daha fazla gelişmesi için önemli açılımlara yönelmesi beklenirken, tersine sahip olmadığı üçüncü şıkkın esiri olarak daha da köreldiğini söylemek mümkün. Ansal'a göre (1992: 146-147), "monotonluk, can sıkıntısı, kontrol yoksunluğu, parça başına ücret ve ikramiye sistemi dolayımı ile baskı uygulaması; kısacası: Yabancılaşma" açısından bakıldığında, 1980'lerin sonuna kadar kendilerine sosyalist diyen toplumlardaki iş örgütlenmesi kapitalist toplumlardakinden pek farklı değildir. Üstelik, "SSCB'de işçi sınıfı tarafından üretilen toplumsal artık, tamamen elit/bürokrat grubun tasarrufu altında bulunmaktadır ve işçilerin 'artık'ın üretim biçimi ve dağıtımı konusunda hiçbir kontrolleri yoktur". Kuşkusuz bu değerlendirmenin, yanıtını, bu uygulamalarda bulunanlar, önceki bölümlerde ayrıntılı olarak ortaya konan "teorik" dayanak çerçevesinde vereceklerdir. Hem Lenin, hem de Stalin. Bu uygulamalar için gerekçe çok basit: henüz komünizmin ilk aşamasında bulunmaktadır, bu aşamada eski sistemin, düzenin burjuva hukuku varlığını sürdürür, o nedenle bölüşüm süreçlerinde eşitlikçi olmak mümkün değildir.

⁵⁶ Komünist toplum tanımı için bakınız (Marx-Engels, 1989: 30-31).

57| Bakınız (Küçük, 1988: 213). Stalin'in bu süreçle ilişkin ısrarlı düşünceleri için bakınız (Stalin, 1970: 93-137, 148-160). Bu düşüncelerin "ders kitaplarına" egemen oluşu için bakınız (SSCB Ekonomi Enstitüsü Bilimler Akademisi, 1996).

Ansal (1992: 146), sosyalist emek sürecinde, işçilerin uygulamakta oldukları teknolojiye sürekli olarak, çalışma koşullarını geliştirici, zor, sıkıcı, pis ve sağlığa zararlı işleri makinalaştırıcı ve serbest zamanı arttırıcı yönde gelişmelere yaratmaya çalışacaklarını, yaşadıkları ortamı/doğayı en az kirletecek biçimde teknolojiyi dönüştürme çabası içine gireceklerini belirtmektedir. Yine, bu işçiler, üretime ve yarattıkları ürüne yabancılaşmamış oldukları için daima daha iyiyi üretmeye çalışacaklar, yarattıkları ürünü geliştirebilecekler, böylece de üretim güçleri sosyalist üretim ilişkilerini yansıtacak biçimde gelişecekler. Küçük (1991: 487, 582), "sosyalizm, sürekli olarak çalışmayı azaltmak ve çalışıldığı sürece işi oyun haline dökabilmektir" diyor. Sosyalizmin hiçbir zaman vazgeçemeyeceği ve her zaman birinci planda tutacağı amacın, çalışmayı azaltmak ve çalışılan zamanı da bir hoş zaman geçirmeye dönüştürmek olması gerektiğini belirtiyor. Ancak, hem Lenin hem de Stalin döneminde "yetiştirip geçmek" isteği ve bunun gerektirdiği "hız" ve "tempo" çalışmayı fetiş hale dönüştürürken, boş zaman yaratma da bir süreklilik içinde olamıyor. Çalışma zamanı dönemselsel açıdan farklılık gösterse de sürekli ve doğrusal bir iyileşmeyi işaret etmiyor. "Yetiştirip, geçmek" için "hızlı" sanayileşme ve "tempolu" çalışma ne yazık ki sona ermiyor. *Savaş Üzerine*'nin yazarı, Clausewitz'i (1999: 23) hiç unutmuyorlar: "Düşmanı mağlup etmediğim sürece, onun beni mağlup etmesinden korkmak zorundayım". Hem Lenin, hem de Stalin bu mağlubiyet korkusunu sürekli duyuyorlar. Hızlı sanayileşme, yüksek üretkenlik isteği, bunların gerçekleşmemesi halinde "toz olma", "yok olma" durumuyla karşı karşıya kalınacağına yönelik bütün vurgular bu büyük korkudan geliyor.

Zafere ulaşmak için, bu savaşta, iyi eğitilmiş, sürekli "tempolu" çalışan, sürekli üretken işgücüne ihtiyaç var. Böyle olunca da boş zamana ve çalışmanın hoş zamana dönüştürülmesine ihtiyaç duyulmuyor. Duyulmadığı için işçi başına çalışılan günlerde büyük ve önemli azalışlar olması bir yana, keten endüstrisi gibi sektörlerde artışlar meydana geliyor.⁵⁷ Sovyet işçilerinin bir aylık zaman kullanımına ilişkin yapılan bir çalışma boş zamana ilişkin önemli bilgiler veriyor. 1923-1924'te erkek işçiler kültür ve eğitim etkinliklerine ayda 51.3 saat, kadınlar ayda 16.9 saat ayırırken, bu oranlar 1930 yılında sırasıyla 53.7 ve 24.9'a yükseldikten sonra izleyen yıllarda düşmeye başlıyor. 1936 yılında erkeklerin kültür ve eğitim faaliyetlerine ayırdık-

ları zaman 33'e, kadınlarınkı de 9'a düşüyor (Siegelbaum, 1988: 218).

"Yetişmek ve geçmek" emek süreçlerinin sosyalist temelde kurulmasını büyük ölçüde engelleyen bir yöneliş olurken, önce sosyalist toplum sonra komünist toplum şeklindeki iki aşamalı yaklaşım, embriyonik şekilde ortaya çıkan emek süreçlerini de köreltiyor, gelişmesinin önünü tıkıyor. Bu yaklaşımın iki ağır sonucu oluyor. İlki, çalışmanın fetiş hale getirilmesi, ikincisi sosyalizme yabancı olması gereken emek değer yasasının pekiştirilmesi.⁵⁸ Her ikisi de hızlı sanayileşme sürecinin birer hastalığı olarak ortaya çıkıyor, sosyalist emek sürecine ilişkin ortaya çıkan her yeni oluşumu hızla kirletiyor. Subotniklerin ve Stahanovların da dramı burada başlıyor, burada bitiyor, özgürleşemeyen, yetkinleşemeyen bir emek sürecinin ilk başlatıcıları olarak. Bu ise, Sovyetler Birliği'nde "geçiş süreci" ile "aşamalara" netlik getirilememesinden kaynaklanmıştır. Sovyet yöneticileri ve Marksistleri sosyalist toplum, komünist toplum ayrımına, aşamalarına netlik getirmekten çok, onları daha mistik hale getirmişlerdir. 1930'lu yıllarda emek süreçleri temelde süren kavga, bir bakıma, Marx'ın *Gotha Programı'nın Eleştirisi*'ndeki düşünceleri ile Engels'in *Anti-Dühring*'deki düşüncelerinin kavgasıdır.⁵⁹■

Kaynakça

- Angotti, T. (tarihsiz), "Stalin Dönemi: Tarihin Açıklanışı", *Dünün ve Bugünün Değerleri Dünya Sorunları*, Sayı: 6/2.
- Ansal, H. (1992), "Sovyetler Birliğinde Emek Süreci", 11. Tez, 12, 142-168.
- Barensel, A. (tarihsiz), *Çağdaş Yönetim Düşüncesinin Evrimi*, Birinci Cilt, İkinci Baskı, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Brinton, M. (1990), *Bolşevikler ve İşçi Denetimi: 1917'den 1921'e Devlet ve Karşı Devrim*, Çeviren: N. Erdoğan, İstanbul: Ayrıntı.
- Carr, E. H. (1998), *Sovyet Rusya Tarihi, Bolşevik Devrimi 2 (1917-1923)*, Çeviren: Orhan Suda, İstanbul: Metis.
- Clausewitz, C. V. (1999), *Savaş Üzerine*, Çeviren: H. Fahri Çeliker, İstanbul: Özne.
- Cliff, T. (1990), *Rusya'da Devlet Kapitalizmi*, Çeviren: A. Saffet – T. Kaya, İstanbul: Metis.
- Cumhuriyet*, 11 Ocak 1936.
- Dobb, M. (1968), *1917'den Bu Yana Sovyet Ekonomisinin Gelişimi*, Çeviren: Metin Aktan, İstanbul.
- Draper, H. (1990), *Sovyet Diktatörlüğü Tartışması, Marx'tan Lenin'e*, Çeviren: Osman Akinhay, İstanbul: Belge.
- Engels, F. (1977), *Anti-Dühring*, Çeviren: Kenan Somer, Ankara: Sol.
- Farbman, M. (1931), *Piatiletika, Le Plan Russe*, Paris: Les Editions Rieder.
- Filtzer, D. (1986), *Soviet Workers and Stalinist Industrialization: The Formation of Modern Soviet Production Relations (1928-1941)*, Londra
- Hasan Ali (1936), *Sovyetlerde Stahanof Hareketi*, İstanbul: Marksizm Bibliyoteki, Aydınlık Basım Evi.
- Kollantay, A. (1991), *Rusya'da İşçi Muhalefeti*, Çeviren: Haldun Karyol-Süleyman Özçiftçi, İstanbul: Belge.

58| Daha geniş bir değerlendirme için bakınız (Küçük, 1991: 581-590).

59| Bir dergi yazısının sınırlarını zorlayan bu uzun yazıda Engels'in *Anti-Dühring*'deki düşüncelerine ne yazık ki hak ettiği ölçüde değinilmemiştir. Bunun temel nedeni ise, sosyalist emek sürecine ilişkin düşüncelerin bir başka yazı konusu olmayı hak eden kapsamlı bir tartışma alanı olmasıdır.

- Küçük, Y. (1975), *Endüstrileşme Sürecinin Temel Sorunları: Sovyet Deneyimi 1925-1940*, İstanbul: Bilim.
- Küçük, Y. (1978), *Planlama Kalkınma ve Türkiye*, İstanbul: Tekin.
- Küçük, Y. (1988), *Sovyetler Birliği'nde Sosyalizmin Kuruluşu (1925-1940)*, Ankara: Dönem.
- Küçük, Y. (1991), *Sovyetler Birliği'nde Sosyalizmin Çözülüşü*, İstanbul: Tekin.
- Lenin, V. (1968), *Oeuvres Choiesies*, Volume 2, Moscou: Editions du Progres.
- Lenin, V. (1970), *Oeuvres*, Volume 39, Moscou/Paris: Editions du Progres/Editions Sociales.
- Lenin, V. (1975), *Oeuvres Choiesies*, Volume 3, Moscou: Editions du Progres.
- Lenin, V. (1976), *Oeuvres*, Volume 20, Moscou/Paris: Editions du Progres/Editions Sociales.
- Lenin, V. (1992), *Nisan Tezleri ve Ekim Devrimi*, Çeviri: Muzaffer Erdost, Ankara: Sol.
- Lenin, V. (1996a), *Seçme Eserler*, Cilt 7, Çeviri: Süheyla Kaya, İstanbul: Inter.
- Lenin, V. (1996b), *Seçme Eserler*, Cilt 8, Çeviri: Süheyla Kaya, İstanbul: Inter.
- Lenin, V., (1997), *Seçme Eserler*, Cilt 9, Çeviri: Süheyla Kaya, İstanbul: Inter.
- Liebman, M. (1992), *Lenin Döneminde Leninizm, İktidar Yılları*, Cilt 2, Çeviren: Osman Akinhay, İstanbul: Belge.
- Luxemburg, R. (1982), *Textes (Reforme, Revolution, Social-democratie)*, Paris: Editions Sociales.
- Marx, K. - F. Engels (1989), *Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi*, Çeviren: M. Kabagil, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1993), *1844 El Yazmaları*, Çeviren: Kenan Somer, Ankara: Sol.
- Marx, K. (1999), *Alman İdeolojisi*, Çeviren: Sevim Belli, Ankara: Sol.
- Marx, K. (2000), *Yabancılaşma*, Çeviren: K. Somer, A.Kardam, S. Belli, A. Gelen, Y. Fincancı, A. Bilgi, Derleyen: Barışta Erdost, Ankara: Sol.
- Pavlevski, J. (1975), *Le Niveau de Vie en URSS (de la revolution d'octobre a 1980)*, Paris: Economica.
- Siegelbaum, L. H. (1988), *Stakhanovism and The Politics of Productivity in The USSR (1935-1941)*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Siriani, C. (1990), *İşçi Denetimi ve Sosyalist Demokrasi: Sovyet Deneyimi*, Çeviren: Kumru Başoğlu, İstanbul: Belge.
- SSCB Ekonomi Enstitüsü Bilimler Akademisi (1996), *Politik Ekonomi Ders Kitabı*, Cilt II, Çeviren: İsmail Yarkin, İstanbul: Inter.
- Stalin, J. (1977), *Son Yazılar 1950-1953*, Çeviren: H. Gaziturhan, Ankara: Sol.
- Stalin, J. (1977), *Leninizmin Sorunları*, Çeviren: Muzaffer Ardos, Ankara: Sol.
- Stalin, J. (1992a), *Eserler*, Cilt 12, Çeviren: Süheyla Kaya, İstanbul: Inter.
- Stalin, J. (1992b), *Eserler*, Cilt 13, Çeviren: Saliha N. Kaya, İstanbul: Inter.
- Stalin, J. (1993), *Eserler*, Cilt 14, Çeviren: Süheyla Kaya, İnter Yayınları, İstanbul.
- Straus, K. M. (1997), *Factory and Community in Stalin's Russia*, Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Tolstoy, L. (1996), *Anna Karenina*, Cilt 2, Çeviren: Hasan Ali Ediz, İstanbul: Cem.
- Troçki, L. (1992), *Geçiş Programı, IV. Enternasyonal'in Kuruluş Belgesi*, Çeviren: Zeynep Gök, İstanbul: Kardelen.

Türkiye İşçi Sınıfına Bakarken...

Mahmut Üstün

Giriş

İşçi sınıfının oluşum süreci her coğrafyada kendine has özellikler gösterir; coğrafyadan coğrafyaya, zamandan zamana değişen “özel koşullar”ın, bu sürecin hızı, biçimi ve genel seyri üzerinde küçümsenemez etkileri söz konusudur. Bu oluşum hangi sosyal ve siyasal koşullarda gerçekleşmiştir? Bu süreçte işçi sınıfının devletle ve başka sınıflarla ve bu sınıfların partileriyle ilişki biçimi nedir? Ülkede kapitalist birikim hangi koşullarda ve biçimlerde gerçekleşmiştir? İşçi sınıfı gelişmesini kapitalizmin nispeten istikrarlı bir döneminde mi, yoksa kriz koşullarında mı sürdürmektedir? Sosyal demokrat ve sosyalist hareketin bu süreçteki konumu, gücü ve rolü nedir? İşte bu ve benzeri farklı koşullar, tek tek ülkelerde ve dönemlerde sınıf mücadelesinin, sınıf örgütlenmesinin ve sınıf bilincinin, dolayısıyla işçi sınıfının “kendisi için sınıf” haline gelişinin üzerinde önemli etkilerde bulunur.

Bu yazı Türkiye işçi sınıfı üzerine gözlemlerde bulunmayı ve Türkiye işçi hareketinin oluşum sürecini “özgül yanları” öne çıkararak ortaya koymayı amaçlıyor. Türkiye işçi sınıfının gelişim sürecindeki bazı “zaaf”ların tarihsel ve sosyal kaynakları gösterilmeye çalışıldığı gibi, aynı zamanda ve çok daha önemli olarak bütün bu zaafılara karşın Türkiye işçi sınıfının kısa sayılabilecek bir süre içinde eylem ve örgütlenme alanında hiç de küçümsenemeyecek atılımlar gerçekleştirdiğinin altı çizilmeye çalışılıyor.

1- Osmanlı İşçi Hareketinin Bazı Önemli Özellikleri

Osmanlı işçi hareketi doğal olarak ekonomik ve sosyal içeriği daha ağırlıklı olan bir talepler zemini üzerinden gelişti. Bununla birlikte en erken dönemlerinde bile, Osmanlı işçi hareketinde politik niteliğe sahip taleplerin de ileri sürülebildiği görülmektedir. Gerek örgütlenme ve grev hakkının elde edilmesi için verilen mücadele, gerek Abdülhamid istibdadına karşı alınan açık tutum, gerekse Kurtuluş Savaşı öncesi ve sırasında esen antiemperyalist rüzgarın işçi sınıfı içinde de yansısını bulması, bu dönem işçi hareketinin politik bir niteliğe sahip olmasını koşullayan önemli faktörlerdir. Ayrıca bu alanda yapılan pek çok araştırmada bize aktarılan ortak bilgiler, sosyalist parti ve çevrelerin, bu dönem işçi hareketi üzerinde başlangıçtan itibaren belirleyici bir ağırlığa sahip olduğunu da ortaya koymaktadır. Nitekim bu süreçte kurulmuş bulunan bir dizi işçi örgütünün isminde “sosyalist”, “enternasyonalist” vb. sıfatların bulunması da bu etkinin önemli bir kanıtı sayılabilir. Bu örgütlerin, yasaklar nedeniyle 1908’e kadar büyük çoğunlukla gizli olarak kurulduğu ve yasadışı bir çerçevede faaliyet yürüttüğü de düşünülecek olursa, 1908 öncesi işçi hareketinin siyasi iktidardan bağımsızlık derecesinin ve politik niteliğinin gelişkinliği konusunda bir yargıda bulunmak kolaylaşacaktır (Yazıcı, 1996: 92 ve 96).

Bazı kaynakların ortaya koyduğu sınırlı bilgilere göre bu dönem işçi hareketinde bir takım taban örgütlenmesi deneyimlerine de rastlanmaktadır (Akkaya, 2002; Gülmez, 1986; Güzel, 1993 ve Karakışla, 1998). Bu alandaki verilerin sınırlılığına karşın, işçi hareketinin gelişme diyalektiğinden kalkılarak, özellikle daha henüz kurumsallığı gelişkin dernek, sendika gibi örgütlenmelerin oluşmamış ya da etkisini geliştirememiş olduğu bu ilk dönemlerde, bu türden taban örgütlerinin kurulduğunu ve etkili olabildiğini varsaymak yanılma payı düşük bir iddia olarak kabul edilebilir. Fakat bu alanda hareketin geneli için kesin yargılarda bulunmayı sağlayabilecek bir veri birikiminin henüz sağlanamadığı da aşıkardır. Eldeki sınırlı veriler bize hareketin daha sonraki dönemlerinde de bu türden örgütlenmelerin yer yer ortaya çıktığını fakat bu örgütlenmelerin hareketi yönlendiren temel örgütlenme biçimlerine dönüşemediğini göstermektedir.

Osmanlı işçi hareketinin eylem ve örgütlenme düzeyi ile il-

gili olarak belirtilmesi önem taşıyan bir başka husus da, ilk dönemin makine kırıcılığı, sabotaj türü eylemlilikleri dışta bırakılacak olursa, eylemlerin ağırlıkla grev biçimini taşıdığı ve bu eylemlerde temel bir çizgi olarak da barışçıl yöntemlerin kullanıldığıdır (Karakışla, 1998: 27 ve 52).

2- Türkiye İşçi Sınıfına Osmanlı İşçi Hareketinin Mirası Ancak Sınırlı ve Çarpık Biçimde Taşınablmıştır

Cumhuriyet öncesinde işçi sınıfının sahip olduğu bu birikim, cumhuriyet sonrası işçi hareketi açısından küçümsenmeyecek bir olumluluk sayılabilirdi. Ne var ki böyle olmadı. Bu birikim Cumhuriyet sonrası işçi hareketine ancak sınırlı ölçüde ve hayli çarpık bir biçimde devredilebildi. Bunun niçin böyle olduğunu anlayabilmek içinse önce Osmanlı işçi sınıfının bir önemli özelliğine ve sonra da cumhuriyetin ilk yıllarında işçi sınıfının yeniden biçimlenme sürecine bakmak gerekecektir.

Osmanlı'da işçi sınıfının gelişiminin kendine has son derece önemli bir özelliği vardır. Osmanlı'nın kapitalistleşme sürecinde azınlıklar özel bir role sahiptir. Sermaye sınıfı ağırlıkla gayrimüslim komprador burjuvaziden oluşmuştur, yerli özel sermaye son derece cılızdır. Osmanlı'da "işveren" denilince yabancı sermaye, gayrimüslim sermaye, devlet ve en sonra da Müslüman-Türk sermaye akla gelmektedir. Nitekim 1914 itibarıyla yatırılan toplam sermayenin % 50'si Rum, %20'si Ermeni, %10'u yabancı uyruklu, % 5'i Yahudi ve %15'i ise Müslüman – Türk kökenlidir (Yerasimos, 1980: 500). Bu özgülük yalnızca sermaye sınıfına da has değildir. İşçi sınıfı da çok renkli etnik bir mozaik oluşturmaktadır. Rum, Yahudi, Ermeni ve yabancı uyruklu işçiler genel olarak işçi sınıfı içinde, özel olarak da vasıflı işçiler ve sanayi işçileri arasında büyük bir ağırlığa sahiptir. 1915 sanayi sayımı sonuçlarına göre, sermayenin ve emeğin yalnızca %15'i Türk'tü. Emeğin %60'ı Rum, %15'i Ermeni ve %10'u Yahudi idi (Koç, 1992: 74). İşçi sınıfının gayrimüslim unsurları aynı zamanda büyük bir çoğunlukla Osmanlı işçi sınıfının öncü gücünü oluşturmaktaydı. Selanik İşçi Federasyonu, Bulgaristan'da kurulan Sosyalist İşçi Birliği, Osmanlı işçi hareketinde önemli bir yeri olan Anadolu Demiryolu İşçileri Derneği gibi oluşumların yönetici ve aktif üyelerinin pek çoğunu bu gayrimüslim işçiler oluşturmaktaydı (Sencer, 1969: 106 ve Quataert, 1987: 149).

İşçi sınıfının mücadele deneyiminin köklülüğüne, politik işçi hareketinin gücü ve izlediği doğru çizgiye bağlı olarak bu etnik çeşitlilik bir avantaja da dönüşebilirdi. Ama böyle olmadı. Etnik farklılıklar sınıf mücadelesini bölen, sınıf bilincini zedeleyen bir faktör olarak rol oynadı (Koç, 1992: 77; Tuncay ve Zürcher, 2000). Esen güçlü milliyetçilik rüzgarları işçi sınıfı içinde bu olumsuz süreci besledi. Tüm bunların bir sonucu olarak, bu süreçte işçi hareketi milliyet temelinde bir bölünme yaşadı ve işçi sınıfının çeşitli milliyetlere mensup kesimleri ağırlıkla -tek bir sınıf bayrağı altında değil- değişik ulusal bayraklar altında toplandı. Sermaye sınıfının büyük çoğunlukla gayrimüslim kökenli olması, işçiler arasında etnik kökene bağlı ayrımcılık yapılması, Türk kökenli sermayenin yabancı sermayeye ait kuruluşlardaki işçi eylemlerini çeşitli yollardan desteklemeleri vb. de işçi mücadelesindeki ulusal rengi koyulaştıran faktörlerdir (Koç, 1992: 74).

Osmanlı işçi sınıfının bu etnik parçalanması sınıf deneyimi açısından son derece olumsuz bir rol oynadı. İşçi sınıfının vasıflı ve daha fazla proleterleşmiş gayrimüslim kökenli kesimleri ya bu ulusal kavga sırasında fiziken yok edildi ya da savaştan sonra ülkeyi terk etti, terk etmek zorunda kaldı. Bu durum Cumhuriyet dönemi işçi hareketine geçmiş mirasın güçlü bir biçimde taşınmasını engelledi. Cumhuriyete kalan sınırlı miras ise, sınıfın ağırlıkla vasıfsız kesimini oluşturan, proleterleşme düzeyi ve sınıf bilinci geri kesimleri eliyle taşınabildi (Koç, 1992: 77,78). Bu kesimler üzerinde milliyetçi ideolojinin etkilerinin güçlü olduğu da düşünülürse bunun niçin sınırlı ve çarpık bir miras olduğu daha iyi anlaşılır.

3- Türkiye İşçi Sınıfının Devrim Deneyimi Eksiktir

Osmanlı'nın Almanya'nın müttefiki olarak girdiği Birinci Emperyalist Savaş'ta işçilerin büyük bir kısmı orduda görev alıp Osmanlı'nın düşmanlarına karşı savaştılar. Savaş yıllarında pek önemli bir işçi hareketi olmadı. Osmanlı'nın savaştan yenik çıkmasının ardından başlayan mütareke döneminde varolan sosyalist siyasi oluşumlar işçi sınıfı içinde daha etkili olmaya başladılar (Sülker, 1987: 23 ve 25). Kurtuluş Savaşı yıllarında özellikle de Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'nın (TIÇSF) çalışmaları sonucunda iki önemli işçi örgütü, Türkiye İşçi Derneği ve Uluslararası İşçiler Birliği kuruldu (Yazgan,

1982: 67). Bu nedenle bu dönemdeki işçi hareketliliği içinde hem yeniden canlanma hem de siyasallaşma belirtilerini daha net görmek olasıdır. Güzel'in belirttiğine göre, 1919-1922 yıllarında, yüzde 30'u İstanbul'da olmak üzere 19 grev gerçekleştirilmiştir (1993: 101,109). İzmir, Zonguldak, Eskişehir, Edirne, Konya, Bursa ve Adana gibi illerde de grevlere rastlanmaktadır (Güzel, 1993: 101,109). Grevlerin açık bir antiemperyalist karakter taşıdıkları ve yarısından çoğunun yabancı sermayeye ait kuruluşlarda gerçekleştirildikleri görülmektedir (Karakışla, 1998: 38). Grevlerin çoğunluğu ulaştırma sektöründe, özellikle de yabancı sermayenin elindeki demiryolu işletmelerinde örgütlenmiştir (Karakışla, 1998: 38). 1921 ve 1922'de İstanbul'da gerçekleştirilen iki ayrı 1 Mayıs kutlaması da bu dönemde faaliyet gösteren Türkiye Sosyalist Fırkası (TSF) ve TİÇSF'nin etkinliğiyle oldukça kitlesel protesto gösterilerine dönüşmüştür (Seren, 1977: 393 ve 412, Toprak, 1987: 36).

Tüm bu çabalara karşın Türkiye işçi sınıfının Kurtuluş Savaşı sürecinde aktif ve belirleyici bir rol oynayabildiğini söyleyebilmek olası değildir. Her şeyden önce bu yıllarda işçi sınıfı nicel ve nitel açıdan zayıf bir konumdaydı. Hem sınırlı sayıda işçi vardı, hem de işçileşme süreci yeniydi. Tüm bunlara yukarıda belirttiğimiz iç bölünme, vasıfsızlık, yabancı sermayenin olumsuz etkisi gibi faktörler eklendiğinde, işçi sınıfının Ulusal Kurtuluş Savaşı'nda bir sınıf olarak devrime katılmak ve bir devrim tecrübesi kazanmak açısından önemli bir birikim elde edemediği sonucuna ulaşmak mümkündür. Ayrıca Osmanlı döneminin işçi yoğunluklu bir kısım kentlerinin ulusal sınırlar dışında kalması ve zaten Türkiye'deki ulusal kurtuluş mücadelesinin de esas olarak işçi sınıfının yoğunlukta olduğu kentlerin dışında gelişmesi, bu rolün daha da sınırlı noktada kalmasına yol açan bir diğer önemli faktördü. Bu durum, Avrupa işçi sınıfının burjuva devrimleri döneminde bir sınıf olarak elde ettiği deneyimden Türkiye işçi sınıfının yoksun kalması anlamına gelir. Avrupa işçi sınıfı, yalnızca burjuva devrimin mirasına değil, peşi sıra, burjuvaziye karşı yürütülen bir dizi proleter devrimci mücadele tecrübesine sahip olmuştur. Burjuva devriminden 1840'lı yıllara kadar Avrupa, bir çok devrim ile sarsılmış, işçi sınıfı tüm bu mücadelelerin içinde ve hatta yer yer önünde yer almıştır (Işıklı, 1987: 20, 25). Türkiye işçi sınıfının tarihi bu açıdan yalnızca Avrupa'nın değil, pek çok "üçüncü dünya" ülkesinin işçi sınıfları tarihi ile de farklılık ta-

şmaktadır. Örneğin Afrika ve Latin Amerika ülkelerinin pek çoğunda sömürgecilik karşıtı ulusal kurtuluş savaşlarında işçi sınıfının ve sendikaların özel bir yeri olmuştur. Bu ülkelerdeki işçi sınıfları da zayıftı ama ulusal mücadelede motor rolü oynayan kentlerde yoğunlaşmış bulunmaktaydı (Oran, 1997: 102, 108). Açık bir yabancı sermaye tahakkümünün varlığı bu ülkelerdeki yerli burjuvazinin hayli güçsüz olması sonucunu doğurduğu için ulusal kurtuluş savaşları zorunlu olarak işçi sınıfı, yerli sermaye ve aydın ittifakına dayalı olarak yürütüldü. Çok daha ilginç Kenya'da Tom Mboya, Gine'de S'ekou Toure ve Nijer'de Djubi Bakary gibi sendika önderleri aynı zamanda ulusal kurtuluş hareketlerinin önderliğini de yaptılar (Oran, 1997: 102, 108). Latin Amerika'da pek çok ülkede sendikalar ulusal kurtuluş ittifakının aktif bir ortağı olarak özel bir rol oynadılar (Üstün, 2000: 180). Bu durumun oluşmasında bu ülkelerin uzun bir sömürgecilik deneyimi yaşamalarının, ulusal kurtuluş hareketlerinde işçi yoğunluklu kent merkezlerinin özel bir role sahip olmasının ve SSCB'nin bu ülkelerdeki ulusal kurtuluş hareketlerine önemli bir destek sunmasının belirleyici etkileri olmuştur. Kısacası Türkiye işçi sınıfı kendi tarihi gelişimi içinde bu tür bir deneyim yaşama olanağından yoksun kalmıştır. Bir devrim deneyimini aktif olarak yaşamamak, onun tecrübelerini bir sınıf olarak biriktirememek, çok önemli bir tecrübe ve birikim eksikliği sonucunu doğurmuştur Türkiye işçi sınıfı için.

4- Cumhuriyet Döneminin Başlangıcında İşçi Sınıfı Adeta Yeniden Yapılandırılmıştır

Cumhuriyetin ilanıyla beraber Kemalist iktidar savaşın yıkımı üzerinde yeni bir temel oluşturmak sorunu ile yüz yüzedir. Sermaye birikiminin cıvıllığı, kırlarda mülksüzleşme düzeyinin geriliği ve tüm bunlara bağlı olarak işgücü – özellikle de vasıflı işgücü – azlığı bu görevin önündeki en temel engeller durumundaydı (Koç, 1992: 276). Kurtuluş Savaşının sonunda ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye büyük bir işgücü açığı ile karşı karşıya kalmıştı. Savaşta ölen genç nüfusun çoğu, doğal olarak ülkenin en temel işgücü kaynağını da oluşturmaktaydı. Yine işgücünün, özellikle de vasıflı işgücünün en temel kaynaklarından biri olan gayrimüslim nüfus ya bu kargaşa içinde hayatından olmuş ya da yığınlar halinde göçe zorlanmıştı.

Savaşın getirdiği ekonomik yıkım ve insan gücü kaybı kırsal bölgeleri de büyük ölçüde etkilediği için önemli bir işgücü kaynağı olabilecek bu alandan da gerekli işgücünü sağlamak oldukça zordu (Akkaya, 2000: 144, 145). Ayrıca Cumhuriyetin başlangıç yıllarında tarım kesiminde ancak ekilebilir alanların yüzde 20'sinin kullanılıyor olması, tarımdan sanayiye işgücü aktarımını güçleştiren bir başka önemli faktördü (Makal, 2002: 4). Genç Cumhuriyet rejiminin yöneticileri işgücü kaynağı sorununa çözüm getirebilmek için hem kısmi çalışma yöntemlerini yoğun biçimde uyguladılar hem de vasıflı işgücünün üretimden kaçışını ve esnaflaşmasını önleyecek ve kente yerleşip bir fabrikada çalışmayı kırsal nüfus açısından cazip kılacak bir dizi maddi özendiriciye başvurdular. 1926 yılında kabul edilen 788 sayılı Memurin Yasası kapsamında olanlara 1940'lı yıllara kadar önemli maddi haklar sağlandı. Bu kesimlerin hastalık, analık, iş kazası, meslek hastalığı, malullük ve ölüm halinde korunmaları daha o günlerden önemli ölçüde güvence altına alındı (Koç, 1992: 276). Kamu İktisadi Teşebbüslerinde çalışan vasıflı işçi, usta ve ustabaşılar da benzer haklardan yararlandırıldı. Ayrıca 1936 tarihli İş Kanunu ile sürekli işçiliği sağlamaya özel bir önem verilmiş, İktisadi Devlet Teşekkülleri'nde ücretlerden, sağlık ve sosyal güvenliğe, izin ve tatillerden, eğitim ve kültüre, iskandan beslenmeye kadar geniş bir yelpaze içinde görece iyi olanaklar sağlanmıştı (Makal, 2002: 12). Gelişmeler sonucunda devlete ait tüm sanayi kuruluşlarında çalışanların sayısı 1938'de 70.445'e, 1948 yılında 146.902'ye yükseldi. Sadece bu on yıllık sürede sanayideki işgücü artışı yüzde 109 seviyesine ulaşmıştı (Makal, 2002: 3). Cumhuriyetin ilk yıllarındaki işçi sınıfı kompozisyonu maddi özendiriciler sayesinde sürekli işçiliği tercih edenlerle, yılın küçük bir bölümünde işçilik yaparak geri kalan bölümünde köyündeki tarlasını işlemekle meşgul olan yarı işçi-yarı köylü bir kitleden oluşmaktaydı. Böylece Cumhuriyetle birlikte adeta yeni bir işçi sınıfı yaratılmış oluyordu.

5- Türkiye İşçi Sınıfının Üyeleri

Mülksüzleşme Sürecini Ağırlıkla

Fabrikanın İçinde Tamamlamışlardır

Türkiye işçi sınıfının dünü ve bugününü anlamak açısından özellikle belirtilmesi gereken bir başka etmen de, sınıfın mülksüzleşme ve proleterleşme düzeyi ve bunun süreç içinde geçir-

diği evrimdir. Her şeyden önce altı çizilmesi gereken husus şudur: Türkiye işçi sınıfı mülksüzleşerek fabrikaya dolmuş bir kitleden değil, fabrikanın içinde iken zamanla mülksüzleşmiş bir kitleden doğmuştur.

Daha önce belirttiğimiz gibi, Cumhuriyetin başlangıç dönemlerinde mülksüzleşme düzeyi geri olduğu için işçilik özendirilerek teşvik edilmiştir. Bu dönemde işgücü açığı çeşitli kaynaklardan karşılanmıştı: Az topraklı yoksul köylüler, şehirlerde zor koşullarda yaşayan esnaf ve zanaatkarlar ile daha önce de işçilik yapmış olanlar, işçi ailelerden gelenler... Bunların arasında en önemli işgücü kaynağı az topraklı yoksul köylülerdir. Bu kesimden sınıf saflarına katılanların ortak özelliği ise, henüz tümüyle mülksüzleşme sürecini yaşamamış olmalarıdır. Çoğunun toprakları ve oradan elde ettikleri küçümsenemeyecek gelirleri vardı (Güzel, 1993: 191-198; Makal, 2002: 2-4). İşçi sınıfının Cumhuriyetin ilk yıllarındaki yapısını anlamak açısından bir üçüncü kaynaktan, yani doğrudan “işçi kaynağı”ndan sınıf saflarına katılanların ağırlığı hakkında bilgi sahibi olmak önemlidir. Bu dönemde İstanbul, İzmir, Bursa gibi geleneksel sanayi kentlerinde ve dokuma, tütüncülük, madencilik gibi geleneksel iş kollarında son derece sınırlı sayıda ikinci kuşak işçi bulunduğunu söylenebilir. Bunun yanı sıra, bir ikinci kuşak işçi kaynağı da Cumhuriyet sonrasındaki mübadele sonucunda Anadolu’ya gelen göçmenlerdir (Güzel, 1993: 191-198). Bu işçilerin, Osmanlı döneminde sanayileşmenin ve buna bağlı olarak işçi hareketi ve örgütlenmesinin yüksek olduğu bölgelerden gelmeleri ve nispeten daha eğitilmiş olmaları, işçi hareketi açısından sınırlı da olsa olumlu bir etkiye bulunmuştur. Nitekim bu işçilerden sendikal mücadeleye ve sosyalizme eğilim duyan önemli bir güç çıkmıştır (Tuncay ve Zürcher, 2000: 255). Sonuç olarak Cumhuriyet döneminin ilk kuşak işçilerine ağırlıklı damgasını vuran özellik, yarı işçi/yarı köylü bir karakter taşımaları ve henüz tümüyle mülksüzleşmemiş olmalarıdır (Gülmez, 1993: 193 ve 196).

Avrupa işçi sınıfının tarihi ile karşılaştırıldığında, Türkiye işçi sınıfının gelişiminde bu alanda da önemli bir farklılık olduğu görülmektedir. Avrupa’da işçi sınıfı zorla mülksüzleştirilmiş bir kır kökenli kitleyi de içeriyordu. Kitlesele ölçüde mülksüzleştirilmenin yarattığı tepki ve nefret, işçi sınıfının saflarının kır kökenli ama politizasyona yatkın bir kitleyle genişlemesi anlamına gelmekteydi. Nitekim ilk oluşum döneminde işçi sı-

nıfı içinde anarşist, anarko-sendikalist vb. radikal akımların ciddi bir güç bulmasını pek çok araştırmacı bu nedene dayalı olarak açıklamaktadırlar. Türkiye’de buna benzer bir süreç ancak 1950’li ve daha çok 1960’lı yıllarda başladı, 1970 ve özellikle 1980’li yıllarda ise yoğunlaştı. Ne var ki 1960’lı yıllarda mülksüzleşerek fabrikalara dolmuş kitle açısından bu süreç, fabrika içine bir radikalizasyon taşıma biçimine dönüşmedi. Zira bu hem cebri değil ekonomik bir mülksüzleştirmeydi hem de bir genişleme dönemiyle ve ithal ikameci birikim modelinin uygulandığı bir konjonktürle üst üste düşmekteydi. Dolayısıyla bu süreçte mülksüzleşmiş kitle için fabrikaya girmek, Avrupa’daki gibi fabrikada son derece kötü ücret ve koşullarda, çok uzun süreler ve açık bir baskı altında çalışmak anlamına da gelmiyordu. Tersine, fabrikaya girebilmek iyice yoksullaşmış bu kitle için azımsanmayacak düzeyde ve istikrarlı bir gelir elde etmek demektir. Bu yüzden 1960’lı ve 1970’li yıllarda mülksüzleşerek şehre dolan ama işsiz kalan kitleler önemli bir radikalleşme süreci içerisindeyken, fabrikalara girebilenler istikrarlı ve nispeten iyi sayılabilecek bir gelir elde etmenin sevinci ile işini kaybetme korkusunu birlikte yaşıyorlardı. Bu kitlenin Avrupa örneğinde olduğu gibi sınıfa belli bir radikalizasyon taşımak bir yana, tersine, ilk dönemler itibarıyla sınıf hareketini geriye çekici bir etkide bulunduğu bile söylenebilir.

6. Türkiye İşçi Sınıfı Tarih Sahnesine Geç Çıkmış Genç Bir Sınıftır

Altı özellikle çizilmesi gereken konulardan birisi de, Türkiye işçi sınıfının nicel varlık, stratejik sektörlerde yoğunlaşma, mülksüzleşme, sınıf mücadelesinin yaygınlık kazanması ve örgütlenme gibi temel kriterler açısından 1960’lı yıllarda şekillenmesini tamamlayan oldukça “genç” bir sınıf olması gerçeğidir.

1950- 60 dönemi, kapitalist gelişmeye paralel olarak, işçi sınıfının nicel varlığıyla daha da hissedilir bir güç haline gelmeye başladığı yıllardır. 1960 yılında ücret ve maaşlıların faal nüfus içindeki oranı geçmiş yıllara göre daha da artmış durumdaydı. Ücretlilerin sayısı 1960’ta faal nüfusun yüzde 13’ü iken bu oran 1970 yılında yüzde 23’e ulaşmıştı (Tokal, 1997: 80). 1970 yılına gelindiğinde 10’dan fazla işçi çalıştıran 4.566 işyerinde çalışan işçiler toplam istihdamın yüzde 32’sini oluşturmaktaydı (Kantar, tarihsiz: 103). 1960 yılında işletme başına düşen işçi sayısı kamuda 584 ve özel sektörde 32 iken, 1970 yılın-

da bu rakamlar sırasıyla 744 ve 70 düzeyine ulaşmıştır (Tokal, 1997: 79). Bu tablo açık biçimde işaret etmektedir ki, 1960-70 yılları arasında yüzden daha fazla işçi çalıştıran işletme sayısında belirgin bir artış olduğu gibi, Çin ve daha fazla işçi çalıştıran işletme sayısı da küçümsenmeyecek boyutlara ulaşmıştır. Büyük sanayi ise daha çok İstanbul'dadır. İşçi sınıfı özellikle İstanbul, İzmir, Ankara, Zonguldak ve Bursa gibi geleneksel sanayi şehirlerinde toplanmıştır.

1960'lı yıllarda işçi sınıfı içerisinde, sayıları henüz az olmakla birlikte, büyük işletmelerde çalışan ikinci kuşak işçilerden meydana gelen bir proleter çekirdek oluşmuştu. İşçi sınıfının saflarının kalabalıklaşması, geniş bir yeni işçi kuşağının endüstriyel üretime katılması, sınıfın saflarının köylüler, kır ve şehrin yarı-proleter unsurlarıyla doldurulması anlamına gelmekteydi. Bu yeni ücretliler arasında tümüyle mülksüzleşmiş unsurların yanı sıra, kentteki yaşamın çekiciliğine bağlı olarak kırdan henüz tam olarak mülksüzleşmeden kentlere akın etmiş küçümsenmeyecek sayıda işçi adayı da mevcuttu. Bunların büyük çoğunluğunun hâlâ kırdaki küçük toprakları ile ilişkileri devam ediyordu (Snurov ve Rosaliyev, 1976: 206). Bu işçiler yılda üç ya da daha fazla ay için tarlada çalışmak üzere kırlara geri dönerlerdi. Bu türden yarı-köylü işçilerin ağırlıkla çalıştığı işkolları ise inşaat, tütün, gıda ve çeşitli türden madenlerdi. Zonguldak'ta bugün dahi süregelen *münavebe* sistemi bu tip bir işçileşmenin canlı örneğidir. Yukarıdaki iş kollarının o dönem işçi sınıfının istihdamında ağırlıklı bir yer teşkil ettiği de düşünülecek olursa, bu tip yarı-köylü özelliğe sahip unsurların işçi sınıfının küçümsenmeyecek bir bölümünü oluşturdukları söylenebilir. Bu dönem şehirde çalışan işçilerin %40'ı genellikle yılın küçük bir döneminde işçilik yapmaktadır (Snurov ve Rosaliyev, 1976: 206).

1960'lı yıllar işçi sınıfı açısından sendikal örgütlenmenin yaygınlaştığı ve dönem sonuna doğru DİSK'in kuruluşuyla klasik devlet sendikacılığından kopuşun yaşandığı yıllar olmuştur. Bu konuda kesin rakamlar bulunmamakla birlikte 1960 tarihinde 280 bin civarında olan sendikalı işçi sayısının 1970 yılına gelindiğinde 4-5 kat artış gösterdiğini söylemek yanıltıcı bir bilgi olmayacaktır (Tokal, 1997: 109; Kanar, tarihsiz:103; Güzel, 1983: 1868). Bu dönem içerisinde işçi eylemlerinde büyük bir artış olduğu da gözlenmektedir. Dönem boyunca 600 civarında işçi eylemi gerçekleştirilmiştir (Akkaya, 2002: 65-70). Greve çıkan işçi sayısı dönem boyunca 120 bin civarına ulaşmış ve

1963'te 19.719 olan grevde kaybedilen işgünü sayısı 1969'da 357.799 olmuştur (Yazgan, 1982: 102). Dönem sonuna doğru bu eylemlerde çatışmacı özelliklerin daha belirgin bir hale gelmeye başladığı ve direniş, işgal gibi yöntemlere daha sık başvurulmaya başlandığı görülmektedir (Akkaya, 2002: 65-70). İşçi sınıfı bu mücadele içerisinde nasıl bir güce sahip olduğunu görebilmiş, kendi gücünün farkına varmaya başlamıştır. Mücadele pratiği işçi sınıfına hem kendisi hem de diğer sınıflar ve devlet hakkında küçümsenmeyecek bir eğitim sağlamıştır. İşçi sınıfı içinde ayrı bir sınıf olma bilinci ilk kez bu dönemde derinleşmiş ve kitlesel bir bilinç durumuna dönüşmeye başlamıştır.

7- Siyasal İktidarlar Tarafından

“Devlet Sendikacılığı”

Aracılığıyla Daha En Baştan

İşçilerin Bağımsız Örgütlenme

Eğilimlerine Set Çekilmeye Çalışılmıştır

İşçi sınıfının oluşum süreci ve gelişim özellikleri hakkında altı çizilmesi gereken bir başka nokta da, Türkiye burjuvazisinin sınıfa yönelik izlediği politikalaradır. Zira Türkiye burjuvazisinin, bu alanda başlangıçtan itibaren uluslararası burjuvazinin deneyimlerini gözeterek “sınıf bilinçli” bir yaklaşımı vardır. Emek sürecine ilişkin olarak gündeme getirilen politikalar, Kemalist iktidarın kapitalist cumhuriyetin ilk günlerinde bile sınıf mücadelesinin anlamı, işçi sınıfının gücü konusunda yeterli bir deneyime sahip olduğunu göstermektedir. Cumhuriyetin ilk yönetici kuşağı 1908'de başlayan ve giderek de eylem ve örgütlenme alanında politik bir hüviyet kazanmaya başlayan işçi eylemlerinin yakın tanığı olmuşlardır. Onları bu konuda “aydınlatan” yalnızca Osmanlı'nın çöküş yıllarında iyice yaygınlık kazanan işçi eylemleri değildir. Aynı zamanda, 1917'de gerçekleşen ve bütün dünyayı olduğu gibi Türkiye'yi de yakından etkileyip sarsan Bolşevik Devriminin canlı hatırası da en az bunun kadar önemli bir etkidir. Kuşkusuz buna o dönem kıta Avrupa'sını baştan başa sarmış bulunan işçi ayaklanmalarının etkisini de eklemek gerekir. Bir de Osmanlı Devleti'nin en geleneksel yönetsel alışkanlıklarından, reflekslerinden birinin her türlü merkezkaç gelişmeden korkması ve bu eğilimleri en baştan ezmeye, bu olanaklı değilse denetim altına almaya çalışması olduğu da unutulmamalıdır. Cumhuriyeti kuran kadroların önemli bölümünün eski devlet yapısı içinden geldiği de anım-

sanacak olursa, bu geleneğin de işçi hareketine karşı alınan tavırda önemli bir etkisi olduğu söylenebilir.

Bilindiği gibi uluslararası işçi hareketinin gelişim sürecinde sendikalar, sınıf mücadelesinin doğrudan ürünü olarak ortaya çıktı. Bu gelişim sürecinin bir sonucu olarak radikal ve sosyalist hareketlerle yakın bağları oldu. Çeşitli değişiklikler yaşanmakla birlikte, sendikalar çok uzun bir süre boyunca bağımsız mücadele örgütleri olma özelliklerini korudular. Gelişmiş kapitalist ülkelerde bu durum ancak İkinci Savaş ertesinde kesin bir biçimde değişti ve bu yıllardan sonra sendikalar içinde sermayenin güdümü ve yönlendirmesi daha belirleyici hale geldi (Işıklı, 1995). Oysa Avrupa'daki bu gelişimden farklı olarak Kemalist iktidar, İstanbul Umum Amele Birliği gibi daha baştan kendi güdümünde çeşitli "işçi örgütleri" oluşturmuş, işçileri buralarda örgütlenmeye zorlamış, bu yolla da işçi sınıfını denetim altına almaya çalışmıştır (Gülmez, 1983: 381 ve 389). İşçi sınıfının Cumhuriyetin başlangıç dönemindeki milliyetçi eğilimlerini bu açıdan bir imkâna dönüştüren Kemalist iktidar, bu işçi örgütlerini sınıf içinde Kemalist ideolojinin eğitiminin yapıldığı üslere dönüştürebilmiştir. Kemalist iktidar aynı bilinçle kendi denetimi dışında hiçbir işçi örgütlenmesine izin vermemiş, bu örgütleri çeşitli yöntemlerle ezmeye, yok etmeye çalışmıştır (Güzel, 1993: 161).

Türkiye işçi sınıfı tarihinde Cumhuriyet öncesi dönemde de, örneğin 1908 öncesinde ve sonrasında ya da 1914-21 eylemlilikleri sürecinde bağımsız işçi örgütlerine rastlamak mümkündür. Cumhuriyetten sonra ise 1924 yılında kurulan Amale Teali Cemiyeti'ni bu türden bağımsız işçi örgütlenmelerinin ilk örnekleri arasında saymak olanaklıdır. 1940'lı yıllarda ise -TSEKP (Türkiye Sosyalist Emekçi Köylü Partisi) ve TSP'nin (Türkiye Sosyalist Partisi) siyasal çalışmalarının da etkisiyle- devletten bağımsız bir dizi yerel sendika kurulmuştu. Siyasal iktidar bu gelişmeleri işçi hareketinin bağımsızlaşma eğilimleri hakkında önemli bir sinyal olarak değerlendirdi ve bu gelişmenin önünü kesmek için bu iki partiyi ve onların çalışmalarının bir ürünü olarak kurulan bu yerel sendikaları kapattı. Ardından ise 1947 tarihinde bir sendikalar yasası çıkardı (Güzel, 1982: 290-295). Bu sendikalar yasasının çıkarılmasını etkileyen bir dizi iç ve dış etmenden söz edilebilir. Ama siyasal iktidarın bu sendikalar yasasını çıkarmakla temel olarak hedeflediği şey, işçi hareketinin bağımsızlaşma dinamiğinin önüne geçmektir. Sendikalar yasasında yer alan grev ve siyaset yasağı

bu amaçla doğrudan bağlantılıydı. Yasanın çıkarılışının hemen ardından CHP ve 1949’lu yıllara doğru da Demokrat Parti (DP), kendi uyduları olan çeşitli işçi örgütleri oluşturdular. CHP güdümündeki İstanbul İşçi Sendikaları Birliği’nin karşısına 5 Mart 1950’de DP çizgisinde bir başka işçi örgütü, Hür İşçi Sendikaları Birliği kuruldu. Doğal olarak (!) her iki örgüt de faaliyetlerini büyük ölçüde “siyaset yasağı”ndan muaf olarak yürüttüler. Daha sonra bu iki yapı birleşerek İstanbul İşçi Sendikaları Birliği’ni kuracaklardır. Bu birliği Türk-İş’in embriyonu saymak olanaklıdır (Sülker, 1969: 66).

DİSK’in 1967 yılındaki kuruluşuna kadar devletten bağımsız olarak kurulan sendikal örgütlenmelere rastlamak neredeyse olanaksızdır. 1952 yılında kurulan Türk-İş, işçi hareketinin devletten bağımsızlaşma sürecinin bir örgütsel ürünü olmaktan çok, devletin güdümlü işçi örgütü oluşturma geleneğinin bir ürünü olarak kuruldu. Bu konfederasyon, soğuk savaş döneminin baskıcı altında oluşturulmuş, en erken dönemlerinde ABD sendikacılığıyla yoğun bir ilişki trafiğine sokularak, “terbiye işlemi”ne tabi tutulmuştur. Soğuk savaş dönemi Amerikan sendikacılığının temel ilkesi olan antikomünizm Türk-İş’in de temel ilkesi olmuştur. Partiler üstü sendikacılık anlayışı, devlet güdümünün ve ABD sendikacılığının etkisinin bir başka göstergesidir. Böylece siyasi iktidar bir devlet sendikası olan Türk-İş aracılığıyla, gelecekte oluşabilecek bağımsız bir işçi hareketinin önüne daha o günden güçlü bir barikat örmek istemişti. Türkiye proletaryasının ana gövdesini oluşturan kamu işçileri, istihdam politikası aracılığıyla siyasal iktidara bağlanmaya zorlanırken, bir de devlet sendikacılığı ile disipline edilmiş ve denetim altına alınmış olacaktı. Türk-İş siyasal iktidarların kendisinden beklediği bu rolü 1980’li yıllara kadar neredeyse katıksız bir biçimde uygulamıştır (Koç, 1986). 1980’den sonra uygulamaya başlanan neoliberal iktisat politikalarının kamu işçilerinin haklarını tasfiyeyi temel amaçlarından biri olarak görmesi Türk-İş’le siyasal iktidar arasındaki ilişkinin yer yer çatışmacı bir mahiyet kazanmasına yol açsa da, bu durum, Türk-İş’in “devlet sendikacılığı” çizgisinde temel bir değişikliğe yol açmamıştır.

8- Türkiye İşçi Sınıfı Büyüme Döneminin Çocuğudur

Türkiye işçi sınıfının oluşum sürecinin bir başka özelliği, gelişimini dünya genelinde ve ülke özelinde nispeten istikrarlı

bir kapitalist büyümenin yaşandığı bir tarihsel kesitte gerçekleşmiş olmasıdır. İşçi sınıfının niceliksel ve niteliksel planda önemli bir gelişim yaşadığı 1963 – 1971 arası dönemde Türkiye kapitalizminin her yıl ortalama % 9 civarında bir büyüme trendini yakaladığı görülmektedir (Keyder, 1990a: 63). Bu büyümenin ithal ikameci politikalar çerçevesinde yaşanıyor olması, işçilerin ücret ve sosyal hak taleplerine daha esnek bir yaklaşımının ortaya çıkmasını da olanaklı kılmıştır. Özellikle de kamu kesimi işçileri sert mücadelelere gerek olmaksızın yaşam koşullarında önemli iyileşmeler sağlamışlardır. 1963-1970 ve 1973-1976 dönemlerinde işçilerin reel ücretlerinde önemli artışlar yaşanmıştır (Keyder, 1990b: 318). Bu gelişim işçi sınıfının mücadelesini ve politikleşmesini engellemese bile, sistemin esneme imkânlarına bağlı olarak bu mücadelenin ve politikleşmenin ılımlı bir çerçeve içinde tutulabilmesi imkânlarını artırmıştır. Çok daha önemlisi, siyasi iktidarlar, sınıfın farklı bölümleri karşısında farklı politikalar uygulayabilmiş, böylece sınıfın bir bütün olarak benzer bir mücadele ve politikleşme düzeyine ulaşmasını önemli ölçüde dizginleyebilmişlerdir.

9 - İşçi Sınıfının Ana Gövdesi Kamu Sektöründe İstihdam Edilmektedir

Türkiye işçi sınıfının ana gövdesini kamu sektöründe çalışan işçiler oluşturmuştur. Türkiye’de işçi sınıfının ana gövdesi bu anlamda devlet mülkiyeti üzerinde yükselen “kolektif burjuvazi” ile özel mülkiyet üzerinde yükselen klasik burjuvaziden daha önce ve daha yoğun bir ilişki içine girmiştir. Bu durum işçi sınıfının mücadelesinde devlet kavramını oldukça önemli hale getirmiş ve işçi sınıfının devlete bakışını da önemli ölçüde belirlemiştir. İşçi sınıfı – devlet ilişkisi, özellikle de kamu sektöründe çalışan işçiler açısından 1980’li yıllara kadar gayet ılımlı bir ilişki görünümündedir. Bu durum Türkiye’deki işçi hareketinin gelişim seyri açısından son derece önemli bir etken olmuştur. Genel olarak bir büyüme dönemi yaşanıyor olmasıyla ithal ikameci modelin kendi iç mantığı ve olanakları birleşince, kapitalist devlet işletmelerinde sınıf mücadelesi çok uzun yıllar nispeten geri ve ılımlı bir çerçevede seyretmiştir. İş pazarı dayalı ithal ikameci birikim modelinin mantığına ve imkânlarına bağlı olarak, iş pazarı canlandırmak amacıyla devlet üc-

ret artışı talepleri karşısında daha esnek davranabilmiştir. Ayrıca kendi denetimindeki Türk-İş'in örgütlenmesi koşuluyla kamu işletmelerindeki sendikal örgütlenme girişimleri karşısında çoğu zaman çok sert bir tutum takınmamıştır. Devleti yönetenler işçilerin Türk-İş'te örgütlenmesini işçi sınıfını denetleyebilmenin ve iş uyuşmazlıklarını disipline edebilmenin bir aracı olarak görmüştür. Ayrıca, kamu işletmelerindeki istihdam politikasının bir sonucu olarak, bu işletmelere sürekli olarak hükümet partisi yandaşı olanlar işçi olarak alınmaya çalışılmıştır. Bu etkenler, kapitalist devlet işletmelerinde çalışan işçilerin sınıf mücadelesinin büyük ölçüde dışında kalmaları ve sınıf bilinci alanında daha geri bir noktada bulunmaları sonucunu doğurmuştur. Siyasi iktidarların KİT işçileri ile özel sektör işçileri arasında uyguladığı ayrımcı politika, işçi sınıfı içinde deneyim ve bilinç düzeyi açısından ciddi eşitsizlik ve kopukluklar yaratmıştır. Bundan dolayıdır ki, özel kapitalist işletmelerde çalışan işçiler arasında bağımsız mücadele süreci son derece hızla gelişirken, devlet işletmesinde çalışan işçiler arasında uzun süre en gerici partiler bile önemli bir etkinlik alanı bulabilmiştir. Bu tablo ancak 1980'li yıllarda değişmeye başlamıştır. Geçmişte ithal ikameci modelin motoru olan KİT'ler, bu yıllardan sonra neo-liberal politikalar açısından motor rolü oynamışlar, bu türden politikaların sonucunda kamu işçilerinin yaşam ve gelir düzeylerinde ciddi düşüşler yaşanmıştır. Kamu işçileri açısından o güne kadar daha çok geçerli olan "baba devlet" imajı, yerini "patron devlet" imajına terk etmeye başlamıştır. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak 1980 öncesinin nispeten suskun kamu işçileri 1987-1991 eylemlilik dalgasının ana gövdesini oluşturmuş, daha kuvvetli bir ifadeyle, başını çekmiştir.

10- Sağ Partilerle İşçi Sınıfı İlişkisi Diğer Ülkelere Göre Daha Güçlü Olmuştur

Türkiye'de işçi sınıfı ile ilgili yapılacak anlamlı bir değerlendirme, Türkiye'de sağ partiler-işçi sınıfı ilişkisinin başka coğrafyalara göre daha kuvvetli ve yakın bir ilişki olduğunu da saptamak durumundadır. İthal ikameci politikanın uygulandığı tarihsel kesitte Türkiye'de genellikle sağ partiler hükümet etmişlerdir. Hükümet partilerinin genellikle sağ sermaye partileri olması, KİT'lere toplumsal bilinç açısından en geri kesim-

lerden -hatta 1970’li yıllarda yoğun bir biçimde MHP tabanından da- işçi devşirmek gibi bir sonuç doğurmuştur (Koç, 1992: 279). Böylesi bir tarihi gelişim, doğal olarak işçi sınıfının bilinçsel şekillenmesini etkilemiş ve sınıf bilincinin oluşumunda önemli tıkanıklıklara neden olmuştur.

İthal ikameci birikim modelinin olanakları, işçi sınıfının yalnızca sağ partiler tarafından işe alınmalarına değil aynı zamanda bu partilerin hükümet olduğu dönemlerde sert mücadelelere gerek olmaksızın bir dizi ekonomik ve sosyal hak elde etmelerine yol açmıştır. Bu durum devlet işletmelerindeki işçilerin sağ siyasal partilerle olan bağlarını kuvvetlendirmiştir (Koç, 1997: 286 - 288).

Türkiye’de sosyalist partilerin işçi sınıfı ve sendikalarla bağ kurması zor ve yasak çemberi ile engellenirken, ayrıca Türkiye’de bir sosyal demokrat akımın şekillenmesi ve bu temelde sendikalarla bağ kurması ancak 1960’lı yılların sonunda, daha ziyade de 1970’li yıllarda söz konusu olabilirken, genel olarak devlet ve özel olarak da sağ partiler sendikalarla hep kuvvetli bir ilişki içinde olmuşlardır. İstanbul Umum Amele Birliği, İstanbul İşçi Sendikaları Birliği, Hür İşçi Sendikaları Birliği, Türk-İş bu kuvvetli ilişkinin en önemli örgütsel ifadeleridir. Bu ilişki DİSK’in kuruluşuna kadar egemenliğini neredeyse pürüzsüz biçimde sürdürmüş, DİSK’in kuruluşuyla büyük bir yara almasına karşın yine de bugünlere kadar kesintisiz bir biçimde devam etmiştir. DİSK’in kuruluşundan sonra, büyük ölçüde DİSK’e bir tepki olarak gündeme gelen MİSK ve HAK-İŞ örgütlenmeleri de sağ siyasal partilerle işçi sendikaları arasındaki ilişkinin bir diğer önemli boyutunu oluşturmaktadır. Geleneksel olarak sendika-siyasi parti ilişkisine karşı söylemleriyle tanınan sağ siyasi partilerin işçi sendikalarıyla bu yakın ilişkisi, kanaatimizce zengin, ilginç ve bakir bir araştırma alanı olarak önümüzde durmaktadır.

11- Türkiye İşçi Sınıfının Sol Siyasal Hareketlerle İlişkileri Son Derece Sınırlıdır

Türkiye işçi sınıfı tarihine bakarken gözetilmesi gereken bir başka önemli nokta da, sosyal demokrasi ve sosyalist hareketlerle işçi sınıfı ilişkisinin, başta Avrupa işçi hareketi olmak üzere bir dizi ülkedeki gelişime göre çok daha farklı bir seyir izle-

mesidir. Pek çok ülkede işçi sınıfının mücadele tarihi ile sol partilerin oluşum ve gelişim tarihi paralel ve iç içe bir seyir izlemiş (Abendroth, 1992), böylelikle de işçi sınıfının pek çok üyesinin zihninde kendi haklarının kazanılması ile sol partilerin faaliyetleri arasında dolaysız bir bağ kurulmuştur. Oysa Türkiye'deki gelişim oldukça farklı bir seyir izlemiştir.

Türkiye'de sosyal demokrasi bir siyasal akım olarak ancak işçi sınıfı hareketi çocukluk dönemini aşmış olgunluk dönemine girmeye başladığı tarihte ve üstelik Avrupa sosyal demokrasisinin klasik döneminden oldukça farklı bir kimlikle ortaya çıkmıştır. İşçi sınıfı ile az çok bir bağa sahip olmakla birlikte, hiçbir zaman bir işçi partisi hüviyeti kazanmamış; çok daha önemlisi böyle bir hüviyet kazanmayı istememiştir de. Türkiye sosyal demokrasisi, geleneksel devlet partisi olan ve geçmişte işçi sınıfına yönelik pek çok baskıcı yasa ve uygulamanın sorumluluğunu dolaysız bir biçimde taşıyan CHP'nin geçirdiği bir iç evrimin sonucu olarak ortaya çıkmış ve oluşumunu ancak 1960'lı yılların sonunda tamamlayabilmiştir. Sosyal demokrasi 1970-80 döneminde önce Türk-İş, ardından da DİSK üzerinden işçi sınıfı ile bağ kurmaya çalışmış fakat bu çaba hiçbir zaman Avrupa sosyal demokrasisinin tarihinde olduğu gibi sınıf bilincinin ve mücadelesinin ilerletilmesi perspektifine dayanmamıştır (Savran, 1986: 78).

Türkiye sosyalizminin tarihi ise çok eskilere dayanır, bu tarih neredeyse Türkiye işçi sınıfının ilk oluşum dönemlerine kadar götürülebilir. Osmanlı döneminde sosyalist hareketlerle işçi sınıfı arasında yukarıda söz ettiğimiz türden bir iç içelik ve kader birliği mevcutsa da, bu gelişim Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet rejimi sırasında büyük bir kırılmaya uğramıştır. Bu tarihten sonra sosyalist hareketlerin, başka tartışmalı konular bir yana bırakılmak kaydıyla, yine işçi sınıfı merkezli bir politika ve örgütlenme çabası içinde olduklarını görüyoruz. 1950'li yıllara kadar faaliyet gösteren sosyalist partilerin bütün güçsüzlüklerine ve eksikliklerine karşın birer işçi partisi hüviyeti taşıdıkları tartışmasızdır. Fakat bu partiler büyük bir baskı çemberine alınarak güçsüzleştirilmiş, işçi sınıfının ana gövdesi de devlet vesayetindeki örgütlenmelerin denetimine alınmıştır. Böylece Kemalist iktidar iki hareketin birleşmesini büyük ölçüde engelleyebilmiştir. Oysa işçi sınıfı ile sol hareketin daha yaygın bir bağa sahip olduğu 1960'larda sosyalist iddialı partiler, politik ve örgütsel dikkatlerini 1950 öncesi hareketlere kı-

yasla işçi sınıfı üzerine çok daha az yöneltmişlerdir. Bir işçi partisi olarak kurulan TİP, kuruluşundan 1968’li yıllara kadar işçi merkezli politikadan liberal popülist politikalara doğru istikrarlı bir dönüşüm yaşarken, solun diğer fraksiyonları daha başlangıçtan itibaren işçi sınıfından çok daha uzak bir politik örgütsel konumlanışa sahip olmuştur. 1960 sonrası sol hareketlerin faaliyetlerinde “devrimci” ve “liberal” versiyonlarıyla halkçı siyasetin daha başat bir özellik olduğunu söylemek yanlış bir tanımlama olmayacaktır (Aydınoglu, 1992: 86-132). İşçi sınıfını merkeze almayan sosyalizm anlayışı, 1970’li yıllarda da özü itibarıyla bir değişikliğe uğramayacaktır. Türkiye’deki sosyalist hareketler kalıcı şekillenmelerini 1960’lı yıllarda, yani sosyalist ülkelerde statükocu bir çizginin, Avrupa’daki işçi hareketinde reformculuşmanın, ulusal halkçı hareketlerde ise canlanmanın yaşandığı bir tarihsel konjonktürde gerçekleştirmişlerdir. Bu durum ise Türkiye solunu, işçi sınıfını eksen almayan halkçı devrimcilik ile uzlaşmacı bir işçi politikası anlayışının etkilerine açık hale getirmiştir. Ülke koşullarının da bu durumu beslemesi, bir başka ifadeyle, bu dönemlerdeki işçi hareketinin, eylemlilik düzeyi olarak sınıf dışı kesimlerdeki hareketlenmenin gölgesinde kalmış olması nedeniyle geleneksel sol hareketin sınıfı ilgisi, bir iki istisnasıyla, son derece sınırlı olmuştur. Tahmin edilebileceği gibi bu sınırlı ilginin ideolojik içeriği de hayli tartışmalıdır. Bütün bu sınırlı ilgiye karşın 1960’lı yıllarda TİP, 1970’li yıllarda ise TKP işçi sınıfı içinde küçümsenemez bir kuvvet elde etmişler, fakat bu kuvvet, sosyalist hareketle işçi sınıfının birliğinin kalıcılığı ve gelenekselleşmesi sonucunu doğuracak bir niteliğe ve niceliğe sahip olamamıştır.

1.2. Türkiye İşçi Sınıfında Nispeten Zayıf Olmakla Birlikte Bir Siyasal Eylem Geleneği Oluşmuştur

1923-1960 yılları arasında 140 civarında grev gerçekleştiğini görüyoruz. Bu grevlerin 1923-1936 yılları arasında yoğunlaştığı (94 grev), 1936 tarihli İş Kanunu’nda grevlerin yasaklanması ve 2. Dünya Savaşı nedeniyle bu tarihten sonra belirgin bir biçimde azaldığı görülmektedir (Akkaya, 2002: 167 ve 172). Şen’in yaptığı grev ve eylem dökümünden kalkarak 1960’lı yıllara kadar olan işçi eylemlerinin genel özelliklerine baktığımızda eylemlerin ağırlıkla ücret artırımını, ödenmeyen ücret alacaklarının istenmesi, işten atılan işçilerin geri alınma-

şı, iş kazalarının protesto edilmesi gibi ekonomik sosyal talepler ekseninde geliştiği görülmektedir (Şen, 1993: 41). Ağustos 1923'te İzmir'de incir devşirme işinde çalışan kadın ve erkek işçilerin ve Temmuz 1924'te İstanbul Ortaköy'de tütün depolama işinde çalışan kadın işçilerin eylemlerinin ana eksenini ise kadın ve erkek işçiler arasında ücret eşitliğinin sağlanması ve kadın işçilerin çalışma koşullarının düzeltilmesi gibi nispeten ileri ekonomik-sosyal talepler oluşturmaktaydı (Şen, 1993: 41-48). Bu tür eylemlerin en kitlesellerinin ise dönem boyunca birkaç kez kaza tazminatları ve sağlık koşullarının iyileştirilmesi talebi ekseninde Zonguldak'ta gerçekleştirilen eylemler olduğunu görüyoruz (Şen, 1993: 41-48).

Dönem boyunca önemsenebilecek nicelikte siyasal talepli eylemler de gerçekleştirilmiştir. Kimi eylemlerde siyasal talepler ekonomik taleplerle iç-içe geçerken, doğrudan siyasal talepler ekseninde gelişen eylemlere de rastlanmaktadır. Yabancı sermayeye ait işletmelerde çalışan işçilerin eylemlerinde genellikle yabancı sermayeye karşı taleplerin de formüle edildiği gözlemlenmektedir (Şen, 1993: 41-48). Ne var ki öne sürülen siyasal talepler dikkate alındığında işçi hareketinin, bilinç düzeyinde hayli karmaşık etkilerin altında olduğu görülmektedir. Örneğin İstanbul Terkos işçilerinin Ekim 1923 tarihinde gerçekleştirdikleri eylemde “gayrimüslim” işçilerin işten çıkarılması talebi de yer almaktaydı (Şen, 1993: 42). Yine 18 Kasım 1923'de gerçekleştirilen Şark Şimendiferi işçilerinin eyleminde, işletmenin müdürleri “Yunan yanlısı” oldukları iddiasıyla iktidara şikayet edilmekteydi (Şen, 1993: 42). Siyasal talepli eylemlere bir başka ilginç örnek de İzmir Limanı depolama işçilerinin eyleminde Serbest Fırka'nın kapatılmasının protesto edilmiş olmasıdır (Şen, 1993: 44). Siyasal nitelikli işçi eylemlerinin önemli bir ağırlığı bu tür karmaşık özellikler gösterirken, bu dönem zarfında, örneğin 4 Eylül 1949'da gerçekleşen Mensucat Sanayi işçilerinin eyleminde olduğu gibi, sınırlı sayıda da olsa daha arı bir siyasal niteliğe sahip işçi eylemlerine de rastlanmaktadır. Mensucat işçileri eyleminin amacı işsizliği ve buna neden olan siyasal iktidarı protesto etmektir (Şen, 1993: 46). Bu dönemin siyasal yoğunluğu en yüksek eylemleri olan 1 Mayıs gösterilerine ise yüksek bir katılım olduğunu söylemek olanaksızdır (Şen, 1993: 41-48).

İşçi hareketi Cumhuriyet tarihindeki sıçramasını ancak 1960'lı yıllardan sonra gerçekleştirebilecektir. 1963-1971 ta-

rihleri arasında 600 civarında işçi eyleminin gerçekleşmiş olduğu ifade edilmektedir (Akkaya, 2002: 65-70). 1960'lı yıllarda eylemlerin iki temel ekseninde geliştiği görülmektedir. İşçiler bir yandan bu eylemlerle ekonomik ve sosyal haklarını ilerletmeye çalışırken, diğer yandan da siyasi iktidarların ve sermaye çevrelerinin toplu iş sözleşmesi ve grev hakkını fiilen kullanılmaz hale getirme çabalarına karşı son derece etkili ve kararlı bir mücadele yürütmektedirler. Genel olarak sendikal örgütlenme hakkının savunulması ve özel olarak da işçilerin örgütlenmek istedikleri sendikayı özgürce seçebilmelerinin önündeki fiili engellerin kaldırılması talebi, 1960 sonrası işçi hareketinin en ayırtıcı özelliklerinden biri sayılabilir. Denilebilir ki işçiler, 1960 sonrası verdikleri mücadelelerle, 27 Mayıs Anayasası ile önü açılan ve 1963 tarihli 274 ve 275 sayılı yasalarda düzenlenen sendikal hakların büyük ölçüde kalıcı olmasını sağlamışlardır.

Ayrıca bu dönemdeki eylemlerde 27 Mayıs'ın estirdiği rüzgarların da beslediği bir antiemperyalist karakter de söz konusudur. 27 Mayısçıların DP'yi "ülkeyi dış güçlere satmak"la suçlamaları ve Kemalizmin "Milli Kurtuluşçuluğu"na sahip çıkmaları, özellikle yabancı sermayeye ait işletmelerdeki işçi eylemlerinde yankısını bulmuştur. Bu dönemde askeri inşaatlarda, ATAS'ta, Morrison-Knudsen Company'de, Goodyear'da yapılan bir dizi eylemin ana motifi "ülkeyi sömüren yabancı sermaye tahakkümüne" karşıtlıktır (Güzel, 1993: 311 - 328). 1966 yılının başlarında gerçekleşen ve 85 gün süren Paşabahçe grevi, bu dönem işçi hareketinde ayrı bir önem taşır. Zira Paşabahçe grevi, devlet sendikacılığına tepkinin simgeleştiği bir eylemdir. Bu eylem, bir anlamda 1967'de DİSK'in kurulmasıyla sonuçlanan sürecin ateşleyicisi olmuştur.

1968-70 dönemi işçi hareketi açısından adı özel olarak zikredilmesi gereken bir başka eylem de 15-16 Haziran direnişidir. DİSK'in kapatılmasını engellemek amacıyla gerçekleştirilen ve bölgesel bir genel grev niteliği taşıyan 15-16 Haziran direnişi bu dönem işçi eylemlerinin doruk noktasıdır.

1970-1980 döneminde, başını yine özel sektör işçilerinin çektiği bir dizi işçi eylemi yaşandı. Ekonomik krizin derinleşmesi ve siyasal krizin sık sık hükümet değişikliklerini zorunlu kılması nedeniyle, kitlesel işten atılmaların yoğunlaşmasına bağlı olarak, kamu sektöründe çalışan işçiler de 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren hareketlenmeye başladılar. 1972-1980 arasında 1250 civarında grev eylemi gerçekleştirildi (Ak-

kaya, 2002: 75 ve 85). Bu dönemde direniş ve işgal türü eylemlerin de grevler kadar yaygın bir eylem aracı haline dönüştüğü gözlenmektedir. 1970'li yıllar, aynı zamanda işçi eylemlerinin daha açık politik biçimler kazanmaya başladığı bir süreçtir. Bu yıllarda yeniden kutlanmaya başlanan ve her biri aynı zamanda politik kitle gösterisine dönüşen 1 Mayıs'lar, DGM'lere karşı yürütülen mücadele, İTÜ'de öldürülen öğrencilere sahip çıkmak amacıyla gerçekleştirilen faşizme ihtar eylemleri, Kahramanmaraş katliamını protesto amacıyla yapılan eylemler bu dönemin önemli politik işçi eylemleriydi. "Açız!" temel sloganıyla başlayan 1980 sonrası işçi eylemlerinde ise işçiler kısa bir süre de kendi açlıkları ile 12 Eylül Rejimi ve liberal ANAP iktidarı arasında bir bağ kurarak 12 Eylül ve hükümet karşıtı sloganlar atmaya başladılar (Koç, 1991). Ayrıca yasal eylem olanaklarının darlığı da harekete kendiliğinden belirli bir politik karakter kazandırmıştı. Bu dönemin en önemli eylemi olan 1991 tarihli Zonguldak Madenci direnişinin temel amacının hükümeti düşürmek olması ve bu eylem sırasında Körfez Savaşı'na karşı sloganların atılması sınıf hareketindeki politikleşme eğiliminin giderek yükseldiğine işaret etmekteydi. Fakat beklenenin aksine Zonguldak Direnişi 1980 sonrası yükselen işçi eylemleri dalgasının kırılma ve geri çekilme noktası oldu. Böylece bu dönemin eylemleri politik karakter bakımından yeterli gelişkinliğe ermeden bir geri çekilme yaşamak zorunda kaldı.

13- Türkiye İşçi Sınıfının

Barışçıl-Çatışmacı Mücadele

Geleneği Üzerine Bazı Gözlemler

1923-1960 dönemi işçi eylemleriyle ilgili belirtilmesi önem taşıyan en önemli özelliklerden biri de bu eylemlerin neredeyse yarıya yakınının taleplerine ulaşmak anlamında başarısızlıkla sonuçlanmış olmasıdır. Başarısızlıkla sonuçlanan eylemlerin çoğunda siyasi iktidar tarafından polis ve jandarma gücüyle eyleme sert bir müdahalede bulunulmasının son derece önemli bir etken olduğu görülüyor. Bu dönemin işçi eylemlerinde çok sayıda ölüm, yaralanma, yargılanma ve tutuklanma olayına rastlanıyor olması, 1923-1960 döneminde barışçıl sınırları zorlayan işçi eylemlerinin dikkate değer bir ağırlık oluşturduğu konusunda önemli bir veri sayılabilir (Şen, 1993: 41 ve 48).

1960'lı yıllarda, özellikle de bu on yılın son dönemlerinde, işçi hareketinin eylem geleneğinin şekillenmesi bakımından

başka bazı önemli gelişmelerin de yaşandığına tanık oluyoruz. 1960'lar işçi hareketinin direniş ve işgal gibi eylem türlerini çok yoğun olarak kullanmaya başladığı bir dönemdir. İlk kez Derby direnişinde gerçekleştirilen işgal eylemi 1968-70 yılları arasında neredeyse olağan eylem biçimi haline dönüşecektir (Akkaya, 2002: 65-70). Dönem boyunca 71'i İstanbul'da olmak üzere 200'e yakın grev dışı eylem gerçekleşmiş; bunların bir bölümünü miting, yürüyüş gibi etkinlikler oluştururken, grev dışı eylemlerin asıl ağırlığını direniş ve işgal gibi eylemler oluşturmuştur (Akkaya, 2002: 65-70). En önemli işçi eylemleri arasında yer alan Kavel (1963), Bozkurt Mensucat (1963), Berrec (1964), Zonguldak (1965), Petrol Ofisi (1966), Kula Mensucat (1966), Singer (1969), Türk Demir Döküm (1969) eylemlerinde polis ve jandarma güçleri ile işçiler arasında oldukça büyük çatışmalar yaşanmıştır. Bu eylemler sırasında çok sayıda ölümler, yaralanmalar, gözaltı ve tutuklamalar olmuştur (Şen, 1993: 49-80; Güzel, 1980). Üç kişinin ölümü ile sonuçlanan ve yasadışı bölgesel genel grev niteliği taşıyan 15-16 Haziran eylemleri ise siyasal iktidarla işçi sınıfının çatışmacı ilişkileri açısından bu dönemin en önemli örneği durumundadır.

Aynı konuya 1970-80 dönemi açısından bakıldığında, özellikle 1978 sonrası işçi eylemlerinde pek çok kez güvenlik güçleriyle çatışmalar yaşandığı görülmektedir. Fabrika işgalleri ve özellikle de direnişler bu dönemde de işçi hareketinin en tipik eylem biçimleri arasındaydı. TARİŞ direnişi ise bu eylemlilik sürecinin en son, en büyük ve en etkili halkası oldu. Yıgınsal işten çıkarmalara ve fabrikalardaki "ölkücü kadrolaşmaya" tepki ile eyleme geçen TARİŞ işçileri uzun bir süre fabrikayı işgal ettiler. Ama büyük ölçüde örgütsel donanım eksikliği ve deneyimsizlik yüzünden uzun bir direnişin sonunda yenildiler (Şen, 1993: 151). 1980'li yıllardan sonra gelişen işçi eylemleri ise çok büyük ölçüde barışçıldır. Bu dönemde çok sık başvuru grev dışı eylemlerde bile çatışmacı yöntemler değil, vizite eylemi, oturma eylemi, sakal bırakma eylemi gibi barışçıl yöntemler kullanılmıştır. Direniş, işgal gibi çatışmacı yöntemlere ise daha çok, az sayıda işçi çalıştıran küçük işletmelerde başvurulmuştur. Bu eylemler gerek nicelik olarak gerekse yarattığı etkiler bakımından 1980 sonrasının işçi eylemlerini yölendirebilecek düzeye ulaşamamıştır.

14- Türkiye İşçi Hareketinde Taban Örgütlenmeleri Genel Olarak “Yönetici Organ” Olamamışlardır

İşçi hareketleri tarihinde, mücadele düzeylerine bağlı olarak “konsey”, “sovyet” vb. adlar verilen ve politik nitelikler taşıyan taban örgütlenmeleri olduğu gibi, daha çok ekonomik amaçlı ve fabrika ölçekli olarak ortaya çıkan “komite” türü taban örgütlerine de rastlanmaktadır. Türkiye işçi hareketi tarihine bakıldığında ise yaygın, militan ve politik hareketlere pek rastlanmaz; taban örgütlenmeleri daha çok “komite” biçimini almıştır ve yerel ölçekle sınırlı kalmıştır.

1923-1960 dönemi işçi hareketinde, bu alandaki ampirik veriler sınırlı olmakla birlikte eylemlilik sürecinin ortaya çıkardığı taban işçi örgütlenmelerinin işçi mücadelesinde önemli roller üstlenmiş olduğunu düşünmek olanaklıdır. Zira, sözü geçen süreç sendikal örgütlenmelerin ve grev hakkının önemli ölçüde yasaklandığı, yasak olmadığı dönemlerde de ciddi ölçüde sınırlandırıldığı bir dönemdir. Bu nedenledir ki bu dönemdeki eylemlerin örgütlenmesi ve yönlendirilmesinde kurumsallaşmış örgütlerin belirleyici bir ağırlığa sahip olabilmesi oldukça zordur. 1927 yılında Adana-Nusaybin demiryolu grevinde grevi yönlendirdikleri gerekçesiyle yargılanan işçilerin, aynı zamanda grev komitesi türünden bir örgütlenme oluşturmuş bulunmaları da bu açıdan ilginç bir örnektir (Akkaya, 2002: 168). Yine de kesin bir yargı da bulunabilmek açısından bu alandaki verilerin yeterli hale gelmesini beklemek gerekecektir.

1960-80 dönemi işçi hareketinde de pek çok eylemde taban örgütlenmelerinin önemli roller üstlendikleri görülmektedir. 1978’li yıllara kadar mevcut sendikal yapılar bu taban örgütlülükleri üzerinde inisiyatif sahibi olabilirken, bu tarihten sonraki eylemlerde artan yoğunlukta taban örgütleri ile sendikaların merkezi yapıları arasında iradi çatışmaların yaşandığı, fakat mevcut sendikal yapıların aşamadığı gözlenmektedir.

1987’den sonra yeniden yaygınlaşmaya başlayan bütün işçi eylemlerinde de değişik türden taban örgütlenmeleri oluşturulduğu ve bunların eylemin gidişatı üzerinde zaman zaman belirleyici roller üstlenebildikleri görülmektedir. Dahası bu taban örgütlenmeleri çeşitli bölgelerde oluşturulan Şubeler Platformu ve özellikle de Kurultay türü daha üst örgütlenmelerle sendikaların merkez yönetimlerine karşı tabana dayalı demok-

ratik yönetici alternatifler oluşturmaya çalışmışlar, fakat gerekli başarıyı elde edememişlerdir.

Taban örgütlenmeleri üzerine yaptığımız bu değerlendirme bu alandaki araştırma ve verilerin sınırlı olması nedeniyle konuyu bütün boyutlarıyla ve tam olarak inceleme iddiasına dayalı olmaktan çok, konuya dikkat çekebilmek açısından bir değer taşımaktadır. Bugüne kadar çok ihmal edilmiş olan bu alan, önemli ölçüde el değmemiş bir araştırma alanı olarak önümüzde durmaktadır.

15. İşçi Sınıfının Ortak Hafızasında, Sürecin Özgünlüğü Nedenyle Kendi Mücadelesiyle Hakların Kazanılması Arasında Dolaysız Bir İlişiyet Bağlı Oluşmamıştır

Buraya kadar anlatılanların da açık bir biçimde ortaya koyduğu gibi Türkiye’de işçi sınıfının haklarını elde edişi belli özgünlükler taşır (Işıklı, 1987: 10). Nitekim bu özgünlük nedenileridir ki, yıllardır Türkiye’de hakların “yukarıdan mı verildiği, yoksa aşağıdan mı alındığı” ekseninde yoğun bir tartışma yürütülmektedir. Bu tartışma yürütüldüğü biçimiyle abartılıdır ve dolayısıyla yanlış bazı sonuçlar üretebilmektedir. Zira hakların yukarıdan verildiğini iddia eden yaklaşımlar, sınıf mücadelesinde yılların oluşturduğu birikimi boşa sayan, sadece hakların somut olarak elde edilmesini önceleyen konjonktürdeki hareketlilik düzeyini esas alan yaklaşımlardır. Vardıkları sonuç ise, bu süreçte işçi sınıfının ağırlığını ve birikimini tümüyle devre dışı bırakan bir “ihsan teorisi”dir. Hakların aşağıdan mücadeleyle alındığı görüşünü savunanlar ise işçi hareketliliğini abartmakta, böylece hakların elde edilişindeki özgün süreci yok sayarak yanlış bir zeminde tartışmakta ve sonuçta gerçekleri daha da anlaşılmaz hale getirmektedirler (Güzel, 1987: 76).

Bizce işçi sınıfının kazanımlarını elde edişinde yılların sınıf mücadelesiyle oluşmuş birikimin ve söz konusu konjonktürlerdeki sınıf dengelerinin doğrudan etkisi vardır. Siyasi iktidarın, sınıfın mücadelesinden ve işçiler ve emekçiler içerisinde o anda biriken tepki ve eylem düzeyinden bağımsız olarak hakları durup dururken “ihsan” etmiş olduğunu düşünmek doğru bir yaklaşım değildir. Nitekim 27 Mayıs’ın ardından anayasal hakların yasal ifadelerine kavuşturulması talebi ekseninde o dönem için oldukça yığinsal sayılacak eylemlerin gerçekleşmesi bu bi-

rikimin dışavurumu sayılabilir. Ama bu ve benzeri bazı eylemlerin varlığını, elde edilen hakların işçi mücadelesinin dolaysız bir sonucu olduğu sonucunu çıkarmak için yeterli saymak, kanaatimizce doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Bu mücadelelerin kapsamı ve içeriği, işçilerin kendi mücadeleleriyle kazanılan haklar arasında bir illiyet bağı kurmalarını sağlayacak boyutlara ulaşmamıştır. Zira işin özgünlüğü şuradadır ki, bu hakların elde edilmesini önceleyen günlerde şiddetli bir sınıf mücadelesi yoktur; “haklar”, siyasi iktidarın “sıcak bir çarpışma pratiği” ile getirilmesinin ertesinde elde edilmemiştir (Koç, 1987: 32).

Kısacası “haklar”ın elde edilmesi sınıf mücadelesinin birikimine, mevcut konjonktürlerdeki sınıf dengelerine, arayışlara ve patlama dinamiklerine dolaysız bağlı olduğu için “aşağıdan”, ama bu birikim henüz patlamaya dönüşmeden (ve bunun önünün kesilmesi perspektifiyle de) verildikleri için “yukarıdan” elde edilmişlerdir. Bu özgün gelişimi besleyen bir çok etmen vardır. Hakların alınmasında işçi sınıfının gücü ve işçi mücadelesinin birikimi tek etken olmamıştır. Bu etmenlerden biri; Türkiye burjuvazisinin gerek kendi, gerekse uluslararası burjuvazinin deneyimlerine dayanan bir bilinçle hareket edebilmesidir. İkincisi; işçi haklarının elde edilmesinde aynı zamanda siyasi iktidar bloğu içindeki çelişki ve çatışmalarında küçümsenemez bir rolü olmuştur. Üçüncüsü ; iç pazara dayalı sermaye birikim süreci ve bu süreçte kapitalist ekonominin nispeten istikrarlı bir büyüme grafiği izlemesi de bu tür politikaları olanaklı kılmıştır. Dördüncü ve son etken olarak, bu dönemin dünya koşullarının da bu tür gelişmelere uygun ve hatta yer yer teşvik edici olmasını sayabiliriz.

Nitekim bu özgün gelişme, hakların alınması konusunda işçi sınıfı içinde küçümsenmemesi gereken bir yanlış bilinçlenmenin oluşmasına kaynaklık etmiştir. İşçi hareketliliğinin kendi mücadelesiyle dolaysız bir bağı bulunmayan I. Meşrutiyet ve II. Meşrutiyet’in ilanını gibi gelişmelerin ardından yaygınlaşmaya başlaması, fakat bu nispeten serbest dönemleri Tatil-i Eşgal Kanunu gibi yasaklayıcı uygulamalar izleyince bu seferde geri çekilip suskunlaşması; 27 Mayıs’ın hemen ardından 27 Mayıs öncesine göre hayli heybetli sayılabilecek bazı işçi eylemlerinin gerçekleşmesi; 12 Mart ve 12 Eylül gibi baskıcı iktidarlar altında suskun kalan işçi sınıfının, çok partili hayata geçer geçmez eylemlerine de şaşırtıcı bir canlılıkla devam edebilmesi, bu yanlış bilinçlenmeden bağımsız olarak ele alınıp anlaşılamaz.

Sonuç Yerine Bazı Hatırlatmalar

Türkiye işçi sınıfının tarihi ele alınırken, örgütlenme alanında devlet vesayetinin, ekonomik yaşam koşullarını düzeltme mücadelesinde büyüme döneminin ve ithal ikameciliğin sağladığı esneme olanakları nedeniyle sert mücadelelere girmemiş olmasının ya da tam olarak mülksüzleşmemiş olmasının yarattığı sınırlandırıcı özellikleri belirtmek zorunludur. Ancak Türkiye işçi sınıfının tarihi bunlardan ibaret olmayıp aynı zamanda bir dizi önemli mücadelenin ve örgütsel deneyimlerin de tarihidir. Ayrıca yukarıdaki sınırlandırıcı olarak sayılan faktörleri de tek yanlı ele almamak, bunların bir başka açıdan da geliştirici sonuçlar yaratabildiği gerçeğini göz ardı etmemek gerekir. Süreç tek yanlı değil karşıt sonuçları barındırabilen diyalektik bir süreçtir. Örneğin devlet eliyle sendikaların kurulması, Türk- İş'in yukarıdan oluşturulan bir kurum olması vb. olgular bu yapıların sınıf hareketinin ilerlemesinden tümüyle bağımsız olduğu sonucunu göstermediği gibi, bu kurumların yalnızca sınıf hareketine olumsuz etkilerde bulunduğu da iddia edilemez. İşçi sınıfının örgütlenme deneyimi elde etmesi, grev pratiğinin eğitiminden geçmesi, sınıf olma bilincinin ilerlemesi bakımından bu gelişimlerin doğrudan ya da dolaylı olumlu sonuçları da olmuştur. Ya da ithal ikamecilik koşullarında nispeten hakların kolay elde edilmesi yalnızca ılımlı bir anlayışın gelişmesine değil, ciddi bir yenilgi ve atomizasyon yaşamadan örgütlenme ve mücadele alanında önemli bir deneyim biriktirmesine de kaynaklık etmiştir. Herhalde hakların nispeten kolay alınması hiç mücadele edilmeden alınması anlamına gelmemektedir. Ya da işçi sınıfının kırla bağını hala koruyor olması köylü fikriyatının işçileşme sürecini sınırlandırması doğrultusunda sonuç doğurduğu gibi, tersinden işçi fikriyatının köylülere taşınması sürecini de içinde barındırmaktadır vb...

Biz bu yazıda özellikle Türkiye'de işçi sınıfı hareketinin nispeten geri bir noktada bulunmasının tarihi ve sosyal nedenlerini ortaya çıkarmaya çalıştık. Fakat bunu yaparken aynı zamanda bu engelleyici tarihi ve sosyal nedenlere karşın Türkiye işçi sınıfının kısa sayılabilecek bir süreçte hiç de küçümsenemeyecek bir eylem ve örgütlenme birikimi elde ettiğini de vurgulamaya özel bir özen gösterdik. Son dönemlerde Türkiye işçi sınıfı ile ilgili kaleme alınan yazılarda adeta sınıf kapasitesinden tümüyle yoksun bir amorf kitle tasvirini andıran değerlendirmelere sıklıkla rastlanır olması nedeniyle, bizce konunun bu

ikinci boyutunun vurgulanması daha özel bir öneme sahiptir. Bu tür değerlendirmelerde Türkiye işçi sınıfının hakları elde ediş biçiminin doğurduğu zaafılara ya da kamu sektöründe çalışan işçilerin pek de mücadele etmeden işçi sınıfının diğer bölümlerine göre daha ayrıcalıklı bir konum elde etmesinin doğurduğu olumsuz sonuçlara ilişkin yaklaşımlara özel bir ağırlık tanındığı görülmektedir. Ne var ki bu değerlendirmelerde Türkiye işçi sınıfının tarih sahnesine geç çıkmış bir sınıf olması, gelişimini sol hareketlerle pek az temas olanağı bularak ve dünya genelinde sosyalist hareketlerin ve işçi mücadelelerinin gerilediği bir dönemde tamamlamış olması, ülkede periyodik olarak yaşanan krizler nedeniyle sınıfın en ayrıcalıklı kesimlerinin bile sık sık gelir ve yaşam düzeyinde erozyon olması.. gibi faktörlerin üzerinde yeterince durulmadığı ve bunların üzerinde derinleşme gereksinimi hissedilmediği görülmektedir. Bu üç önemli etken üzerinde yeteri derinlikte düşünüldüğünde, Türkiye işçi hareketinin 1960'lı yıllardan sonra, kısa sayılabilecek bir süreç içinde sınıf bilinci, örgütlenme ve eylem alanında oldukça önemli sıçramalar gerçekleştirdiğini saptamak daha kolay olacaktır. ■

Kaynakça :

- Abendroth, W. (1992) *Avrupa İşçi Hareketleri Tarihi*, İstanbul: Belge.
- Akkaya, Y. (2002) "Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık -1", *Praksis*, 5, 131-176.
- Akkaya, Y. (2002) "Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık -2", *Praksis*, 6, 63-101.
- Aydinoğlu, E. (1992) *Türk Solu, Eleştirel Bir Tarih Denemesi 1961-1970*, İstanbul: Belge.
- Gülmez, M. (1986) *"1936 Öncesinde İşçi Hakları"*, Ankara: Yol-İş.
- Güzel, M.Ş. (1983) "Cumhuriyet Türkiye'sinde İşçi Hareketleri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul: İletişim.
- Güzel, M.Ş. (1993) *Türkiye'de İşçi Hareketi*, İstanbul: Sosyalist.
- Güzel, M.Ş. (1980) *Grev, Grevin Yapısal ve İşlevsel Açısından İncelenmesi*, Ankara: Bilimsel.
- İşıklı, A. (1987) "Türkiye'de İşçi Hareketinin Batı İşçi Hareketi Karşısında Özgünlüğü", *11.Tez*, 5.
- Kanar, H. (Tarihsiz) *Türkiye'de Sınıfların Dünü, Bugünü, Yarını*, Ankara: Doruk.
- Karakışla, Y.S. (1998) "Osmanlı Sanayi İşçi Sınıfının Doğuşu", Quataert, D. ve Zürcher, E.J. (der.) *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler*, İstanbul: İletişim, 27-55.
- Keyder, Ç. (1990a) "Türkiye Demokrasisi'nin Ekonomi Politikası" Shick, I.C. ve Tonak, E. A. (der.) *Geçiş Sürecinde Türkiye*, İstanbul: Belge, 38-76.
- Keyder, Ç. (1990b) "İktisadi Gelişme ve Bunalım", Shick, I.C. ve Tonak, E. A. (der.) *Geçiş Sürecinde Türkiye*, İstanbul: Belge, 310-326.
- Koç, Y. (1986) *Türk İş Neden Böyle Nasıl Değişecek?*, İstanbul: Alan.
- Koç, Y. (1987) "İşçi Hakları ve Sendikacılık", *11.Tez*, 5: 32-76.
- Koç, Y. (1991) *İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketinin Güncel Sorunları*, İstanbul: Ataoğ.
- Koç, Y. (1992) *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihinden Yapraklar*, İstanbul: Ataoğ.

- Koç, Y. (1997) *Sendikal Alanda Güncel Gelişmeler*, Ankara: Demircioğlu Mat-bacılık
- Makal, A. (2002) *Türkiye'nin Sanayileşme Sürecinde İşgücü Sorunu, Sosyal Politika ve İktisadi Devlet Teşekkülleri:1930'lu ve 1940'lı Yıllar*, A.Ü. SBF GE-TA-Tartışma Metinleri.
- Oran, B. (1997) *Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği*, Ankara: Bilgi.
- Quataert, D. (1987) *Osmanlı Devletinde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1882-1908*, Ankara: Yurt.
- Üstün, M. (2000) "Korporatizm Bir Alternatif Olabilir mi?" *Mülkiye*, 224: 161-193.
- Savran, S.(1986) "CHP ve Sosyal Demokrasi:Bir İlişkinin Anatomisi", *11 Tez*, 4:78-107.
- Sencer, Oya. (1969) *Türkiye'de İşçi Sınıfı, Doğuşu ve Yapısı*, İstanbul: Habora.
- Seren, A. (1977) "Türkiye'de İşçi Sınıfı ve 1 Mayıs'lar (1906-1926)" *Yurt ve Dünya*, 3.
- Sülker, K. (1968) *Türkiye'de İşçi Hareketleri*, İstanbul:Gerçek.
- Sülker, K.(1987) *Türk Sendikacılık Tarihi 1*, İstanbul:Bilim Kitapevi.
- Şen, S. (1993) *İşçi Sınıfı Eylemleri ve Devrimimiz*, İstanbul: Diyalektik.
- Şnurov, A. ve Rozaliyev, Y. (1970) *Türkiye'de Kapitalistleşme ve Sınıf Kav-gaları*, İstanbul: Ant.
- Tokal, A. (1997) *Türk Endüstri İlişkileri Sistemi*, Bursa: Ezgi.
- Toprak, Z.(1987) "İstanbul'da Amele Bayramları 1", *Tarih ve Toplum*, 41.
- Tuncay, M. ve Zürcher, E.J. (Der.) (2000) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sos-yalizm ve Milliyetçilik*, İstanbul: İletişim.
- Yazgan T. (1982) "Türkiye'de Sendikal Hareketler" *Türk Dünyası Araştırmaları*, 20.
- Yazıcı, E. (1996) *Türk İşçi Hareketi*, Ankara: Aktif.
- Yerasimos, S. (1980), *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, İstanbul: Gözlem.

Özel/Kamusal, Yerel/Evrensel: İkilikleri Aşan Bir Feminizme Doğru*

Gölnur Acar-Savran

Bundan yirmi yıl kadar önce İstanbul ve Ankara’da bazı evlerde bir takım kadınlar toplanmaya başladılar. Kadınlar bu toplantılarda politika yaptıklarını ileri sürüyorlar, buralarda tartıştıkları “özel” meselelerin “politik” olduğunu savunuyorlardı. Özel alanla kamusal alanın birbirinden koparılıp birbiriyle karşıtlık içinde tanımlanmasını sorgulayan **feminist eleştiri** ışığında kendi hayatlarını anlamaya ve tahlil etmeye girişmişlerdi. Bu tahlilde onları yönlendiren anlayış, özel alanda yaşanan ve kişisel olarak nitelendirilen sorunların bütünlüklü bir toplumsal egemenlik sisteminin çeşitli yüzleri olduğuydu. Özel alana bu şekilde bakmak, salt “kişisel”, “duygusal” ve “psikolojik”, giderek “doğal” gibi görünen şeylerin yeniden adlandırılması ve erkek egemenliği ve erkek baskısıyla bir arada yeniden kavramlaştırılarak doğallıktan arındırılması anlamına geliyordu. Bu toplantıları izleyen yıllarda, dayağa, sarkıntılığa, cinsel tacize karşı kampanyalarda ve başka çeşitli eylemlerde özel alanla kamusal alan arasındaki bağlantıları ortaya koymak feminist politikanın ayırıcı özelliklerinden birisi olarak belirginleşti. Kadınların ev içinde harcadıkları karşılıksız emeğin adının konup görünür hale getirilmesi, gönülsüzce rıza gösterilerek yaşanan cinsel birleşmelerin cinsel şiddetle, bu cinsel şiddet ve tecavüz biçiminin de savaşta ve gözaltında tecavüzle sürekliliğinin kurulması, annelik ve ev kadınlığının belirlediği kadın kimliğiyle kadınların ücretli işlerde ve politikadaki varoluş (olamayış) biçimleri arasındaki bağlantıların ortaya konulması ve patriyarkanın daha pek çok mekanizmasının deşifre edilmesi, söz ko-

*| Bu yazı Aksu Bora’yla, kesintili olarak da olsa yıllar boyunca sürdürdüğümüz tartışmalardan süzülerek oluştu. Aklını, emeğini ve zamanını benimle paylaştığı için Aksu’ya teşekkür ediyorum. Kendisi muhtemelen söyleyeceklerimin çoğuna katılmayacak.

nusu iki alan arasındaki **birliğin** kavranmasına bağlı olarak yapılmış tahlillerin ürünleriydi. Medeni Kanun'daki yeni mal rejimine ve siyasi partilerde kadın kotası tartışmalarına, sığınak talebinin yaygınlaşmasına, kadınların savaş ve militarizm karşıtlığı açısından ayrıcalıklı konumlarına dayalı politik çıkışlara, özel alanla kamusal alan arasındaki bağlantıların döşediği yoldan geçilerek gelindi.

Yirmi yıl sonra yeniden özel alan/kamusal alan ikiliğini odak noktası olarak alan bir yazı yazmanın gerekçesi bu birliğin vurgulanması olamazdı, nitekim değil de. Ancak bu kavram ikiliğinin bugün Türkiye'de feminist politika yaparken yine de kritik bir önem taşıdığı kanısındayım. Özel alan/kamusal alan ikiliğine sabırlı bir bakışın, hem toplumsal gelişmelerin kavranması ve tahlili açısından, hem de feminizmin önündeki politik perspektiflerin değerlendirilmesi açısından yararlı olabileceğini düşünüyorum.

Her şeyden önce, aradan geçen yıllarda Türkiye toplumu siyasi İşlm ve tesettrle yüzleşmek durumunda kaldı. Feministler açısından, kamusal alanda örtünerek varolmayı amaçlayan kadınların durumunu anlamanın özel bir önemi olduğu çok açık. Özel alan/kamusal alan, örtülü kadınların konumu üzerine yazılan çok sayıda yazının, yapılan pek çok tahlilin başvurmadan edemediği bir kavram ikilisi oldu. Bu tartışmalarda, bir yandan örtünmenin özel alan ile kamusal alan arasındaki sınırı belirleyip simgeleştirdiği ve bunun da ötesinde siyasi İşlm'ın kadınları örterek, yani denetleyerek (de olsa) kamusal alana çıkartmak gibi bir misyonu yüklendiği savunuldu. Bunun yanı sıra, modernitenin özel alanla kamusal alan arasında tanımladığı geçişlilik/geişsizliğin örtülü kadınlarca yeniden tanımlandığı ileri sürüldü. Bunlara karşılık, tesettürün kadınları toplumdan, kamusal alandan soyutladığı iddia edildi. (Sıra-sıyla Gle, 1991 ve 2000; İlyasoğlu, 1994; akır, 1994)

Kuşkusuz, Türkiye'de kadınlarla ilgili politikaları kamusal alan kavramı etrafında dönüp dolanan tek akım siyasi İşlm değil. Çok daha önceleri ve çok daha dolaysız bir biçimde, Kemalizm de kadınları kamusal alana çıkarmayı kendi devrimini simgeleyen bir amaç haline getirmişti. Bunu yaparken Kemalizmin de kadınları denetlediği ve bir yandan da özel alandaki rollerini (iş yüklerini) pekiştirdiği, hatta "yurttaş anne" rneğinde olduğu gibi bu rollere kamusal anlamlar yüklediği hep vurgulandı (Durakbaşa, 2000; Ağduk-Gevrek, 2000; Kadıoğ-

lu, 1998; Göle, 2000; Berktaş, 2001).

Dolayısıyla, her ne kadar bu kavram ikiliğinin tarihsel ve toplumsal özgüllüklere kör kalacak kadar genel ve Batı-merkezli bir ikilik olduğu ileri sürülse ve hiç kuşku yok ki yer yer böyle kullanımları olsa da,¹ onu bir kenara itmeden önce tarihselleştirmenin ve özgüleştirmenin yollarını tartışmanın daha anlamlı olduğu kanısındayım. Türkiye, tarihi Akdeniz havzasının tarihiyle örülmüş, bunun yanı sıra geç-kapitalistleşmiş, ulus-devletini geç kurmuş, yani Batının kendi modern kapitalist dünyasını kurmuş olduğu bir evrede kapitalistleşme-modernleşme sürecine girmiş ve çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu bir ülke. Özel/kamusal ikiliğinin bu topluma özgü kuruluşunu bu çerçeve içinde kavrayabiliriz. Ama tam da bu çerçeveyi oluşturan özgül unsurlar yüzünden, kadın politikasını tartışırken bu ikiliğin üzerinden atlayamayız.

Özel alan/kamusal alan ikiliğinin modern kapitalist toplumlarda, modern toplumsal ilişkiler içinde ortaya çıktığı biçimle evrenselleştirilmesi bazı kadınları görünmez kılıyor: Bu kadınlar, söz konusu ikiliğin modern-batılı biçiminin varsaydığı, yani özel alanda başka kadınlardan yalıtılmış olarak yaşayan ve kimliği bu duvarlar arasında belirlenmiş “anne-eş kadın” imgesine uymayan, örneğin ev dışında çalışmak zorunda olan ya da ev işini ve çocukların bakımını, hatta tüm yaşamını çeşitli kadın akrabalarıyla paylaşan kadınlar... Ama bu ikiliğin Batı-merkezli kullanımı bundan ibaret değil. Bir başka versiyon da özel alan/kamusal alan ikiliğini modern biçimiyle yüceltmek: Bu iki alan arasındaki toplumsal cinsiyete dayalı işbölümünü ve hiyerarşiyi göz ardı ederek kamusal alana “çıkabilmiş” olmayı kurtuluşluğun ölçütü haline getirmek. Bir dönem, batılı kadınların yaygın ve yerleşik anlamıyla kamusal bir varlığı olmayan doğulu kadınları pasif kurbanlar olarak görüp, kendileriyle onlar arasında köklü bir statü farkı vehmetmeleri biçiminde ortaya çıkıyordu bu yaklaşım. Ancak daha da önemlisi, geç-kapitalistleşmiş pek çok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de, kadınların kurtuluşunu bu sorunsala hapseden ve ücretli işgücü piyasasının ve politikanın cinsiyetçi yapılanmasından soyutlanmış bir kamusal alana çıkma (ve başka kadınları çıkarma) seferberliğini yücelten pek çok kadının olması (Bora, 1997).

Özel alana “hapsedilmiş” kadınları “pasif kurbanlar” olarak gören bu yaklaşıma karşılık pek çok feminist yazar, kadınların

1| Özel/kamusal ikiliğinin evrenselleştirilmesi ve feminist tahlilin merkezine yerleştirilmesinde çok büyük bir rolü olan *Woman, Culture and Society* (derl. Michelle Zimbalist Rosaldo/Louise Lamphere, Stanford University Press, 1974) adlı derlemenin “Giriş” yazısında derleyenlerin ve kendi makalesinde Rosaldo’nun ortaya koyduğu görüşlerin özeti ve bu çerçevenin değerlendirilmesi için bkz. (Bora, 1997).

Özel alan ya da hane-içi sayılabilecek meknlerde çeşitli dayanışma ağları oluşturduklarını ve bunlardan g aldıklarını, erkek-merkezli bir bakışla kamusallık olarak grlebeyecek çeşitli ilişkiler temelinde kendi kamusalılıklarını kurduklarını, patriyarkal baskı karşısında çeşitli "hayatta kalma stratejileri" geliştirdiklerini, patriyarkal iktidarın ezenle ezilenin karşılıklı stratejilerinden oluşan bir "patriyarkal pazarlığa" dayandığını yazdı, yazıyor. (Sirman, 1990; Wedel, 1998 ve 2001; White, 1999; Kandiyoti, 1988 ve 1996) Dolayısıyla, zel/kamusal kavram ikiliğinin tarihi artık Batı-merkezli, oryantalist bir feminizme karşı gelişen bir "yerellemi" feminizm arayııyla i ie girmiş durumda. (Akgökçe/Ilyasoğlu, 2001) Bu da söz konusu ikiliğe yeniden ve yeniden geri dönmenin teorik ve politik gerekçelerinden bir başkasını oluşturuyor.

Ama bu kadar da değil. Bir yandan KADER'in kurulmasıyla iyice belirginleşen, bir siyasete, hatta siyasal iktidara katılım perspektifinde, öte yandan küreselleşme ve militarizme karşı kadınların politik bir özne olmalarını mümkün kılacak bir feminizm arayışında kendini ortaya koyan bir yönelimin ifadesine sık sık rastlanmaya baladı: Özel alanın politikasına hapsolmamak, feminizmi bu çok özgül politika anlayışına indirgememek... (Koray, 1998; Berktaı, 1998; Tekeli, 2002) Bu ıkılarda dile getirilen kaygıyı tartışmak hiç önemsiz değil: Özel alanın politikasını yapmak, özel alanı politikletirmeye çalışmak hata mıydı? Yoksa bir dönemin feminist politikası olarak anlamlıydı da artık miadını mı doldurdu? Ya da belki, zamanında yapıldığı biçimiyle bazı sorunları mı barındırıyordu?

Ve nihayet, feminizmin çok ötesine taşan bir tartışma alanı olsa da, son yıllarda kamusal alan ve kamusalılık etrafında dönen tartışma, sivil toplum kavramı ve sivil toplum kuruluşlarının politikadaki konumuyla i ie geçmiş bir biçimde güncelliğini sürdürüyor. Jürgen Habermas'ın, bir alan olmanın ötesinde bir ilişki biçimi olarak da tanımladığı "kamusalılık" anlayışından da esinlenen bu tartışmanın ana eksenlerini, Türkiye'de kamusalılığın (ve yer yer onunla eşanlamlı olarak kullanılan sivil toplumun) ne kadar güçlü ne kadar zayıf olduğu ve gönüllü birlikteliklere ve "zerkliğe" dayalı ilişki biçimlerinin, "aktif yurttaş" ya da "kamusal özne" olmanın imkânları oluşturuyor. Burada, feministlerin 1970'li yıllarda özel alanla karılıklığı içinde kavramlatırdıkları kamusal alandan çok daha zglletirilmi bir kamusalılık tanımı söz konusu. Bu farklı kamusalılık an-

layışlarının feminizmin gelecek perspektifiyle çok yakından ilişkili olacağı ise yeterince açık. Dolayısıyla, özel/kamusal ikiliği üzerine söylenecek herhangi bir sözün artık bu farklı tanımların varlığını göz önünde tutması gerekiyor.

Bu söylediklerimden, yazıda bu konuların her birini ayrıntılı bir biçimde ele alacağım sonucunun çıkmayacağını umuyorum. Yalnızca, bu alanda bir kavramsal netleşme çabasını kendi adıma gerekli ve yararlı bulduğumu anlatmaya çalışıyorum. Öyleyse bu gerekçelendirmeyi daha fazla uzatmadan ne yapacağıma geçeyim.

İlkin özel/kamusal ikiliğinin evrensel bir ikilik olarak ele alınıp alınamayacağı üzerinde duracağım. Bunun için, modernite/kapitalizm-öncesi toplumlarda bu kavramların işlevsel olup olmadığına, şayet öyleyse neyi ifade ettiğine kısaca göz atacağım. Bunun, modern biçimiyle özel/kamusal ikiliğinin özgüllüğünü ortaya çıkarmamı sağlayacağını umuyorum. Bu ilk iki bölümü, söz konusu ikiliğin Türkiye toplumunda büründüğü somut biçimleri kavramlaştırmanın, yani ikiliği “yerelleştirme”nin yollarını sorgulayacağım bir “yerellik”/“yerlilik” tartışmasını içeren üçüncü bölüm izleyecek. Yukarıda değindiğim gerekçelerle farklı “kamusal” kavramlarının ele alındığı dördüncü bölümün ardından Habermas’a eleştirel bir bakış ise yazının beşinci bölümünü oluşturacak. Son bölümde, bundan sonra özel alanı politikleştirmenin kamusal alana nasıl bir yaklaşımla anlamlı olacağına ilişkin sorular sormaya çalışacağım. Bu bölümün esas sözünü, özel alanın politikleştirilmesinin kamusal alanın yeniden kuruluşundan soyutlanamayacağı tezi oluşturacak. Yazının amacı, daha önce de dediğim gibi, bu çok da orijinal olmayan tezin arka planını oluşturan kavramlar konusunda netleşmek.

Özel alan/kamusal alan ikiliği tarih-aşırı mı?

Kadınların tarihine bakarken özel alan/kamusal alan ikiliğini erkek egemenliğinin temeli olarak öne çıkarmak 1970’lerin feminizminde yaygın olarak benimsenmiş bir yaklaşımdı. Michelle Rosaldo ve Louise Lamphere’in yukarıda andığım çalışmaları bu yaklaşımın önemli bir dayanağını oluşturmuştu. İddia şuydu: Toplumsal cinsiyete dayalı hiyerarşik bir özel/kamusal ayrımı **bütün toplumlarda** kadınlarla erkekler arasındaki ilişkileri anlamak için gerekli çerçeveyi oluşturur. Zamanla

bu ikiliğin modern kapitalist toplumlara özgü olduğunu savunularla böyle bir bölünmeyi (en azından erkek egemenliğinin olduğu) bütün insan toplumlarının yapısal bir özelliği olarak görenler arasında canlı tartışmalar başladı. Bu tür bir evrenselciliğe karşı çıkanların çeşitli kaygıları vardı: Tarih ve kültür-aşırı bir ikiliği varsaymak kadınların konumlarının hem tarih boyunca değişmediğini hem de kendi aralarında farklılaşmadığını ileri sürmek anlamına gelir. Batı-merkezci uzantılarının ötesinde, bu yaklaşım kadınların gerçekliğini tekleştirir, bu gerçekliği açıklamak bir yana onu soyut bir genelliğe hapsederek gizemleştirir. Bu düzeyici mantığa itiraz etmek için gerçekten de üçüncü dünyalı, siyah ya da post-modernist olmak gerekmiyor. Kadınlar bu bakışla kendi içinde yapılaşmamış bir (özel) alanın üyeleri haline gelirler. Böyle olunca da, kadınların hayatlarının ortaklıkları abartılır. Buradan, 70'li yılların ilk yarısına damgasını vuran, **aynılık** ya da **benzerlik** üzerine kurulu bir kadın dayanışması yanılmasına varmak için pek az şey gerekir.

Bu ikiliği evrenselleştirmenin ifadesi, kadınların toplumda değer atfedilen alan ya da faaliyetlerden **dışlanmalarını** ezilmişliğin ölçütü haline getirmekti. Bu dışlanma, kimilerince de kadınların tarih boyunca şu ya da bu biçimde **kapatıldıkları** biçiminde dile getiriliyordu. Örneğin Andrée Michel günümüzden geriye doğru bu kapatılma ışığında bakıyor, **bugün** batıda kadınların ezilmişliğinin temeli olarak teşhis ettiği bu olgunun izini sürmek üzere tarihe yöneliyordu. Öna göre kapatılma, değişik dönemlerde değişik biçimlere bürünmüş olsa da süreklilik gösterir, hatta modern batı toplumunda en "gelişkin" biçimine ulaşmıştır: Kadınların "kamusaldan özele, özerklikten bağımlılığa sürülüşünün öyküsü"nden söz etmektedir yazar. (Michel, 1984) Buna karşılık örneğin Deniz Kandiyoti bu sürekliliğin büründüğü somut biçimler arasında böyle bir doğrusal gelişme saptamaz; bunun yerine ikiliğin en net biçimde ortaya çıktığı bir **bölgeden** söz eder: "M.Rosaldo'nun özel/kamusal ikiliğini kadınların ezilmelerinin temeli olarak görmesi bu ikiliğin mekânsal ayrılık ve kadınların örtünmesi kalıplarında somut biçimler aldığı bölgede (Ortadoğu'da) doğal yerini bulmuş görünüyor" (Kandiyoti, 1996: 131).

Bugün geldiğimiz noktada, özel/kamusal ikiliğini tartışmaya girerken bir başka konuya daha açıklık getirmek artık kaçınılmaz oldu. Bu kavram çiftini ikilikçi Batı düşüncesinin yapıpökümüne uğratılması gereken sayısız ikiliklerinden birisi

olarak görmediğimi, bütün kavramlar gibi bunların da gerçeklikle daha karmaşık bir ilişkisi olduğu görüşünde olduğumu belirtmem gerekiyor herhalde. Karmaşık olarak nitelediğim bu ilişkiyi şöyle açabilirim: Kavramlar, gerçekliği hem biçimlendirirken, hem de farklı dolayımınma derecelerine göre daha sadık ve daha az sadık biçimlerde temsil ederler. Kimi zaman bu dolayımınma gerçekliğin tümüyle perdelenmesi ve çarpıtılması derecesine ulaşabilir. Özel/kamusal kavram ikiliğine bu açıdan baktığımızda, Leonore Davidoff'un bir sorun teşhis ettiği yerde ben kendi adıma bir açıklama görüyorum. Davidoff'a göre sorun şurada yatıyor: "[K]amusal/özel bölünmesi, hem kadınların tâbi konumlarının bir **açıklaması** olarak, hem de o konumu inşa eden bir **ideoloji** olarak ikili bir rol oynadı." (Davidoff, 2002: 190) Oysa bence tam da belli bir açıklayıcılığı olduğu içindir ki, özel alan/kamusal alan ikiliği, **tarihsel** olan bir gerçekliği **mutlaklaştırma** yeteneğine sahip bir ideolojik kavram çifti olarak da iş görebilmektedir. Bu ikiliğin tarih içindeki gelişme doğrultusu konusunda Michel gibi düşünen Zilah Eisenstein da gerçeklikle kavramlar, açıklamayla ideolojik mutlaklaştırma arasında şöyle bir bağlantı kurar: Liberalizmin siyasal düşüncesinde en gelişkin biçimine ulaşan bu ikilik "liberal demokratik devletlerde" patriyarkanın **üstünü örtmeye** yarar (Eisenstein, 1981: 14); bu siyasal düşüncenin temelinde ise kapitalist ekonomi yatmaktadır. Olivia Harris'in anlatımında, açıklama ile ideolojik mistifikasyon arasındaki bu problemli ilişki daha da açıklık kazanır. Harris'e göre, bu iki alan, aralarında bir kopukluk ileri sürülecek şekilde kavramlaştırıldığında, ikiliğin ideolojik olduğunu ve özel alan ile kamusal alan arasındaki bağlantıların üzerini örtmeye yaradığını söyleyebiliriz. Ama açıklayıcılığı da vardır bu ikiliğin, çünkü modern toplumların gerçekliğinin çok somut bir özelliğini ifade etmektedir: "Kamusal ya da toplumsal dünyadan ayrı kendine özgü (*sui generis*) bir alanın oluşması bazı kadınların gerçekten etkin bir biçimde denetlenmesinin bir yoludur da." (Harris, 1981: 153) Zaten söz konusu kavram ikiliğinin **eleştirel gücü** tam da toplumsal gerçeklikle arasındaki bu ikili ilişkiden gelir: İdeolojik olarak mutlaklaştırdığı gerçekliği tarihselleştirmeyi mümkün kılan yine ikiliğin kendisidir, yeter ki feminist eleştiri kategorilerin her birini doğallıktan arındırsın yani toplumsal bütünün içine yerleştirsın.

Özel/kamusal kavram ikiliğinin toplumsal gerçeklikle iliş-

kisini bu Şekilde formüle ettikten sonra, ikiliğin tarihsel sürekliliği ve tarih içinde büründüğü somut biçimler konusunda tekrar Davidoff'a dönelim: Yazar bu kavramlarla ilgili kaygılarını ve kayıtlarını belirttikten sonra, "istikrarsız ve deĖiŐebilir olmalarına rağmen" bunların yine de içinde yaşadığımız dünyanın düzenleniŐ biçiminin ayrılmaz parçası olduklarını ve uzun geçmiŐleriyle "hem sürekliliği, hem de değişimi" temsil ettiklerini söyler (Davidoff, 2002: 191, 195). Hareket noktası olarak böyle esnek bir yaklaşımı benimsemenin ufkumuzu yeterince açık tutmaya imkân vereceğini düşünüyorum.

Öyleyse ilkin, kapitalist toplumlarda belli bir dayanağı olduğu ileri sürülen ve liberalizmin siyasi düşüncesinde merkezî bir konuma sahip olan bu ikiliğin Batı düŐüncesindeki serüveniyle ilgili bazı soruları cevaplandırmaya çalıŐalım. Liberalizm-ncesi bat  düşüncesinde de karşımıza çıkıyor mu bu ikilik?  ıkıyorsa, modern özel/kamusal ikiliğiyle bu başka ikilik(ler) arasındaki farklar nerelerde yatıyor? Bu ikiliğin ortaya çıktığı farklı toplumların aralarındaki ortak noktalar ne? Kuşkusuz bu sorulara burada verilebilecek cevapların tarihsel bir tüketicilik taşıması söz konusu olamaz. Olsa olsa, karşılaştırma amacıyla kullanılabilecek belli ipuçlarını yakalayabilirim. Asıl amacım, bundan sonra daha yakınlara, Türkiye'ye doğru gelmek ve içinde yaşadığımız somutluklara **yaklaşım biçimlerini** tartışmak: Antropolojik ve sosyolojik verileri değerlendirmeyi değil, bir yöntem tartışmasını hedefliyorum.

Kadınların kapatılması ve harem olgusuyla kentleşme ve kent yaşamı arasında sıkı bir bağ olduğu genellikle ileri sürülür. Bu kapatılmanın bir "zel" alana kapatılma olması ise, kadınların (toplumdaki)  eŐitli kamusal faaliyet ve ağlardan soyutlanmalarıyla bağlantılıdır. A.Michel bu soyutlanmanın antik kentlerde, ilkin kadınların her tür siyasi ve dinsel görevden mahrum edilmesi, sonra da zanaat alanından dıŐlanıp bütün bir iletişim ağının dışına itilmesiyle gerçekleştiğini anlatır (Michel, 1984: 42). Başka bir deyişle, özel alan bir **mahrumiyetin**, yoksun kılınmanın alanıdır. Yunan kentlerinde bu ayırım *oikos/polis* ikiliği biçiminde ortaya çıkar. *Polis* zgrlĞn, kendi kaderini belirlemenin, dünyayı dönüŐtürmenin, kamusal etkinliğin, insanın özne oluŐunun alanıyken, *oikos* zorunluluğun, belirlenmiŐliĖin alanıdır; maddi üretim ve insanların yenden-üretimi köleler ve kadınlarca bu alanda sürdürülür. Gerek Platon'un gerekse Aristoteles'in düşüncesinde bu iki alan ara-

sındaki ilişki, *polis*in ev-içi/hane-içi özel alana yaslandığı, onu dayanak olarak kullandığı bir ilişkidir. Habermas tüm çıplaklığıyla tarif eder bu ilişkiyi: "...kamusal hayata katılabilmenin koşulu, bir aile reisi olarak, özel hayat alanında özerk olmaktır [...] *poliste* bir şahsın konumu, *oikos*taki despotluğuna bağlıdır" (Habermas 1997: 60). Demek ki antik Yunan kentinde ve Yunan düşüncesinde özel alan/kamusal alan ikiliği, üretim ve yeniden-üretim bir yanda, politika-kamusallık diğer yanda olmak üzere toplumu ortadan bölen bir ikiliktir. Karşıtlığın iki kutbunu oluşturan terimler aile ve ekonomi ile politikadır. Bu ikiye yarılmış dünyanın *oikos* tarafında kadınlar-köleler-çocuklar yani *idiot* denilen özel kişiler, *polis* tarafında ise *polites* olarak anılan yurttaşlar, kamusal kişiler yer alır (Elshtain, 1981: 22).² Platon'un düşüncesinin bu ikiliği aşar gibi görünen bir boyutu vardır. Platon ideal kentinde yönetici sınıflar için özel alanı tümüyle kamusal hale getirir: Yönetime dahil ettiği bazı seçkin kadınların çocukları ve kendileri artık yönetici sınıfın ortak yaşamlarının bir parçası olurlar. Bu insanlar için özel yaşam kalmaz. Evliliğin, ailenin toplumsallığı çözücü, birey(cil)leştirici etkisi karşısında Platon bu yaşamı düpedüz ilga eder. Böylece özel alan tümüyle denetim altına alınmış olur.

Yine de Platon'un ütopyası için öngördüğü bu düzenleme, içinde yaşadığı kentin gerçek durumunu yansıtmamaktadır. Bu somut tarihsel gerçeklik, yani *polis*in açık ve özgür dünyası ile *oikos*un gizli zorunluluk dünyasının oluşturduğu ikilik ise modern terminolojinin özel/kamusal ikiliğiyle örtüşmemektedir: Modern ikilikteki özel alan ekonomiyi-toplumsal üretimi kapsamaz.

Antik dönemin kentlerinden farklı olarak Ortaçağın ağırlıklı olarak köylü toplumlarında özel/kamusal ikiliği bu netlikte kurulmaz (Hall, 1973: 49-51). Feodalite, antik kentlerin kırsal toplum içinde erimesi ve devlet iktidarının parçalanarak özerk hanedanların erklerine dönüşmesiyle birlikte ortaya çıkar. Feodal toplumda toprağa bağlı kamusal erk tek tek bireylerin her birinin erki olarak özel/shahsi ellere düşer. Toprak egemenliği, yargı erki, siyasal erk ayrı alan ve kurumlar arasında paylaşılmamıştır. Böyle olunca da *polis* tarzı bütünlüklü bir kamusal alandan söz edilemez. Kamusal erk soyluların şahıslarında temsil edilmiştir. Habermas'ın sözleriyle, "temsili kamu kendini toplumsal bir alan, bir kamu alanı olarak ortaya koymaz..." (Habermas, 1997: 65; Kelly, 1981) Feodal toplumda

2) *Idiot*un batı dillerinde aptal, *polites*in ise terbiyeli sözcüklerine kaynaklık ettiğini belirtmek anlamsız olmaz herhalde.

soylu aileler, hanedanlar arasında paylaşılan (kamusal) erkten bu ailelerin kadınları da bir ölçüde nasiplenirler. Toprak yönetiminde, silâh kullanımında, en azından erkeklerin yokluğunda onlara da bir pay düşer. Öte yandan, kamusal erkin hanedanlar itibarıyla bölünmüş olması, her hanedanın kendi içinde bir tür kamusalılığın yaşandığı, siyasal kararların alındığı anlamına gelir. Soylu ailelerin kadınlarının içinde yaşadıkları şatolar, malikâneeler (kamusal erkten kaynaklanan bu daha dar anlamıyla) kamusal yaşamın merkezlerini oluşturur.

Bu toplumsal yapının ideolojik ufkunu belirleyen Hıristiyanlık Jean B. Elshtain'a göre özel alanın kadın dilinde konuşur. Hıristiyanlık kamusalılıktan bir geri çekiliştir ve bu niteliğiyle "her bir bireysel yaşama olduğu gibi, günlük yaşama da" değer verir (1981: 58, 226-227). Özel alan böylelikle saygınlık kazanır. Eski Yunan'ın erkeksi *polis* özelliklerine karşı, siyasetin öyle yüceltilmediği, siyasal olanın yanı sıra doğumun, ölümün, ahlâki sorumluluğın önemsendiği bir dünyadır bu. Kadınlar üzerindeki egemenlik, onların dışlanarak farklı bir alana mahkûm edilmeleri biçiminde tezahür etmez. Toplum farklı değerleri olan ayrı alanlara bölünmemiştir.

Buna karşılık, merkezî devletin güçlenmeye başladığı 16. yüzyılda ise en has anlamıyla patriyarkal aile yapısı ortaya çıkar. Büyük feodal topraklar giderek parçalanmaya başlar. Özellikle İngiltere'de çitlemeler ve serflerin topraktan koparılması bağımsız aile mülkünün gelişmesini mümkün kılacaktır. Lord'un kamusal gücünü artık aile babası devralır. Sanayi dönemi öncesinin patriyarkal hane yapısında, kentte de kırdada ev-içi/işyeri ayırımından söz etmek çok güçtür: Hane halkının günlük yaşamı iş etrafında döner ve bu yaşamın bütünü patriyarkın denetimi altındadır. Patriyarkal yapının teorisyeni Robert Filmer özel/kamusal alanlar arasında belirgin bir ayırım yapmaz. Baba-oğul ilişkisi toplumsal yapının bütün düzeyleri için geçerli olan paradigmatic bir ilişki biçimidir bu teoride.

İtalya'nın görece erken gelişen yeni kent-devletlerinde ise Machiavelli artık farklı bir kutupsallığı seslendirmeye başlamıştır bile. Modern biçimiyle özel/kamusal ikiliğinin ilk kuruluşu sayılabilir bu kutupsallık: Siyaset açısından hiçbir ağırlığı olmayan ahlâk ve özel alan bir yanda, tüm soğukluğu, hesaplılığı ve acımasızlığıyla Prens'in kamusal alanı öbür yanda...

John Locke ise İngiltere'de Filmer'in tekçi dünyasını eleştirerek geliştirdiği ikilikte Machiavelli'yle buluşacaktır: Fil-

mer'in siyasal toplumun temelinde yattığını ileri sürdüğü doğal hiyerarşi tezini paramparça eder ama evliliğin-ailenin böyle bir düzene uymasına itirazı yoktur. Machiavelli gibi o da iki farklı değerler düzeni oluşturur. Machiavelli'nin acımasız ama muktedir Prensi'ne göre onun kamusal aklı daha adil, daha paylaşılabilirdir ama sonuçta her iki düşünürün kurduğu çerçevede de özel alan ile kamusal alan farklı mantıklara göre ve birbirinin karşıtı olarak oluşur. Carole Pateman'ın liberalizmin siyasal düşüncesinde özel/kamusal ve doğal durum/sivil toplum ikiliklerinin patriyarkanın modern biçiminin **bizzat kuruluşu**-na tekabül ettiği yolundaki tahlili, bu ikilikle ilgili feminist tahlillerin en çarpıcısıdır. Locke'un Filmer'a yönelik eleştirilerinden hareketle Pateman, modern siyaset felsefesinin babalık hakkıyla siyasal hakkı birbirinden ayrışını izler: Babaların aile içindeki yöneticilik haklarının artık siyasal bir uzantısı yoktur. "Locke'un teorik manevrası" (Pateman, 1988: 91) bir yandan Filmer'a karşı siyasal eşitliği savunurken öte yandan da kadınla erkek arasında Filmer'ın savunduğu türden bir patriyarkal hiyerarşinin sürekliliğini güvence altına almasını mümkün kılar, Pateman'a göre. Locke'un doğa durumu anlayışında ilke olarak herkes doğal haklara sahipken toplumsal sözleşmeye bu "eşit" bireylerin eşit biçimde katılmadıklarını görürüz. Gerçekte toplumsal sözleşme doğal durumdaki, hiyerarşiye dayalı örtük bir "cinsel sözleşme" temelinde yapılmıştır. Bu cinsel sözleşme ya da evlilik sözleşmesi, kadının bireyselliğinin yadsınması üzerine kurulu olan patriyarkanın bu yeni siyasal düzendeki biçimidir. Ancak Locke doğa durumu tasvirinde ayrıntılarıyla ele aldığı evlilik sözleşmesini doğal sınırlar içine hapsederek siyasal açıdan görünmez kılar. Sivil toplum doğa durumundan ayrışırken aynı zamanda da aile ve ev-içinden soyutlanmıştır. Bir tarafta annelik-aile-özel alan kurulurken öbür tarafta da sivil toplum-kamusal alan kurulmuştur. Eşitler-arası toplumsal sözleşme, doğa durumunda her biri birer aile reisi olan "erkek kardeşler-arası" (Pateman, 1993) bir sözleşmedir, çünkü evli çiftin iç ilişkileri siyasallığa geçişten önce belirlenmiştir. Modern patriyarkanın Locke'un teorisindeki kuruluşunu Pateman'ın bu tahlilinden esinlenerek Barbara Arneil şöyle tasvir eder: "Tıpkı toplumsal sözleşmenin cinsel sözleşmesiz varolamayacağı gibi, sivil toplum doğa durumu olmaksızın, yurttaş da koruması ve bakması gereken bir hane olmaksızın varolamaz" (Arneil, 1999: 227).

- 3| Söz konusu ikili ayırımıyla ilgili olarak bkz. (Bora 1997: 85-86). Ayrıca bkz. (Moller Okin 1998: 117). Hegel, Marx ve Gramsci'de sivil toplum/devlet ikiliği konusunda bkz. (Savran 1984).
- 4| Bu yaklaşımın bir örneği için bkz. (Ameil 1999).

Doğa durumu/sivil toplum ya da özel alan/kamusal alan ikiliğinin kuruluşunu böylece kavradıktan sonra artık, modern siyaset teorisinin daha sadık bir ifadesi olan **ikili ayırma** gelebiliriz. Özel/kamusal ikiliği liberalizmin söyleminde bir yandan (sivil) toplum/devlet ayırımına tekabül eder öte yandan da ev-içi/ev-dışı ayırımına. Pateman liberalizmin bu ikili ayırımını şöyle yorumlar: "liberalizm, sivil toplumu ev-içi yaşamı olarak atfedilenlerden soyutlayarak kavramlaştırdığı için, ev-içi yaşam kuramsal tartışmada "unutulmuş" halde kalır. Böylelikle özel ile kamusal arasındaki ayırım, sivil toplumun **içindeki**, erkekler dünyasının bir ayırımı olarak yeniden kurulur" (Pateman, 1988: 285).³

Ancak söz konusu ikili ayırımla ilgili olarak söylenebilecekler bundan ibaret değildir. Antik Yunan'daki özel/kamusal ya da daha özgül olarak *oikos/polis* ikiliğine bir kez daha dönecek olursak, bu **ikili** ayırımın modern toplumun örgütlenmesine ilişkin kritik bir özgüllüğü ifade ettiğini görebiliriz: Pateman'ın liberalizmin siyasal düşüncesinde unutulduğunu söylediği ev-içi antik Yunan'ın herşeyi kapsayan **oikos/polis** ikiliğinde unutulmuş değildir. Bu ikilikte bir ek kavramsal ayırma gerek yoktur: Toplumsal örgütlenme öyledir ki aile ve ev-içi ile üretim dünyası birbirinden ayrıışmamıştır. Dolayısıyla da, içsel dünya ve mahremiyet daha geniş anlamda "özel"in içinden ayrılıp başlı başına bir dünya oluşturmaz. Modern ikilikte, patriyarka ve özel mülkiyetin zorlamalarına karşın "özgürlük" dünyası olarak algılanacak olan bu dünya zorunluluğun alanıdır.

Demek ki, özel/kamusal ikiliğinin antik çağdaki biçimiyle modern biçimi arasında bir süreklilik değil köklü bir farklılık, hatta bir tersyüz olma vardır. O zaman özel/kamusal ikiliği basitçe batı düşüncesinin bir ikiliği olarak, özerkleştirilmiş bir kavramlar dünyasında, doğa/kültür, kadın/erkek, dişil/eril, duygu/akıl, beden/tin dizisine referansla anlaşılamaz.⁴ Özel/kamusal ikiliğinin modern dünyadaki konumunu özgüllüğü içinde kavrayabilmek ancak kavramlar dünyasına hapsolmeden, üretim, yeniden-üretim, çalışma, emek dünyasını da göz önüne alarak mümkündür. Yoksa çağlar boyunca batı düşüncesinde varolagelmiş tek bir ikilikle karşı karşıyayız demektir; o zaman da bu ikiliği bir düşünce tarzına yormak ve ondan düşünsel yapısökümü oyunları ile kurtulmak karşımızda bir ufuk olarak belirir.

Özel/kamusal ikiliğinin modern kuruluşunda, malların üretiminin atölyelerde ve giderek fabrikalarda yapılmaya baş-

lamasıyla birlikte “ev”in anlamının da değiştiğini, modern anlamda “özel alan”ın oluşmasının ev/işyeri ayrışmasıyla doğrudan bağlantılı olduğunu uzun uzun anlatmak gerekmiyor. “Hane”nin toplumsal üretimden kopmasıyla birlikte aile evinin kimi kadın için soyun devamını sağlamanın kimi için ücretli emekgücünün yeniden-üretimine mekânına dönüştüğü de çok söylendi. Bu modern özel alanın artık “hane” değil “yuva” olan **yeni ev-içiyle birlikte yeni bir ev işi ve ev emeği** de ortaya çıkar. İşte bunun modern ikiliğin bir özgüllüğü olduğunu vurgulamak ise bence hâlâ önemli. Ücretli emeğin yanı sıra ücretsiz ev emeğinin, aynı toplumsal düzenlemenin bir parçası olarak bu örgütlenmede yerini aldığını hatırla tutmak, hem bu emeği toplumsal üretim ve yeniden-üretimde daha önceleri harcanan emekten ayırabilmek⁵ açısından önemli, hem de modern özel/kamusal ikiliğinin yanı sıra daha **melez** biçimleri kavramlaştırmak açısından.

Özel/kamusal ikiliğinin modern biçimi, ev-içi-aile-ev emeği kavramlarını doğallaştırmaya ve evrenselleştirmeye çok elverişlidir. Bir yandan aile, ev işi, birlikte yaşama, yakınlık kolaylıkla **toplumsal** ilişkilerin karşıtları olarak, yani **doğal** olgular gibi sunulabilir. Bu da kadınların özel alanda maruz kaldıkları baskı ve ezilme biçimlerinin doğallaştırılması demektir. Öte yandan kapitalizmin mübadele değeri/kullanım değeri, toplumsal üretim/tüketim türünden ikiliklerine tekabül ettiği ölçüde, özel/kamusal ikiliğinin bu toplumsal yapıdaki kökleri çok derindir. Bu yüzden de evrenselleştirilerek kapitalizm-öncesine teşmil edilmesi kolaydır. Kadınların yaptıkları işlerde tarih boyunca belli süreklilikler saptamak mümkünse de bu tarihsel sürekliliği aynı ev-içi ve ev emeği kavramlarıyla ifade etmek patriyarkanın çeşitli biçimleri arasındaki farklılıkları ortadan kaldıracığı için önemli bir sakıncayı barındırır. Yine de şu nokta önemli: Patriyarkanın farklı biçimlerini ancak bir süreklilik/değişim birliği ve diyalektiğiyle kavrayabiliriz. Bu konuya aşağıda yeniden döneceğim.

Pateman’ın tahlili kadınların yurttaşlığında bugün hâlâ içkin olan yapısal gerilimi, çelişkiyi ortaya koyar. Modern biçimiyle özel/kamusal bölünmesinin en önemli özgüllüğü de budur: Kadınlar yurttaş olduklarında bile erkeklerle aynı biçimde yurttaş değildirler (Pateman, 1998: 241-245); kadınların kamusal varoluşlarıyla erkeklerinki arasında hep bir asimetri vardır. Bu kendisini, kadınların eğitime ve ücretli işgücüne katılış

51 Christine Delphy’nin “ev-içi üretim tarzı” kavramı bu ayırımın üzerinden atlar.

biçimlerinde de ortaya koyar siyasete katılışlarında da. Locke’un siyasal otoriteyi rızaya dayandırırken kadınları kocalarına doğal bir otoriteyle tâbi kılması bu içsel gerilimin ideolojik ifadesidir. Fransız Devrimi’nde ise kadınların kamusalıktan dışlanmaları yasal hükümlere bağlanmıştır. Locke’un teorisinin dışında Rousseau’da da bariz bir çelişki olarak duran bu dışlama, Fransız Devrimiyle birlikte yeniden ve daha da güçlendirilerek gerçekleşir. Başka bir deyişle, patriyarkanın moderniteyi önceleyen biçiminde toplumsal cinsiyete göre yapılaşmaya yatkın bir “kamusallık alanı” söz konusu olmadığı, kamusal erk kişilere-hanedanlara-hükümdarlara yapışık bir nite-lik taşıdığı ölçüde şunu söylemek mümkündür: Kamusal alanın modern biçimde yapılaşmasında toplumsal cinsiyet **oluştu-rucu** bir unsurdur: Yurttaşlık, hak, mülkiyet, cinsiyet-yüklü ilişki biçimleri olarak oluşmuştur. Modern özel/kamusal ikiliği patriyarkayı bir **kalıntı** olarak değil, yeni biçimiyle oluşturucu bir unsur olarak içerir.

Kadınların yurttaşlıktan dışlanmaları liberalizm açısından bir tutarsızlıktı. Pateman’ın, kaynağını toplumsal sözleşmenin ve yurttaşlık kavramının oluşumunda bulduğu bu tutarsızlığın aşılması, kadınların 19. yüzyıldan başlayarak siyasal haklarını kazanmalarıyla sağlandı. (Berktaş, 2000). Ne var ki, bu tutarsızlık bir karşıtlık olarak başka bir alana kaydı, özel/kamusal alanlar ayrılığına dayalı bir toplumsal düzenin yapısal eşitsizliği olarak varlığını sürdürmekte. Kadınların kamusal alana katılım-larındaki yapısal asimetri kapitalist patriyarkanın bir boyutu ol-maya devam ediyor. Dolayısıyla da, Pateman’ın tahlili kadınla-rın medeni ve siyasal haklarını kazanmış oldukları toplumlar için de hâlâ geçerliliğini koruyor. Türkiye Cumhuriyeti gibi, da-ha **kuruluş aşamasında** kadınları yurttaşlaştırmaya girişmiş ve kısa sürede seçme ve seçilme haklarını tanımış ölkelerde de böyle bu. Pateman’ın açıkladığı şey, toplumun özel ve kamusal alanlara ayrışması; bu temele dayalı bir “yurttaşlık” kaçınılmaz olarak kadınlar ve erkekler arasında bir asimetriye yol açar.

Pateman’ın tahlilinin dolaylı da olsa bir uzantısı sayılabilecek bir noktanın üzerinde biraz daha ayrıntılı olarak durmak istiyorum: Modern özel/kamusal ikiliğinin bir özgülüğü de, kadınların kapatılmasını değil kamusal alana çıkışlarındaki eşitsizliği, asimetriyi açıklamaya imkân vermesidir. Patriyarka bu özgül biçimiyle, kadınların kamusal alanın içine çekilerek ezilmelerine, sömürölmelerine ve baskı altına alınmalarına ka-

pı aralar. Kadınların kamusal alanda kapsanarak, içerilerek ezilmelerinin önkoşulu, kamuya özel bir statüyle, hem yurttaş hem de eşitsiz cinsel sözleşmeyle kurulmuş ailenin tâbi bir üyesi olarak çıkmış olmasıdır. Irkçılığın iki farklı biçimine benzer bir biçimde, modernite-öncesi patriyarkanın bazı biçimleri kadınları kamusalıktan dışlayarak ezerken, modern patriyarka, özel/kamusal ikiliği sayesinde kamusal alanda içererek de ezilir. Böylece alanlar ayrılığı bir yanıyla da kadınların ev dışındaki ikincil konumlarını ve maruz kaldıkları baskıyı tanımlar, belirler. Özellikle ev dışında ücret karşılığı çalışmanın yaygın olduğu toplumlarda özel ve kamusal patriyarka biçimlerini ayırıp, ilkinden ikinciye doğru bir artma eğilimi saptayan pek çok feminist tahlile rastlamak mümkündür. Kadınların ücretli işgücüne katılımda yaşadıklarının dışında, kamusal patriyarkanın baskı ve ayrımcılık biçimlerinin bir örneği de kadınlarla “refah” devleti arasındaki ilişkidir.⁶ Bunların ötesinde, küreselleşen dünyada kadınların yoksulluğu ve fuhuş giderek yaygınlaştıkça kamusal alandaki patriyarkal baskı, sömürü ve ezilme biçimleri de çeşitlenmektedir.

6l Örneğin bkz. Kandiyoti, 1997: 150: “Kamusal ataerkillik, istihdam ve devlet üzerine kuruludur; kadınlar artık kamusal alandan dışlanmazlar ama kamusal alanda ezilirler...Walby yirminci yüzyılda özel ataerkillikten kamusal alana doğru büyük bir dönüşüme şahit olduğuna öne sürmektedir.” Ayrıca bkz. Sümer, 2001: 118.

Bizde Nasıl?

Hukuku açısından çeşitli batı Avrupa ülkelerinden esinlenmiş, ekonomisi açısından kapitalist dünyayla bütünleşmiş bir ülke olsa da, Türkiye’ye bu yurttaşlık ve ev emeği kavramları ve bu özel/kamusal ikiliği olduğu gibi taşınabilir mi? Ya da bu modern ikilik bizim toplumumuzda bir kırılmaya mı uğrar; şayet öyleyse, nasıl bir kırılmadır bu? Yoksa Nira Yuval-Davis’in ileri sürdüğü gibi, sömürgecilik-sonrası toplumlar için yetersiz olduğu ölçüde bu ikilikten toptan vazgeçip onun yerine devlet-sivil toplum-aile ve akrabalık ilişkileri biçiminde bir üçlü ayrılımla mı yetinmeliyiz? (Yuval-Davis, 1997: 6, 80-81).

Genellikle, Kemalizmle birlikte Türkiye’de cinsiyetlerin ayrılığı rejiminden kadınların kamusal alana çıkmalarının yasal olarak engellenmediği bir toplumsal cinsiyet rejimine geçildiği savunulur. Kadınlarla erkeklerin eşit haklara sahip yurttaşlar olduğu modern rejimdir bu (Berktaş, 2001; Durakbaşı, 2000; Özbay, 1996). Hatta Durakbaşı Kemalizmin kadın-erkek eşitliğini yalnızca kamusal alan için değil, özel alan için de tasarladığını ileri sürer (Durakbaşı, 2000: 65). İlyasoğlu ise, bu anlatımlardan belirgin bir biçimde ayrılarak bir yandan bir tür cinsiyetler ayrılığı rejiminin hâlâ sürdüğünü ima eder: “Kamusal

alan ve özel alan arasındaki ayrılığa bizim kültürümüzde karşı-
lık gelen namahrem/mahrem ayrımı, belki de kamusal/özel ay-
rımından daha da belirgin biçimde kültürün cinsleri nasıl ayrı
ayrı yerlere koyduğunu ... gösteren daha temelli bir sınıflandır-
mayı içinde barındırmaktadır” (İlyasoğlu, 1994: 110-111). S-
zn ettiğim ilk kümede genellikle bir **geçiş** vurgulanırken İlya-
soğlu bir **sürekliliğin** de altını çizmektedir. Buna imkân veren,
meseleyi büyük ölçüde **kültür** düzeyinde ele alıyor olmasıdır.

Aslında yukarıda vurgulananların her ikisi de doğrudur:
Hem bir geçiş vardır söylendiği gibi hem de bir süreklilik. Fat-
magl Berktaş biraz daha ileri giderek bu geçiş bir **kopuş** olarak
nitelendiriyor; ama bunun yanında patriyarkanın (ataerkilliğin)
sürmesi anlamında bir sürekliliğin olduğunu da savunuyor. Ko-
puş/süreklilik birliğinden, “İslâmi ataerkilliğin yerini Batılı ataer-
killiğin, ya da ...ulus-devlet ataerkilliğinin alması....”nı anlıyor.
(Berktaş, 2001: 353) Berktaş’ın ataerkilliğin **biçimi** açısından bir
“kopuş”tan söz edebilmesini mümkün kılan, hukuksal düzlemde
yaşanmış olan köklü değişimlerdir: Gerçekten de bu düzlemde
“eski”nin tümüyle geride bırakılmasından söz etmek mümkün.
Ancak, Berktaş’ın da dile getirdiği gelenekler, kültürel pratikler
ve, aşağıda değineceğim gibi, üretim ilişkileri göz önüne alındı-
ğında, sadece ataerkilliğin **varlığının** değil Osmanlı’dan devralı-
nan ataerkillik **biçiminin** de belli bir sürekliliği olduğu ortaya ı-
kar, çünkü eski ataerkillik biçimini belirleyen tek şey İslâm ve
onun hukuku değildir. Böyle olduğu için de belki bu geçiş bir
kopuş değil bir **eklemlenme** olarak düşünmek daha yararlı olur:
Özel/kamusal ikiliğinin modern biçimiyle cinsiyetlerin ayrılığına
dayalı rejimin eklemlendiği, bölgelere, kentleşme biçimi ve hızı-
na ve başka etkenlere bağlı olarak rejimlerden birinin hâkim
zelliklerinin ne çıktığı bir durumla karşı karşıyayız. şayet bu
doğruysa, bu melez biçimi anlamak için, modern özel/kamusal
ikiliğinin eklemlendiği ve tek özelliği “İslâmi olmak” olmayan
cinsiyet rejimine biraz daha yakından bakalım.

Deniz Kandiyoti’nin de çeşitli çalışmalarında savunduğu
gibi, Germaine Tillion Ortadoğu toplumlarındaki patriyarka
biçiminin özgüllüklerinin **İslâm-öncesinden** gelen ve tüm Ak-
deniz havzasında geçerli olan toplumsal cinsiyet düzeninden
kaynaklandığını ileri sürer. *Kuzenler Cumhuriyeti* adını verdiği
bu düzen, kendi köklerinin yattığı bölge dışında rneğin Latin
Amerika’da da yer yer ortaya çıkar (Tillion, 1983: 30-56). İev-
liliğin, kadınların örtünmesi ve kapatılmasının, haremın ana ek-

senlerini oluşturduğu bir yapıdır bu. Tillion'un tezi şudur: Baba tarafından kuzenlerin birbirleriyle evlendirildiği ve doğurganlık, "soy"un saflığının korunması ve fetih politikalarına dayalı bu düzen, baba soyu dışından kimsenin toprak sahibi olmasına izin vermeyen bir aşiret yapısı üzerinde yükselir. Dolayısıyla, kız çocuklara miras hakkı tanıyan İslâm bu topraklarda ortaya çıktığında bir savunma tepkisine yol açar: Aşiret sisteminin yıkılması ve iç-evlilik geleneğinin zayıflamasıyla birlikte babalar kızlarını örtmeye başlarlar. İç-evliliği her şeye rağmen koruma çabasıdır bu. "Yabancı kan" a karşı sert önlemler, ensest, kızların bekâreti konusunda takıntılılık, kan davası gibi **savunmacı** tepkilere dayalı bu düzen, aşiret toplumuyla İslâm'ın onu dağıtıcı dinamiği arasındaki çatışmadan doğmuştur. Bunun yanı sıra Arap toplumundaki kentleşme de kadınların kapatılması ve örtülmesi doğrultusunda bir etki yapmıştır (Tillion, 1983: 141-165). Aşirete dayalı ve kentli toplumların hâlâ yan yana varlıklarını sürdürdükleri Akdeniz havzasındaki toplumsal cinsiyet rejiminde İslâm aktörlerden yalnızca biridir kısacası.

İlber Ortaylı da, benzer bir biçimde cinsiyetlerin ayrılığı ve kadınların tecridinin Akdeniz "coğrafi kültürel kuşağı"nın bir özgülüğü olduğunu savunur. Neolitik devrim, yerleşik hayata erken geçmiş olmak ve erken kentleşme Ortaylı için de kadınların ayrı mekânlara mahkûm edilmesinin tarihsel kökenlerini oluşturur. (Ortaylı, 2000: 118-126) Ne var ki, Tillion'dan farklı olarak Ortaylı kadınlar ve erkekler arasındaki mekânsal ayrılığın daha ağır bir ezilme biçimine işaret ettiğini düşünmez. Tillion Akdeniz havzasının özgülüklerini daha bütünlüklü bir çerçeve içinde ele aldığı için, kan davası, ensest, namus gibi baskı biçimlerini de göz önünde tutarken, Ortaylı'nın bu yargısı yalnızca mekânsal ayrılık ve hareme ilişkindir.

Osmanlı'daki toplumsal cinsiyet düzeninin somut biçimini tartışırken hiç kuşku yok ki bu toplumu Müslüman-olmayan Akdeniz toplumlarından ayırt edecek özgülükleri göz ardı etmemek gerekir. Sonuç olarak İslâm koca bir imparatorluğun devletinin ve hukukunun yapısını belirlemiştir. Ne var ki, bu devlet ve bu hukuk yıkıldığında, o "arkaik" cinsiyet düzeninden yine de geriye -gelenek ve töre adı altında- bir şeyler kalmıştır.

İçinde yaşadığımız melez toplumsal cinsiyet rejimini, kadınların tecridinin ve kapatılmasının, yani cinsiyetlerin mekânsal ayrılığının ötesinde somutlaştırabilmek için bazı (tipik) örnek durumlardan söz etmek mümkün. Bunların bir bölümü

7| Her ne kadar, metropol-
lerin gecekondularından
değil de Ege köylerinden
söz ediyorsa da, bkz.
Siman, 1990: 247; ay-
rıca bkz. Rizk Khoury,
1997: 111-114.

modernite-öncesi/dış  lişki biçimlerinin varlığını sürdürdüğü durumlar da karşımıza çıkıyor; bir bölümü ise geç-kapitalistleşmeye bağlı olarak kentlerin gecekondu bölgelerinde yaşanan mahalle  lişkileri ve buradaki kamusallık biçimleri; bir üçüncü kategoriye ise yine gecekondularda yaşanan ve Türkiye'nin dünya ekonomisiyle bütünleşme biçiminin bir uzantısı olarak, eve iş alma gibi enformel denilen üretim biçimleri oluşturuyor.

Her şeyden önce Osmanlı'daki, bazı yanlarını devraldığımız mahalle  lişkilerine ve buradaki "kamusal" yaşama kısaca bakmakta yarar var. Özel/kamusal sınırının bu bağlamda çok farklı bir yerden geçtiğini böylece görebiliriz. Ortaylı'ya göre mahalle sosyal ve kültürel bir birimdir ve "ailenin içinde bulunduğu mahalle ile...etnik-din  bağı vardır, hukukî bağı vardır." (2000: 3) Hem bir dayanışma birimi ve sosyal ortamdır mahalle; evliliklerin düzenlendiği ve onaylandığı, yeni gelenlerin birlikte kabul edildiği sosyal ortamdır ve kadınlar da mahallenin bu özelliklerinden pay alırlar; mahalle kadınları sıkı sıkıya denetler ama içine de alır. Ama aynı zamanda da politik-kamusal bir anlamı vardır mahallenin ve mescit, kahve gibi "toplantı ve tartışma mahalli olup kamuoyunun oluştuğu merkezlerden" (Ortaylı, 2000: 22) dışlanır kadınlar. Bunun yanı sıra, mahalleyle bir süreklilik içinde olan haneler bağımsız çekirdek ailelerden oluşmaz. Kadınların ev-içi üretimi birlikte yaptıkları, dayanışma içinde oldukları topluluklardır bunlar. Geniş aileler halinde yaşanan bu ortamlarda haneler-arası geçişlilik vardır: Yatıya, yemeğe bir başka haneye gitmek yaygındır. Yine de  rneğin Carol B. Stack'ın ABD'de kentli siyah topluluklar için tanımladığı biçimde esnek değildir hanelerin sınırları (1974: 117-120). Bunun için belki de, hem eski mahallelerden hem de kırsal toplulukların yaşam tarzlarından unsurlar içeren  ağdaş gecekondu mahallelerine bakmak gerekir.

Osmanlı mahalleleri gibi gecekondu mahalleleri de genellikle kadınların  vrelerinin dış sınırlarını oluşturur ve özel ile kamusal arasındaki sınırın modernite-öncesi/dış biçiminin damgasını taşır. Burada da hane halkıyla mahalleli arasında bir geçişlilik vardır (Ayata/Ayata, 1996: 62-64).⁷ Mahalle, bu bağlamda, kentten gelen tehditler karşısında özel alanın "koruyuculuğu"nu sunan bir ortamdır; "yabancılar"ın olduğu kent yaşamının tipik özel alanı konumundadır bu açıdan. Ama  te yandan da, buradaki "koruyucu şemsiye, sokaklarda özellikle de kadınlar için... belli bir kamusal alan ortaya çıkarabilmekte-

dir. Kadınlar burada özel mekânlarını genişleterek işlerini yapmakta, bir araya gelmekte, birbirine yardım etmekte...enformel ağlarını yaratıp korumaktadırlar.” (Wedel, 2001: 113) Bu da kadınlar açısından aynı mahallenin bir kamusal alan oluşturduğu anlamına gelir. Mahalle hem özel alanın korunması ve denetlenmesi anlamında geniş bir özel alan gibidir, hem de kadınlar için bir kamusal mekânı. Bu ikili niteliğiyle mahalleler modern anlamda özel/kamusal ikiliğinin keskinliğini azaltan ortamlardır.

Jenny White da, aynı biçimde gecekondü mahallesinin kadınların sokağa çıkmalarını sağlayan bir koruyuculuk sunduğunu ileri sürer; bu niteliğiyle de kadınlar için meşru bir kamusal alandır mahalle. White’a göre, akraba ve komşu atölyelerinde çalışma ve eve iş alma tarzı işler, emeği aileye ve cinsiyete dayalı kimliğe göre örgütleyen üretim ortamları oluşturur. Buralarda akrabalık ilişkileri ve cinsiyete dayalı kimlikler, koruyuculuk ve dayanışma sağladıkları ölçüde kadınların hem çalışmasını, hem de sömürmelerini mümkün ve meşru kılar: “...kadınlar gelir getirici bu etkinlikleri, karşılığında hakça bir ücret talep edebilecekleri bir iş olarak değil, ev kadınlığı ve annelik gibi, iyi birer kadın olma kimliklerinin bir ifadesi olarak görülür. Parça başı iş ve atölyede çalışmak iş değil de grup kimliğinin bir parçası olarak görüldüğü sürece, ahlâken ve toplumsal olarak kabul edilebilir” (White, 1999: 31). Hukuksal olarak cinsiyetlerin (mekânsal) ayrılığı rejiminin ortadan kalkmış olduğu bu toplumda bu meşrulaştırmanın gerekli olması, modern anlamda özel/kamusal ikiliğiyle cinsiyetlerin ayrılığının iç içeliğinin çeşitli örneklerinden biridir. Öte yandan, tam da kadınların ev-dışındaki alanları sınırlı olduğu içindir ki, kapitalizmin bağrında akrabalık ve komşuluk ilişkilerine dayalı bir iş örgütlenmesi gelişebilmektedir. Ancak, yakınlık, akrabalık, komşuluk ilişkilerinin damgaladığı bir üretim ve sömür söz konusu olduğu halde, White karışımızdaki, kapitalizm ile kapitalizm-öncesi bir üretim ilişkisinin melez bir biçimi, ya da kapitalizm-öncesi bir üretimin biçiminin kapitalist dünya pazarıyla bütünleşmesine dayalı bir biçim olmadığı konusunda ısrarlıdır (1999: 24-27, 211-216). Ona göre söz konusu olan, kimlik ile emek ilişkisinin çok sıkı olduğu bir kapitalist ilişkidir. Ancak bu ilişkide bir yandan bizzat hane ile komşular ve akrabalarından oluşan dış dünya ya da mahalle arasındaki sınırlar muğlak ve geçişlidir;

Öte yandan da hane ile iş yeri arasındaki sınırlar. Kadınların parça başı üretimi hane içinde olabilir ama örneğın dışarıda bir depodan yararlanılıyordur; ya da tersine atölye hane dışındadır ama evin bir odası depo olarak kullanılıyordur... Kısa-cası mekânsal örgütlenme, yakınlık veya akrabalığın belirleyiciliğı, dayanışma ve koruyuculuk ilişkileri ve özel/kamusal sınırları açısından modernite ile neredeyse çelişse de, dünya kapitalist sistemiyle btnleştiğı ölçüde kapitalisttir bu üretim biçimi yazara göre. Oysa, günümüzde küreselleşmeyle bağlantılı olarak metropollerin gecekondü bölgelerinde ortaya çıkan esnek üretim biçimlerinin yanı sıra, geçmişten beri kapitalizmin kapitalizm-öncesi biçimlerle eklemlenme mantığı ve potansiyeli hep olageldi. Geç-kapitalistleşmiş ülkelerde, modernite-öncesi ilişki biçimleriyle beslenen bir “enformel” sektör hep varoldu: ocuk ve kadın emeğinin yoğun olarak kullanıldığı bu alanlarda da hep sözünü ettiğim türden melez kamusal-lıklar söz konusuydu. Artık yepyeni bir **eğilimle**, özel/kamusal sınırının **giderek** muğlaklaştığı bir **geleşmeyle** mi karşı karşıyayız? Serap Kayas de evde üretimin özel/kamusal, ev/işyeri ikiliklerini sorguladığı, fordizmden esnek üretime evrilen dünyada bu ikiliklerin geride kalmaya yüz tuttuğu kanısında (Kayas, 1996; zbay, 1996). Bunlar, esnek üretim ve post-fordizmle bağlantılı olarak anlayabileceğimiz yeni bir kamusal-lık biçimine ve yepyeni bir özel/kamusal ilişkisine mi işaret ediyor? Yoksa, zel/kamusal ikiliğinin çeşitli melez -ve çok da yeni-olmayan- biçimlerinden biri mi karşımızdaki? Bizim açımızdan sorunun kritik yanı şu: Bu zgl biçimlerin, feminizmin özel alanı politikleştirme perspektifi açısından uzantıları olabilir mi? Eskiden, feminist politika kendi içine kapalı bir özel alanı politikleştirmeyi önüne koyuyordu da şimdi bu miadını mı dolduruyor? Melez kamusal-lık biçimleri tartışmasının bizi getirdiğı bu noktada “yerlilik” ya da “yerellik” konusunda birşeyler söylemek istiyorum.

“Yerlilik” - “Yerellik”

Evrenselcilige ve oryantalizme karşı duyarlılığın başka bir çok duyarlılığın önüne getiğı bu kültürel-politik ortamda, *Yerli Bir Feminizme Doğru* adlı kitabın adındaki “yerli” sözcüğünün birçok beklentiyi karşıladığını kestirmek g değil. Ancak, içinde son derece anlamlı, yararlı, ufuk açıcı bulduğum yazıların yer aldığı bu derlemenin kendini sunuş biçimi ve

adındaki “yerli” kavramıyla ilgili bir tartışmaya gerek olduğunu düşünüyorum. Bizi kendi özgül durumumuza yabancılaştıracak ya da kendi gerçekliğimizi bastıracak ve sonuç olarak önümüzde politik engeller oluşturacak bir batılı, Batı-merkezli feminist teoriye karşı gösterilmesi gereken dikkati ve özeni ifade etmek için “yerlilik” ya da “yerellik” kavramlarının –benim kaygılarım açısından çok bir fark yok bunlar arasında⁸- iyi seçilmiş kavramlar olmadıkları kanısındayım. Bu kavramlar, “yerli” ya da “yerel” olmayan majör bir feminizm dışındaki minör bir takım feminizmleri çağrıştırıyor: Yani murad ettiklerinin tam tersini ima ediyor, bir tür tersinden oryantalizm yaparak “biz”i ve “gerçekliğimiz”i var etme uğruna fetişleştiriyorlar.

Oysa bence peşinde olmamız gereken şey, yerlilik, yerellik, ya da feminizmi “yerselleştirmek” (Akgökçe/İlyasoğlu, 2001: 7), hatta yerelleştirmek bile değil, Türkiyeli kadınları tarihsel ve toplumsal açıdan somutlaşmış bir grup olarak kavrayabilmek. Bu bağlamda “somut”tan ne anladığımı en iyi Marx’ın şu sözüyle anlatabilirim: “Somut birçok belirlenimin yoğunlaşması... olduğu için somuttur” (Marx, 1973: 101).⁹ Bu belirlenimler ise, düşünce sürecinde çeşitli soyutlamalarla oluşmuş kategoriler, kavramlar biçiminde ortaya çıkar teoride. Türkiyeli kadınların durumunda bu belirlenimler, ulus-devletini geç kurmuş, geç-kapitalistleşmiş, kendi dışında oluşmuş bir kapitalist dünyayla ilişkisini modernleşme olarak kurmuş ve bu modernleşmeyi Kemalizm olarak yaşamış olmak; nüfusunun çoğunluğunun Müslüman olması; tarihinin Akdeniz havzası tarihinin bir parçası olmasıdır. Bu belirlenimler arasından İslâm ve geç-kapitalistleşme Türkiyeli kadınları örneğin İtalyan kadınlardan ayırıyor, Kemalizm Cezayirli’den, Akdenizlilik Sudanlılar’dan ayırır. Türkiyeli kadınların özgüllüğünü böyle bir somut anlayışla kavramaya çalıştığımızda hem bu farklılıkları ama hem de bu belirlenimleri paylaşan başka toplumların kadınlarıyla ortaklıklarımızı saptamak mümkün olur. Aksi takdirde, dünyaya tek tek ülkelerin oluşturduğu yerellikler ya da yerlilikler prizmasından bakacak olursak, Türkiye’de hep biriciklikler, hep bize özgü olan şeyler buluruz. Bu yaklaşımda herşeyi bir özgünlük olarak yeniden keşfetmek bizi bekleyen bir tuzaktır. *Nitekim Yerli Bir Feminizme Doğru*’nun bazı yazılarında hiç de Türkiye’ye özgü olmayan bazı olguların yerliliğin yapıtaşları olarak alınması yaygın bir eğilim olarak ortaya çıkıyor. Bir örnek olarak, Necla Akgökçe’nin yazısında Türkiye’ye özgü bir

⁸ Bu ayırım için bkz. Düzkan, 2002: 47-48.

⁹ Ayşe Düzkan da kendi benimsediği “yerlilik” kavramını, “yerel”den farklı olarak, bir tür melezliği, sentezi, çeşitli belirlenimlerin toplamını ifade etmek için kullanıyor.

10| Bunların Fransa gibi geç-kapitalistleşmiş sayılamayacak bir ülkedeki yaygınlığını ise farklı bir belirlenime, Jakobenlerin politikalarına başvurarak açıklayabiliriz ancak.

olgu olarak anılan “eve gelen bilinç” (2001: 67) pek çok Latin Amerika ülkesinde görülebilecek bir politikleşme biçimine tekabül eder: Askeri darbelerin, baskının, diktatörlüklerin siyasal yaşamın ayrılmaz parçaları haline geldiği ve geçekundu mahallerinde rastlanan türden bir topluluk yaşamının yaygın olduğu ülkelerde oldukça sık rastlanan bir biçimdir bu. Kısacası, yerliliği oluşturduğu ileri sürülen deneyimler sanıldığı kadar tikel ve sonsuz sayıda değildir. Bunlar birçok belirlenimin yoğunlaşması ya da sentezinden oluşan somutluklar olarak düşünülmeklerinde, yani somuta bir takım soyutlamalar, teorik kurgular aracılığıyla bakılmadığında, tahlil edilmeleri güçleşir; teori bir dizi tikelin tasvirine indirgenmiş olur.

Fatmagül Berktaş’ın yukarıda değindiğim “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Feminizm” adlı yazısı, bana kalırsa, tikelliği, biricikliği yüceltmekten özenle kaçınması açısından çok yararlı bir örnek. Berktaş, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçiş, tekil toplumları açıklamaya yarayan bir soyutlama olan “ulus-devletleşme” ışığında baktığı ölçüde, Cumhuriyet’in kuruluşunda kadınlar açısından kritik önem taşıyan olgulara ilişkin olarak bir biriciklik yanılmasına kaptırmıyor kendini. Ulus-devletleşme sürecinde, kadınların, “devletin aile ve nüfus politikasının araçları olmaları” ve egemen ideoloji olan ulusçuluğun fazlasıyla etkisinde” (2001: 354-355) kalmaları yaygın bir olgudur Berktaş’ın da ileri sürdüğü gibi. Bu ortaklığın tespit edilmesinin önemi ise, Kemalizm ve kadınlar konusunda **tasvir** düzleminin ötesine **tahlil** düzlemine geçebilmeyi mümkün kılmasında yatar.

“Türkiyeli kadınlar” somutunu, geç-kapitalistleşme, ulus-devletini geç kurma, Kemalizm, Akdeniz havzasının özgül tarihi, İslâm gibi belirlenimlerin yoğunlaşmasından oluşan **karışık bir bütün** olarak gördüğümüzde bu kadınların kendi aralarındaki farklılıkları kavramamız da kolaylaşır: Kapitalist dünyayla geç bütünleşmiş olmak, tarımda ve kentte küçük aile işletmelerinde¹⁰ ve enformel sektörde çalışan kadınların yaygınlığını açıklarken, geç-ulus-devletleşmenin özgül bir biçimi olan Kemalist reformlar hukukçu, doktor, akademisyen kadınların sayısının bazı Batı ülkelerindekinden yüksek oluşunu anlamamızı sağlar. Öte yandan, geç-uluslaşmanın Kemalist versiyonunu yaşamış bir ulusun üyeleri oldukları ölçüde kökleri derinlere kazınmış ulusçu takıntılıları olan ve bunları bilince çıkartmakta fazlasıyla zorlanan Türk kadınlarla ulusal kimliği baskı altında tutulmuş Kürt kadınların gerilimli birlikteliğine

daha serinkanlı bir yaklaşımı da ancak bu yolla geliştirebiliriz. Yine geçerlikteki modern hukuk yapısı ile Akdeniz havzasına özgü patriyarka biçiminden kaynaklanan gelenek ve törelerin bir arada varolması, Türkiyeli kadınların bir kısmı kamusal alana çıkmaları için hâlâ mahallenin koruyucu şemsiyesine gerek duyarken, bir kısmı için gecelerin ve sokakların sıradanlaşmış, olağanlaşmış olmasını açıklar. Daha birçok örneği verilebilecek olan bu farklılıkların, **gerilimlerin** ya da **çatışan eğilimlerin** bir arada kavranması ancak böyle mümkün olur.

Kemalizmin kadınları uluslaşma projesine tâbi kılarak, kendi adlarına değil de vatan uğruna eşit yurttaşlar haline getirdiği, Cumhuriyet feminizminin bu anlamda tâbi, bağımlı bir feminizm olduğu (Ağduk-Gevrek, 2000: 284), öte yandan “bi-reyci” bir feminizm karşısında kadınları bir dava uğruna toplumsallaştıran “toplumsal” feminizmin örneğini oluşturduğu (Göle, 1991).¹¹, demin de söylediğim gibi son dönem feminist tartışmalarının yaygın temaları arasında oldu. Bu bağlamda anneliğin kadınların yurttaşlık görevi olarak görüldüğü, kadınlar için kamusal alan dışında da bir yurttaşlık tanımının olduğu vurgulandı (Şerifsoy 2000; Şenol-Cantek, 2001). Kemalizmin anneliği ve aile yaşamını ulus kurma projesinin bir parçası olarak denetlediği, bu çerçevede de kadınların yurttaşlık biçimini kendi gereksinimleri doğrultusunda tanımladığı tezine hiçbir itirazın olmamakla birlikte, bunun yine yukarıda anlatmaya çalıştığım biçimde tikelleştirilmesinde bir başka sorun daha olduğunu düşünüyorum. Anneliğin, ailenin, ev-içinin bu biçimde politikleştirilmesi, pek çok politik projenin, bu arada özellikle de ulusal kurtuluş hareketlerinin ve kuruluş dönemini yaşayan genç cumhuriyetlerin ideolojilerinin hep bir parçası olmuştur. Rousseau’nun cumhuriyetçi görüşlerinden etkilenen Mary Wollstonecraft’ta da vardır yurttaş-anne kavramı ve, Ayşe Durakbaşı’nın ima ettiği gibi ev-içinin feminizm açısından olumlu anlamda politikleştirilmesine değil (2000: 63-65), tersine denetlenmesine işaret eder bence. Ama anneliğin politikleştirilmesi etrafında oluşan karmaşık dinamiklerin basitleştirilmeden, bütün çelişkileriyle birlikte ele alınmasının çok önemli olduğuna inanıyorum. Anneliğin politikleştirilmesinin hem kadınların denetlenmesi anlamına geldiği ama hem de dolaylı olarak onların özgürleşmelerine vesile oluşturduğu göz ardı edilmemeli bence.¹² Barış anneleri, kayıp anneleri, Arjantinli anneler, Cumartesi anneleri politikleştirilmiş anneliğin farklı

11|Göle bu açıdan tesettürlü kadınların konumuyla Kemalizmin kadınlara attığı misyon arasında paralellik kuruyor.

12|Bkz. aşağıda pratik/stratejik ihtiyaçlar ayrımı ve birinin diğerine evrilmesiyle ilgili tartışma.

13|Gle 2002, "ekstra modernlik" kavramıyla sözünü ettiğim sakıncayı bir ölçüde bertaraf ediyor. Ne var ki, aynı yazıdaki "geleneksizleşme" kavramının da ortaya koyduğu gibi, Türkiye'de kadınların dışlanmalarıyla dahil edilmelerinin i içeliğini açıklayan bir ereve değil bu.

yüzleri. Cumhuriyetlerin kuruluş ideolojilerindeki yurttaş-an-nelerle bu saydığım annelikler arasındaki farklılıklar ve ortaklıklar ve bunların kadınların özgürleşmesi açısından taşıdıkları çatışmalı potansiyeller basitçe Kemalizmin bir özgüllüğüne indirgenemez (Ahıska, 2002).

Türkiye'de Cumhuriyet'in kuruluş evresini bir başka açıdan daha tikelleştirmek oldukça yaygın bir eğilim. Gle *İslâm'ın Yeni Kamusal Yüzleri* adlı kitabında, "[k]amusal alanın Batı modernlik sürecinden farklı olarak kadınların dışlanmasıyla değil, hatta tersine kadın merkezli tanımlandığını" ileri sürüyor (1991: 46; 2000: 26-27). Kemalizmin, kamusal alanı kadın-merkezli olmasa da kadınları dahil ederek tanımladığı çok açıktır. Ancak Cumhuriyet'in kamusal alanını "Batı modernlik süreci"yle karşıtlığı içinde tanımladığımızda, yine çok da temeli olmadan biricikleştirmiş oluruz onu. Gerçekten de Pateman'ın tezinde açıklığa kavuştuğu üzere, liberalizmin siyasal düşüncesinin ve özellikle Fransız Devrimi'ndeki biçimiyle ulus-devletin kuruluş aşamasında kadınlar kamusal alandan dışlanmışlardır, hem de düpedüz yurttaşlık haklarından yoksun bırakılarak dışlanmışlardır. Zamanla ve asıl olarak kadınların mücadelesiyle, burjuva dünyası bu i çelişkisinden arınmıştır. Ama yukarıda da söylediğim gibi, özel/kamusal ikiliğinin toplumsal cinsiyet yüklü yapılanışı toplumsal gerçekliğin bugün de bu damgayı taşıdığı anlamına gelir. Kemalizmin kamusal alanı tanımlayışındaki fark ise ancak geç-ulus-devletleşme ve modernleşmeyle açıklanabilir. Modernleşme, bence en anlamlı kullanımımda, başlangıçta kadınları dışlamış ama giderek bu dışlamayı kaldırmakta olan ulus-devletlerden oluşmuş bir dünyayla bütünleşme, bu dünyaya sonradan ve artık **onun varlığının belirlediği yeni biçimlerde** dahil olma sürecinin adıdır. Dolayısıyla Kemalizmin özgüllüğü, kuruluşunda kadınları dışlamış olan moderniteye onun "olgunluk" döneminde dahil olmanın zgllğdr. Böyle bakıldığında, modern siyasal düşüncesinin kuruluşuyla modernleşmenin dünya tarihi açısından ayrı ayrı zamansallıkları ifade ettiği ve bugün Türkiye toplumunda kadınların konumunu ancak bu iki zamansallığı birlikte göz önüne alarak kavrayabileceğimiz ortaya çıkar. Başka bir deyişle, Pateman'ın anlattığı dışlanmayla "modernleşme" teorisinin anlattığı dahil edilmeyi **bir arada** düşünmek mümkün olur böylece.¹³

Cinsiyetlerin birbirinden ayrıldığı ve kadınların kapatıldığı toplumsal cinsiyet düzeniyle özel alanla kamusal alanın birbir-

leriyle karşılıkları içinde tanımlandığı ve özel alanın politika ve ekonomiden soyutlandığı modern cinsiyet düzeni arasında ki farkın önemli bir uzantısına daha önce de değinmiştım: İlkinde kadınların kendi aralarında paylaştıkları bir dünya mümkünken ikincide başka kadınlardan yalıtılmış olarak yaşıyor kadınlar. Kuşkusuz çeşitli ara durumlar söz konusu burada da, ama geleneksel biçimiyle cinsiyetlerin ayrılığı, genellikle bir **kadın dünyasına** işaret eder: Kadınların ortak faaliyetlerinin kamusal anlamlar taşıyabildiği, topluluğun ortak yaşamı açısından uzantıları olduğu bir durumdur bu. Hane ya da aile yaşamı modern anlamda “özelleşmiş”, her tür kamusalıktan soyutlanmış olmadığı için, bu tip toplumlarda kadınların erkek egemenliğince belirlenmiş rollerinin de yer yer onların güçlü olmalarına imkân verdiği ileri sürülmüştür (Rosaldo, 1974; Lamphere, 1974; Sirman, 1990). Beklenebileceği gibi, bu tezlerin çok somut bazı pratik uzantıları vardır: Bu bakışa göre, söz konusu toplumsal cinsiyet rejiminde kadınlar, dayanışma içinde olmaktan, kendilerine özgü kamusalılık biçimleri oluşturmaktan ve bu kamusalılık dolayısıyla topluluğun yaşamı üzerinde dolaylı da olsa söz sahibi olmaktan kaynaklanan güçleriyle yer yer erkeklerin otoritelerini zayıflatırlar. Kadınların pasif kurbanlar olmadıkları, içinde bulundukları olumsuz durumlara çeşitli yöntemler kullanarak müdahale ettikleri tezi, teslimiyetçi bir nesnelciliğe karşı geliştirilmiş bir anlayıştır. Bunun bir adım ötesinde, Rosaldo/Lamphere’in ünlü derlemelemindeki yazılarında Jane Collier ve Carol Stack’ın savundukları, daha radikal bir öznelciliğe dayalı anlayışlar vardır. Stack kadınları aktif stratejistler olarak ele alırken, Collier daha da ileri giderek şöyle der: “Benim iddialarımın modelini oluşturan kadın ... erişebildiği tüm kaynakları etrafındaki dünyayı denetlemek üzere kullanan soğukkanlı, hesapçı dişidir” (1974: 90; Stack, 1974). Deniz Kandiyoti de “patriyarkal pazarlık” tezini, bu daha radikal öznelci konuma yakın bir yerden geliştirir: Bu tezde savunulan, kadınların nesnel-yapısal bir ezme/ezilme ilişkisinin tâbi tarafları olarak görülmesine alternatif bir anlayıştır artık. Varılan bu noktada, kadınların egemenlik ilişkileri içinde belli dirençler göstermelerinin, dayanışmadan edindikleri göreceli güçleriyle verili nesnel durumlarını manipule etmelerinin ötesinde, toplumsallığın nasıl kurulduğuyula ilgili bir iddia ileri sürülmektedir: Toplumsal aktörlerin karşılıklı pazarlıklarından oluşan bir dokudur burada toplumsallık.

Yerli Bir Feminizme Doğru adlı kitaba geri dönecek olursak: Koşulları maniple etme ve mevcut koşullar çerçevesinde ayakta kalma stratejilerinin burada da yer yer yüceltildiğini görmek mümkün. “Sunuş” yazısının dışında, Necla Akgökçe ve Dilek Hattatoğlu’nun yazılarında oldukça ayrıntılı biçimde tartışılıyor bu tür ayakta kalma ve güçlenme stratejileri. “Sunuş” yazısında, pazarlık, uyum, ayakta kalma, koşulları lehine yönlendirme anlayışıyla koşulları dönüştürmeye yönelik bir direniş ve eşitlik mücadelesinin birlikte düşünülmesi öneriliyor. Bu haliyle de söz konusu stratejiler “yerliliğin” veçhelerinden birisi olarak ortaya çıkıyor: “Latife Tekin’in “kadınlık bilgisi” olarak adlandırdığı “içerden” bilginin, ev içlerinde, mahallelerde, konfeksiyon atölyelerinde, çay molalarında, kabul günlerinde dolayımlanan “kadınlara mahsus” bilginin alanlarına sızmayı amaçlayarak kendi yaşam alanlarımızın bilgisini bu bakış açısının içine katarak yol alabilmek mümkün” (Akgökçe/İlyasoğlu, 2001: 12). Bu iki “bilgi” türünün bu biçimde rastgele yan yana getirilmesi, iç içe geçirilmesi, yazıda da teslim edildiği gibi geleneksel olanın barındırdığı ataerkil kısıtlamaları yeniden ve yeniden üretme riskini taşıyor.

Buna karşılık, Heidi Wedel’in geliştirdiği pratik/stratejik ihtiyaçlar ayırımı, bu **muğlaklığı** ortadan kaldırmayı ve böylelikle, bir politikleşmenin söz konusu olup olmadığını kavramaya yönelik bir ölçüt getirmeyi hedefliyor. (Wedel, 1998 ve 2001.) Bu ayırımı aşağıda daha ayrıntılı olarak ele alacağım. Ama önce Akgökçe’nin “Leninist parti modelini” (Akgökçe, 2001: 63) çağrıştırdığı gerekçesiyle bu ayırımı reddederek vardığı noktanın üzerinde kısaca durmak gerekiyor. Akgökçe daha önce *Pazartesi* dergisinde çıkan bir yazısında şöyle diyordu: “Gecekondu kadının kendi gerçeklerine uygun komşu akraba evlerinde oluşturulan beraberlikleri ve bu temelde şekillenen direniş biçimlerini farklı türden bir toplumsallaşma deneyimi olarak değerlendirmeye yüreği elveriyor mu araştırmacının? Toplanma mekânlarının ev olması kafasını karıştırıyor belki, birinin evi diğer kadın açısından dışarıdır ama” (1998: 12-13). Ve buradan hareketle, Wedel’in kadınlar için **kamusal bir mekân ihtiyacından** kaynaklandığını ileri sürdüğü kadın kahvesi talebini batılı araştırmacının kendi Batı-merkezli “prizmasından” belirlediğini savunuyor. Oysa Wedel’in kitabında açıkça ortaya koyduğu gibi, sorun, hem kadınların sayıları çok olduğu için, hem de etnik-mezhepsel bölünmeler yü-

zünden evlerde toplanmalarının güç oluşundan kaynaklanıyor (2001: 144, 173-174). “Kapalı kamusal mekân” talebinin kökeni buyken kadınların evlerde toplanmalarını yüceltmekte ben kendi adıma bir “yerlilik” fetişizmi görüyorum. Bu kamusal mekânın ille de kadın kahvesi olması gerekmez: “Kahve” yerine Wedel “lokal”, “dernek” ya da “merkez” deseydi Akgökçe aynı tepkiyi gösterecek miydi?

Dilek Hattatoğlu’nun aynı kitaptaki yazısında ise, kadınların ev eksenli çalışmalarında kazandıkları parayı kontrol etmeleri daha kolay olduğu için bunu dışarıda çalışmaya tercih etmeleri, “bir yanıyla varolan durumun içinde davranırken, bir yanıyla da çalışmalarını kendi özgürleşmeleri, hareket/özgürleşme alanı açmak için kullanmaları” (2001: 182) olarak nitelendiriliyor. Wedel’in başvurduğu ayrımı çağırırsa da, bana kalırsa buradaki ayırım yeterince net değil: Kadınların, “bu çalışmanın kendisini araç halinde kullanarak özgürleşmeler bile, bir özgürleşme alanı, bir hareket alanı açtıkları”nı (2001: 201) söylüyor Hattatoğlu. Oysa bence burada ev, hane içinde güçlenmekle özgürleşme arasındaki ayırım söz konusu ve tam da bu ikisini birbirinden ayıran bir ölçüt getirilmediği için, “özgürleşme” ve “özgürleşme alanı”, “hareket alanı açma” gibi, kavramsal değil sözcüksel bir ayırma gelip dayanıyor yazı. “Aktif stratejistler olarak kadınlar”, “patriyarkal pazarlık”, “ayakta kalma”, “koşulları kendi lehine yönlendirme” gibi anlayışları tartışmaya başladığım noktadan bu yana söylediklerimi ve ima ettiğim kaygıları birbirine bağlayabilecek iki kavram tikelcilik ve öznelcilik: Genel olguların örnekleri biricikleştirildikçe, genel ve nesnel ezilme ölçütleri ya da genel bir patriyarka tanımı hiçbir şekilde geliştirilmedikçe, ezilmeye karşı direnişin tanımlanması da imkânsızlaşır. Böyle bir noktada, koşulları her lehine yönlendirmenin güçlenme, her güç kazanmanın özgürlük alanı açma olarak yorumlanması kolaylaşır. Ve yine böyle bir noktada, daha yakından bakmadan, bu direnişin cinsiyetçi işbölümü üzerindeki etkileri incelemeden, örneğin Bergamalı kadınları kendiliğinden feminist mücadelenin bir parçası olarak görmek mümkün olur (Akgökçe, 1998). Ne ezilmenin ne de başkaldırının kavramlaştırabildiği bir göreceliliğe saplanmak kolaylaşır. Yine *Yerli Bir Feminizme Doğru*’daki yazısında Ayşe Düzkan tam da bu tehlikeye karşı önemli bir uyarıda bulunuyor: Patriyarkanın farklı biçimleri konusunda duyarlı olmakla patriyarkaya ilişkin her türlü genellemeyi reddet-

mek arasındaki kritik nansı vurguluyor. Düzkan'ın bu uyarısı ailenin siyah kadınlar için bir dayanışma alanı yarattığı yanlışlamasını hedef alıyor: "Ailenin işlevi her zaman kadınların ve çocukların emeğine erkeklerin ücretsiz el koymasını ve bedenlerinin erkeklerin denetimine verilmesini sağlamaktır." (2001: 40) Ama bu tespitin önkoşulu, "emeğe, bedene, kimliğe el koyma" türünden **genel** ezilme ölçütlerini kabul etmektir. Bununla bağlantılı olarak da, kadınların başvurdukları çeşitli strateji ve pazarlıkları nesnel bir egemenlik-baskı-sömürü ilişkisinden ayırmak ve bu ilişkinin sınırları içinde değerlendirmek gerekir. Jenny White'in sözcükleriyle, "zayıfın araçları ve silahları"nın sınırları bellidir: "...babanın sözü her durumda bütün bu etkileme tarzları ve manevraların toplamından daha fazla ağırlık" (1999: 96) taşır.

Öyleyse Wedel'in pratik/stratejik ihtiyaçlar ayırımını yaparken kullandığı ölçüte daha yakından bakalım. Herşeyden önce pratik ve stratejik ihtiyaçları şöyle tanımlıyor Wedel: "Pratik ihtiyaçlar, geleneksel cinsiyetler arası iş bölümü içinde kadınlara düşen görevleri kolaylaştırmaya yöneliktir ve burada, söz konusu iş bölümü sorgulanmamakta, tersine meşrulaştırılmaktadır. Stratejik ihtiyaçlar ise, bu iş bölümünü değiştirip cinsiyet baskısını ortadan kaldırmaya yönelmekte ve bu bakımdan feminist olarak değerlendirilmektedir" (1998: 23). Nesnel bir ölçüt temelinde bu kavramsal ayırımı yapmakla Wedel **dinamik** bir yaklaşımın imkânlarını oluşturmaktadır: Pratik ihtiyaçlar temelinde başlayan bir eylem süreç içinde stratejik ihtiyaçlara doğru evrilebilir. Bu evrilmeyi belirleyen ise, siyasallaşma ya da özel/kamusal ikiliğinin aşılmasına yönelinmesidir. Mahalle örgütlenmeleri, yerel politika genellikle yeniden-üretim alanına ilişkin sorunlar çerçevesinde oluşur Wedel'e göre. Kadınların buralarda yer almaları da doğaldır bu yüzden: Mahalleye su getirilmesi, yolların düzeltilmesi, mahallede pazar kurulması gibi talepleri kadınların dile getirmesi beklenmelidir. Ve tabii ki burada gözden kaçırılmaması gereken gerilim, bu pratik ihtiyaçların karşılanmasında kadınların, **cinsiyetçi iş bölümündeki konumlarından** hareketle bir güç birliği oluşturmaya girişiyor olmalarıdır. Hep bir **çelişkiyi** barındırır bu potansiyel ve hep iki farklı yöne doğru da ilerleyebilir bu eylem ve birliktelikler. Kadınların bu eylemlerinin feminist bir mücadeleye evrilip evrilmediğini belirleyecek ölçütü şöyle dile getiriyor Wedel: "Bunlar, özel/kamusal alan ayrılığının aşılmasını ya da kadınlar için yeni kamusal alanların oluşturulmasını ne

derece sağlayabilirler?” (2001: 48)

Pratik ihtiyaçların stratejik ihtiyaçlara doğru evrilmesi, genişlemesi, yayılması perspektifi, kadınların ayakta ya da hayatta kalma stratejilerine politik bir anlam atfeden yazarlar arasında Wedel’e ayrıcalıklı bir yer açıyor kanımca. Böylesine net bir ayırımı dayandığı ölçüde bu dinamik ilişkiyi kavramlaştırması mümkün oluyor Wedel’in. Kadınların yerel politikada kurdukları enformel ağlar –ki bunlar genellikle pratik ihtiyaçlardan kaynaklanır- hem onların kamusal alana girmelerini ya da kendilerine yeni kamusallık biçimleri yaratabilmelerini sağlar, hem de özel alanın politikleştirilmesinin önünü açar: Bu ağlar sayesinde mahremiyet bir ölçüde kırılır. Kadınların kurdukları ağlar basit bir biraradalığı aşan bir kamusalılık oluşturma potansiyelini her zaman taşırlar. Mahalleye, ailelere, kadınlara ilişkin sorunların tartışılması ve talepler üretilmesi bu kamusallığın kurulmaya başladığının ifadesidir.

Kamusallık oluşturma ya da yaratma ve kadınlara özgü kamusalılık biçimleri, aslında, özel alanla karşıtlığı içinde tanımlanmış bir “kamusal alan” kavramının ötesine doğru taşan ifadeler. Bu nitelikleriyle de, “kamusal” kavramına bir kez daha, yeni bir ışık altında bakmamızı gerekli kılıyorlar.

14| Ancak bkz. yukarıda s.6-7.

Kamusal olan, kamusal alan ve kamusalılık

Bu noktaya kadar kamusal alan ve kamusalılık kavramlarını oldukça gevşek ve geniş bir biçimde, daha çok da özel olanla karşıtlığı içinde kullandım.¹⁴ Bu gevşek kullanıma, “ev-dışı” diye tanımlanabilecek, sokaklardan okullara, tiyatro ve sinemalara, kahvelerden pazarlara iş yerlerine, her tür “politik” damgasını taşıyan kuruluş ve mekân ve medyaya kadar yayılan bir alanlar ve ilişkiler bütünü giriyor. Nitekim “kamusal” sözcüğü 1970’ler feminizminde de bu geniş anlamıyla kullanılıyordu. Ancak bugün artık bu kavram bu eski masumiyetini taşımıyor. Aradan geçen süre içinde, kısmen Habermas’ın yapıtının yaygınlık kazanması ve feminist tartışmalarda da önemli bir etkisinin olmasıyla da açıklanabilecek bir gelişme sonucunda artık daha dar ve özgülleşmiş bir anlamı öne çıkıyor kamu, kamusal ve kamusalılık kavramlarının. Bu ikinci anlam, “kamuyo-” , kamusal özne ve sivil toplum kavramlarıyla bağlantılı bir biçimde ve alenilik, özerklik, eşitlik gibi koşulları varsayan bir bağlamda tanımlanıyor. Bu bağlamda kamusalılık, resmi/merkezi politika kanallarının dışında kalan ama yer yer siyasal par-

tileri de kapsayacak biçimde, gönüllü birlikteliklerin politika-ya müdahale alanı ve biçimi olarak algılanıyor. Habermas'ın "iletişimsel eylem" kavramıyla sıkı bağları süren ve zaman içinde, "söylemsel pratik", tartışma ve bu anlamda "görünür olma" boyutlarıyla da tamamlanan bir ilişki ve faaliyet biçimi tanımı bu. Bununla bağlantılı olarak, feminizm içinde kadınların "kamusal alana çıkmaları"nın taşıdığı önemden kadınların politik özne haline gelmelerini mümkün kılacak kamusallık biçimleri ve kamusal ilişkilere doğru bir kayma var.

"Kamusal"ın bu ikinci anlamı, sivil toplum kavramının bir "zgrlk ve özerklik alanı" olarak bütün dünyada ve Türkiye'de iyice yer etmesiyle birlikte yoğruldu. Çok kabaca ifade edildiğinde, sivil toplum içinde sivil toplum kuruluşlarından oluşan bir ağ dolayımıyla, özerk kamusal öznelerin toplumun kaderini etkilemek üzere fikir oluşturup müdahil olma süreçlerine tekabül eden bir anlayışı dile getiriyor. Bu ikinci anlamıyla kamusallık ve kamusal alan, genellikle "bizde" güçlü olmayan, ya da ruşeym halinde, hatta hiç olmayan birşey olarak tartışılıyor. Türkiye'de devletin sivil toplumun gelişmesine izin vermemiş olduğu teziyle bağlantılı olarak kamusalılığın da duruma göre cılız, az gelişmiş, ya da namevcut oluşu aydınların gündemlerinden düşmeyen ve çözülmesi gereken bir sorun statüsüne yerleşti. "Yurttaşlık" bu alanda ve bu ilişkiler aracılığıyla yaşanabilecek bir müdahil ve aktif olma hli olarak tanımlanmaya başladı. İlhan Tekeli'nin "aktif kamusal özne olmak isteyen yurttaş" tanımı ve "kamusal alanda ... karşılıklı öğrenmeye, dayanışmaya dayalı bir yaklaşım var" ve "yurttaşlar STK'lerde kamusal özne olma doyumunu yaşayabiliyor" (Köse, 2002) yolundaki yargıları bu söylediklerimin neredeyse bir zeti.

Habermas etkisinin daha belirgin olduğu yerlerde alenililik, özerklik gibi ilişki biçimlerinin damgasını daha belirtik olarak taşıyan, buna karşılık daha genel bir sivil toplum erevesi içinde kavramlaştırıldığı durumlarda ise devlet-dışı birliktelikler doğrultusunda anlamlandırılan kamusalılık ve kamusal alanın ekonomi ve çalışma hayatıyla ilişkisi de oldukça karmaşık. Örneğin Aksu Bora, "sosyal evre" ve "kamusal hayat"tan ayırdığı "kamusal alan"la çalışma hayatı arasında (anlayabildiğim kadarıyla) söyle bir ilişki kuruyor: Ierdiği ilişkilerin niteliğine göre kamusalılık kategorisine dahil ediyor veya etmiyor çalışma hayatını. Wedel ise çalışmayı kamusal alana daha kolayca dahil

etmekle birlikte, araştırma konusunu oluşturan enformel sektörün özellikleri nedeniyle iş ilişkileri ve çalışmaya, özel/kamusal ikiliğini yer yer pekiştiren yer yer aşan bir nitelik atfediyor. (Bora, 2001: 90-91; Wedel, 2001) Sivil toplumun ekonomi ve üretim ile ilişkisi ise öteden beri tartışma konusu olageldi: Hegel ve Marx'ta bence ekonomi alanını açıkça kapsayan sivil toplum Gramsci'yle birlikte bu niteliğini yitirir ve kültür-ideoloji'nin ayrıcalıklı alanına dönüşür (Savran, 1984). Artık sivil toplum kavramının Gramsci-sonrası tarihçesi geriye döndürülemeyecek gibi görünüyor.

Sivil toplumun ve, bizim açımızdan asıl önemlisi kamusal alanın, hem bir gelecek perspektifinin ekseni (özgürlük/özerklik/eşitlik) olarak konumlandırılıp hem de ekonomiyi dışlayan bir söylemsel alan olarak tanımlanmasının uzantıları aslında açıktır: Kapitalist patriyarkanın yapısal bir özelliğinin **mutlaklaştırılması** demektir bu. Bu toplum tarzında toplumsal ilişkilerin, özel alan ve ekonomik alan biçimleri altında kurumsallaşmış ilişkiler olarak varoluşunun bizzat kendisi, bu alanların depolitize edilmesi, kamusalıktan arındırılması, yani aleniyetten, tartışılabilirlikten mahrum edilmesi sonucunu doğurur. Modern-kapitalist patriyarkanın bu yapısal özelliğini çarpıcı bir netlikte anlattığına inandığım için Nancy Fraser'dan uzunca bir alıntıyı burada aktaracağım: “Ev-içi kurumları bazı sorunları kişiselleştirerek ve/ya da aileselleştirerek depolitize eder; onları özel/ev-içine özgü ya da kişisel/ailesel sorunlar olarak sunar. Öte yandan, kapitalist sistemin resmî ekonomik kurumları da, bazı sorunları ekonomikleştirerek depolitize eder; sorunlar ... kişisel olmayan piyasa buyrukları, ya da “özel” mülkiyetin gerekleri, ya da yönetici ve planlamacıların çözeceği teknik sorunlar olarak, yani her durumda siyasal sorunlardan ayrılıkları içinde sunulur” (Fraser, 1989: 168). Bu toplumsal yapı, gerçek somut ihtiyaçların politik meseleler olarak toplum gündemine girmesinin önünü böylece keser kısacası.

Öte yandan Fraser da, feministlerin ev-dışı anlamında kullandıkları kamusal alan kavramının kendi içinde ayrıştırılması gerektiği kanısındadır: “Bu [gevşek G.A.S.] kullanımda “kamusal alan” analitik olarak ayrıştırılması gereken üç şeyi birbirine karıştırır: devleti, formel ücretli istihdam ekonomisini ve kamusal söylem mekânlarını” (1997: 70). Yazara göre, kamusal alanın bu farklı anlamlarının birbirine indirgenmesi, “söylemsel etkileşim”in gerçekleştiği, yani ortak sorunların belli

koşulların karşılandığı bir bağlamda tartışıldığı bir kamusal alan kavrayışının ayrıştırılmaması, feminist mücadelenin ya piyasacı ya devletçi bir mantığa teslim edilmesine yol açar: Örneğin, “ev işi ve çocuk bakımını özel olmaktan çıkartmak için verilen mücadeleler bunların metalaştırılmasıyla” (1997: 70) özdeşleştirilmeye başlanır. Fraser burada devletten ve piyasadan ayrıştırılmış bir demokratik birlikler alanı olarak görülen kamusal alanın mülkiyet biçimleriyle, yani ekonomiyle ilişkisini gündeme getirmektedir. Yazarın bu müdahalesi, ufkumuza devlet mülkiyeti ve özel mülkiyet dışında bir üçüncü mülkiyet biçimini dahil etmeye bir çağrı olarak yorumlanabilir. Bu çağrı Türkiye’de DP’nin çeşitli metinlerinde ve temsilcilerinin sözlerinde de yankılandı. **Hukuksal** açıdan mülkiyet biçimlerinin ikinin üzerine nasıl çıkarılabileceğini pek tasavvur edememekle birlikte, bu hukuksal düzeyin ötesinde, kamu mülkiyetinin demokratik olarak **denetlenmesini** sağlayacak bir kamusal ilişki biçimi tümüyle paylaşıcağım bir gelecek perspektifi. Ancak bu açıdan üzerinden atlanmaması gereken nokta, bu yaklaşımın **kamusal alanla ekonomik ilişkileri** iç içe geçirdiği. Bunun Habermas’ın kamusallık anlayışıyla bağdaşıp bağdaşmayacağı ise ayrı bir tartışma. Buna aşığında geleceğim.

Feminizmde “kamusal alan”la ilgili bir başka tartışma da, sınırları mekânsal olarak belirlenmiş bir kamusalılık anlayışının doğurduğu sorunlara ilişkin olarak sürüyor. Neyin özel neyin kamusal olduğunun önceden belirlenemeyeceği, bunun, mevcut toplumsal yapının özel ya da kamusal diye fetişleştirdiği tanımların ufkuna hapsolmayı beraberinde getireceği artık giderek daha çok dile getiriliyor. Bu yazıda çeşitli vesilelerle adını andığım Heidi Wedel, araştırmasında ele aldığı “enformel politika”nın özelliklerinden de yararlanarak, bu ikiliğe dinamik bir yaklaşımın çeşitli örneklerini sunuyor. Özel alan ile kamusal alanı birbirinden ayıran sınırın politik olarak belirlendiği tezi ayrıca, Seyla Benhabib başta olmak üzere çok sayıda feministin feminist politika yapmanın bir tür öncülü olarak gördüğü bir şey: Bizzat zel alanın politikleştirilmesi bu alanlar arasındaki sınırın akışkanlığını ima etmez mi zaten? Bunun yanı sıra, “refah devleti”nin çeşitli politikalarından başlayarak kadınlar için lehte ayrımcılık önlemlerine kadar, bu teşhisi doğrulayan çeşitli örnekler verilebilir. Saf kan liberalizmin ev-içinin etrafını bir dokunulmazlık haresiyle sarmalayan politikalarıyla “refah devleti”nin kadınları hem destekleyip hem de aynı

zamanda denetleyen politikaları arasındaki fark yeterince açıktır. Özel ile kamusal arasındaki sınırın nereden geçeceği -ya da belki bu alanların tanımını radikal olarak dönüştürecek biçimde ortadan kalkıp kalkamayacağı- bir politik mücadele konusudur. Fraser ihtiyaçların politize edilmesinin ezilenlerin bu sınıra müdahale etmeleri demek olduğunu söyler. “Refah devleti” de, bu sınır üzerinde verilen politik mücadele sonucunda, eskiden “özel”lik örtüsü altında gizlenmiş olan ihtiyaçların çatışma konusu haline gelmesine yol açmıştır (Fraser, 1989: 169; Yuval-Davis, 1997: 80; Kandiyoti, 1996:151; Arneil, 1999: 136).

Özel/kamusal arasındaki sınırın politik olarak belirlendiği ve akışkan olduğu tezi bizi bir kez daha kadınların güçlenme stratejileri tartışmasına getiriyor. Bu sınırın liberalizmin dogmasında tanımlanmış olduğu gibi katı ve dondurulmuş bir bölünmeyi yaratmadığını gördüğümüzde, kadınların bu bölünmeyi eğip büken, yer yer kıran birlikteliklerinin de görüş alanımıza gireceği ve bunları kadınların kendilerine özgü kamusalılık biçimleri olarak nitelendirmenin önünün açılacağı ortaya çıkar. Ne var ki, Aksu Bora’nın, kadınların “kamusallıklarının erkeklerinkine eşdeğerli olmadığı” yolundaki uyarısı ve bunu tamamlayan “geleneksel kadın kamusalılıklarını yok saymayan ama bunları dönüştürerek kadınların bir (çok) politik özne olarak hareket edebilmelerini sağlayacak yeni kamusalılıklar yaratma...” (1997: 89, 92) perspektifi yerinde bir çekince getirip, “kadın kamusalılığı” kavramını görelileştiriyor. Aynı özeni Wedel’de de görmek mümkün: Daha önce de sözünü ettiğim pratik/stratejik ihtiyaçlar dinamiğini hep göz önünde tuttuğu için geleneksel olanın büyümesine kapılıp o tehlikeli alana sıkıştırmıyor kendisini. “Enformel” ve yerel politika, neredeyse tanımı gereği, yeniden-üretim alanına ilişkin sorunlardan hareket edip bu ihtiyaçları politiklaştırmının adıdır Wedel’in çerçevesinde. Ancak Wedel bu politiklaştırmının kadınlar açısından geleneksel olanın ya da verili patriyarkal paradigmanın ötesine geçip geçmediğini, her seferinde kadınların kamusalılık biçimleriyle özel/kamusal arasındaki sınırın aşılması arasındaki bağlantıyı kurarak sınırlar (2001: 171-175, 225).

1970’ler feminizminin “kadınların kamusal alana çıkmaları” ve “özel” sorunları “kamusal” sorunlar haline getirmek diye ifade ettiği amaçlarda sözü edilen “kamusal” kavramından farklı olarak, “kadın kamusalılığı”, “kadınların kamusal özne

olması” ifadelerinde kast edilen **politik tartışma ve müdahale imknı** anlamındaki “kamusal”a gelen yolda Habermas’ın teorisinin izleri olduğunu söylemiştim. Habermas’tan esinlenmiş bir kamusal alan anlayışı, fminizmin özel/kamusal sınırını, en azından “refah devleti”nin yaptığından daha köklü ve özgürleştirici bir biçimde yerinden oynatma hedefine ne kadar (ya da hangi koşullarla) hizmet edebilir?

Habermas ve Feminist Eleştiri

Habermas’ın kamusalık teorisinin, eleştirelilik dozu birinden öbürüne değişmek koşuluyla çeşitli feministlerce temel ilkesi bakımından benimsenmeye değer görülmesinin bir nedenini yukarıda Fraser’ın ağzından aktarmıştım. Benzer bir gerekçeyi Joan B. Landes şöyle ifade ediyor: “....hegemonik düzenin koyduğu engellere rağmen ... içinde bulunduğumuz dönemde demokratik bir politika, daha başından, devlete ilişkin değil kamusal alana ilişkin bir politika olacaktır. Habermas’ın –ne devlet, ne ekonomi, ne de aile olan– bir demokratik katılım bölgesi konusunda tetikte olması, onsekizinci yüzyılın sonları kadar bugünün koşulları açısından da anlamlıdır” (Landes, 1998: 156). Landes’in işaret ettiği yere, Habermas’ın bu toplumsal tarih çalışmasına ve onu izleyen “iletişimsel eylem” teorisine baktığımızda şunu görürüz: Yazar onsekizinci yüzyılın sonlarında oluşmuş olan bir kamusal alanı tasvir eder ve bu tabloda türettiği belli başlı normatif ilkelerle bugün için bir “demokratik katılım” mekanizması önerir. Habermas’ın kamusallık anlayışının iskeletini bu normatif ilkeler oluşturur. Öyleyse sorulması gereken soru şudur: Onsekizinci yüzyılın sonlarında kurulduğunu ne sürdüğü burjuva-liberal kamusal alanından türettiği ilkeler ne kadar evrenselleştirilebilir normlardır, ne kadar erkek egemen-burjuva kamusalığının tarihsel özgüllüğünün damgasını taşımaktadır? Bu soru şöyle de sorulabilir: Söz konusu kamusallık biçimi hiçbir ezilen grubun –bu arada kadınların– dışlanmadığı bir demokratik siyasal katılımı ne kadar mümkün kılar?

Kamusallığın Yapısal Dönüşümü adlı yapıtında Habermas Avrupa’da onsekizinci yüzyıl boyunca yaşanan siyasal gelişmeler sonucunda ortaya çıkan kamusallık biçimini ve anlayışını ortaya koyar. Aslında bu yükselen burjuvazinin entelektüel-kültürel-siyasal hayatının ve kendi felsefesini oluşturan kavramların evriminin bir panoramasıdır. Nitekim “kamuoyu” kavramı ilk kez bu yüzyılın sonunda kullanılmıştır ve (erkek)

burjuvazinin kendi kamusal rolünü nasıl gördüğünü ifade eder: Burjuvazinin kendisini siyasal yaşamla ilişkilendiriş biçimine uygun olarak, akıl yürütme yeteneğine sahip bir topluluğun fikir oluşturma anlamını taşır.

Onsekizinci yüzyılın ilk yarısında Fransa’da kamusal topluluğu oluşturan büyük tüccarlar, bankerler ve bir bölümüyle soylular Habermas’a göre “edebî kamu” durlar: Bu dönemde henüz yayın dünyasında edebî-kültürel nitelikli ürünler ağırlık taşımaktadır, dolayısıyla da sarayda ve soyluların salonlarında bir araya gelen ve bu eserleri tartışan kamu henüz siyasal bir işlev taşımaz. Kamusal topluluğun işlevi, ancak siyasal dergilerin ve gazetelerin yayınlanmaya başlamasıyla, yani siyasal konuların bir aleniyet kazanmasıyla birlikte değişir. Artık (Fransa’da da) anayasal monarşiye geçilmiş, yasaların aleniyeti kendisini dayatmıştır: Herkese aynı biçimde uygulanan bu **soyut, genel ve nesnel** normların herkes tarafından bilinmeleri işlerlik taşımalarının önkoşuludur. Öte yandan, söz konusu kamusal topluluk bu yasaların meşruiyetinin kaynağını kendi ussallığında görür. Yasaları tartışan, kendi usyürütmeleriyle herkes için en doğru olacak yasaları onaylayan topluluktur bu kamu. Bu yeteneği taşır çünkü topluluğu oluşturan insanlar **özerk ve eşit-tirler**: Özel mülk sahibi oldukları ölçüde kimseye bağımlı değildirler; hepsi **mülk sahibi ve eğitilmiş yani erkek** oldukları ölçüde türdeş, yani eşittirler. Dolayısıyla yüzyılın sonunda, hem kendi aralarındaki ilişkileri, hem de devletle ilişkilerini belirleyecek normlar olan yasaları tartışma, bu anlamda siyasal bir denetleme yetkisini ellerinde tutan, siyasal işlevli bir kamusal topluluk ortaya çıkar.

Bu aynı zamanda artık merkantilist ekonomi politikalarının yükselmekte olan girişimci burjuvaziye dar gelmeye başladığı dönemdir. Devlet bütçesi merkezî odak olmaktan çıkmış, özel şahıslar olarak burjuvaların ekonomik faaliyetleri özerkleşmeye başlamıştır. Bir yandan medenî hukuk oluşmaktadır; Napolyon yüzyılın sonunda medenî kanuna kesin biçimini verecektir. Öte yandan koruyucu gümrük tarifelerinin kaldırılmaları gündeme gelmektedir. Böylece liberal kamusal modelinin iskeleti oluşmaktadır: Ekonomi, devletten ayrı, devletin müdahalesi dışında bir alan olarak biçimlenir. Bu iki alan arasında, basın, eğitim kurumları, tiyatrolar, kahveler, kulüplerden oluşan ve burjuvazinin devleti dışarıdan denetlediği kamusal alan yer alır.

Habermas bu yapıtında aynı zamanda da burjuva-erkek kamusalılığının çelişik kurumsallaşmasını anlatmaktadır. Başka bir deyişle, erkek burjuvazinin kendisine ilişkin bilincini bu bilincin içinden geçerek izler ve onun çelişiklerine ulaşır: Mülk sahibi ve eğitimli olma koşulları dışlayıcı ölçütlerdir ve bu kamusalılığa atfedilen misyonla, yani yasamanın ussallığının sağlanması gereğıyle çelişir. Çünkü bu misyon evrenselliği gerektirmektedir. Demek ki: “Kamusallık ancak, ekonomik ve toplumsal koşullar herkese eşit imkân tanıdıkları takdirde güvence altına alınmış olur” (Habermas, 1997: 175). Oysa baldırıçıplaklar ve kadınlar mülk sahibi ve eğitimli olma imkânları olmadığı için kamusal alandan dışlanmış olurlar.

Ondokuzuncu yüzyılda “sokağın baskısı”yla bu türdeş kamusalılık bozulmuş, çeşitlilik baş göstermiştir. Sırasıyla işçi sınıfı ve kadınlar kamusal alanın kapısını zorlamaktadırlar. Çelişkinin itirafı gecikmez: J.S.Mill’in düşüncesinde açıkça dile gelir bu çelişki. Onsekizinci yüzyılda eğitim ve mülkiyet ile kamusal topluluğa dahil edilme arasındaki örtük bağ, ondokuzuncu yüzyılda işçiler ve kadınlardan seçme-seçilme hakkının esirgenmesi biçiminde belirtikleşmiş ve somutlaşmıştır.

Habermas, kitabının 1990 tarihli baskısının “Önsöz”ünde gecikmiş bir revizyon yapar. Kendisini Abendroth’un sosyalist demokrasi anlayışından ayırmaktadır: “...işlevsel ayırmaya uğramış toplumların ulaştığı karmaşıklık derecesi” (1997: 40) Abendroth’un savunduğu türden bütüncül yaklaşımları geçersiz kılmaktadır; kapitalizmin iktisadî sistemini ortadan kaldırmayı amaçlamak artık abestir; yapılabilecek tek şey bu sistemin yaşam dünyasına müdahalesini engellemektir. Kısacası, kamusalılığın ancak eşit ekonomik ve toplumsal koşullarla güvence altına alınabileceğı konusundaki uyarısından vazgeçmektedir Habermas. Bununla birlikte de, burjuva-liberal kamusalılık modelinin içsel çelişkisini dert etmekten... Sağlıklı bir kamusal alanın oluşmasında ekonomik ve toplumsal eşitsizlikler parantez içine alınabilir, yeter ki söylemsel eşitlik ve özerklik sağlansın. Bu gecikmiş bir revizyondur çünkü aradan geçen sürede Habermas’ın zaten geride bırakmış olduğı bir şeydir sözünü ettiğı bütüncül bakış. Habermas normatif teorisini kurarken burjuva kamusalılığının tarihsel özgüllüklerini, onun gerçek eşitliğe ve özerkliğe imkân vermeyen yapısal özelliğini olduğı gibi devralır. Özel/kamusal, ya da ekonomi/aile/devlet ayrışması onun 1967’den sonraki yapıtında çeşitli biçimlerde

boy gösterecektir. İletişimsel eylemin, söylemsel özerkliğin alanı olan kamusal alan, ekonomiden ve aileden soyutlanmış bir alandır. Çünkü Habermas'ın burjuva-erkek kamusalılık modelinden türettiği ilkelerin başlıcası birbirinden ayrılmış ve birisi özel şahısların alanı olan iki alan arasındaki bir dolayım olarak kamusalıktır. Bununla bağlantılı olarak da, yine burjuva-erkek kamusalılık biçiminin **soyut evrenselliğini** bağrında taşır.

Habermas'ın iletişimsel eylem teorisini burada sistematik bir biçimde tahlil etmek hatta özetlemek mümkün değil. Bu yüzden onun teorisinin bütünü boydan boya kesen özel/kamusal ikiliğini ancak kritik bir-iki önerme ve usyürütmesi aracılığıyla kısaca belgelemekle yetineceğim. Bu hiç güç değil çünkü Habermas alanlar ayrılığını belirttik olarak savunan bir düşündür. Habermas'a göre, modernizmin ayırıcı ve korunması gereken özelliği devlet ve ekonomi ile "yaşam dünyası"nın ayrışmasıdır. Bu ayrışma, yaşam dünyasını devletin ve ekonominin araççı ussallığından özgürleştirmiş ve bu alanda bireyselliğe izin veren toplumsallaşma biçimlerinin, farklılaşmış konumların ve kendi üzerine düşünen (*self-reflexive*) bir kültürün oluşmasının yolunu açmıştır. Ne var ki, modernizmin iç dinamiğinin çelişkili bir sonucu olarak, günümüzde yaşam dünyası, ayrılmış olduğu devlet ve ekonominin "sömürgeleştirici" etkilerine maruzdur. Ekonomik ve politik sistemlerin araççı ussallığa dayalı gerekleri yaşam dünyasına sızmakta, bu ekonomik ve idarî ussallık biçimini ait olmadığı bir dünyaya dayatmaktadır. Yeni toplumsal hareketler de yaşam dünyasının bu biçimde sömürgeleştirilmesine çeşitli alanlarda direnişin ifadesidir (Habermas, 1986: 44, 58, 112-117, 135). Kısacası, bu hareketlerin misyonu **alt-sistemlerin bağımsızlığının** korunmasıdır.

Şaşırtıcı olsa da, yazar, söylemsel irade oluşumuna katılma imkânının maddi yeniden-üretimi sağlayan alt-sistemlerce belirlendiği ve gerek insanların maddi üretimdeki yerinin, gerekse devletin insanları manipüle etme gücünün iletişimsel eylemin özerkliği önünde engeller oluşturacağı yolundaki eleştirilere kulaklarını kapamış görünmektedir. Bunun yerine hep tersi durumun, alt-sistemlerin iç içe girmesinin doğuracağı sakıncaları vurgular.

Habermas, yine de, kendisini cumhuriyetçi ve liberal yaklaşımlardan ayırdığı yazılarda maddi/biçimsel hukuk devleti, ahlâki/hukuksal ilkeler, içerik/usul ikilemlerini aştığını iddia eder. Ne var ki, cumhuriyetçiler karşısında savunduğu ilkeler-

de hep liberalizmin soyut evrenselciliğinin izlerini görmek mümkündür: Cumhuriyetçilerin aşırı etik yüklerinden korunmanın tek yolu **usulc** bir müzakereci siyaset anlayışıdır: Meşruiyetin temeli, “... söylemsel-kuramsal yorum(da) ... daha iyi savların... ortaya çıkmasına olanak veren iletişimsel n kabullerdir [...] pratik akıl... söylem kurallarına ve tartışma biçimlerine dönüşür[...] normatif içerik bizzat iletişimsel eylemlerin yapısından kaynaklanır...” (Habermas, 1999: 44-45). Bu anlamdaki, usuller, iletişim süreçleri ve biçimsel koşullar üzerindeki vurgu, Habermas’ın kamusal alandaki söylemsel iradeyi somut içerikten, sınıf, cinsiyet ve cinsellikten soyutladığına işaret etmektedir. Bu arada, iletişimsel eylem, görüş oluşturmanın ve “idarî erkin belli yönlerde kullanılmasının” (1999: 48) tesinde bir politik müdahaleye izin vermez. Kısacası, alanlar ayrılığı ve liberalizmin soyut evrenseli belirtik olarak savunulduğu ölçüde iletişimsel eylemden aktif politik öznelerin oluşmasını beklememek gerekir.

Benhabib, Young ve diğerleri, Habermas’ın teorisindeki yansızlık, soyut evrensel ve alanların köklü biçimde ayrışmasını aşmanın yollarını aramaktadırlar. Daha nceki bir yazımda bunun güçlüklerini açıklamaya çalışmıştım (Acar-Savran, 2001: 42-44, 48-52). Söylemsel kamu teorisi hem bir “kamusal uzam” teorisi olmaya devam edip hem de cinsiyet yüklü özel/kamusal ikiliğinin damgasını taşımaktan kurtulabilir mi? Benhabib’in iddia ettiği gibi, ihtiyaçların ve değerlerin, söylemsel irade oluşumu sürecinde soyut norm ve çıkarların yanı sıra kamusal tartışmanın parçası haline getirilmesi, basitçe özel/kamusal sınırının nereden geçtiğine mi bağlıdır? Feminist teorisinin ihtiyaı gerçekten “kendisini yetkili kılma (*empowerment*) politikasına yönelten bir kamusal uzam ve kamusal konuşma modeli” (Benhabib, 1999: 159) midir? Ya da daha doğrusu: “Kamusal uzam” ve “kamusal konuşma” modeli olarak tanımlanabilecek bir teori, somut ihtiyaçların taşınılmasının ve asıl önemlisi, toplumsal kaynakların nasıl dağılacağının demokratik olarak belirlenmesinin önünü amaya yeter mi? Toplumsal cinsiyetler ve sınıflar arasındaki ekonomik eşişsizlik ve sömürü ilişkilerinin yapısal olarak ortadan kalkmadığı bir toplumda kamusalılığa eşiş ve özerk katılım ne kadar mümkündür ve kamusal konuşma ne kadar tayin edici olabilir? Açıkçası, kadınlar ve başka ezilen grupların özerk ve müdahil özneler olarak katılabilecekleri bir kamusal etkileşim ancak Haber-

mas'ın kamusal modelinden köklü bir kopuşla mümkün hale gelebilir.

Landes ve Fraser'ın bu kopuşun ne kadar köklü olması gerektiği konusunda çeşitli uyarıları var: Habermas'ın, tabanını sivil toplum kuruluşlarının oluşturduğu ve toplumsal eşitsizliklerin parantez içine alındığı kamu anlayışı, iktidarın değil usun, egemenliğin değil usallığın, otoritenin değil hakikatin normlarına göre işleyen bir kamusal alanı varsayar ve onsekizinci yüzyıl sonu Avrupası'nın aydınlanmış seçkinlerinin kulüp ve salonlarının izlerini taşır (Landes, 1998: 142-143).¹⁵ Ne var ki, Landes'e göre bu dışlayıcılık bir kalıntı değil, soyut evrensellığe dayalı burjuva-erkek kamusunun yapısal ve oluşturucu özelliğidir: "...genelleştirilebilirlik hedefi ve ortak çıkara yapılan göndermeler, egemenlik biçimlerini ifşa etmekten ziyade gizleyebilir, kişiler ya da gruplar arasındaki somut farklılıkları açığa çıkartmaktan ziyade bastırabilirler" (1998: 144). Özerk bir biçimde kanaat oluşturma ötesinde, bağlayıcı karar alma süreçlerini içeren, somut evrensellığe dayalı bir kamusalığın gerçekleşmesi için, eşitsizlikleri parantezin dışına çıkarıp onlarla orada yüzleşmek gerekir. Ve nihayet, Fraser'ın örtük ve belki de kendine rağmen de olsa Benhabib'i de hedef alan eleştirisi nettir: "...eleştirel teorisinin, "özel" ve "kamusal" terimlerine daha acımasız, daha eleştirel olarak bakması gerekir. Bu terimler, basitçe toplumsal alanların açık adları değil, kültürel sınıflandırmalar ve retorik etiketlerdir. Siyasal söylemde pek çok zaman bazı çıkarları, görüşleri ve konuları gayri meşru, bazılarını da değerli kılmak üzere kullanılan güçlü terimlerdir bunlar" (Landes, 1998: 88). Başka türlü söyleyecek olursak, açıklayıcılıklarının yanı sıra hep taşıdıkları ideolojik yükten ayrı düşünülemezler.

Öyleyse, kadınların ve başka ezilenlerin somut ihtiyaçlarının toplumsal kararlar üzerinde belirleyici olabildiği bir kamusal anlayışının, Habermas'ın parantez içine aldığı şeyleri belirttik olarak kamusalığın tanımına dahil etmesi ve kamusal konuşmanın nezih sükûnetini bozmasına razı olması gerekir. En azından Benhabib, Habermas'ın kamusal anlayışını revize ederken yalnızca etik ile hukuk arasında bir sentez kurmakla yetiniyor gibidir: "Demokratik politika iyi ve adil, ahlâki ve hukukî, özel ve kamusal arasındaki bölünmeye meydan okur." (Benhabib, 1999: 140) Etik ve hukuk alanlarına ekonomiyi buluşturmasının önünde, Habermas'ın sistem/yaşam dünyası ikiliği bir engel olarak yükselmektedir.

¹⁵ Ayrıca bkz. Fraser, 1992: 73: "...burjuva kamusal alanını besleyen toprak "sivil toplum"du, yani yeni yeni ortaya çıkan gönüllü birliktelikler kümesi...Ancak bu kulüpler, birlikler ağı... herkese açık olmaktan uzaktı....[tersine] burjuva erkeklerinin bir katmanının... iktidar üssüydü..."

“zel Olan Politiktir!”

Yeniden yazının başına dönüp özel alanın politikleştirilmesinden ne anladığımızı hatırlayalım: Özel alanın içinde yaşanan deneyimler, cinsiyetçi bakıştan farklı bir bakışla, feminizmin eleştirel erevesi içinde yeniden kavramlaştırıldıklarında bütüncül bir toplumsal egemenlik sistemi içine oturtulmuş olurlar. Sevgi, aşk, cinsellik, annelik, ev işi, vb. toplumsal bir sistemin parçası olarak kavrandığında, özel alanda bürünmüş oldukları doğallık peesinden sıyrılır, gizemsizleşir. Erkeklerin znel, fevr gibi görünen davranışları sistematik bir erkek şiddeti, kadınların sevdiklerine yönelik vericilikleri olarak adlandırılmış olan davranışları “görünmeyen” ya da “karşılıksız” emek olarak yeniden adlandırıldığında, artık özel alanın kapalı kapılarının aralanıp içeride olan bitenin (kamusal) tartışma konusu haline getirilmesine başlanmıştır. Feminist eleştiri, bu iki alan arasındaki bağlantıların teori ve söylemde kurulmasıdır: Özel alanda olanların bu eleştirel süzgeçten geçirilmeleri onları özel alanın “doğal” evreninden kamusal alanın “politik” evrenine doğru çeker. Bu aynı zamanda, öznel deneyimler olarak yaşanan şeylerin kavramsal biçime bürünmeleri, bir soyutlama ve nesnelleştirme sürecinden geçmeleridir.

Ne var ki, buraya kadar anlattığım süreç, özel alanla kamusal alan arasındaki birliğin yalnızca bir düzlemde kurulmasıdır. Feminist teorinin, feminist eleştirinin, feminist kavramların formülasyonu düzlemidir bu. Bu eleştirinin politikaya tercüme edilmesi bir başka düzlemdir ve ilkini varsayar. Bu ikinci düzlem, feminist eleştirinin kolektif bir özne aracılığıyla toplumsal örgütlenme biçimine müdahalesi olarak görülebilir. Hiç kuşku yok ki, bu iki düzlem arasında çeşitli gidiş gelişler vardır ve i içe girmiştir bunlar: Feminist politikanın feminizmin eleştirel kavramlarına ihtiyaç duyduğu, bu kavramların da feminist politikadan beslendiği yadsınamaz.

Bu noktada kritik soru şudur: Feminist eleştirinin özel ile kamusal arasında kurduğu bağlantıların politikaya tercümesinden neyi anlamak gerekir? Özel alanda yaşanan çeşitli sorunların/deneyimlerin **kamusal tartışmaya** dahil edilmesini mi? Yoksa bu ikiliğin **pratik olarak** ortadan kaldırılmasını, cinsiyete göre bölünmüş iki farklı alana dayalı bir toplumsal örgütlenmenin yıkılmasını mı? Bu ikinci soruya verilecek olumlu yanıt, hem özel alan hem de kamusal alanın ayrı ayrı yeniden-yapılandırılması için bir perspektifi varsayar. Bu soruların çok da

anlamsız olmadığını, en azından toplumun bütünsel bir yeniden-kuruluşunun imkânsız görülmediği bir dönemde **meşru sorular** olarak kabul edildiğini göstermek açısından, bunlara verilmiş bazı yanıtları buraya aktarmakta yarar görüyorum.

1970'lerin sonradan çeşitli eleştirilere maruz kaldığını bildiğimiz ama o dönem için çığır açıcı yapıtı *Woman, Culture and Society* (*Kadın, Kültür ve Toplum*) adlı kitabın "Giriş"inde Rosaldo ve Lamphere, iki ayrı alanın varlığını koruduğu, ama her iki cins açısından da alanlar arasında geçişliliğin olduğu bir toplumsal örgütlenme biçimi önerirler: "Değişim iki yönde gerçekleşmelidir: Önce, erkekleri ev-içi alanıyla bütünleştirmek ve onlara, çocukların toplumsallaştırılması kadar, daha sıradan ev-içi görevleri de paylaşma fırsatını sunmak kaçınılmaz görünmektedir. Bunun ötesinde, kadınların ekonomik üretime katılımlarının ve onun ürünlerini denetlemelerinin önemine ilişkin kültürler-aşırı tanıklıklar, kadınların statülerinin ancak kamusal iş dünyasına erkeklerle eşit biçimde katıldıklarında yükseleceğine işaret etmektedir" (1974: 14).

Kamusal alanla özel alan arasında bir ayırımın **korunması** gerektiğini özel olarak vurgulayan pek çok feminist vardır; bunlardan birisi de Elshtain'dır: Kamusal alanda kişiler arasında bazı "soyut bağlar"ın kaçınılmaz olduğu tezinden hareketle, Platon ve Marx'a (ve bu arada radikal feminizme) yönelttiği eleştiride, Elshtain bütün bir toplumun türdeş bir ilişkiler silsilesi olarak düşünölemeyeceğini savunur. "Kimlik politikası"nın da, herşeyi politikleştirdiği, özel alanı ortadan kaldırdığı, bunu yaparken aynı zamanda da (farklı kuralları olması gereken) yurttaşlığın yitirilmesine yol açtığı kanısındadır. Tümünüyle saydamlaşmış bir toplum ütopyası bir fanteziden ibaretir Elshtain'a göre. Elshtain'ın özel alanın yeniden-kuruluşu perspektifinde annelik yüceltmesi belirleyicidir (1981: 190, 192, 201-202, 334-335, 357-358).

Elshtain'ın, özel ve kamusal alanların ayrı alanlar olarak korunması gerektiği yolundaki görüşünü Iris Young da paylaşır. "Özel olan politiktir!" sloganını şöyle yorumlar Young: "[Bu] slogan kamusal ile özel olan arasında bir ayırımın olması gerektiğini yadsımaz... Bu sloganın uzantısı olan iki ilke vardır: (a) hiçbir kişi, eylem ya da pratik, önsel olarak kamusal tartışma ve ifadenin dışında tutulmamalıdır; (b) hiçbir kişi, eylem, ya da hiç kimsenin yaşamının herhangi bir yönü mahremiyete mahkûm edilmemelidir." (1998: 441) Yazar, akıl ile duy-

gu ve arzu arasındaki ya da evrensel ile tikel arasındaki karşıt-lıĝa tekabül etmeyen bir kamusal/özel ayırımından yanadır. Benhabib'e benzer bir biçimde, kamusal tartışmanın kapsamı-nın genişletilmesi temelinde bu ikiliĝi yeniden-kurar.

Toplumsal örgütlenmenin emek ve üretim temelinde anlaşılıp dnřtrlebileceĝini düşünen feministler aısındana, asıl aşılması gereken, ücretli emek/ücretsiz emek karřıtlıĝı ve buna baĝlı olarak kamusal/özel iş, baĝımsızlık/baĝımlılık ve ücretli iş/aile esenliĝine katkı ikilikleridir. rneĝin Karen Sacks kadınlarla erkekler arasındaki eřitliĝin ancak ev işinin toplumsal olarak deĝer taşıyan bir kamusal iş olarak kabul edilmesiyle, kısacası "retim, tüketim, ocuk yetiştirme ve eko-nomik karar süreçlerinin tek bir alanda yer almasıyla" (1974: 222) mümkün olacaĝı kanısındadır. Söylemeye bile gerek yok: Burada mekânsal bir alan tanımından ziyade, sözü geçen top-lumsal ilişkilerin farklı türden kurallara tâbi olup olmadıĝıdır söz konusu olan.

Öte yandan Pateman'a göre, kadınlarla erkeklerin farklı yurttaşlık statüleri, kapitalist toplumun ücretli emek ve istih-dam toplumu olmasıyla baĝlantılı olarak kendini çeşitli biçim-lerde ortaya koyar. "Refah devleti" baĝlamında açık bir biçim-de ortaya ıktıĝı gibi, yurttaşlık istihdam temelinde tanımlan-dıĝı içindir ki, kadınların yurttařlıĝı eksik yurttaşlıktır. "Refah devleti"nin "hak eden/etmeyen" ayırımı, kadınlar açısından "kamusal kişiler/özel kişiler" arasında bir ikiliĝe ve bunun dış-layıcı, ařaĝılayıcı uzantılarına yol açmaktadır: "...erkekler gelir-lerinden [ayırdıkları payla] katkıda bulunmuş oldukları sigor-ta sisteminden kazanç saĝlayan, "hak eden" işçilerin oĝunlu-ĝunu oluştururlar" (Pateman, 1998: 251). Bunların temelinde de "refah devleti"nin bir varsayımı yatar: Kadınların toplumun refahının bir bölümünü karşılıksız olarak saĝlayacaĝı varsayı-mıdır bu. Buradan ıkış yolu, kadınların ev içinde harcadıkla-rı karşılıksız emeĝin yurttaşlık statülerinde göz önüne alınması ve bu yapılırken eşit haklardan da yoksun bırakılmamalarıdır. Bunun için de özel yaşam/kamusal ekonomik üretim ayrılıĝı-nın sorgulanması gerekir: "Kadınların da erkekler gibi tam yurttaşlar sayılmaları için, refah devleti ve istihdamla kadınla-rın katkısı olan karşılıksız yardım (işi) arasındaki ayrılıĝın ilga edilmesi gerekir" (1998: 267). Burada dile getirilen, toplumsal emeĝin örgütleniş biçiminin köklü bir biçimde dönüştürülme-si gerekliliĝidir. Habermas'tan başlayıp, Benhabib ve Yo-

ung'dan süzülerek gelen anlayıştan farklı olarak, kamusal alanın ve kamusal ilişkilerin yeniden-kuruluşu kadınların yalnızca kamusalığa (gerçekten de olsa) dahil edilmeleriyle bağlantılı olarak tasarlanmamaktadır. Toplumsal örgütlenmenin, hem ev içindeki hem ev dışındaki üretimi de kapsayacak biçimde, bütünlüklü bir biçimde yeniden-kurulmasını gerektiren bir perspektiftir bu.

Bana kalırsa feminist eleştirinin kurduğu özel/kamusal birliğini feminist politikaya tercüme etmekten tam da bu kadar iddialı bir şeyi anlamalıyız. Bunun berisinde kalan sözlerin ve pratiklerin kendilerine yabancılaşmalarına, kendi karşıtlarına dönüştüklerine epeyce tanıklık ettiğimiz kanısındayım. Yazının geri kalan bölümünde, özel olanı politikleştirme çabalarımızda nerelerde tökezlediğimizle ilgili soruları çoğaltmaya ve ayrıntılandırmaya çalışacağım. Bunun için Richard Sennett'in kamusalığın çöküşüyle ilgili tezlerinden hareket edeceğim.

Habermas'ın, *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*'nde devletle toplumun kaynaşması, kamusal ve özel alanların iç içe girmesi olarak nitelendirdiği sürece paralel bir *Kamusal İnsanın Çöküşü* sürecini anlatmaktadır Sennett. Kitap, "19. yüzyılda yaşanan sarsıntıların 20.yüzyılda kamusal alanın kendisinin yadsınmasını nasıl hazırladığı üzerine bir açıklama" (Sennett, 1996: 166) getirerek, yirminci yüzyılın "mahrem toplumu"nun, "ölü kamusal"ının ortaya çıkış nedenlerini sergiler. Bu öykü, iç ve dış, mahrem ve kamusal dünyalar ve özne ile nesne arasındaki farklılıkların silinmesinin, radikal öznenin, "içtenlik", "sahicilik", "ifşa" kültürünün yaygın ve egemen kültür haline gelişinin öyküsüdür. Mahremiyet dünyası sınırlarını yitirdikçe, kamusalığın ayrıcalıklı ilişki biçimi ve mekânları olan politika ve kentlerde ölü kamusal alan belirgin hale gelmiştir. Bu mahrem toplumun, modern *respublica*'nın yerini almasıyla birlikte toplumsal bağlardan sıyrılmış bir kişiselliğin kamusal alana yayılmasına, insanların toplumsal maskeleri ve kimlikleri yerine, kendilerini oldukları gibi, "sahici" benlikleriyle ifade ettikleri bir toplum biçimine tanık oluruz. Mahrem toplumda grup çıkarlarına ve ortak eyleme dayanmayan, ruh hali ve duygu paylaşımının fetişleştirildiği bir kolektiflik anlayışı hâkimdir. Bu mahremiyet ideolojisi, "politik kategorileri psikolojik kategorilere dönüştürür" ve "insanlar, politik alanı ...kolektif bir kişiliğin paylaşılması yoluyla birbirlerine açılma fırsatı olarak gördükçe" (1996: 324-325), cemaatin sürdürül-

mesi kendi içinde bir amaç haline gelir. Depolitizasyon almış yürümüştür...

Sennett “yeni toplumsal hareketler” ya da “kimlik politika-sı” adı altında, kendiliğinden kimliklerin, duygudaşlığın yüceltilerek kolektif eylemin temeli haline getirilmesini eleştirmektedir: “...Yeni Sol’daki yazarların oğ geçen on yılda büyük bir hataya düşerek, yerel cemaatin yeniden inşasının politik olarak büyük toplumu yeniden kurmakta başlangıç noktası olduğna inan[mışlardır]” (1996: 368); insanların “ ‘biz’ diyebileceğ insanları kişi olarak tanıma”nın (1996: 385) peşinde koştuğ bir politika anlayışı egemen hale gelmiştir. Oysa, “...yerel cemaat yaşamı...görünüşte düşmanca bir ortamda bir tür kardeşlik girişimi iken, oğnlukla kardeş katline [dönüşür]...” (1996: 373).

Sennett’in, bir yandan feminizmin hiç de yabancısı olmadığı [kız] kardeş katliamını kaçınılmaz biçimde çağrıştıran, diğer yandan da, kendisi için sorun teşkil etmese de, feministler açısından geri dönüşü olmayan bir eleştirinin nesnesi olan soyut kamusalılık ile sahicilik fetişizmini bir ikilem olarak karşımıza diken bu tahliline ilgisiz kalmak pek mümkün görünmüyor. Nurdan Gürbilek için, özel hayatın “bir itiraf ya da i dökme nesnesine” dönüşmesi, “zel ve kamusal alanlar arasındaki, “i” ile “dış” arasındaki sınırın erimesi, znelliğin diliyle kamunun dilinin i ie geçmesi... “ (1992: 54-55) Türkiye’de 1980’lerin gelişmesidir. Yani bu özel hayat patlamasıyla feminizmin bu topraklarda özel alanı politikleştirme serüveni aynı dnemedenk düşmüştür. Feministler, bu herkesin giderek “teşhirci ve röntgenci olduğ, *için* dışlaştırılmasının moda haline geldiğ”, toplumun “görüntü ve gürültü alışverişinin hüküm sürdüğü bir itirafçılar kitlesi”ne (abuklu, 2002: 42) dönüştüğü dönemde, çeşitli bedeller ödeyerek, kendilerine ve birbirlerine çeşitli acılar yaşatma pahasına, ama son derece radikal bir politika yaptıklarına haklı olarak inanarak, dayağ, tacizi, tecavz, karşılıksız emeğ kamusal alana, kamusal tartışmaya dahil etmişlerdir.

Oysa, Mary Ryan ABD ve başka gelişmiş kapitalist ülkelerde feministlerin özel deneyimlerinden çekip çıkardıkları sorunları kamusal gündeme dayattıkları ve kamusal alanda aktif özne haline gelme talepleriyle ortaya çıktıkları dönemi farklı bir biçimde tanımlar: 1950’lerin sonu ve 1960’ların başına denk düşen ve kitle iletişim ve tüketim kültürünün patlamasıyla birlikte kamusal söylemin çöktüğü, aktif kamusalığın yerini

pasif izleyiciliğin ve tüketiciliğin aldığı dönemi **izleyen bir ara dönemdir** bu. Kısa da olsa bu dönemde, katılımcılarının içinde ferahça devinebildikleri bir kamusal mekân oluşmuştur (Ryan, 1992: 259-260).

Öyleyse, feminizmin bu son derece radikal politikası, Türkiye’de, onu kendine yabancılaştıran, onun sözünü kendine karşı çeviren, hedeflerini saptıran bir dinamikle iç içe mi girdi? Feminizmin bu karşıt dinamik tarafından massedilmesi, hatta kullanılması mıydı tanık olduğumuz? Türkiyeli feminizm özel alanı politikleştirme çabasıdayken, özel alanın içini kamuya döküyor ve orada tüketilecek, seyirlik bir malzeme mi sunmuş oluyordu? İçin dış olduğu bir dünyada, çağın baskın dinamiğinin, özel alanı politikleştirme çabalarını kolayca kendi hedeflerine yönlendirmesi mi söz konusuydu?

Frankfurt Okulu’ndan başlayarak, kitle iletişim araçlarının kamusalılık ve politika açısından uzantıları üzerine yapılmış sonsuz tahlile bu yazının sınırları içinde değinmek bile mümkün değil. Ama Habermas’ın kamusalılık anlayışı hakkında bu kadar söz söylemişken, belki de en gerçekçi, en az yanılsama içinde olduğu bu konuda onun bir-iki sözünü bir sıçrama tahtası olarak kullanabiliriz. *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*’nde şöyle der: “Kitle iletişim araçlarının biçimlendirdiği dünya sadece görünüşte kamusal alandır.” (1997: 295, değiştirilmiş çeviri) Beklenebileceği gibi, daha sonraları bu karamsarlığından bir ölçüde vazgeçer, ama kamusal alanda “kültürün tartışılması ile tüketilmesi” (Habermas, 1992: 438) arasında yaptığı ayırım hâlâ anlamlıdır. Ve şu soru hâlâ geçerlidir: İnsanları pasif seyirciler ve tüketiciler konumuna yerleştiren, manipülatif bir medyayı kullanarak feminizm kamusalığa katılmış olur mu? Özel alanın politikleştirilmesi için medyanın oluşturduğu “kamusalılık” uygun bir ortam mıdır? Medyada, kamusalığın seyirlik malzeme biçiminde neredeyse kendi karşısına, kamusal konuşmanın ifşaata dönüşmüş olduğu düşünülecek olursa, mahrem olanın **kamusal görünürlük** kazanması bu ortamda ne anlama gelir?¹⁶

Kısacası, medyanın çok önemli bir unsurunu oluşturduğu, ama medya dışında da ideolojisiyle, politikasıyla mahremleşmiş, kişiselleşmiş, içleşmiş bir kamunun hâkim olduğu bir dünyada özel alanın politikasını yapmak anlamlı ve mümkün mü? Türkiye’de feminizmin handikapı, çıkışının tam da kamusallığın bu anlamda çöktüğü bir döneme rastlaması mıydı? Yoksa sorun dönemle, çağla ilgili değildi de, özel olanın poli-

¹⁶ Bu konuda ayrıca bkz. (Timisi, 1998: 12; Temelkuran, 2002: 102). Karş. (Mağden, 1998).

tikleştirilmesinden yanlış şeyler mi anlaşıldı?

Kendi adıma, feminizmin politikasının bu kadar türdeş olduğunu düşünmediğim için bu sorunun olumlu ya da olumsuz tek bir yanıtı olmadığı kanısındayım. Yapılabilecek şeylerden birisi belki de, “özel olan politiktir” sloganını nasıl yorumladığımı biraz daha açmak: Özel alanın nasıl politikleştirilebileceği üzerine bir tartışmaya girerek, teşhir/ifşaat/röntgencilik tuzaklarından nasıl korunabileceğimiz üzerine düşünmeye başlamak...

Sennett’in, “sahici benliğin” ifşa edilmesini yüceltme, bütün toplumsal dolayumlardan arınmış bir içi dışlaştırma konusunda söyledikleriyle başlayabiliriz. Özel alanın politikleştirilmesinden, öznelliğin, tekil bireyselliklerin, bu somutlukları içinde, olduğu gibi ortaya dökülmesini anlamamak gerekiyor. Özel hayatın teori-ideoloji süzgecinden geçirilerek sunulması aslında bir nesnelleştirmeyi varsayar. Bu, tekil deneyimlerin öznelliklerinin aşılması demektir. Adına layık bir bilinç yükseltme sürecinden geçildiğinde, artık bir başka düzlem söz konusudur. Elisabeth Fox-Genovese şöyle diyor: “Politikamız kişisel ilişkilerin nesnelleşmesine izin veren bir dili ve pratiği yaratmayı içermelidir... Politika, tikel ile genel arasındaki uçurumu aşmamızı [sağlayan] köprüdür...” (1991: 31). Zaten, kadınlar arasında bir dayanışma eğer mümkün olacaksa, bu, öznel deneyimlerin benzeşmesinden değil, bunlar arasında bağlantılar kurulmasından, bunların genelleştirilip nesnelleştirilmesinden doğacaktır. Dolayısıyla, özel alanın politikleştirilmesiyle ifşaat, itiraf kültürü arasında çok önemli bir açığı vardır. Bu açının daraltılmaması, öznellik ve tikelcilik karşısında tetikte olmaya bağlıdır.

Özel alanın politikleştirilmesi, öznelliğin ve tikelliğin kamusal alana dökülmesi olmadığı gibi, dayak, taciz, tecavüz gibi, cezayı gerektiren adlî durumları ilgilendiren bir söylemden ibaret de değildir. Olağan, sakin, huzurlu yönleri de politiktir özel hayatların: Egemenlik, iktidar sadece sınır durumlarda ortaya çıkmaz. Kısacası, özel alanın magazinleştirilemeyecek bir yanı hep vardır (Savran, 1998a).

Bunun da ötesinde, özel alanın politikleştirilmesini kamusal görünürlük kazanmak olarak yorumlamanın sorunları üzerine de düşünmek gerekiyor. Meltem Ahıska kamusal görünürlük kazanmanın, kamusal alanda görünür olmanın, özel alanın politikleştirilmesiyle bağlantısını kurarken, yukarıda üzerinde durduğum nesnelleştirme meselesini vurguluyor ve (kamusal) görünürlüğe salt görülmenin ötesinde bir anlam at-

fediyor. “Özel olan politiktir” sloganıyla ilgili olarak şöyle diyor Ahıska: “Bu bazılarının sandığı gibi bireysel bir iç dökme değil. Dünya içinde başkalarıyla ilişki içinde kendi yerimizi anlamak, kendi kaygılarımızı kendimizden uzaklaştırıp ötekilere görünür kılmak, yani özel olan ezilme deneyiminin kamusal anlamını ortaya çıkarmak. Kendi dibe çeken, ayıran somutundan kurtulup beni oluşturan ve yaralayan nesnellığe uzanmak” (2002: 26-27). Ve orada öylece kalmak... mı? Kamusal görünülük, bana kalırsa özel olanı politikleştirmenin ancak zayıf anlamı olabilir. Bu anlamıyla özel alanın politikleştirilmesi, feminist eleştirinin, özel ile kamusal arasındaki bağlantıların kurulduğu ilk düzlemiyle sınırlıdır; pratik politik bir perspektife doğru açılmaz. Bir kez daha, kamusal tartışmanın parçası haline gelmek, kamusal görünülük kazanmak, beraberinde kamusal alanın yeniden-yapılanmasına ilişkin bir perspektifi taşımadıkça kadınların bu kamuda pasif kalmaları, seyirlik malzeme haline gelmeleri çok kolaydır. Özel alandan taşınan sorunların mevcut kamusalığa **basitçe eklemelenmeleri**, orada belli dirençlerle karşılaşp, kast edilenin çok dışında bir konuma sürüklenmeleri anlamına gelebilir.

Ayrıca, kamusal görünülük esas olarak medya aracılığıyla sağlandığına göre, yukarıda medyayla ilgili olarak değindiğim ek sorunları da barındırır. Defne Suman, Fadime Şahin olayını, her kamuya taşınmanın bir politikleştirme olmayacağına ilişkin bir örnek olarak verir. Suman’a göre, Şahin’in kamusal alanda türbanı ve cinselliğiyle varoluşu pasif bir görünürleşmeden ibaret kalmıştır: “Şahin özneleşmiş midir, yoksa tam tersine... medya-nın elinde nesneleşmiş, hatta ticarileşmiş midir?” (2000: 90).

Özel sorunların kamusal alana taşınmasının kadınlar açısından gerçekten fark etmesi için özel/kamusal birliğini pratikte kuran bir perspektif gerekiyor. Bu da kamusal alanın yeniden-yapılanmasına ilişkin bir perspektif demek. Bu ihtiyacın feministlerce giderek daha sık dile getirildiğini söylemiştim. Burada esas tartışılması gereken sorun bu perspektifin somut içeriği: Özel/kamusal ikiliğini aşan bir perspektif oluştururken, özen, bakım, dayanışma, somut öteki türünden etik kategorilerle yetinmek, ya da bunun ötesine geçerek bu etik kategorilere kadınların insan hakları ve siyasal temsil biçimleri türünden hukuksal ve siyasal kategoriler eklemek bana yeterli gibi görünmüyor. Habermas’ın, kamusallık anlayışımızın dışına kovduğu “ekonomik” kategorileri yeniden “meşru” tartışma

konusu haline getirmek gerekiyor. Başka türlü söyleyecek olursak, soyut haklar, soyut evrensel ve yansızlık çerçevesini, bir yandan özel alanın ilişkisellik ve bakım gibi değerleriyle ve kadınların insan hakları ve yeni siyasal temsil ilkeleriyle tamamlarken, öte yandan da toplumsal ihtiyaçların karşılanmasının meşru yollarını kamusal biçiminin bir ölçütü olarak gündeme dahil etmek kaçınılmaz. Benhabib'in önümüze koyduğu, "feminist eleştirinin bir eleştirel kamusal alan teorisiyle tamamlanması" (1999: 159) hedefine ancak o zaman ulaşabiliriz.

Aksu Bora, 1998 yılının 8 Martı'nda Türkiye'de feministlerin geldiği yolu değerlendirirken şöyle diyordu: "Aile reisliğinin kalkması tabii ki gerekli ama özelleştirme politikalarıyla kamu alanının tümünden güdükleştirilmesi ve kamusal işler olması gereken eğitim ve sağlığın ailenin (yani kadınların) sırtına yüklenmesi en az bu kadar önemli bir mücadele alanı olmalı..." *Pazartesi*'nin aynı sayısında ben de feministler olarak bir karşı-hegemonya oluşturamayışımızın nedenleri arasında şunları saymıştım: "Ev içindeki cinsiyetçi işbölümünün değişmesi için ücret karşılığı çalışmanın yeterli olmadığını söyledik ... ama kadın-erkek herkes için işgününün kısaltılmasının, tam istihdamın... [önemini] yeterince ortaya koyamadık." (Bora, 1998: 2; Savran, 1998: 3-4) Bunlar, kadınların somut ihtiyaçlarının karşılanmasının, salt dar anlamda "kamusallığın" değil, toplumun çeşitli düzeylerinin yapısal dönüşümünü gerektirdiğini söylemekten daha az bir şeyi ifade etmiyor. Fraser'ın diliyle, ihtiyaçların kamusal alana taşınıp politize edilmeleri, bir yanıyla özel alanın, öbür yanıyla da özel mülkiyetin kamusallaştırılmasıdır. Dolayısıyla da **söylemsel** anlamda kamusallaştırma **kurumsal** anlamda kamusallaştırmayla el ele gitmek zorundadır yazara göre (Fraser, 1989: 172). "Özel" in bu ikili anlamından hareketle Fraser'ın ortaya attığı formülasyon, bu bölümün başında özel alanın politikleştirilmesinin iki farklı düzleminden söz ederken vurgulamaya çalıştığım noktanın veciz bir ifadesi.

Özel alanla kamusal alan arasındaki bağlantıları kurmakla, kamusal alanda "görünürlük" kazanmakla yetinmeyip, kamusal alanın yeniden-inşasını kendi politik görevi olarak yorumlayan bir feminizme duyulan ihtiyaç çeşitli feministlerin dilinde farklı anlatımlara bürünüyor. En genel biçimini *Pazartesi*'nin imzasız bir yazısında bulmak mümkün: "...kadın kurtuluş hareketinin, hapsedilmeye çalışıldığı "özel alan", "özel hayat" tuzağından çıkması, dünyada ve tek tek ülkelerde olup bi-

ten herşeyle ilgili görüş ve siyaset üretmesi gerekmektedir.” (*Pazartesi*, 2002: 16) “Hareket”in kimin tarafından buraya hapsedilmeye çalışıldığı ayrı bir tartışma konusu olmakla birlikte dile getirilen kaygı yeterince açık. Öte yandan, Kadın Eserleri Kütüphanesinin 8 Mart 2002’de çıkardığı bültende Şirin Tekeli ve “Türkiye’de Kadın Hareketinin Soru ve Sorunları” başlıklı yazısında Meryem Koray (Tekeli, 2002; Koray, 1998), benzer bir biçimde, ya artık farklı bir evreye geçildiği gerekçesiyle ve/ya da geçmiş pratiklerin bu açıdan hep bir sınır taşımış olduğu görüşüyle, feminizme yine bu türden misyonlar yüklüyorlar. Dolayısıyla, önümüzdeki dönemin göz ardı edilemeyecek bir eğilimi feminizmin toplumsal örgütlenme biçimine müdahale çabaları olacak gibi görünüyor. Ne var ki bunun, özel/kamusal birliğini söylemsel düzlemde kurmaktan daha dikenli yolları olduğu yadsınamaz. En azından şu nedenle: “[k]üreselleşmenin kadınlar üzerindeki etkilerini tartışmak”, “ekonomik ve toplumsal yapıyı, çalışma yaşamını daha derinden dönüştürecek önlemler formüle [etmek]” ve böylece “düzenle bütünleşme ve uzlaşma” (Berktaş, 1998: 9) tehdidine karşı mevziler geliştirmek, hiç kuşku yok ki kimimiz için çok önemli. Ancak bunun bütün kadınlar için aynı ağırlığı taşıdığı söylenemez. O zaman, önümüzdeki dönemde belki de ayrılmalardan ürkmeyen alternatif toplum projelerini tartışmaya hazır olmalıyız.■

Kaynaklar

- Acar-Savran, Gülnur (2001) “Feminizmin İkilemleri”, *Değer*, sayı 44.
- Ağduk-Gevrek, Meltem (2000) “Cumhuriyet’in Asil Kızlarından 90’ların Türk Kızlarına...”, *Vatan, Millet, Kadınlar* (derl. Ayşe Gül Altınay), İstanbul: İletişim Yay.
- Ahıska, Meltem (2002) “Depresif Politika: Hınzırlar ve Kaybedilenler”, *Değer*, sayı 45.
- Akgökçe, Necla (1998) “Oryantalizmin Feministçesi”, *Pazartesi*, sayı 35.
- Akgökçe, Necla (2001) “Kültürel Prizmanın Işığında Farklılıklar”, *Yerli Bir Feminizm Doğru* (derl. Necla Akgökçe/Aynur İlyasoğlu), İstanbul: Sel Yay.
- Ameil, Barbara (1999) *Politics and Feminism*, Oxford: Blackwell.
- Ayata, Ayşe / Ayata, Sencer (1996) “Gender Relation in Housing, Community and Urban Culture”, *Housing Question of the Others* (derl. Emine M. Komut), Ankara: Türkiye Mimamlar Odası.
- Benhabib, Şeyla (1999) “Kamusal Uzun Modelleri”, *Modernizm Evrensellik ve Birey*, İstanbul: Ayrıntı Yay. (Orijinali: 1992)
- Berktaş, Fatmagül (1998) “Cumhuriyet’in 75 Yıllık Serüvenine Kadınlar Açısından Bakmak”, *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yay.
- Berktaş, Fatmagül (2000) “Kadınların İnsan Hakları”, *İnsan Hakları*, İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Berktaş, Fatmagül (2001) “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Feminizm”, *Tanzimat ve*

- Meşrutiyet'in Birikimi*, (Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, cilt 1), İstanbul: İletişim Yay.
- Bora, Aksu (1997) "Kamusal Alan/zel Alan: Mahrumiyet-zgrleşme İkileminin tesi", *Toplum ve Bilim*, sayı 75.
- Bora, Aksu (1998) "Bulunduğumuz Yol...", *Pazartesi*, sayı 36.
- Bora, Aksu (2001) "Türk Modernleşme Sürecinde Annelik Kimliğinin Dönüşümü", *Yerli Bir Feminizme Doğru*, (derl.Necia Akgökçe/Aynur İlyasoğlu), İstanbul: Sel Yay.
- Collier, Jane F. (1974) "Women in Politics", *Woman, Culture and Society* (derl.Michelle Z.Rosaldo/Louise Lamphere), Stanford University Press.
- Çabuklu, Yaşar (2002) "Olumsuzun Anarşisi", *Virgl*, sayı 48.
- Çakır, Serpil (1994) *Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul: Metis Yay.
- Davidoff, Leonore (2002) "Bazı 'Eski Koca Masalları'na Dair: Feminist Tarihte Kamusal ve zel", *Feminist Tarih yazımında Sınıf ve Cinsiyet*, İstanbul: İletişim Yay.
- Durakbaşı, Ayşe (2000) *Halide Edib: Türk Modernleşmesi ve Feminizm*, İstanbul: İletişim yay.
- Düzkan, Ayşe (2001) "Bu İş Bu Memlekette Nasıl Olacak?", *Yerli Bir Feminizme Doğru*, (derl.Necia Akgökçe/Aynur İlyasoğlu), İstanbul: Sel Yay.
- Eisenstein, Zillah (1981) *The Radical Future of Liberal Feminism*, New York: Longman.
- Elshtain, Jean Bethke (1981) *Public Man Private Woman*, Princeton University Press.
- Fox-Genovese, Elisabeth (1991) *Feminism Without Illusions*, The University of North Carolina Press.
- Fraser, Nancy (1989) "Struggle Over Needs: Outline of a Socialist Feminist Critical Theory of Late Capitalist Political Culture", *Unruly Practices*, University of Minnesota Press.
- Fraser, Nancy (1997) "Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy", *Justice Interruptus*, Londra: Routledge.
- Gle, Nilüfer (1991) *Modern Mahrem*, İstanbul: Metis yay.
- Gle, Nilüfer (2000) "Modernist Kamusal Alan ve İslami Ahlak", *İslamın Yeni Kamusal Yüzleri* (atölye çalışması Nilüfer Göle), İstanbul: Metis Yay.
- Gle, Nilüfer (2002) "Batı Dışı Modernlik: Kavram zerine", *Modernleşme ve Batıcılık*, (Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, cilt 3), İstanbul: İletişim Yay.
- Gürbilek, Nurdan (1992) "Mahrumiyet", *Vitrinde Yaşamak*, İstanbul: Metis Yay.
- Habermas, Jürgen (1986) *Autonomy and Solidarity: Interviews* (derl.Peter Dews), Londra: Verso.
- Habermas, Jürgen (1992) "Further Reflections on the Public Sphere", *Habermas and the Public Sphere* (derl.Craig Calhoun), Boston: MIT Press.
- Habermas, Jürgen (1997) *Kamusal İğın Yapısal Dönüşümü*, İstanbul: İletişim Yay. (Orijinali: 1962).
- Habermas, Jürgen (1999) "Demokrasinin ç Normatif Modeli", *Demokrasi ve Farklılık*, İstanbul: WALD. (Orijinali: 1996).
- Hall, Catherine (1973) "The History of the Housewife", *The Politics of Housework*, Londra: Allison and Busby.
- Harris, Olivia (1984) "Households as Natural Units", *Of Marriage and the Market* (derl. Kate Young ve diğeri.), Londra: Routledge and Kegan Paul.
- Hattatoğlu, Dilek (2001) "Ev Eksenli Çalışma Stratejileri", *Yerli Bir Feminizme Doğru*, (derl. Necia Akgökçe/Aynur İlyasoğlu), İstanbul: Sel Yay.
- İlyasoğlu, Aynur (1994) *rtl Kimlik*, İstanbul: Metis Yay.
- Kadioğlu, Ayşe (1998) "Cinselliğın İnkân: Büyük Toplumsal Projelerin Nesnesi Olarak Türk Kadınları", *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Kandiyoti, Deniz (1988) "Bargaining With Patriarchy", *Gender and Society*, cilt 2, sayı 3.
- Kandiyoti, Deniz (1996) "Çağdaş Feminist Çalışmalar ve Ortadoğı Araştırmaları",

- Kadın Araştırmalarında Yöntem* (derl. Serpil Çakır/Necia Akgökçe), İstanbul: Sel Yay. (Orijinali: 1995).
- Kandiyoti, Deniz (1997) *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar*, İstanbul: Metis Yay.
- Kayasü, Serap (1996) "Women, Homeproduction and the Home", *Housing Question of the Others*, (der. Emine M. Komut) Ankara: Türkiye Mimarlar Odası.
- Kelly, Joan (1981) "Family Life: A Historical Perspective", *Household and Kin* (Amy Swedlow ve diğerleri.), New York: The Feminist Press.
- Khoury, Dina Rizk (2000) "Terlikler Kapıda mı, Kapalı Kapılar Ardında mı: Ev içinde ve Kamusal Mekânda Musullu Kadınlar", *Modernleşmenin Eşiğinde Osmanlı Kadınları* (derl. Madeline C. Zılı), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay. (Orijinali: 1997).
- Koray, Meryem (1998) "Türkiye'de Kadın Hareketinin Soru ve Sorunları", *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Köse (ve diğerleri.), Türey (2002) "Türkiye'nin Geleceğine Bakış", *Cumhuriyet* (21.03.2002).
- Lampere, Louise (1974) "Strategies, Cooperation and Conflict Among Women in Domestic Groups, *Woman, Culture, and Society*, (der. Michelle Z. Rosaldo/Louise Lamphere) Stanford University Press.
- Landes, Joan B. (1998) "The Public and the Private Sphere: A Feminist Reconsideration", *The Public and the Private* (derl. Joan B. Landes), Oxford University Press.
- Marx, Karl (1973) "Giriş - 1857", *Grundrisse*, Londra: Pelican Books.
- Michel, Andrée (1984) *Feminizm*, İstanbul: Kadın çevresi Yay. (Orijinali: 1979)
- Ortaylı, İbber (2000) *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul: PAN Yay.
- Özbay, Ferhunde (1996) "Houses, Wives and Housewives", *Housing Question of the Others*, (der. Emine M. Komut) Ankara: Türkiye Mimarlar Odası.
- Pateman, Carole (1988) *The Sexual Contract*, Cambridge: Polity Press.
- Pateman, Carole (1993) "Kardeşler Arası Toplumsal Sözleşme", *Sivil Toplum ve Devlet* (derl. John Keane), İstanbul: Ayrıntı Yay. (Orijinali: 1988).
- Pateman, Carole (1998) "The Patriarchal Welfare State", *The Public and the Private*, (derl. Joan B. Landes), Oxford University Press.
- Rosaldo, Michelle Z. (1974), "A Theoretical Overview", *Woman, Culture and Society*, (der. Michelle Z. Rosaldo/Louise Lamphere) Stanford University Press.
- Ryan, Mary (1992) "Gender and Public Access", *Habermas and the Public Sphere*, (der. Craig Calhoun) Boston: MIT Press.
- Sacks, Karen (1974) "Engels Revisited", *Woman, Culture, and Society*, (der. Michelle Z. Rosaldo/Louise Lamphere) Stanford University Press.
- Savran, Gülnur (1984) "Sivil Toplumun Eleştirisi", *Yapıt*, sayı 5.
- Savran, Gülnur (1998) "Yolun Neresindeyiz?", *Pazartesi*, sayı 36.
- Savran, Gülnur (1998a) "Hangi Özel Ne Kadar Politik?", *Pazartesi*, sayı 44.
- Sennett, Richard (1996) *Kamusal İnsanın Çöküşü*, İstanbul: Ayrıntı Yay. (Orijinali: 1992).
- Sirman, Nükhet (1990) "Köy Kadınının Aile ve Evlilikte Güçlenme Mücadelesi", *Kadın Bakış Açısından 80'ler Türkiye'sinde Kadın* (derl. Şirin Tekeli), İstanbul: İletişim Yay.
- Stack, Carol B. (1974) "Sex Roles and Survival Strategies", *Woman, Culture, and Society*, (der. Michelle Z. Rosaldo/Louise Lamphere) Stanford University Press.
- Suman, Defne (2000) "Feminizm, İslam ve Kamusal Alan", *İslamın Yeni Kamusal Yüzleri*, (atölye çalışması Nilüfer Göle), İstanbul: Metis Yay.
- Sümer, Sevil (2001) "Modern Kadınlar, Çatışan Talepler, Farklı 'Çözüm'ler", *Yerli Bir Feminizm Doğru*, İstanbul: Sel Yayınları.
- Şenol-Cantek, Funda (2001) "Fakir Haneler: Yoksulluğun 'Ev Hali'", *Toplum ve Bilim*, sayı 89.
- Şerifsoy, Selda (2000) "Aile ve Kemalist Modernizasyon Projesi", *Vatan, Millet, Kadınlar*, (derl. Ayşe Gül Altınay), İstanbul: İletişim Yay.
- Tekeli, Şirin (2002) *Kadın Kütüphanesi Mart 2002 Bülteni*.

- Temelkuran, Ece (2002) "Batık Elbiseden Süper Kadına", *Birikim*, sayı 152-153.
- Tillion, Germaine (1983) *The Republic of Cousins*, Londra: Zed Press. (Orijinali: 1966).
- Wedel, Heidi (1998) "'Oryantalizm' ve İncelti m   'Milliyet  ilik' Arasında Feminizm", *Pazartesi*, sayı 37.
- Wedel, Heidi (2001) *Siyaset ve Cinsiyet*, İstanbul: Metis Yay.
- White, Jenny (1999) *Para ile Akraba*, İstanbul: İletişim yay. (Orijinali: 1994).
- Yuval-Davis, Nira (1997) *Gender and Nation*, Londra: Sage Publications.
- Young, Iris Marion (1998) "Impartiality and the Civic Public", *The Public and the Private*, (derl.Joan B.Landes), Oxford University Press.

6. Uluslararası ODTÜ İktisat Kongresi

Demet Dinler

Bu yıl altıncısı düzenlenen Uluslararası İktisat Kongresi 11-14 Eylül tarihleri arasında Ankara’da gerçekleşti. Kongre bu yıl da her zamanki gibi iktisadın çok farklı alanlarından konu başlıklarını kapsıyordu. *Praksis* olarak, geçen yıl olduğu gibi bu yıl da pek çok Marksist iktisatçının katıldığı “siyasal iktisat” oturumlarını izledik. Bu yılki oturumların en çarpıcı özelliği, Arjantin ve Türkiye krizlerinin de etkisiyle küreselleşmenin ve IMF’nin rolünün çok radikal bir şekilde sorgulandığı bildiriler içermesiydi. Kongre boyunca bir tarafta neoklasik iktisadın takipçileri ya da IMF temsilcileri konuşurken diğer tarafta bu yaklaşımı ve IMF’yi sert bir şekilde eleştiren Marksistler bildirilerini sundular.

“Yükselen Pazarlarda Finansal Krizlerin 10 Yılı: Ne Öğrendik?” başlıklı oturumda ilk olarak Massachusettes Üniversitesi’nden Gerald Epstein söz aldı. “Gelişmekte Olan Ülkelerde Yakın Dönemli Finansal Krizlerin Yapısal Nedenleri” başlıklı bildiriye sunan Epstein, hakim yaklaşımın aksine finansal liberalleşmeyle iktisadi büyüme arasında pozitif bir bağlantı olmadığını söyledi. Küreselleşme sürecinin, gelişmekte olan ülkelerde, finansal liberalleşmeyi zorlayan finansal sermaye tarafından belirlendiğini belirten Epstein argümanını, yaptığı ampirik çalışmayla desteklemeye çalıştı. Çalışmasında finansal sermaye kârlarıyla faiz ödemelerinden oluşan geliri rantıye payı olarak hesaplayan Epstein, bu payın son dönemde ne kadar arttığını ortaya koymaya gayret etti. Ayrıca rantıye sınıfın, her finansal krizin maliyetini emeğin sırtına yüklediğinin altını çizdi.

Buenos Aires Üniversitesi’nden Arturo O’Connell,

“1990’larda Arjantin Krizleri” başlıklı bildirisinde ironik bir şekilde Arjantin’in IMF’nin önerdiği bütün reçeteleri harfiyen uyguladığını ve hemen sonrasında da krize girdiğini anlattı. Arjantin ekonomisiyle ilgili çizdiği tablo “Türkiye gelecekte Arjantin olur mu?” sorusuna yanıt verir nitelikteydi: Bankaların % 64’ünün yabancıların elinde olması, Merkez Bankası’nın eşdeğerde döviz girmedikçe ekonomiyi finanse edememesi, özel emeklilik fonları aracılığıyla sosyal güvenlik sisteminin özelleştirilmesi gibi uygulamaların Türkiye’de de artık geçerli olması, çıkarmamız gereken dersler açısından önemliydi.

Bilkent Üniversitesi’nden Erinç Yeldan “1990 Sonrası Türkiye Ekonomisinde Sıcak Para Akışları ve Birikim Kalıpları” başlıklı bildirisinde Türkiye’nin maruz kaldığı kısa vadeli sıcak para hareketlerinin zararlarından söz etti. Yeldan, Dünya Bankası’nın söyleminin aksine kısa vadeli sermaye hareketleriyle ticaretin artması arasında bir bağlantı kurulamayacağını gösterdi.

Hindistan-Javaharlal Nehru Üniversitesi’nden C.P. Chandrasekhar’ın bildirisi “Finansal ve Reel Sektör: Küresel Konjonktür” başlığını taşıyordu. Finans sektörünün gelişmesiyle başlayan gelişmeleri değerlendiren Chandrasekhar, bunlar arasında tüketici kredi ve borçlarının inanılmaz bir şekilde artması, finansal kurumların gelişmesi, sermaye hareketlerinin başdöndürücü bir hızla gerçekleşmesi gibi olguları saydı.

Kongrede iki ayrı oturum olarak düzenlenen “Küresel Kriz ve Küreselleşme” oturumları da oldukça ilgi topladı. Oturumların birincisinde ilk sözü Rusya Bilimler Akademisi’nden B. Kagarlitsky aldı. “Küreselleşmenin Başarısızlığı ve Neoliberal Düşüncenin Krizi” başlıklı bildirisinde Kagarlitsky, son yıllarda meydana gelen olayların neoliberal küreselleşme teorisine hiçbir şekilde uymadığını; olguları açıklamada bu teorisin git-tikçe yetersiz kaldığını belirtti. Kagarlitsky, neoliberalizm “mitolojisine” karşı Marksizmin açıklayıcı gücünü savundu. Kagarlitsky’e göre neoliberalizmle beraber daha önce toplumsal yaşamın henüz ticarileşmemiş parçaları (sağlık ve eğitim gibi) metalaştırılmıştı. Düşen kâr oranları karşısında sermayenin kendisine tıpkı kolonyal dönemde olduğu gibi yeni mekânlar aradığını belirten Kagarlitsky, gelişmekte olan ülkelerin dışa açılmasıyla yeni pazarlar yaratılmış olduğunu söyledi. Neoliberalizmi hem olumsal bir tarihsel süreç, hem de yönetici sınıfların hegemonya projesi olarak tanımlayan Kagarlitsky, başka pek çok bildiride olduğu gibi endüstri sermayesinin ikinci pla-

na düştüğünü ve finansal sermayenin belirleyici hale geldiğini vurguladı.

Filipinler Üniversitesi'nden Walden Bello ise "Küresel Kapitalizmin Çoğul Krizi" başlıklı bildirisinde ilk olarak neoliberalizmin krizinden sözetti. Bir yanda aşırı üretim krizi, diğer yanda ise ideolojik ve politik olarak kapitalist ilişkilerin yeniden üretilmesinde yaşanan krizden söz eden Bello, her yapısal uyum programının yeni krizlere yol açtığını belirtti. G. Sachs ve J. Stiglitz gibi bu programların hazırlanmasında görev almış kişilerin bile artık "pazar köktenciligi" olarak nitelendirdikleri aşırı liberalleşmeyi eleştirdiklerini söyleyen Bello, liberal demokrasilerin de bir meşruiyet krizi içinde olduklarını ileri sürdü. Bello, ayrıca, bir umut olarak gösterilen "Yeni Ekonomi"nin teknoloji temelli büyüme yaratacağı düşüncesinin bir yanılsamadan ibaret olduğunu altını çizdi. Konuşmasının sonunda neoliberalizm karşıtı hareketlerin yükseldiğini söyleyen Bello, Rosa Luxembourg'un "ya sosyalizm ya barbarlık" sözünün geçerliliğini hatırlattı.

Son konuşmacı olarak, Greenwich Üniversitesi'nden Alan Freeman; "Yeni Pradigmanın Başarısızlığı ve Amerikan Militarizminin Ekonomik Kökenleri" başlıklı bildirisinde savaşın kapitalizme dışsal bir şey olmadığını, tam da dünya ekonomisinin bir ürünü olduğunu ileri sürdü ve savaşa karşı çıkmak için onun ekonomik kökenlerini anlamanın gerekliliğini vurguladı.

Aynı başlığı taşıyan ikinci oturumda ilk söz Javaharlal Nehru Üniversitesi'nden Jayati Gosh'a aitti. "Emperyalist Küreselleşme ve Güneydoğu Asya'nın Ekonomi Politikası" başlıklı bildirisinde Gosh, emperyalizmi dışarıdan kendini empoze eden bir faktör olarak değil, ülkelerin içsel sınıf ilişkilerinin parçası olarak tanımlamak gerektiğini savundu. Gosh, neoliberal dönem, finansın hakimiyeti, kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi, ekonomi yönetiminin gittikçe siyasetten koparılması ve demokratik katılım olanaklarının kısıtlanmasıyla tanımlandı. Daha sonra Hindistan'ın durumuna değinen Gosh, Hindistan'ın ekonomik büyüme ve istikrar açısından bir başarı öyküsü olarak yorumlanmasının büyük bir hata olduğunu belirtti. Gosh, bazı ülkelere oranla durumu daha iyi olsa da kişi başına düşen milli gelir, yoksulluk oranı, altyapı hizmetleri gibi niteliksel ölçütler dikkate alındığında bu ülkenin durumunun sanıldığı kadar tersine kötüleştiğini gösterdi.

Bir sonraki konuşmacı Sungur Savran'ın bildirisi "Küreselleşme ve Yeni Dünya Düzeni: Avrasya'daki Çelişkilerin Dinamikleri" başlığını taşıyordu. Savran, küreselleşmeye yönelik bazı önermelerin geçerliliğini sorguladı. Küreselleşmenin kaçınılmaz bir süreç olmadığını, neoliberal politikaların küresel düzeydeki ifadesi olduğunu belirten Savran, bu sürecin de sanıldığı gibi geri çevrilemez olmadığını savundu. Savran ayrıca, uluslararası alanda çelişkilerin yoğunlaştığı alanın Avrasya bölgesi olduğuna da dikkat çekti.

California-Santa Barbara Üniversitesi'nden William Robinson, "Küresel Kapitalizmin Krizi Latin Amerikadan Nasıl Gözüküyor?" başlıklı bildirisinde neoliberal dönemi sermayenin ulusötesileşmesi kavramıyla tanımladı. Dergimizin mevcuk sayısında bu konuya dair bir yazısını yayınladığımız Robinson'ın en çok "Ne Yapmalı" sorusuna verdiği yanıtlar dikkat çekiciydi. Toplumsal hareketler, köylüler, çevreciler vs. ile beraber bir karşı-hegemonya bloğu kurulduğunu belirten Robinson, öncelikle bu farklı direniş odaklarını biraraya getirecek merkezi bir siyasal gücün gerekliliğinden söz etti.

"Politik İktisat: Emek, Sermaye, Birikim, Bölüşüm" başlıklı oturumda Mersin Üniversitesi'nden Yüksel Akkaya ilk sözü aldı. "Türkiye'de İmalat Sanayiinde Emek ile Sermaye Arasında Bölüşüm Sorunu" başlıklı bildiriye sunan Akkaya'nın özellikle 1980'lerdeki ücretlerin seyrine ve grevlerin temel özelliklerine dair söyledikleri öğreticiydi. Akkaya 1980'lerin sonundaki ücret artışlarında, hem dış pazarların tıkanması sonucu iç pazara mal satma gerekliliğinin hem de işçi mücadelesinin rol oynadığını belirtti. Attaya, arka arkaya giden grevlerin çok az olduğunun, süreklilik sağlanamadığının ve bazı grevlerin işçiyi "terbiye etmeyi" hedeflediğinin altını çizdi. Akkaya ayrıca ücret artışlarının sadece reel ücret artışı üzerinden hesaplanmasının doğru olmadığını, sınıfsal bir analiz için ücretin katma değere göre payının ve mark-up oranının da hesaplanması gerektiğini vurguladı.

Marmara Üniversitesi'nden Mehmet Türkay'ın "Türkiye Kapitalist Sermaye Birikiminin Uğrakları: Kapitalist Gelişmenin Dönemlendirilmesi Üzerine" başlıklı bildirisi, Türkiye tarihinin dönemlendirilmesinde kullanılan kriterlerin toplumsal gerçekliğin bütünsel kavranışına izin vermediğini belirtti. Örneğin liberal/devletçi ya da ithal ikamecilik/dışa açılma şeklinde ayrımlar yapmanın ve bunları birbirini dışlayan, birbirine

karşı süreçler olarak görmenin doğru olmadığını söyledi. Türkay'a göre bu sorunlar ancak sermaye birikimini teknik bir süreç yerine toplumsal ilişkilerin tanımladığı bir süreç olarak tanımlamakla aşılabilirdi. Temel sorumuz, bütünsel bir süreç olarak sermaye birikiminin tarihsel uğrak noktalarında nasıl farklılaştığı (kopuş ve süreklilik noktalarıyla beraber) olmalıydı. Bu anlamda dışa açılma bizzat ithal ikameci süreçte gelişen ve güçlenen sermaye gruplarının yeni talepleriyle örtüşmekteydi. Ya da devletçilik özel sermayeye rağmen değil, onun için uygulanan politikaları içermektedir.

“Türkiye Ekonomisinde Vergi Gelirlerinin Gelişimi: Birikim Süreci Açısından Bir Yaklaşım 1960-1992” başlıklı bildirisinde, İstanbul Üniversitesi’nden Sezai Temelli son dönemde vergi gelirlerinin nasıl faiz ödemelerini karşıladığını, gelir vergisi ve dolaylı vergiler aracılığıyla vergi yükünün nasıl ücretli kesime aktarıldığını anlattı. Argümanlarını ampirik bulgularla destekleyen Temelli, vergilerin sınıfsal açıdan bölüşüm ilişkilerinin kendini gösterdiği bir alan olarak incelenebileceğinin ipuçlarını sundu.

Oturumda son olarak “Kriz Sürecinde Toplumsal Kesimlerarası Diyalog/Güç ilişkileri: İstanbul Yaklaşımı” başlıklı bildiriyi Marmara Üniversitesi’nden Fuat Ercan sundu. Ercan, uluslararası sermayenin etkisinin farklı ülkelerde pasif bir biçimde kabul edilmediğini, sermaye reçete sunsa da bu reçetenin farklı ülkelerin sınıfsal koşullarında biçimlendiğinden söz etti. Kriz sırasında sınırlı sayıda firmayı kurtarmaya yönelik geliştirilen bir yaklaşım olan “İstanbul Yaklaşımı”nın farklı sermaye grupları tarafından nasıl algılandığına değinen Ercan, bazı grupların kriz döneminde alınacak önlemleri “Anadolu Yaklaşımı” olarak düşünmek istediklerini; kredi ve kolaylıklardan sadece birkaç holdingin yararlanmasından rahatsız olduklarını ifade etti. Dünya Bankası’nın sadece TÜSİAD değil, TOBB ile de bağlantıya geçmesinin ülke içindeki güç ilişkilerinin iktisadi politikalarda dikkate alınması gerekliliğiyle ilişkilendiren Ercan, benzer süreçlerin Meksika ve Güney Kore gibi pek çok ülkede de yaşandığını belirtti.

Marksist iktisadın temel taşlarından olan emek değer teorisi ve kâr oranı iki ayrı oturumun konusu oldu. “Kâr Oranı: Marksist Bir Yaklaşım” başlıklı oturumda, Londra Üniversitesi’nden Simon Mohun, Utah Üniversitesi’nden Al Campbell ve Amsterdam Üniversitesi’nden Geert Reuten, farklı açılardan

“kâr oranı”nın nasıl kullanılabileceğinin örneklerini verdiler. İlk iki konuşmacı Amerika ve Japonya gibi somut ülke örneklerinde kâr oranlarının düşüşünü açıklarken, Reuten kuramsal bir analiz yaptı. “Emek Değer Teorisi Üzerine Tartışmalar” başlıklı oturumda ise Sussex Üniversitesi’nden Christopher Arthur, daha önce ODTÜ’de Eleştirel Gerçekçi Yaklaşım üzerine bir konferans da veren Utah Üniversitesi’nden Hans Ehrbar ve Greenwich Üniversitesi’nden Alan Freeman katıldılar. Konuşmacılar emek değer teorisi üzerine Marksistlerin kendi içlerindeki tartışmaları ve farklı perspektifleri yansıtan bildiriler sundular.

“Açık Forum: Küreselleşme Çağında Kalkınma Üzerine Radikal Perspektifler” başlıklı kapanış oturumu, kongre katılımcılarının kısa konuşmalarla başlattığı, salondaki bütün dinleyicilerin yorum ve sözlerine açık bir tartışma platformu olarak tasarlanmıştı. Tartışmanın ana eksenini kalkınma problemi idi. 4 gün boyunca yapılan tartışmalardan süzülen belli temalar ve problemler bu kapanış oturumunda da öne çıktı.

Konuşmalar sonunda ortaya çıkan sorulardan biri, devletin nasıl tanımlanacağı problemi idi. Sungur Savran, kalkınma açısından belli roller üstlense de devletin tek başına tarafsız bir aktör olarak görülemeyeceğini belirtti ve devletin sınıfsal niteliğinin altını çizdi. Orta Doğu Teknik Üniversitesi’nden Galip Yalman da devlet/sınıf ilişkilerinin farklı ülkelerde aldığı özgül ve tarihsel biçimlere bakmanın önemini vurguladı.

İkinci bir soru reel sektörle finans sektörü arasındaki ilişkinin nasıl tarif edileceğiyle ilgiliydi. Pek çok bildirideki genel eğilim finansal sermayenin endüstri sermayesi karşısındaki tartışmasız üstünlüğü ve küreselleşme sürecindeki belirleyiciliği idi. Galip Yalman, finansal ve endüstriyel sermaye arasındaki ilişkinin antagonistik bir ilişki olarak görülmemesi gerektiğini belirtti. Sungur Savran ise temel analiz biriminin “rantiye sınıfı” olmasını çok anlamlı bulmadığını, finansal ve endüstriyel sermayeyi, sermayenin toplam döngüsü içindeki farklı biçimler olarak görmenin daha doğru olduğunu söyledi. Gerçekten de 1980’lerde sermaye gruplarının farklı alanlarda varlık göstermesi (borsa, endüstri ve iletişim sektörleri) daha bütünlüklü bir analizin gerekliliğine işaret ediyordu.

Üçüncü bir soru neoliberalizmin arkasındaki dinamiklerle ilgiliydi. Bunun sadece dışsal etkenlerle değil, ülke içindeki sınıfsal taleplerle olan bağına Jayati Gosh ve Fuat Ercan gibi ko-

nuşmacıların bildirileri ortaya koymuş oldu.

Bildirilerden çıkartabileceğimiz son bir sonuç, neoliberalizm ve küreselleşme eleştirisinin daha bütünlüklü bir kapitalizm eleştirisiyle bir arada yapılması gerektiği idi. Sadece neoliberal politikaların değil, toplumsal bir ilişkiler ağı olarak kapitalizmin eleştirisinin verilmesi çok önem taşıyor. Bu da Afrika ve Ortadoğu Çalışmaları Okulu'ndan Ben Fine'in sözettiği gibi tek başına iktisat disipliniyle değil, sosyal bilimlerin diğer disiplinleriyle girilecek bir diyalog sayesinde mümkün.

Siyasal İktisat oturumlarının en önemli yanı neoliberalizmin hegemonyasına bir bütün olarak karşı çıkmasıydı. Konuşmacılar toplumsal gerçekliğin alternatif bir çözümlemesinin; dolayısıyla da alternatif siyasi projelerin mümkün olduğunu bizlere bir kez daha göstermiş oldular. Kongrenin akademik önemine dair önemli bir saptamayı ise SOAS'tan Ben Fine yaptı. Fine, katılımcıların ve dinleyicilerin çok şanslı olduğunu; çünkü dünya çapında Marksistlerin biraraya gelmesinin ve böyle toplantılar düzenlemesinin akademideki liberal hegemonya yüzünden ne kadar zor ve ender bir olanak olduğunu belirtti.

Yapılan tartışmaların salonda kalmaması için en önemli çağırışı Al Campbell yaptı. Campbell, genelde bildirilerin varolan durumu tasvir ettiğini, bir dahaki sefere ne yapılabileceğine dair somut önermelerle gelinmesinin iyi olacağını söyledi. Görünen o ki "Ne Yapmalı" sorusu ya da Galip Yalman'ın deyişiyle "yaşatılabilir karşı-hegemonya projeleri"nin ne olacağı, akademinin gündemi için hâlâ en zor ve en önemli soru olma-ya devam ediyor.■

K İ T A P T a n ı t ı m ı

Türkiye’de Toplumsal Sınıflar Üzerine Dört Kitap

Faruk Ataay

K. Boratav,

1980’li Yıllarda Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm

K. Boratav,

İstanbul ve Anadolu’dan Sınıf Profilleri

H. Ansal – S. Küçükçifçi – Ö. Onaran – B. Z. Orbay,

Türkiye Emek Piyasasının Yapısı ve İşsizlik

M. Sönmez,

Gelir Uçurumu: Türkiye’de Gelirin Adaletsiz Bölüşümü

Neoliberal politikaların egemen olduğu son yirmi yılda toplumsal ilişkilerde önemli değişimler yaşandığını savlayan pek çok görüş ileri sürüldü. “Kapitalizm sonrası”, “endüstri toplumu sonrası” ya da “modernlik sonrası” bir döneme girildiğini iddia edenler olduğu gibi, tarihin sonunu ilan edenler de çıktı. Toplumsal ilişkilerin yeniden üretilmesine dönük bu spekülâtif dönüşüm savları, düşünce hayatında neredeyse tartışmasız bir egemenlik kurdu. Buna karşılık, yaşanan dönüşümleri kapitalist gelişmenin yeni bir evresi olarak görenlerin sesi daha az duyulur oldu. (Belki yalnızca bu durumu bile, son yirmi yılda sınıfsal güç dengelerinde yaşanan dönüşümlerin düşünce hayatındaki görünümlerinden biri olarak ele almak olanaklıdır). Köklü toplumsal dönüşümlerin yaşandığına ilişkin görüşlerin egemenlik kurduğu bir dönemde, toplumsal ilişkilerde yaşanan dönüşümlerin gerçekte ne anlama geldiğinin ortaya konmasına dönük ciddi bilimsel çalışmalar ise çok sınırlı kaldı. Düşünce hayatına damgasını vuran bu gelişmeler, ülkenin sınıf ilişkilerini bütünsel olarak

görmeye olanak sağlayan az sayıda araştırmaya sahip olmamızın da temelinde yatıyor. Gerçekten de günümüzde ülkenin sınıf ilişkilerini, toplumsal dönüşümün dinamiklerini anlama perspektifiyle araştıran çok az çalışma bulunuyor. Burada bunlardan dördü kısaca tanıtılmaya çalışılacak.

Korkut Boratav'ın *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm* (1991) adlı çalışması, temelde, kriz ve yeniden yapılanma yılları olan 1977-1990 dönemini sınıf dinamikleri açısından incelemeyi amaçlıyor. Boratav'ın kitabı toplumsal sınıflar konusunda kuramsal bir tartışmayla başlıyor. Amerikan toplumbilim geleneğinin toplumsal sınıfları esas olarak "farklılaşma" temelinde ele alan ve sınıf farklılıklarını "eşitsizlik" sorunu çerçevesinde değerlendiren yaklaşımını eleştiren Boratav, görüşlerini tarihsel maddeci yaklaşım doğrultusunda geliştiriyor. Bu çerçevede, sınıf farklılıklarını "eşitsizlik" değil "sömürü" sorunsalı içinde ortaya koyan Boratav, artığa el koymanın her belirli biçim ve mekanizmasının "belirli bir toplumsal sınıflar ikiliği" yarattığını ve her sınıfın diyalektik karşıtıyla ilişkisi içinde tanımlanabileceğini belirtiyor. Boratav, belli bir sınıf yapısının belirli üretim ilişkilerinden türediğini ve çeşitli üretim ilişkilerinin dolaysız üreticiler tarafından yaratılan artı-ürüne el koymanın farklı mekanizmaları ile tanımlanabileceğini belirttikten sonra, "toplumsal sınıf"larla "toplumsal grup ve tabakaları" ayırt etmeye girişiyor. Boratav'a göre, artığa "temel (asli) bölüşüm ilişkileri" çerçevesinde el konmasından doğan toplumsal sınıflardan farklı olarak, toplumsal grup ve tabakalar temel bölüşüm ilişkileri içinde el konan artığın piyasa içi ve piyasa dışı mekanizmalarla yeniden paylaştırılması/aktarılması süreçlerinden doğan "ikincil (tali) bölüşüm ilişkileri" çerçevesinde tanımlanabilir. İkincil bölüşüm ilişkileri, artığın egemen sınıfların alt grupları (sınai-tarımsal, mali, ticari sermayeler ve rantiyeler) arasında yeniden paylaştırılması süreçlerinin de temelini oluşturur.

Boratav bundan sonra, Türkiye'nin de dahil olduğu az gelişmiş ülkelerin günümüzdeki sınıf yapısı ve toplumsal tabakalaşması ile bölüşüm ilişkilerini yansıtan bir şema oluşturmaya girişiyor. Az gelişmiş ülke oluşumlarının kapitalist ve yarı-feodal üretim ilişkileri ile basit meta üretimine dayandığını kaydeden Boratav, kapitalist üretim ilişkilerinin işçi sınıfı ve burjuvazi arasında, yarı-feodal üretim ilişkilerinin ortakçı/kiracı köylü ve toprak ağası arasında, basit meta üretiminin de köylü ile tüccar arasında karşıtlıklar oluşturduğunu belirtiyor (bkz.

Tablo 1). Boratav’ın modelinde serbest meslek sahipleri, bürokrasi ve kentsel marjinaller de “ara tabakalar” olarak ele alınıyor (*bkz. Tablo 2*). Boratav, 1980’li yıllara kadar sosyal bilimcileri uzun süre meşgul etmiş olan üretim tarzı tartışmalarında ulaştığı netlikleri de içeren bu modelleyle, Türkiye gibi az gelişmiş ülkelerdeki sınıf karşıtlıklarının nasıl çözümleneceğine ilişkin tartışmalarda önemli bir taraf oluyor.

Türkiye’de Bölüşüm İlişkilerinin Sınıfsal Çerçevesi

Üretim İlişkileri	Toplumsal Sınıflar	Mekanizmalar	Göstergeler	Ek Saptamalar
Kapitalist	İşçi sınıfı ve burjuvazi	İşgücü piyasası; bu piyasanın kurumsal düzenlenmesi	Ücret/k. değer oranı; reel ücretler/emek verimi ilişkisi	Özel/kamusal sektör; kapitalist çiftçi ayrışmaları
Basit meta üretimi	Köylü ve tüccar	Tarımsal ürün ve girdi piyasaları; destek politikaları	İç ticaret hadleri; ticari marjlar	Tefecilik ve mali sermaye; kamu kredi destekleri
Yarı-feodal	Ortakçı/kiracı köylü ve toprak ağası	Toprak kiralama süreçleri; piyasa dışı bağımlılıklar	Toprak kirası / tarımsal k. değer; dönüm başına reel kira	Yarı-feodal olmayan kiracılık türleri hariç

Tablo 1: Temel Bölüşüm İlişkileri

Kaynak: Boratav, 1991: 29.

Sosyal Grup / Tabakalar	İkincil Bölüşüm İlişkilerinin Mekanizmaları ve Kategorileri
Sanayi sermayesi, kapitalist çiftçilik	Nihai ürün ile maliyet öğeleri arasındaki göreceli fiyatlar, bunları etkileyen politikalar; fiyat dışı sübvansiyon / teşvikler; dolaysız vergiler; kredi faizleri
Ticari sermaye	Ticari marjlar / bu marjları yansıtan göreceli fiyatlar ve ilgili politikalar; dolaysız vergiler; teşvikler; kredi faizleri; dış ticaret teşvik ve sübvansiyonları; döviz kuru
Mali sermaye	Finansal aktif ve pasiflerin getiri / maliyet oranları arasındaki göreceli marjlar (çeşitli faiz oranları); mali sistemin kurumsal parametreleri; dolaysız vergiler; mali işlemlerle ilgili vergiler
Rantiyeler (tarım dışı)	Gayrimenkul fiyatları ve kiralari; mevduat, döviz, altın ve menkul sermaye üzerindeki nominal ve reel getiri hadleri; rant türü gelirler üzerindeki vergiler
Profesyonel gruplar	Uzmanlaşmış / nitelikli hizmet piyasaları; giriş-güçlüklerine bağlı katılabilir rantlar
Bürokrasi	Memur maaşları; maaş dışı reel gelir türleri
Esnaf-zanaatkar’	Küçük meta üretimi ve ticari sermayeyi etkileyen değişkenler ve süreçler
‘Marjinal’ nüfus	Belirsiz; yer yer ‘esnaf / zanaatkar’la benzerlik

Tablo 2: İkincil Bölüşüm İlişkileri

Kaynak: Boratav, 1991: 29.

Boratav, Türkiye'nin de aralarında yer aldığı az gelişmiş ülkelerin günümüzdeki sınıfsal karşıtlıklarını ve toplumsal tabakalaşmasını ortaya koyan kategorileri tanımladıktan sonra, bir yandan bölüşüm ilişkilerindeki dönüşümleri nicel verilere dayalı olarak incelemeye girerken, diğer yandan da sınıf ilişkilerinin toplumsal, siyasal ve ideolojik boyutları üzerine analizlerini geliştiriyor. Boratav'ın kitabının ikinci bölümünde, bölüşüm ilişkilerinde 1980'li yıllarda ortaya çıkan dönüşümler incelendikten sonra, sermaye içi ilişkiler üzerinde de duruluyor. Bu bölümün en önemli katkılarından biri de bölüşüm ilişkilerindeki dönüşümlerin nicel verilere dayalı olarak incelenmiş olması.

Kitabın üçüncü bölümü burjuvazi ile devlet arasındaki ilişkilerin analizine ayrılmış. Burada sermaye içi ayrımlar, devletin sınıf karakteri gibi sorunlarla ilgili kuramsal bir tartışma yürütüldükten sonra Türkiye'de burjuvazinin özellikleri ve devletle ilişkileri inceleniyor. Boratav, bu bölümde pek az denenen bir işe girerek devlet, bürokrasi ve siyasal iktidara ilişkin önemli maddeci analizler geliştiriyor.

Kitabın son bölümü ise, işçi sınıfı ve köylülük üzerine toplumsal, siyasal ve ideolojik incelemelere ayrılmış. Sınıflar arasındaki ilişkilerin yalnızca "ekonomik" ilişkiler alanında kalınarak analiz edilemeyeceğini gösteren Boratav, bu bölümde sınıf ilişkilerindeki dönüşümler konusunda bütünlüklü bir analiz geliştirmeye girişiyor.

Boratav'ın 1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm başlıklı kitabı, 1980 sonrası dönemde sınıf ilişkilerinde gerçekleşen dönüşümleri ekonomik, toplumsal, siyasal ve ideolojik boyutları ile ele alan en önemli çalışma olma özelliğini günümüzde de koruyor. Kitap, gerek karmaşık kuramsal sorunları açıklıkla ele alması, gerek somut toplumsal analizlerini güçlü bir kuramsal çerçeveye dayandırması, gerekse yer yer giriştiği polemiklerle ilgiye değer bir çalışma.

Korkut Boratav'ın bir başka önemli çalışması ise *İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri* (1995a) başlığını taşıyor. Boratav bu kitabında, yukarıda ele alınan çalışmasında ortaya konan sorunları bu kez alan araştırmaları yoluyla inceliyor. Boratav'ın bu kitabı, önceki kitabında "makro" düzeyde ele alınan bölüşüm sorunlarına bu kez "mikro" düzeyde yeni boyutlar kazandırmaya girişiyor.

Boratav bu çalışmanın amacını, 1980 sonrası dönemde sermaye sınıfları lehinde çok ciddi dönüşümler gerçekleştirilen

bölüşüm ilişkilerinin, emekçi sınıfların gündelik hayatında ne tür etkiler yarattığının ortaya çıkarılması olarak belirliyor. Kitap, siyasal iktidarların bilinçli bir yönelişi sonucunda benimsenen neo-liberal politikaların emekçi sınıfların gündelik hayatına nasıl yansıdığı, refah düzeyine nasıl etki ettiği, tüketim ve tasarruf biçimlerini nasıl etkilediği, ne tür savunma ve uyum mekanizmaları geliştirildiği gibi sorulara yanıt arıyor.

Boratav’ın çalışmasının en ilginç bölümlerinden biri de emekçi sınıfların ideolojik ve siyasal tavırlarının incelendiği beşinci bölüm. Burada, emek aleyhine bölüşüm politikalarının emekçi sınıflarca nasıl anlamlandırıldığı, neoliberal ideolojinin emekçi sınıflara ne ölçüde nüfuz ettiği, farklı sınıfların neoliberal politikaları destekleyen ve çeşitli ölçülerde eleştirir görünen partilere yönelik toplumsal desteğinin nasıl farklılaştığı gibi sorular yanıtlanmaya çalışılıyor.

Kitap temelde İstanbul ve Anadolu köylerinde yapılan anketlere dayanmakla beraber, Boratav sağlam kuramsal çerçevesi ve güçlü analizleriyle kitabın bir tablolar yığınınna dönüşmesi tuzağına düşmüyor. Araştırmanın güçlü kuramsal arkaplanının anketin hazırlanmasından tabloların oluşturulmasına ve değerlendirmesine kadar bütün bir araştırmaya ve kitaba damgasını vurduğu hemen göze çarpıyor. Boratav böylece yeni kuşak araştırmacılar için de bir alan araştırmasının nasıl yürütülmesi gerektiği konusunda örnek bir çalışma ortaya çıkarmış oluyor. Boratav’ın *İstanbul ve Anadolu’da Sınıf Profilleri* başlıklı kitabı Türkiye’de 1980 sonrasında sınıf ilişkilerindeki dönüşümleri anlamaya çalışanlar için en önemli kaynaklardan birini oluşturuyor.

Burada ele alacağımız bir başka önemli çalışma Hacer Ansal, Suat Küçükçifçi, Özlem Onaran ve Benan Zeki Orbay’ın *Türkiye Emek Piyasasının Yapısı ve İşsizlik* (2000) başlıklı ortak kitabı. Bu çalışmanın en önemli özelliklerinden biri Türkiye’nin istihdam yapısının ve çalışan sınıfın temel özelliklerinin DIE verilerinden yararlanılarak ayrıntılı olarak ortaya konması. Kitabın ikinci, üçüncü ve dördüncü bölümleri çalışan sınıfın, cinsiyet, yaş, eğitim düzeyi, kır-kent, istihdam biçimi, ücretler, verimlilik, sektörel dağılım ve özellikler, işyeri büyüklüğü, kamu sektörü-özel sektör, formel-informel sektör gibi ölçütler bakımından özelliklerini ve ayrımlarını zengin bir veri tabanına dayalı olarak sergiliyor. Bu bölümde, çalışan sınıfın nitelikleri ile ekonomik gelişme modeli arasındaki ilişkilere de dikkat çekiliyor.

Beşinci bölümde, Türkiye’de emek piyasasına ilişkin düzenlemelerin özellikleri, sendikaların durumu, ücret belirleme mekanizmaları, ücretlerdeki gelişmeler ile ücretlerin enflasyon, verimlilik ve işsizlikle ilişkisi inceleniyor. Ücret farklılıklarının formel-informel sektör ayrımı, sektörün dış ticaret yönelimi ve emek yoğunluğu gibi ölçütlerle ilişkisinin de analiz edildiği bu bölüm, kitabın en ilginç bölümlerinden birini oluşturuyor. Burada ücret farklılıklarının çalışan sınıf içinde yaratılan ayrılıkların meşrulaştırılmasında gördüğü işlevlere de dikkat çekiliyor.

Önemli bir işsizlik ve eksik istihdam problemi bulunan Türkiye’nin işsiz ve eksik istihdam edilen nüfusunun özellikleri kitabın altıncı ve yedinci bölümünde ele alınıyor. Burada, işsiz nüfusun ve eksik istihdam kategorisinin özellikleri ayrıntılı verilerle sunuluyor. Araştırmanın sonuçlarının değerlendirildiği sekizinci ve son bölümünde ise, bir yandan Türkiye emek piyasasının esnek yapısına dikkat çekilir ve neoklasik iktisat yaklaşımının bu konudaki görüşleri eleştirilirken, diğer yandan da alternatif bir gelişme stratejisine duyulan gereksinim vurgulanıyor.

Ansal, Küçükçifçi, Onaran ve Orbay’ın ortak araştırması, hem Türkiye’nin istihdam yapısı ve çalışan sınıfın özellikleri konusunda zengin bir veri tabanına dayalı analizleriyle, hem de istihdam yapısıyla izlenen ekonomik gelişme modeli arasındaki ilişkilere dikkat çekmesiyle temel bir başvuru kaynağı oluşturuyor.

Mustafa Sönmez’in *Gelir Uçurumu: Türkiye’de Gelirin Adaletsiz Bölüşümü* (2001) başlıklı kitabı ise, gelir dağılımı konusunda yapılmış en önemli çalışmalardan biri. Sönmez’in araştırması, en son resmi gelir dağılımı araştırması olan DİE’nin 1994 gelir dağılımı araştırmasının oransal sonuçlarının 2000 yılı milli gelir verilerine yansıtılması yoluyla elde edilen verilere dayanıyor. Kitabın önsözünde bölüşüm sorununun yalnızca ekonomide değil, politik ve kültürel yaşamda da can alıcı önemde olduğunu vurgulayan Sönmez, bölüşüm ilişkilerini ele alırken hareket ettiği yaklaşım hakkında da ipucu vermiş oluyor.

Kitabın birinci bölümünde öncelikle neoliberal politikaların gelir dağılımında yarattığı büyük uçurum yüzdelik dilimler çerçevesinde çarpıcı bir biçimde ortaya konuyor. Sönmez, kitapta gelir dağılımındaki eşitsizliklerin kentler ve bölgeler temelindeki yansımalarına da eğiliyor. Bu bölümde, zengin bir veri tabanından üretilen kapsamlı tablolardan Sönmez’in ulaştığı en önemli sonuçlardan biri, özellikle 1994 krizinden sonra toplumsal sınıf-

ların birbirine karşı güçlerinde önemli değişimler ortaya çıktığı ve dengenin özellikle para-sermaye sahibi sınıflar lehine oluştuğu. Sönmez, alt sınıfların ise eşitsizliklerin artışı karşısında örgütlü mücadeleye girişmek yerine, ağırlıkla yoksullaşmaya karşı “telafi edici mekanizmalar” geliştirmekle yetindiğini belirtiyor.

Kitabın ikinci bölümünde ise, gelir dağılımındaki değişimler bölüşüm ilişkilerinin dayandığı sınıf ilişkileri çerçevesinde inceleniyor. Temel yaklaşım olarak Boratav’ın yukarıda ele alınan çalışmalarıyla paralellikler taşıyan bu bölümde, öncelikle toplumsal sınıfların ulusal gelirden aldığı paylar incelenip sınıflar arasındaki uçurumun artışı sergileniyor. Sönmez, daha sonra kamu harcamaları, vergiler ve KİT’ler konusundaki politikaların gelir dağılımına etkileri üzerinde duruyor. Devletin ekonomiye yönelik müdahalelerinin bölüşüm ilişkilerindeki sonuçlarının çeşitli boyutlarıyla sergilendiği bu bölümde, devlet müdahalelerinin sınıflar karşısındaki tarafsız olmayan durumuna dikkat çekiliyor.

İkinci bölümün bir başka alt başlığında ise, gelir dağılımındaki dönüşümler Türkiye’de kapitalizmin gelişme aşamaları çerçevesinde inceleniyor. Gelişme aşamalarını Korkut Boratav (1988, 1995b) ve Haldun Gülalp’in (1983) çalışmalarına paralel biçimde belirleyen Sönmez, her bir gelişme aşamasının kendine özgü bölüşüm ilişkileri yarattığını vurguluyor ve her bir dönemi bölüşüm ilişkileri açısından inceliyor .

Mustafa Sönmez’in kitabı hem gelir dağılımı konusundaki en yeni çalışma olması, hem de zengin bir veri tabanına dayanması nedeniyle temel bir başvuru kaynağı olma özelliği taşıyor.

Burada kısaca tanıtılan bu dört kitap, Türkiye’nin sınıf ilişkilerinin ve 1980 sonrası dönemde yaşanan dönüşümlerin anlaşılabilmesi için çok yararlı bir başlangıç oluştururken, kuramsal-yöntemsel tartışmaların üzerinden yapılabileceği örnek çalışmalar olma niteliğini de taşıyor. ■

Kaynaklar

- Ansal, H.; Küçükçifçi, S.; Onaran, Ö., Orbay, B. Z. (2000), *Türkiye Emek Piyasasının Yapısı ve İşsizlik*, İstanbul: Tarih Vakfı.
- Boratav, K. (1988), *Türkiye İktisat Tarihi (1908-1985)*, İstanbul: Gerçek.
- Boratav, K. (1991), *1980’li Yıllarda Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, İstanbul: Gerçek.
- Boratav, K. (1995a), *İstanbul ve Anadolu’dan Sınıf Profilleri*, İstanbul: Tarih Vakfı.
- Boratav, K. (1995b), “İktisat Tarihi (1981-1994)”, *Bugünkü Türkiye (1980-1995)* içinde, Yayın Yönetmeni: Sina Akşin, İstanbul: Cem.
- Gülalp, H. (1983), *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, 2. Baskı, Ankara: Yurt.
- Sönmez, M. (2001), *Gelir Uçurumu: Türkiye’de Gelirin Adaletsiz Bölüşümü*, İstanbul: Om.

A B S T R A C T S

Marx and Class

Tülin Öngen

This article intends to propose a theoretical insight into the marxist class analysis. Therefore, it mainly attempts to indicate the distinctiveness of Marxist class theory, through an examination of most contraversial themes attributed to the Marx's own writings. The investigation then proceeds on the basis of a combined assessment of the status of class and the notion of class distinguished by Marx in his works. Such an assessment covers two facets: The first is the examination of the chief motives which dominate over Marx's approach to the class, while the second is the clarification of criterions which are applied by him to recognize the class as a specific category. With respect to the first point it might be concluded that the class in every moment is conceived by Marx not only as a philosophical subject but also as a sociological and political subject. Indeed he attributed to the proletariat a very special historical mission to emancipate the human species from all kinds of oppression through abolishing the private ownership and alienation. But with respect to the second point, it appears to be more complicated to remark such an opinion since it is commonly thought that the theory still remains uncompleted particularly concerning the question of praxis. For instance it is claimed that Marx doesn't give any satisfactory answer how working class can realize this transformative role however he recognizes it as a revolutionary agent... Due to these considerations it is presently argued that Marxist class theory needs further elaborations. But this article suggests that the question of praxis should be rather respected as a matter of social process which is firmly formed by the conscious and organized activities of the classes and their pioneers , than a matter of theory.

Fundamental Problematics of Class Analysis

Metin Özügürü

This paper aims to redefine the main components of the historical materialist class analysis by rejecting its post-modern critiques which accuse historical materialism of being reductionist, determinist and essentialist. By attributing analytical priority to class struggle, the paper focuses mainly on four problems concerning class analysis. The first problem is about the relations between the objective and subjective dimensions of class; the second one concerns the relations between class and 'non-class' based social contradictions; the third one is related to the relations between class struggle and social change through which the revolutionary capacity of working class is put into question, and the final one is about the internal diversification of the working classes.

Intellectuals and Classes: Three Theoretical Models

Mehmet Yetiş

This paper focuses on three theoretical models concerning the relationship between intellectuals and social classes. The first model is represented by Alvin W. Gouldner, George Konrád, and Ivan Szelényi, who contend that intellectuals form a distinct social class. I argue that this “new class” approach, which is based on the concept of “cultural capital”, can be classified within the neo-Weberian paradigm. The second model is represented by Karl Mannheim, who sees intellectuals as a classless aggregation or an interstitial stratum located between the two great classes of labor and capital. I emphasize that his “free-floating intelligentsia” is an ultra-epistemological subject, capable of making a grandiose synthesis of the conflicting ideological standpoints such as conservatism, fascism, communism, etc. The third model can be derived from the prison writings of Antonio Gramsci, whose analysis on the organic and traditional intellectuals provides a possibility for a dialectical approach to the complexity of social relations. Here, I argue that he treats the concept of intellectual in a novel way, and that he tries to uncover the hegemonic position of the dominant class with an in-depth inquiry into the relations between intellectual groups and the principal social classes in a capitalist milieu.

Global Capitalism and Transnational Capitalist Hegemony: Theoretical Notes and Empirical Evidence

William I. Robinson

Globalization and hegemony are concepts that occupy an increasingly important place in social science research and are clearly central to our understanding of 21st century world society. Yet they are as well the subject of progressively pitched debates among scholars from the diverse disciplines like sociology, political economy and international relations. Much of this debate has centered on the purported decline of U.S. hegemony and what new hegemon may take its place as the world slips into turmoil or “systemic chaos”. Opposed to the state-centric approaches which take their basic units of analysis as the nation-state and the inter-state system, this paper focuses on the rise of a transnational class hegemony within the context of global capitalism as a whole, trying to support its basic arguments with empirical data.

Where to Look for Socialist Labour Process?

Burçak Özoğlu

This article makes a critical assessment of the way in which the theoreticians of labour processes analyzed the labour processes pertaining to the socialist experiences. It argues that the emphasis made on the concept of “control”, by scholars like Braverman and Burawoy is not adequate and a more appropriate

theory on the socialist labour process in socialism can only be elaborated on the basis of the notion of the appropriation of surplus value. The 'kibbutz' and some experiences in Iran, which are told to be socialist 'islands' by some of the theoreticians in question, are also evaluated within the scope of the paper.

From Subotniks to Stahanovists : Labour Process in the Soviet Union

Yüksel Akkaya

The paper tries to locate the taylorist forms of work geared to increase the labour productivity in the Soviet Union, in the theoretical framework elaborated by Lenin and Stalin, on the basis of the Critique of Gotha Program. The focus of the analysis is the stahanovist movement which is such an attempt to increase labour productivity and the pace of industrialization. The movement is discussed from a historical standpoint, through a critical evaluation of its positive and negative aspects.

Looking at the Turkish Working Class

Mahmut Üstün

This article tries to reveal the formation of the turkish working class movement with a specific emphasis on its "peculiar aspects". It sheds light on the history and social sources of the vulnerabilities emerged during the working class formation. But despite these vulnerabilities, and more prominently it is argued that turkish working class has realized, in a considerably short period, some accelerated progress in terms of collective action and organization, which can not be underestimated.

Private/Public, Local/Universal: Towards a Feminism Overcoming Dualities

Gülnur Acar-Savran

The justification of writing a paper focusing on the private sphere/public sphere duality is the critical importance of this conceptual duality in making feminist politics in Turkey today. In my opinion, a patient look on the private sphere/public sphere duality might be useful both for grasping and analyzing the social developments, and for the evaluation of the political perspectives before feminism.

Ö n c e k i S a y ı l a r (*)

Sayı: 7 Yaz 2002

Küreselleşme/Emperyalizm: Ne Yapmalı, Nasıl Direnmeli?

Terry Eagleton'la Söyleşi: Nasıl Direnmeli? **Sinan Kadir Çellik** / Neoliberal Küreselleşme İdeolojisinin Kalkınma Söylemi Üzerine Değerlendirmeler **Erlinç Yeldan** / Türkiye'de Küreselleşmeye Tepkiler Üzerine **Cem Somel** / Cem Somel'in Yazısı Üzerine Kısa Bir Not **Mehmet Türkay** / Küreselleşme Sürecindeki Türkiye'yi Anlamaya Yarayan Bir Anahtar: Yeni Sağ **Aylin Topal** / Küreselleşmenin Yeni Siyasal İktidar Modeli: Yönetişim **Sonay Bayramoğlu** / Küreselleşmeye Karşı Olmak: Olanaklar ve Sınırlılıklar **Aykut Çoban** / Yerel, Yerel Ölçek ve Siyasal Mücadele **İbrahim Gündoğdu** / Uluslararası Sendikal Hareketin Küreselleşmeye Cevabına Eleştirel Bir Yaklaşım **Gaye Yılmaz** / "Küreselleşme"den *İmparatorluk*'a 11 Eylül: Dönüm Noktası mı? **Taner Timur** / "Alternatif Küreselleşme" mi, Proleter Enternasyonalizm mi?: *İmparatorluk*'a Reddiye **Sungur Savran** / İmparatorluğun İyimser Metafiziği **Mustafa Bayram Mısırsin Kadir Çellik** / Olay Mahalli: Küreselleşme Almanya Enternasyonalizm Koordinasyonu (BUKO) Kongresi **Emre Arslan** Ne Piyasa Ne Devlet **Politik Ekonomî Çalışma Grubu (PEÇAG)**

Sayı: 6 Bahar 2002

Türkiye'de Sosyalizmin Maddi ve Düşünsel Kaynakları

Türkiye'de Sosyalist düşüncenin Doğuşu: Konjonktürün Başatlığı **Metin Çulhaoğlu** / Che'nin Çağrısını Ciddiye Almak... **Ertuğrul Kürkçü** / Türkiye'de Maoculuk Üzerine Bazı Gözlemler **Aydın Çubukçu** / Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık-II **Yüksel Akkaya** / Kıvılcımlı'da Finans Kapital: Türkiye Üzerine Özgün Bir Sınıfsal Çözümleme ve Politik Sonuçları **Akif Ulaş Bilgiç** / 'Yön'ünü Ararken Yolunu Yitirmek **Gökhan Atılğan** / Türkiye Solunda Milliyetçilik: Üç Kaynak Üç Dönemeç **Ecehan Balta** / *TIP'li Yıllar*-Nihat Sargın **Gökhan Atılğan** / *Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri*-Sungur Savran **A. Ekber Doğan** / *Gramsci's Political Analysis: A Critical Introduction*-James Martin **Mehmet Yetiş** / Niyet Mektubu ve 2002 Başında Türkiye Ekonomisi **Bağımsız Sosyal Bilimler İktisat Grubu**

* Önceki sayılar İstanbul'da Rônesans, Ankara'da Dost Kitabevi'nde bulunabilir.

Sayı: 5 Kış 2002
**Türkiye'de Tarihsel Süreçler ve
 Sınıf İlişkileri**

Tarihsel Bir Perspektiften Türkiye'de Devlet ve Burjuvazi **Gallp Yalman** / Çelişkili Bir Süreklilik Olarak Sermaye Birikimi-İ **Fuat Ercan** / Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikimi ve Kriz **Metin Altıok** /Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık-İ **Yüksel Akkaya** / Türk Yeni Sağının Hegemonya Girişimi **Muharrem Tünay** / Türkiye'de Neoliberalizm ve Parleментар Siyasetin Krizi **Faruk Ataay** / Meşruiyetten Cumhuriyete: Kapitalizme Prusya Tipi Geçiş **Mustafa Bayram Mısır** / Karpiçte 'Kandırılan' İhtilalci! **Gökhan Atılğan** / 1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Reform mu Karşı Reform mu **Ecehan Balta** / Faşizmin Siyaseti: MHP'nin İktidar Bloğu Karşısında Değişen Konumları **Emre Arslan** / 7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi **Demet Dinler** / Fernand Braudel Merkezi'nin 25. Kuruluş Yıldönümü Konferansı **E. Atilla Aytekin** / *Postmodrnizme Hayır: Marksist Bir Eleştiri*-Alex Callinicos **Sinan Kadır Çellik**

Sayı: 4 Güz 2001
İletişim, İdeoloji ve Kültür Sorunları

Marx'ta İdeoloji: Kapitalizmin Devrimci Eleştirisinin Bir Olanağı **Gökhan Atılğan** / Althusser'in Bilim, İdeoloji ve Düzeyler Teorisinin Açmazları **Zafer Yılmaz** / Karşıtların Birliğinde Kültür ve İdeoloji **Emre Arslan** / İdeolojiye Böyle mi Bakmalı? **Mustafa Bayram Mısır** / Bertell Ollman: Marksist Bir Filozofun Portresi **Emre Arslan** / Akademik Baskının İdeolojisi Olarak Akademik Özgürlük İdeali **Bertell Ollman** / Bir Kültürel Materyalizm Teorisine Doğru **Nicholas Garnham** / Yabancılaşmadan Ötekileşmeye **Sinan Kadır Çellik** / Gündelik Yaşamı Dönüştürmek ve Marksist Düşünce **Özlem Şahin-Ecehan Balta** / Bakhtin ve Çevresi **Ali Serdar** / Popüler İkon Olarak Sermayedar: Sakıp Sabancı **Gülseren Adaklı** / 12 Eylül ve Kültür **Aydın Çubukçu** / Kitle İletişimi Örneğinde Marksist Siyasal Ekonomi Yaklaşımı Üzerine Bir Tartışma **İrfan Erdoğan** / Ortak Pazarlar: Birleşik Krallık ve Avrupa'da Şirket Hırsları ve İletişim Eğilimleri **Graham Murdock-Peter Golding** / Mavi Yakalı İşçiler Üzerine Çalışmalarda Eleştirel Etnografi **Gamze Yücesan-Özdemir** / ODTÜ Uluslararası Ekonomi Kongresi **Demet Dinler** / *Medya Politikaları* **Fuat Özdnç** / *Marx'ın Hayaletleri*-Jacques Derrida **Evren Balta**

Gelecek Sayılar

9

(Bahar 2003)

Düzenlemeden Yeniden Düzenlemeye: Türkiye’de Kapitalizmin Yeniden Yapılanması ve Devletin Değişen Rolü

Soğuk Savaşın sona ermesinden sonra dünya ölçeğinde kapitalizmin, siyasal, ekonomik ve toplumsal olarak yeniden yapılanma sürecinin hız kazandığı, bu süreçteki en önemli aktörlerden biri olan devletin rolünde de önemli değişimler olduğu görülmektedir. Dünyada bu bağlamda yaşanan “yapısal” dönüşümler, Türkiye’de de bir dizi ideolojik, politik ve ekonomik uygulamayla karşımıza çıkıyor. Özelleştirmeden başlayarak eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, tarım, yerel yönetimler gibi bir dizi kamu alanı yeniden düzenleniyor. Bu düzenlemelerin kapitalizm açısından değişen ve değişmeyen bir dizi aktörü bulunuyor: Devlet, yerel ve uluslararası NGO’lar, IMF, Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü, ulus-aşırı şirketler. Amacımız bu süreci Türkiye’de son dönemde yaşanan uygulamalar çerçevesinde eleştirel olarak değerlendirebilmek.

10

(Yaz 2003)

Kapitalizm ve Demokrasi

Bu sayı, günümüz Türkiye’sinde demokrasi kavramı etrafında şekillenen güncel tartışmalar eşliğinde bir dizi kuramsal tartışmayı gündemine alıyor. Bu bağlamda Avrupa Birliği eksenli demokrasi tartışmalarından radikal ve müzakereci demokrasiye kadar geniş bir çerçevenin kurulması planlanıyor. Kapitalizm ve demokrasi arasındaki tarihsel ilişki, sosyalist demokrasi tartışmaları da sayının kapsamında yer alıyor.

11

(Bahar 2002)

**Uluslararası İlişkilerde Hegemonya
Mücadelesi ve Alternatif Teorik
Yaklaşımlar**

Liberal/realist yaklaşım, hem uluslararası alandaki gelişmelerin değerlendirildiği güncel tartışmalara, hem de bu alan üzerine yapılan akademik çalışmalara hakim olmuş bir perspektif. Bu sayı, sözü edilen hakim yaklaşımı eleştirerek alternatif bir teorik çerçeve kurmaya çalışan Marksist ve neoGramscici analizleri değerlendirmeyi hedefliyor. Bu katkılar yardımıyla, bir dizi somut politika alanını da mercek altına almayı amaçlıyor: Amerikan hegemonyası, ulusötesi sınıf oluşum süreçleri, Ortadoğu ve Balkanlar'a yapılan müdahaleler...

11

(Güz 2002)

Türkiye'de Siyasi Partiler

Bu sayı Türkiye'de tarihsel ve güncel açıdan siyasi partilerin tarihsel materyalist bir analizinin nasıl yapılabileceğini araştırmayı hedefliyor. Siyasi partilerin tarihsel kökenleri, ideolojileri, toplumsal tabanları ve hegemonya projeleri; Cumhuriyet tarihi boyunca yaşanan süreklilik ve dönüşümler açısından partilerin rolü, bu sayıda ele almayı düşündüğümüz konular arasında.

Yazar Tanıtımları

Tülin Öngen: Halen Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakülte'de Kamu Yönetimi Bölümü öğretim üyesidir 1972 yılında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. 1979 yılında siyaset bilimi alanında doktorasını tamamladı. 1982 yılında üniversiteden uzaklaştırıldı. 1988'de yargı kararı uyarınca görevine iade edildi. 1995 yılında doçent, 2000 yılında da profesör oldu. Çalışmaları başta sınıf olmak üzere teknoloji, kriz, küreselleşme ve devletle ilgili konuları kapsamaktadır. *Prometheus'un Sönmeyen Ateşi: Günümüzde İşçi Sınıfı* (Alan Yayınları, 1996, 2.basım) adlı yapıtı yanında Türkçe ve İngilizce kitaplarında bölüm yazarlığı ve çok sayıda bilimsel dergide makalesi bulunmaktadır.

Metin Özuğurlu: Lisans (1981-1986) ve yüksek lisans (1991-1994) derecelerini ODTÜ Sosyoloji bölümünden aldı. Doktora derecesini (1995-2002) ise halen öğretim görevlisi olarak çalıştığı A.Ü. SBF Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümünde tamamladı. 1986-1990 yılları arasında haftalık dergilerde işçi-sendika muhabirliği, *Sosyalist Birlik* (1989-90) ve *Mürekkep* (1996-98) dergilerinde de yazı kurulu üyeliği yaptı. Halen *Mülkiye* (2000-) dergisi yazı kurulu ile Halkevleri Genel Merkez Yönetim Kurulu üyeliğini sürdürmektedir.

Mehmet Yetiş: Lisans öğrenimini Boğaziçi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nde tamamladı. Doktora derecesini A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden aldı. Halen aynı fakülte'de öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

Leo Panitch Kanada'da York Üniversitesi'nde siyaset bilimi profesörü olan Leo Panitch'in çalışma alanları sosyalizm ve demokrasi, devlet teorisi, korporatizm, karşılaştırmalı siyasal iktisat, Kanada ve İngiltere siyasetidir. *Socialist Register* dergisinin editörlerinden olan Panitch'in *New Left Review*, *Monthly Review*, *British Journal of Sociology*, *Comparative Political Studies* gibi dergilerde yayınlanmış çok sayıda makalesi vardır. Panitch'in yayınlanmış kitapları arasında *The End of Parliamentary Socialism: New Left to New Labour*, (1997), *The End of Parliamentary Socialism: From Benn to Blair* (Colins Leys ile birlikte, 1997), *Globalization and the State* (1994), *The Assault on Trade Union Freedoms: From Wage Controls to Social Contract*; (Donald Swartz ile birlikte, 1993), *Working-class Politics in Crisis: Essays on Labour and State* (1986), *Social Democracy & Industrial Militancy: The Labour Party, the Trade Unions, and Incomes Policy, 1945-1974* (1976) *Workers, Wages, and Controls: The Anti-inflation Programme and its Implications for Canadian Workers* (1976) sayılabilir. Yakın zamanda "Fighting Identities: Race, Religion and Ethno-Nationalism" konulu *Socialist Register*'in 2003 yılı sayısını (Colin Lays ile birlikte) yayımladı.

William I. Robinson: New Mexico Üniversitesi'nden doktora derecesini alan William I. Robinson halen California-Santa Barbara Üniversitesi Sosyoloji Bölümü öğretim üyesidir. İlgili alanları karşılaştırmalı sosyoloji, küreselleşme, siyasal iktisat, Latin Amerika ve üçüncü dünya ülkeleridir. *Science and Society* dergisinde yayınlanan Giovanni Arrighi, Michael Mann, Kees van Der Pijl gibi yazarların da katıldığı, küreselleşme üzerine bir tartışmanın başlatıcısıdır. Neo-Gramscidi yaklaşımın yeni temsilcilerinden biri olan Robinson'ın küreselleşme, ulusötesi sınıf oluşum süreçleri ve hegemonya konularında *Theory and Society*, *Race and Class*, *New Political Economy* gibi dergilerde pek çok makalesi yayınlanmıştır. Robinson ayrıca *Promoting Polyarchy: Globalization, U.S Intervention and Hegemony* (1996) başlıklı bir kitabın yazarıdır.

Burçak Özoğlu: Lisans eğitimini ODTÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümünde, yüksek lisans ve doktora çalışmalarını ise, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümünde tamamlamıştır. Temel ilgi alanları olarak, emek süreçleri, üretim örgütlenmesi ve eleştirel yönetim çalışmalarına yoğunlaşmaktadır.

Yüksel Akkaya: 1996 yılında İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstriyel İlişkiler Bölümü'nde *Neo-Korporatizm ve Türkiye'de Sendikacılık* başlıklı tezini vererek doktorasını tamamladı. 1994 yılından bu yana Mersin Üniversitesi'nde öğretim elemanı olarak çalışmaktadır. İlgili alanı olan çalışma ekonomisi, çalışma ilişkileri, sosyal politika, emek tarihi konularında çeşitli dergilerde yayınlanmış makalelerinin yanı sıra, *Türkiye'de Endüstri İlişkileri* adlı bir kitabı (Mete Çetik ile birlikte) bulunmaktadır.

Mahmut Üstün: A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü mezunu. Bir süre Türk-İş ve KESK'e bağlı sendikalarda uzman olarak çalıştı. İşçi hareketi ve sol hareketler üzerine araştırmalar yapıyor. Bu konularda çeşitli dergilerde yayınlanmış makaleleri var.

Gülner Acar-Savran: Dr. *Sivil Toplum ve Ötesi: Rousseau, Hegel, Marx* adlı bir kitabı ve Nesrin Tura ile birlikte *Kadının Görünmeyen Emeği-Maddecî Bir Feminizm Üzerine* adında bir derlemesi mevcut. *11. Tez, Sosyalist Feminist Kaktüs, Pazartesi, Sınıf Bilinci* ve *Defter* gibi dergilerde yayınlanan çok sayıda makalenin yazarı.

Demet Dinler: ODTÜ Siyaset ve Kamu Yönetimi Bölümü mezunudur. Şu an aynı bölümde araştırma görevlisi ve yüksek lisans öğrencisidir. Karşılaştırmalı siyaset, siyasal iktisat ve Türkiye tarihi başlıca ilgi alanlarıdır.

Faruk Ataay: Lisans programını AÜ SBF Kamu Yönetimi Bölümü'nde, yüksek lisans programını da AÜ SBE Siyaset Bilimi Bilim Dalı'nda tamamladı. Doktora çalışmalarını da aynı bölümde sürdürmektedir.

YAZARLARA

Praksis'te yayınlanacak yazılar derginin amaçlarına uygun bir biçimde, yani açık ve anlaşılır bir dil ve üslupla yazılmış olmalıdır. Yazarlar okuyucuların belirli kavram, tartışma ve kaynaklara aşina olduğunu varsaymamalıdır. Cinsiyetçi ve şovenist ifadelerden kaçınılmalıdır.

Yazı Prosedürü: *Praksis* hakemli bir dergidir. *Praksis*'e gönderilen yazılar yazarın ismi kapatılarak en az iki yazı kurulu üyesi ve en az bir hakem tarafından okunur ve yazılı raporlar halinde değerlendirilir. Yazarlardan yazılarında raporlar doğrultusunda değişiklik yapmaları istenebilir. Sonuç yazarlara yazıyı gönderdikleri tarihten en geç iki ay sonra yazılı olarak iletilir.

Yazı Teslim Kuralları: *Praksis*'e gönderilen yazıların daha önce başka bir yerde yayınlanmamış veya yayınlanmak üzere eşzamanlı olarak başka bir yere gönderilmemiş olduğunu ifade eden, yazarların tümünce imzalanmış bir yazı ekinde yazılar, sayfanın tek tarafının kullanıldığı, en az bir buçuk aralıklı üç kopya olarak *Praksis* PK583 Yenışehir-Ankara adresine iletilmelidir. Yazarlar ayrıca kısa bir İngilizce özet ve yazarın adını, adresini, telefon numarasını, e-posta adresini ve yazarı tanıtan en fazla üç satırlık bir notu içeren bir kapak sayfasını da yazılarına eklemelidirler. Bunlarla birlikte yazının "rich text" formatında kaydedildiği bir disket iletilmeli ya da yazı praksisdergi@yahoo.com adresine yine aynı formatta gönderilmelidir.

Kaynak Gösterme Kuralları: Metin içinde kaynak göstermek için dipnot kullanılmamalı, yazının konusuyla doğrudan ilgili olmayan ve/veya yazının akışını bozacak noktalar için dipnot kullanılmamalıdır.

Atıf yapılan yazarın adı metin içinde ilk defa anıldığında adı ve soyadı, daha sonraysa sadece soyadı kullanılır. Yazarın adı metinde geçmiyorsa (Marx, 1964), yazarın adı metinde geçmiyor ve belirli bir sayfaya gönderme yapılıyorsa (Marx, 1964: 34), yazarın adı metinde geçiyorsa (1964), iki yazar varsa (Marx ve Engels, 1970), üç ve daha çok yazar varsa (Wright vd., 1992) biçiminde kaynak gösterilir. Aynı yazarın aynı yıl içinde basılmış eserlerine atıfta bulunmak için basım yılına harfler eklenir: (Thompson, 1978a). Aynı konuyla ilgili olarak değişik kaynaklara atıf yapmak için yazar, yıl ve gerekiyorsa sayfa numaraları birbirlerinden noktalı virgülle ayrılır ve yazarlar alfabetik olarak sıralanır: (Marx, 1964: 34; Thompson, 1978a: 47).

Kaynakçada sadece metin içinde adı geçen eserlere yer verilmiştir. Kaynakça yazımıyla ilgili bazı örnekler aşağıdadır:

Kıtap

Sayer, D. (1987) *The Violence of Abstraction. The Analytic Foundations of Historical Materialism*, Oxford: Basil Blackwell.

Çevirli Kıtap

Marx, K. (1979) *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*, çev. S. Bel-li, Ankara: Sol.

Dergiden Makale

Abou-El-Haj, R.A. (1982) "The Social Uses for the Past: Recent Arab Historiography of Ottoman Rule", *International Journal of Middle Eastern Studies*, 14(2), 185-201.

Derleme Kıtaptan Makale

McNally, D. (1997) "Language, History and Class Struggle", Wood, E.M. ve Foster, J.B. (der.) *In Defense of History. Marxism and the Postmodern Agenda* içinde, New York: Monthly Review, 26-42.

Marx ve Sınıf

Tülin Öngen

Sınıf Çözümlemesinin Temel Sorunsalları

Metin Özügurlu

Aydınlar ve Sınıflar: Üç Kuramsal Model

Mehmet Yetiş

Emek Stratejisi Üzerine Düşünceler

Leo Panitch

Küresel Kapitalizm ve Ulusötesi Kapitalist Hegemonya:

Kuramsal Notlar ve Görgül Deliller

William I. Robinson

Sosyalist Emek Sürecini Nerede Aramalı?

Burçak Özoğlu

Subotniklerden Stahanovistlere

Sovyetler Birliği'nde Emek Süreçleri

(Gotha Programı'nın Eleştirisi Versus Anti-Duhring)

Yüksel Akkaya

Türkiye İşçi Hareketi Üzerine Bazı Gözlemler

Mahmut Üstün

Özel/Kamusal, Yerel/Evrensel:

İkilikleri Aşan Bir Feminizme Doğru

Gülnur Acar-Savran

Altıncı Uluslararası ODTÜ İktisat Kongresi

Demet Dinler

Türkiye'de Toplumsal Sınıflar Üzerine Dört Kitap

Faruk Ataay

ISSN 1302-8618-7-5

9 771302 861873

FİYATI: 6.000.000.-TL.